

PET STOLJEĆA HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

Urednički odbor:

RAFO BOGISIĆ, IVAN DONČEVIĆ
IVO FRANGES, MARIN FRANIČEVIĆ
JOIA HORVAT, JURE KAŠTELAN
GUSTAV KRKLEC, MARIJAN MATKOVIC
VLATKO PAVLETIC, JAKŠA RAVLIĆ
AUGUSTIN STIPČEVIĆ, KRSTO ŠPOLJAR
DRAGUTIN TADIJANOVIĆ
ŠIME VUCETIC

Urednik:

KRSTO ŠPOLJAR

Lektor:

BRATOLJUB KLAIĆ

Tajnik:

JELENA HEKMAN

ZAGREB 1975

IVO KOZARČANIN

PJESME, NOVELE SAM ČOVJEK KRITIKE



ZORA

MATICA HRVATSKA

**PET STOLJEĆA
HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI**

Knjiga 131:

IVO KOZARČANIN

PJESME, NOVELE

SAM ČOVJEK

KRITIKE

Priredio:

KRSTO ŠPOLJAR

Grafička oprema:

**MAJSTORSKA RADIONICA
KRSTE HEGEDUSICA**

IVO KOZARČANIN



Грокозаріану

negira i ne sprečava razvoj druge. Raznolikost i izuzetno visok kvalitet djela najcjelovitije književne ličnosti novije hrvatske književnosti, Miroslava Krleže, nesumnjivo je i najznačajniji i najpotkrepljiviji primjer takvog uspješnog prožimanja. Kozarčaninovo književno djelo — bez obzira je li to lirika, proza ili kritika — organski je međusobno toliko povezano da bez mnogo traganja po njegovim tekstovima možemo pronaći podudaranje, pa čak i pravu sukladnost u pojedinim rečenicama napisanim u različitim književnim vrstama. Ista strast, ista naklonost, podjednaka sfera doživljavanja i način osjećanja ostvarila je gotovo sudbinsku podudarnost emocija, misli i postupaka (a takvih bi se primjera, gdje se radi samo o drugačijoj organizaciji rečenica ili pak o varijanti istog doživljaja i spoznaje, moglo naći na stotine):

vama. Ali stanovito početništvo isprepleće se s vrednijim književnim ostvarenjima (1933. novela Rujan). Razdoblje do 1935. vrijeme je njegove postupne književne konsolidacije. U to vrijeme objavljuje i svoje knjige za djecu i omladinu (Matička, 1934; Sviram u sviralu, 1935); u sljedećim godinama tek će povremeno pisati i objavljivati pjesme namijenjene dječjoj književnosti (dosta intenzivna suradnja u pedagoško-književnom časopisu Dom i škola). Godine 1935. objavljuje u zajedničkoj zbirci Lirika ciklus Tuga ljeta i po časopisima prve pjesme iz zbirke Mrtve oči. Razdoblje od 1935. do 1941. razdoblje je njegove potpunije književne afirmacije i sazrijevanja. Svojom poezijom, prozom i kritikom surađuje kao stalni suradnik u najeminentnijim hrvatskim književnim časopisima (Hrvatska revija, Savremenik), zanimajući se prvenstveno za probleme i književne pojave iz suvremene hrvatske književnosti (ali pisao je i o starijima, o Đalskome 1935. i 1936. i o Ivani Brlić-Mažuranić, 1938), a intenzivno je pratio i djelatnost suvremenih slovenskih pisaca (preveo je sa slovenskog kratki roman Ivana Cankara Martin Kačur i pripovijest Dva lica Juša Kozaka). Od 1938. bio je urednik kulturne rubrike Hrvatskog dnevnika u kojem je sustavno pratio zbivanja u hrvatskom književnom životu. U tom razdoblju Kozarčanin je objavio dva romana (Tuđa žena, Sam čovjek), knjigu novela (Tihi putovi) i zbirku pjesama (Mrtve oči). Dio proza koje u to vrijeme objavljuje po časopisima, tiskan mu je 30 godina nakon njegove smrti (Mrlje na suncu). Uz još nekoliko pripovijedaka i proznih fraemenata, po časopisima su ostali rasuti njegovi brojni prikazi, osvrti i kritike, te dijelovi zamišljene knjige eseja o egzistencijalnim problemima književnika i njegova djela u tadašnjim hrvatskim prilikama (Za dostojanstvo književnika).

»... Život je proklet i zao, a žena koju voliš, i koja leži gola na krevetu kraj tebe, nije tvoja žena i prodat će te za svilenu haljinu ili za đerdan od lažnih bisera...«

(roman Sam čovjek)

»Zatvori oči, slušaj, šuti i plači, jer žena što leži gola kraj tebe u krevetu, nije tvoja žena i prodat će te za svilenu haljinu...«

(Pohod mrtvih, poema)

Ova dva primjera iz Kozarčaninove proze i poezije još uz to vrlo plastično nadopunjuju opažanja Ivana Gorana Kovačića o gotovo pravoj Kozarčaninovoj književnoj obuzetosti smrću, strahom i bijedom: »Nitko nije u hrvatskoj književnosti govorio toliko o krvi, o mraku, kišama, provincijskoj tuzi, ljudskoj mržnji, maglama i mrtvacima kao Kozarčanin, te čovjek dobiva dojam da je naslućivao svoju strašnu, tragičnu smrt.« (Ivan Goran Kovačić: Ivo Kozarčanin, Plodovi srca i uma, bilješke o piscima u »hrvatskoj čitanci za više razrede srednjih škola«, Zagreb, 1941). Roman Sam čovjek sa svojim Noćnim dijalogom, pripovijest Tri gavrana i jedan čovjek, te niz pjesama iz zbirke Mrtve oči, a napose Pohod mrtvih natopljene su atmosferom mraka, očaja, hladnih kišnih jesenjih noći, strahom, ubojstvima i smrću...

Taj velik dio podudarnosti, pa čak i ponavljanja, nesumnjivo je proistekao iz neobično intenzivnog Kozarčaninova bavljenja književnošću i iz njegove vrlo opsežne spisateljske produkcije². Ali ta podudarnost, tako česta u Kozarčaninovim književnim tekstovima, posjeduje upravo biološku međusobnu ovisnost koja i najobičnijoj književnoj zabilješci (kao što su na primjer posve efemerne Kozarčaninove Dramske kronike!) daje jedno osebujno i izrazito osobno obilježje.

Može se pretpostaviti da je prozaik Kozarčanin koristio pjesniku, nasuprot, njegova lirska komponenta ponekad nije dopustila da mu se proza u potpunosti organizira i oslobodi pretjerane i suviše poetizacije. Prozni elementi, toliko prisutni u ciklusu pjesama Tuga ljeta, oslobodili su onu zreliju Kozarčaninovu poeziju (Mrtve oči) vezanosti za lirsko

* U razdoblju od godine 1936. do početka 1941. rijetko se nađe koji broj Hrvatske revije i Savremenika a da u njima Kozarčanin nije surađivao bilo pjesmom, prozom, kakvim osvrtom, kritikom ili bar recenzentskom bilješkom.

oslikavanje pejzaža (Sviram u svirala) i uputili je prema složenijoj egzistencijalnoj spoznaji. Pjesnik tu više ne »opisuje« niti ne »oponaša« prirodu, asimilira je, dolazi do prave korelacije, i u njoj ostvaruje svoje ja. A ta nova spoznaja uvjetovala je i poseban oblik Kozarčaninovih pjesama toliko karakterističan za pjesme iz zbirke Mrtve oči.

Lirsko je u prozi, naprotiv, često bilo razlog da se prozna organizacija novele ili pojedinog poglavlja romana raspline u nekakvom lirskom sentimentalizmu, a ponekad je ta liriska patetično-dopadljiva pređa djelovala dispartatno, napose u prozi Tri gavrana i jedan čovjek. Ta je odulja pripovijest uz jednu bizarnu temu o činovničkoj bijedi, bludu i nasilju, trebala prvenstveno biti sarkastično-melankolična slika (dakako, melankolična, jer se radi o djelu Ive Kozarčanina i njegovoj psihičkoj projekciji) bijednog moralnog živovanja beznačajnih ali i opakih političkih mešetara. Ova proza s ambijentom krčme, bolesničkih soba, učmale malograđanske atmosfere, puna je autorovih oštrih invektiva na nacionalno i socijalno stanje žandarima pregažene i politički obespravljene Hrvatske (Savska banovina) u razdoblju između dva rata. Mračnu i oštru projekciju vremena raslojava pretjerana liričnost i sentimentalni verbalizam, sve ono što je Kozarčanin u svojim najboljim pjesmama uspješno potisnuo. U ovoj prozi mračnih slika, bluda, pijanstva, ubojstva i političkog nemoralna, na jednom mjestu pijani profesor recitira Matoševu pjesmu o Hrvatskoj u uzama 1909. Vjerojatno je iz istog osjećanja i sličnog doživljaja ponikla poznata Kozarčaninova pjesma Utjeha sa stihom toliko karakterističnim za Kozarčanina: Draga moja hrvatska tuga, moja predobra mati..., napisat će on poistovjećujući svoj egzistencijalni melankolični dojam stvarnosti sa sudbinom svoje domovine. Godinu dana kasnije Kozarčanin piše sonet Moja zemlja s određenijim i čvršćim pogledom na stvarnost, očaj iz Utjehe zamijenjen je spoznajom. A i ostalo Kozarčaninovo djelo kako se razvijalo, kretalo je od emocije prema spoznaji.

Kao pjesnik Ivo Kozarčanin je zbirkom Mrtve oči potvrdio pjesničku zrelost i na svoj način oblikovao svoj pjesnički svijet. Ali taj »put do sebe« (Barac) ni u poeziji nije bio lagan. Zbirka Sviram u svirala, namijenjena djeci, zbirka je više-manje početničke konvencionalne lirike. A uglavnom

i ostale Kozarčaninove pjesme, sve do onih koje je uvrstio u ciklus Tuga ljeta, u sjeni su njegovih raznoraznih uzora, i teško bismo u njima prepoznali onakvog pjesnika kakvog ga nalazimo u zbirci Mrtve oči. U tim ranim pjesmama Kozarčanin nije bio sklon eksperimentiranju (izuzev u pjesmi Autoportre, Ultrazemitistički fragmenti u klavirskom disonansu na krivog Rentgena, Svijet, 1929) i traženju vlastitih **putova**. Ali već kratka pjesma Visibabe iz knjige Sviram u svirala sadrži sve bitne elemente Kozarčaninove poezije i »to više nije imitacija, ni uživljavanje u tuđ izraz« (Barac):

Kakvo ono zvono zvoni uz potok što poljem roni?
Kakve ono bijele glave cvatu izmed svele trave?
To su jutros ukraj nikle prve visibabe,
Pa sad zvone u dan rani, kao mali sirotani,
Da procvate rosno cvijeće, jer proljeće već se kreće.

Ciklus Tuga ljeta samosvojniji je, taj svijet pejzaža, nostalgije i elegije, ali taj smjer rimovanog Kozarčaninova pjesničkog izraza naći će tek svoju kvalitativnu umjetničku potvrdu o pjesmama kao što su U krilu žene, Kuća u planini, Kad dođe ljeto, Sebi na početku školske godine (iz zbirke Mrtve oči, prvi ciklus Kuća u planini).

U vrijeme kad je Ivo Kozarčanin, nakon opsežnih proznih zahvata (romani Tuđa žena, Sam čovjek), proživljavao trenutačnu stvaralačku krizu u domeni proze, nekoliko pjesama iz tog razdoblja (od 1938. do početka 1941) možemo ubrojiti među najbolja njegova pjesnička ostvarenja: Moja zemlja (Hrvatsko kolo, 1939), Jutarnja pjesma ptica (Savremenik, 1940), a napose Mala djevojka (Savremenik 1941) u kojoj je nakon mračnih jesenjih boja (Mrtve oči) zablistala Kozarčaninova pjesnička paleta, a riječi iz svakidašnjice zasjale čistoćom izraza i gotovo tadjanovićeveskom jednostavnošću.

Proza, a napose polifono romansijersko djelo kakvo je na primjer Kozarčaninov roman Sam čovjek zahtijeva, za razliku od lirskog stvaranja, uglavnom, mnogo više životnog i književnog iskustva. (»Ali kod pjesnika, instinkt i osjećajnost, normalno, i ma koliko cijenili volju i ukus, moraju da vladaju nad kritičkom sviješću!« Marcel Raymond.) A pripovjedačke ambicije Ive Kozarčanina nisu bile male i skromne. Spremao se ostvariti čitave pripovjedačke cikluse (»Sam

čovjek pripada u veći prozni ciklus Ljudi...«, autorova napomena na kraju prvog izdanja ovog romana) u kojima je namjeravao analizirati individualne ljudske tragedije i odnos takvog već svojom intimom ugroženog i razjedenog čovjeka prema društvu i životu. Intimni udes i »šareni kaleidoskop dnevnih događaja i zbivanja«, meditativni smisao za unutarnji svijet čovjekova bića i gotovo prava pomama da se u djelo unese što više drastičnih i brutalnih odrezaka stvarnosti — to su one suprotnosti što se prelaju u Kozarčaninovu proznom djelu, ali na tim suprotnostima radalo se i ostvarivalo njegovo djelo da se u najboljim primjerima njegova proznog izraza stope u svojevrsno funkcionalno jedinstvo. Kontemplativno-lirska novela Rujan (tu se prozna struktura oblikovala na dvojstvu intimnog i općeg kao poetska refleksija što prosim je prostor intimnog i subjektivnog) i egzistencijalna analitika životnih i vremenskih pojedinosti povezanih u slobodnom i razgranatom spletu asocijacija kakva je nazočna u pojedinim dijelovima romana Sam čovjek dva su pola Kozarčaninova oblikovanja. Oporost, gorčina, izvjesna žučnost u reagiranju na stvarnost, pa i ironija — sve to na jednoj strani, a na drugoj malodušnost, strah od stvarnosti, beznađe, sanjarenje — sve to suprotno i toliko različito kombinira se i ukrštava u Kozarčaninovu djelu.

Svoju je prozu Ivo Kozarčanin ostvarivao prvenstveno kroz proces svog emocionalnog doživljavanja svijeta, dakle, više pjesničkim a manje pripovjedačkim sredstvima, ali i sam je tokom razvoja došao do spoznaje da senzibilno-instinktivni movens nije dovoljan da se izgradi moderan prozni izraz, već da je tim emocionalnim elementima nužno dodati kvalitativniji oblik nadgradnje; potrebno je, dakle, ostvarivati prozu kao određeni i planirani oblik mišljenja. O tome je Kozarčanin i pisao u osvrtu na roman Miroslava Krležu Na rubu pameti. Kad Kozarčanin spominje da je satira element najsuperiorniji od svih ostalih načina oblikovanja, onda on ima na umu da su satira i ironija prvenstveno produkt misaonog procesa. Ali taj Kozarčaninov prikaz Krležina romana otkriva i neke pojedinosti dosta važne za njegovo djelo. Pripovijest Tri gavrana i jedan čovjek u svojoj osnovi sadrži i potencijalnost satire na ljudsku gluhost — »tu mračnu snagu u nama«, koju je Kozarčanin u

spomenutoj pripovijesti želio da »naslika u svoj njenoj strahoti i prostoti«. Ali tanak se tok satire povukao pred Kozarčaninom melankolijom i suosjećanjem s ljudskim porazima. Likovi te proze — Gajski, profesor, krčmar Rok, vitlaju mračnim prostorom ove pripovijesti poput kakvog Svidrigajlova, a Eva je nesumnjivo literarna sestra Šonje Marmeladove.³ Hamsun, Kellermann, koje je kritika spominjala kao Kozarčaninove uzore, predstavljaju onaj površinski sloj utjecaja na Kozarčaninovo književno oblikovanje. Krleža je nasuprot bio stalni Kozarčaninov literarni pratilac i inspirator. Kao kritičar⁴ Ivo Kozarčanin je i započeo svoju kritičku djelatnost člankom o Miroslavu Krleži (Jadranska vila br. 6 i 7, Omiš 1929), a pisao je i o Podravskim motivima, Baladama Petrice Kerempuha i o romanu Na rubu pameti. Ti njegovi kritički tekstovi o Krleži (a napose o Baladama Petrice Kerempuha i o romanu Na rubu pameti najkvalitetniji su primjeri njegovih kritičkih opservacija), kao uglav-

³ Otkako u pjesmi Ridanje jedne bludnice Janka Polica Kamova Raskolnikov tako je pao pred noge bludnice Šonje i njenu liznuo petu!, u hrvatskoj bi se književnosti (napose u prozi) našlo dosta primjera korištenja elemenata iz tematike F. M. Dostojevskog. Bez podrobnijeg istraživanja mogu se navesti slijedeća djela: August Cesarec: Sudite me!; Čovjek koji je prošao kroz svoj grob; Susret sa čovjekom-raščovjekom; Ulderiko Donadini: Sablasti; Vijavice; Bezdan; Kroz šibe; Ivan Dončević: Biser i svinje; Ivo Kozarčanin: Tri gavrana i jedan čovjek.

⁴ U polemici koju je 1940. vodio s Ivanom Goranom Kovačićem sa prilično se zlobe spominjao Kozarčaninov mladenački prikaz o književnom djelu Rudolfa Franjina Magjera. Kozarčanin je tu svoju studijicu objavio u Jadranskoj vili 1930, a Magjer ju je na svoj trošak preštapao u knjižicu. »Njegov je (Kozarčaninov, opaska priređivača) zanos pobuđivalo sve što je bilo štampano, i on se na sve bacao požudno, kao da se nikad neće zasititi književnosti... Imena Rudolfo Franjin Magjer i Miroslav Krleža u Kozarčaninovu životu nisu slučajna. Ona su za nj značila više simbol nego oznake ličnosti. Magjer: udivljenje prema svemu što je štampano, obožavanje književnog rada makar kakav on bio, marljivo pisanje, bez obzira na kvalitetu. Krleža: snaga nastupa, oštrina, izrazitost stila, određeno i beskompromisno stajalište u pitanjima života i književnosti. Kozarčanin u svojim literarnim počecima očito nije osjećao kako je velik jaz između ova dva imena, i kako u svom mladenačkom zanosu za pisanjem nije spoznao da se treba odlučiti za jedno ili drugo.« Antun Barac: Put do sebe, Savremenik, Zagreb, 25. ožujka 1941.

nom i sve ono što je Kozarčanin kao kritičar ostvarivao, pripadaju u područje »pjesničke kritike« koju »karakterizira emocionalno unošenje u djelo i ekspresivno stvaranje štimga« (V. Pavletić).

Dostojevski svojom melankolijom, razumijevanjem za poražene i bijedne, ali također s nagnućima prema brutalnom i onim mračnim slojevima u ljudskom biću, nesumnjivo je bio blizak jednom dijelu Kozarčaninovih emocija.

I Kozarčanin je u spomenutom osvrtu pokušao pronaći dotirne točke između Krleže i Dostojevskog i povezati njihova djela unatoč očitim suprotnostima.⁵

Ivo Kozarčanin je posjedovao neobično snažnu moć asimilacije kao da je u njemu opstojala neka biološka sposobnost da pretopi brojne i zaista vrlo različite i međusobno vrlo udaljene utjecaje i gotovo neshvatljive veze i da ih spoji u svoj jedinstveni amalgam ...

U antologiji Hrvatski pjesnici između dva rata (Zagreb, 1959) Nikola Milićević kaže da je Kozarčanin »zanimljiv kao prozni pisac, on kao i pjesnik ima posebno mjesto u našoj poeziji između dva rata«. To »posebno« mjesto možemo tumačiti i njegovim utjecajem na kretanja hrvatske poslijeratne poezije; Kozarčaninovo poetsko i prozno djelo nesumnjivo je bilo vrlo blisko onim književnim nastojanjima koja je sa sobom donosila nova generacija poslijeratnih hrvatskih pjesnika, izrazujući znatiželju prema svemu onome što je estetski, psihološki i mentalno bilo oprečno soc.-realističkim tendencijama, ali ta generacija pjesnika pokazala je i duboku privrženost duhu vlastite nacionalne tradicije. Uz imena Tina Ujevića, Antuna Branka Šimića i Dragutina Tadijanovića bilo je prisutno i spominjano i Kozarčaninovo ime. Njegova poezija, skromnijeg opsega i u sjeni velikih suvremenika (a možda karakterističan oblik Kozarčaninovih pjesama iz zbirke Mrtve oči duguje mnogo toga poeziji dobrog mu prijatelja Dragutina Tadijanovića, pjesmama kao što su Golubinja krila, Pjesma mom srcu, Preteška slazi noć., Večer nad gradom) posjeduje svakako pjesnički

⁵ »Prikazujući trulost malograđanskog društva u raspadanju, kao veliki njegov prethodnik F. M. Dostojevski [Krleža], prodire u sve mutne i nagonke, skrovite ljudske misli, tamne slutnje zla i kriminala, apsurdne životne odnose i veze, tražeći jezgru.«

kvalitet u kome se skrivao i zametak budućeg razvoja suvremenog hrvatskog pjesništva.

Romani Tuđa žena i Sam čovjek, te knjiga novela i pripovijedaka Tihi putovi, uz zbirku pjesama Mrtve oči, ona su ostvarenja za koja možemo tvrditi da predstavljaju u pravom smislu srž Kozarčaninova književnog djela. U ovom popisu pripovjedalačke aktivnosti Ive Kozarčanina neophodno je ubrojiti i još nekoliko proza koje nije uvrstio u knjigu Tihi putovi, vjerojatno iz razloga što ih je pripremao za neku novu zbirku novela. Prvenstveno treba spomenuti antologijsku novelu Pod trešnjama (Savremenik, 1938) s opisom izvanredno iznijansirano buđenja erotike u dječaku i njegove čudne i njemu samome nerazjašnjive ljubavi s odraslom ženom; iz svijeta dječaćkih spoznaja i sudara sa stvarnošću potječu i dvije odulje proze U krugu (Savremenik, 1937) i vjerojatno nedovršena pripovijest Ljeto srdžbe i straha (Savremenik, 1940), a ishodište ovih proza možemo potražiti u pripovijetkama iz Kozarčaninove prve knjige pripovijedaka Mati čeka. Od kratke rečenice, gotovo kao da pred sobom imamo primjer školske zadaće, kakvu nalazimo u pripovijetkama knjige Mati čeka do gustog, prepunog asocijacija sloga pojedinih odlomaka iz romana Sam čovjek velike su izražajne razlike. Ali ono specifično Kozarčaninovo ne izražava se samo rečenicom i bez obzira na stilsku strukturu ovih mladenačkih njegovih proza, ona je u potpunosti prožeta istim psihičkim stanjem koje uza sve razlike oblikuje jedinstveni doživljaj, a pripovijetka Tihi koraci iz spomenute zbirke ne bi čak narušila izvjesno kvalitativno jedinstvo knjige zrelijih mu proza sabranih u knjizi Tihi putovi (uz ovu sličnost naslova treba nadodati da jedno poglavlje pripovijetke U krugu nosi također naslov Tihi koraci), a poneke pripovijetke iz prve knjige (kao pripovijest Mati čeka) poslužile su kao osnov za novu priču (Stara žena iz knjige Tihi putovij«. Također već spomenute proze U krugu, Ljeto srdžbe i straha nalaze svoje tematsko ishodište u pripovijetkama knjige Mati čeka. U tom odnosu možemo pratiti i promjenu ne samo u kvalitativnijem izražajnom ⁶

⁶ U vrijeme kad Kozarčanin objavljuje zbirku Mati čeka, 1934, već je napisao svoju antologijsku novelu Rujan (Hrvatska revija, 1933) i jednu od boljih svojih pripovijedaka Vode rastu (Hrvatsko kolo, 1933).

postupku, već i promjenu u načinu doživljavanja i spoznavanja. I u Kozarčaninovoj kritici opažaju se promjene. Od emocionalne impresije njegova kritika postaje sve više rasuđivanje i spoznavanje. Blagost, sentimentalnost, melankolija, malodušnost, sanjarenje — sve to što obilno nalazimo u piščevim mladenačkim prozama nije ni kasnije posve nestalo, ali sve je to u novoj organizaciji dobilo i jednu novu komponentu — neprilagodljivost pretvara se sada ne u povlačenje pred životom i u maštarije⁷, već se izražava svojevrsnim protestom. Kozarčaninov dječak (a jedan veći dio proza upravo kao glavno lice predstavlja dječaka: sve pripovijetke iz knjige *Mati čeka* zatim zrelije proze *U krugu*, *Prva krađa*, *U sijenu*, *Pod trešnjama*, *Ljeto srdžbe i straha*), koji je već doživio sudar sa svijetom odraslih, radije želi biti slobodan divljak, otpadnik iz društva nego konformistički egzistirati u tom istom društvu obilježenom »jadom, jalom i jalovošću« (Mrtva kritika, *Savremenik*, br. 1, 1937). Također i sentimentalna poetizacija bijede nije ograničena samo na prve Kozarčaninove tekstove; dio njegove novelistike bavi se i osobama u kojima je bijeda jedan od značajnih faktora njihova ponašanja i oblika opstanka. Dabome, Kozarčanina ne zanima bijeda kao društveni i socijalni faktor, bijeda mu je interesantna jer izaziva neka emotivna stanja, što opet pruža mogućnost da se na toj osnovi razvije melankolična i sentimentalna priča (*Mati čeka*, *Pripovijest o hla-*

¹ Sam čovjek nije autobiografski roman, ali slijedeći odlomak iz ovoga Kozarčaninova romana nesumnjivo vrlo vjerno portretira emocionalno stanje mladog Ive Kozarčanina: »Neka tajna, tiha tuga ključala je u meni, pekla me i boljela, i ja joj se nisam mogao odrvati. Sa svojih nepunih osamnaest godina, koliko sam tada imao, pročitao sam već vrlo mnogo knjiga, nesumnjivo je da je dosta toga zbog čega sam se žalostio bilo posljedica čitanja tužnih ljubavnih dogodovština koje su mi zamjenjivale pravi život a koje me ipak nisu mogle sasvim zadovoljiti. Bio sam i ostao sanjar, i iz te kože nisam mogao pobjeći... Stvari su mi govorile: da nema smisla biti žalostan, da ce sve proći što me boli, i da cu još biti sretan i zadovoljan, samo treba čekati... Ja sam imao manje od svih, svatko se gurao pred mene, svi su bolje prolazili od mene, a ja se nikada nisam ni jednom riječi požalio protiv toga... Možda je tome bila kriva moja slabost i neodlučnost za koju su, svi znali i koju su svi iskoristavali. Svi oni mutni, tamni osjećaji potištenosti, koje sam nosio sa sobom iz najranijeg djetinjstva (iako više nisam vjerovao da sam proklet i da moram nastaviti tamo gdje je mati prestala), oslabili su i omlitavili moju volju.«

čama, Bez cipela iz knjige Mati čeka; U krugu, Prva krađa, Balada o informatoru iz knjige Mrlje na suncu). Žena kao društveno poniženo biće, ali i kao osoba osjećajnije od muškarca, kao izrazito emocionalno ljudsko biće »među gavranošima« svijeta stvorenog na muškoj supremaciji, bit će često subjekt Kozarčaninove proze. Osjećajna djevojka Ana (Jutro spoznaje) mora abortirati iako želi dijete, bezimena djevojka iz proze Dva života obolijeva od tuberkuloze, Vode rastu ispovijest je mlade učiteljice sa sela okružene mrskom i pakosnom sredinom svojih poluinteligentnih kolega i upravljača, stara žena iz istoimene pripovijetke ima samo svoju bijedu i svoje mrtve. Kako su te žene pod jarmom bijede i svojih nevolja različite i suprotne onom tipu žena koje, uza svu neravnopravnost u društvu, posjeduju ambicije, pokreću zbivanja i pomalo su agresivne (odrasla žena u noveli Pod trešnjama. Eva iz Mlade vode, Buga iz Samog čovjeka, pa i »tuđa žena« posjeduje nešto od te agresivnosti iako se prodala ili bila prodana jednom medokritetu)! I dok se tako Kozarčanin »lirskim tonovima, melankolijom i očajanjem odupirao surovosti zbilje« (Selaković), istovremeno je bio opsjednut tom zbiljom i onim detaljima iz stvarnosti toliko karakterističnim za naturalističku književnu provenijenciju. A što je njegova književnost postajala zrelija, pokazivala je više tendencije odvajanja od konstruiranog literarnog »uživanja« u bijedi, samoći i bolu; svijet stvarnosti počeo je zadobivati čvršće oblike, a razlozi književnog djelovanja postajali su smisleniji i određeniji...

U romanu Tuđa žena Ivo Kozarčanin je bio vrlo blizu onim modernim pripovjedačkim strukturama što ih možemo potpunije uočiti u ponekim djelima suvremene hrvatske proze, napose onog njenog dijela gdje su zbivanja smještena u neku samo navodno arkadijsku sredinu i gdje pojedinac tako odabranom lokacijom postaje izoliran, egzistira kao stranac u tom umjetno stvorenom svijetu prepunom slučajnosti i senzualnosti. Već je suvremena kritika, govoreći o tim djelima, utvrdila da je taj bijeg od oblika svakodnevnog života samo prividan i zapravo u sebi sadrži složeniju kritiku stvarnosti, kritiku koja se ne izživljava u odbijanju stvarnosti, nije njena negacija u smislu zatvaranja u neku estetičku kulu od bjelokosti. U bezbrižnom **podneblju ljetovališne atmosfere, na izletu ili putovanju**

junak takve priče ne rastaje se i ne odjeljuje od svoje stvarne sudbine. Vrijeme i predjel predviđen za bezbrižnost i odmor, za život koji bi mogao nagovijestiti i neke druge vrijednosti što postoje izvan korumpiranih i kompleksnih oblika jednog društva ili života u modernoj civilizaciji, zapravo samo pojačava kontrast između zamišljaja, obećanih užitaka i one svakidašnjice koja postoji izvan ove lokalne slikovitosti, a dokolica nameće junaku takve priče da uoči društvene i duhovne horizonte svoje prave stvarnosti, pa se ljetovanje ili putovanje otkriva na kraju samo kao ne baš posve ugodan odušak između barijera.

I Kozarčaninov slikar Adam iz Tuđe žene jedan je takav putnik, izletnik koji je slučajno došao u neki gradić što samo s vrha obližnjeg brda izgleda idiličan sa svojim crvenim krovovima i zelenilom. On će u njemu uz svoju ni sretnu ni nesretnu ljubavnu avanturu s »tuđom ženom«, svojom nekadašnjom mladenačkom ljubavi, a sada uvaženom suprugom dobro situiranog veterinara, upoznati naličje te idile maloga grada, gdje je sve, pa i ljubav na prodaju (« ... jer ja nisam njegova zato što bih željela biti njegova, nego zato što moram biti«, »tuđa žena« Adamu). Moglo bi se najjednostavnije reći da je roman Tuđa žena i kritika malograđanskog uskog življenja i praznine građanskog braka («... neuznemireni komoditet, u kome sam ja trebala biti boca s vinom ili dobar ručak nakon koga se može drijemati u toploj sobi...») i grotesknosti takve banalne svakidašnjice, ali roman se proširuje i u svojevrсну kritiku vremena u kojem je već prisutno otuđenje od onih vrijednosti koje bi pojedincu u njegovu egzistencijalnom opstanku morale biti vitalne. A u pojedinim monolozima ili dijalozima ovog romana naći ćemo oštarih' deklarativnih opaski o stanju Hrvatske u razdoblju između dva rata (Hrvatska je »zemija malih, velikih i još većih krađa od kojih su kažnjive samo prve ...« ili » ... ova je zemlja za ljude koji vole loviti u mutnom...«). Adam će se, nakon banalnih pustolovina po krčmama, večerama i primanjima kod veterinara, lutanjima žarkim ljetnim pejzažima, erotskim provodima u kojima se spaja užitak s melankolijom, na kraju tog romana **opet naći na istim pozicijama i u samome sebi nepromijenjen, upravo onakav kakvog smo ga upoznali na početku romana. On je senzibilno i intelektualno reagirao na stvar-**

nost u kojoj se stjecajem okolnosti našao, ali on nije pomoću tih novih zbivanja došao do nove spoznaje; novim iskustvima on je samo nadopunio već stečeno saznanje. »U mraku sam došao, u mraku ću i otići« — rekao je Adam — »Sve će izgledati kao san, kao jedna jedina neprospavana noć, u kojoj se svašta čudesno zbilo«. Adam, kao i pozniji junaci suvremen« hrvatske proze, ti promatrači stvarnosti unatoč njihovim brojnim senzualnim dogodovštinama, vraća se u svoj život pun neizvjesnosti, ali on se ne osjeća pobijeden, nastavit će živjeti u stalnoj intelektualnoj oporbi svijetu kome ne okreće leđa, ali dobro zna da je krug odgovora zatvoren. Ako u ovom tipu proze ima rezignacije, ona je u krajnjoj liniji spremna da svojim nezgodnim pitanjima uvijek nanovo postavi izazov. Ali ne smije se zaboraviti da je rodonačelnik takvog modernog kontemplativnog promatrača, deracinea, ali i čovjeka, kojemu je vrijeme kao društvena kategorija prava opsesija, nesumnjivo Filip Latinovicz Miroslava Krleže (svoj veliki uzor Kozarčanin nije uvijek uspio uspješno slijediti, i to u nekim bitnim određenjima), pa je Krleža, kao i u ostalim svojim književnim otkrićima, anticipirao onu struju u suvremenoj hrvatskoj prozi koja je u proteklom desetljeću bila najvitalnija.

U odlujnoj pripovijesti Mlada voda koju je Kozarčanin, nakon objavljivanja romana Sam čovjek i zbirke novela Tihi putovi, tiskao u odlomcima po novinama i časopisima (Hrvatski dnevnik, Hrvatska revija, Savremenik), *on se nakon nekoliko godina vratio varijanti Tuđe žene. Iako stilski mirnija, materijal odabran i sređen funkcionalni je, kompozicijski čvršća od prvog Kozarčaninova romana, ova je proza suzila autorovu sliku na ljubavnu avanturu s »tuđom vjerenicom«. Doživljaj opće stvarnosti, toliko prisutan i u samotničkom životu »stranca« Adama u malom gradu sa svim njegovim opačinama, u pripovijesti Mlada voda pojavljuje se samo uzgred, tako da i oni podaci — koje nam Kozarčanin donosi o nekom drugom životu svog »junaka« Luke Godine i pojedini prizori iz planinskog ljetovališta pokraj jezera — za sam intimni odnos s Evom »tuđom

⁸ »Pripovijesti Ljeto srdžbe i straha i Mlada voda pred rat su fragmentarno tiskane, pa sam ih dopunio poglavljima iz opisa.« Nikola Davidović: Bilješka o piscu u knjizi Mrlje na

suncu.

vjerenicom« postaju u priličnoj mjeri nebitni. Unatoč »sretnom svršetku« (»ona mi je vratila vjeru u život i u samoga sebe«) u ovoj oduljoj pripovijesti ima daleko više resignacije, pomirenosti sa stanjem životnih stvari, a dobrim dijelom i ponavljanja motiva i problema koje smo već dobili u ranijim Kozarčanim prozama, dakle ne novih otkrića ili novih pitanja, pa ta pripovijest govori ponešto i o vjerojatno kratkotrajnoj stvaralačkoj kriznoj situaciji koju na žalost taj izuzetno plodni i talentirani pripovjedač, zbog svoje pogibije, nije uspio u potpunosti demantirati.®

Roman Sam čovjek (1937) pripada tipu romana multiformne inspiracije koji se u to vrijeme potvrđivao i u razmjerima suvremene svjetske književnosti i bio na putu stvaralačke afirmacije. Kozarčanin svoje uzore nije nijekao, pisao je o njima, a njihova djela spominjao čak i u svojim beletrističkim tekstovima, ali neće biti pretjerana tvrdnja da je, gradeći svoju prozu na iskustvima i dostignućima hrvatskih suvremenih pripovjedača (prvenstveno Krležinim, došao do jedne moderne romansijerske forme prvenstveno intuitivno. U tom intuitivnom poimanju novog sadržaja i forme, Kozarčanin se ponašao i mladenački nestrpljivo i često se prepuštao hirovitostima svojih emocija nauštrb discipliniranoj izgradnji djela. Svijet ovog od različitih slojeva sazdanog romana ostvario se u međusobnoj isprepletenosti realistički sagledane zbilje sa simultanošću unutrašnjeg pro-

⁹ Kozarčanin je očito osjećao potrebu za nekom znatnijom promjenom. Pripovijest Balada o informatoru (Savremenik, br. 3, Zagreb, 1940) vraća nas tematski i stilski Kozarčanim počecima — možda da bi se ponovno obnovio (Ljeto srdžbe i straha, Savremenik, br. 1, 1941) i da bi prevladao one elemente u svojoj prozi što su za daljnji razvoj njegove proze već postale smetnja. O problemu stvaralačkih i ideoloških promjena Kozarčanin je pisao u prikazu lirike slovenskog pjesnika Bože Vodušeka: »Prelom u književnom stvaranju i prelaz novim izražajnim sredstvima ili novoj umjetničkoj vrsti ne znači uvijek i zaista novu fazu u djelovanju jednog pisca. Međutim promjena idejnog ili ideološkog stajališta dovyodi u svakom slučaju do toga. Preoblikujući se duhovno i protiveći se sebi dojučerašnjem, umjetnik u isto vrijeme i pretvara sebe, postaje nov i govori novo... Novina se sastoji u novom gledanju na život, u novom načinu kako pisac reagira na dojmove i događaje oko sebe, u novom shvaćanju svojih umjetničkih i čovječanskih funkcija i dužnosti.« (Ivo Kozarčanin: Začarano i odčarano u lirici Bože Vodušeka, Savremenik, br. 9-10, Zagreb, 1940)

življavanja u svijesti lika. (Tu još nemamo izgrađeni pripovjedački sustav toka svijesti, premda bi u većem dijelu romana tek ovaj stilski postupak bio adekvatan izraz — prolog Noćni dijalog i finale Sam čovjek¹⁰. A ta zbilja i svijest u ovom romanu sastoji se od psiholoških, erotičkih, društveno-političkih i poetskih slojeva. Nesumnjivo je Ivo Kozarčanin u roman Sam čovjek unio velik dio svojih životnih i književnih iskustava i u tom stvaralačkom procesu što se odvijao u romanu nalazi se vjerojatno mnogo toga što poistovjećuje autora s glavnim likom romana, ali to poistovjećenje ili autobiografski sloj ne odnosi se toliko na biografske činjenice već je sukladnost u kontemplaciji. Ono što nalazimo kao Kozarčaninovo mišljenje u njegovim kritičkim zapisima (napose u tri teksta: Za dostojanstvo književnika, Vodeni cvjetovi, Mrtva kritika) naći ćemo gotovo identično u rečenicama Valentinovih monoloških razmišljanja. Tendencija ovakvog ispovjednog romana kao što je i Sam čovjek, prepunog introspekcija, razmišljanja, brojnih asocijativnih izleta, jest da fabulativnu osnovu svede na što je moguće manju mjeru (i fabula Tuđe žene, kao i većine ostalih Kozarčaninovih kraćih prozних djela, sama je po sebi neznatna, ne prisustvujemo uzbudljivoj vanjskoj avanturi opisanih osoba), ali sadržaj djela ostvaruje se obuhvatanje u širokom asocijativnom polju; sve pojave što se zbivaju oko lika koji sjedi sam u nekoj mračnoj periferijskoj krčmi dok svuda oko njega u noći dažde kiše, u zavisnosti su od njegove svijesti, pa u prostor djela ulazi sve ono što tu svijest zaokuplja u trenutku vlastite pripovjedalačke ispričati. Prvi sloj te pripovjedačke melase bit će ona životna građa na kojoj djelo počiva i koja će u trenutku transponiranja u pripovjedaču iz svoga konkretnoga sirovog oblika prijeći u imaginativni. A građa za prvi dio romana Mračna mladost bit će sudbina dječaka Valentina u surovoj i mračnoj atmosferi kuće beskrupuloznog oca trgovca. Smrt majke, tihe i mirne poput slike svete, vlast nad Valentinovom sudbinom ružne i bludne sluškinje Tereze, a

¹⁰ Sustav i način svog iskazivanja Kozarčanin je i sam pokušao objasniti: »Jedna rečenica vuče za sobom drugu, druga treću i četvrtu. Jedna misao izaziva cijeli niz misli od kojih ni jedna nije u organskoj vezi s prvom, aM sve se nižu i granaju jedna za drugom.« Sam čovjek, str. 382.

potom raskalašene maćehe, grub i sirov lik oca, siromaštvo unatoč izvjesnom očevu blagostanju, taj činjenični dio jedne stvarnosti u kojoj se našao Kozarčaninov dječak nije ipak ono što određuje karakter, portret i buduće Valentinovo ponašanje. (A svi ti likovi koji se nalaze oko dječaka Valentina izuzetno su plastični i djeluju vrlo autentično i živo unatoč tome što njihov govor nije odviše individualiziran; vizuelna komponenta u građenju lika, kao i ambijenta i pejzaža, jedna je od najvitalnijih osobina Kozarčaninova proznog iskazivanja.) Psihički habitus, posebno oblikovana svijest ne samo da prima i prelama tu zbilju, već se i formira nezavisno od te zbilje. I Valentin mladić i čovjek u drugom dijelu romana Buga plače¹¹ nije u svom životu propatio toliko da bi bila tako gorka egzistencijalna Valentinova tuga. Kozarčaninov čovjek iz svih njegovih proza ne pati i ne propada zbog nekih činjeničnih nesretnih okolnosti, njegova je propast u samome njemu.¹² Pobuna Kozarčaninova čovjeka nije stvar napada nego obrane, pa i onda kad se osjeća intelektualno i fizički jači. (»Osjećao sam da sam u svakom pogledu jači i pametniji od njega, da ga mogu potući argumentima kao i šakama kad god mi se to sviđi, da on ne zna ništa i ni u što se ne razumije, ali kad bi dolazilo do sukoba s njim, uvijek mi je ponestajalo riječi i uvijek sam ja izlvaio kraći kraj.«) Sam čovjek, str. 347.

Ne pored takvog čovjeka, već u stalnom sudaru s njim (ali to nije ona strindbergovska mržnja između spolova)

¹¹ Nije beznačajno dešifrirati ni imena njegovih osoba; ime prvog muškarca Adama nosi nekoliko likova: Tuđa žena, Balada o informatoru, U snijegu, a ime Eva također se nalazi u nekoliko proza; Tri gavrana i jedan čovjek, Kasna ljubav, Mlada voda; Valentin je nešto posve suprotno od onoga što to ime označuje na latinskom jeziku — zdrav, krepak, jak, a Buga, Valentinova djevojka a zatim žena u drugom dijelu ovog romana Buga plače, sestra je onoj iz narodne predaje kneginjici Tugi, i kao što je Eva prva žena ljudskog roda, Buga je jedna od prvih imenovanih žena iz povijesti hrvatskog naroda; skrivena značenja i funkcije osobnih imena u karakteriziranju pojedinih likova mogli bismo pronaći i u nizu ostalih, pa i sporednih ličnosti Kozarčaninove proze.

¹² » — Tvoja je glavna pogreška da ti ne vjeruješ dovoljno u sebe. Ti si pretjerano malodušan, patiš stalno od nekih nerazumljivih kompleksa sebezapostavljanja i sebemučenja, bojiš se svojih vlastitih riječi i činova; zbog toga najviše stradaš u životu i ispadaš smiješan.« Sam čovjek, str. 298.

živi žena koja će pristupiti prva, dati inicijativu i koja će se svom čovjeku predavati, ljubiti ga, ali i varati. Mnoge Kozarčaninove žene u njegovu djelu su istodobno svete i bludnice, ali one, izuzev sporednih likova (sluškinje Tereze, maćeha), ostaju nejasne i nedefinirane. Muškarcu ne preostaje ništa drugo nego ili da pobjegne od njih (Tuđa Žena) ili — ako je njegova ljubav toliko snažna da je ne može potisnuti, on nalazi apsurdan »izlaz« u njihovoj smrti, drastičnom ubojstvu (Sam čovjek, Tri gavrana i jedan čovjek.)

Opisivanje djetinjstva, dječaćkih trauma, dječaka pro-matranog kao malog ali potpunog čovjeka¹³ upravo je Kozarčaninova specifičnost. Odlomci stvarnosti koje taj »mali« čovjek prima na svoj način, košmari i sudari između jave i zamišljaja, prožimanje čulnog i još nejasnog erotskog s naivno puerikiim, osnova je na kojoj je Kozarčanin ne samo gradio Valentinovo djetinjstvo, već se ti elementi po-vremeno pojavljuju kao stalna opsesija njegove pripovje-dačke proze. Čitaoca posebno treba upozoriti na scenu kad Valentin branić uspomenu na majku oštrim vrhom olovke razdere kožu na ruci svoje lijepe maćeha koju i mrzi ali prema kojoj i osjeća neku još nejasnu erotsku žudnju. Ta scena posebno je snažno realizirana i doživljaj je puniji, a taj je detalj funkcionalniji od one scene na kraju knjige gdje Valentin ubija svoju ženu Bugu, jer takav kakav jest, preosjetljiv i neprilagodljiv, nije sposoban pronaći neko racionalnije i humanije rješenje. Ako Mračna mladost živi od takvih detalja gdje se intimno dječakovo konfrontira sa stvarnošću (a Kozarčanin nije zanemario ni socijalno), u drugom dijelu romana Buga plače (oba dijela romana obrubljena su svojevrsnim »noćnim dijalogom«, zapravo monologom), uz jedan intimni nesporazum, Kozarčanin je imao sposobnosti da utvrdi moralne i etičke sukobe u organiza-ciji gradskog života, pojedini detalji ovog romana slikovito su svjedočanstvo o životu grada (Zagreba). Kozarčanin je imao oko da vrlo svježe i vizuelno predoči ambijent, a naročito je razvijen njegov smisao za ocrtavanje egzistencijalne ljudske bijede, i to ne samo kad opisuje Valentinov dački i

¹³ O svom shvaćanju književnog tretiranja djetinjstva Kozarčanin je pisao u prikazu zbirke pjesama Dragutina Tadijanovica Dani djetinstva, ponovno pretiskanog u ovom izboru.

studentski život što se odvija u mizernim podstanarskim sobama, nego tu će egzistencijalnu bijedu pronaći i na mjestima izvjesne građanske udobnosti i raskoši (Bugino i Valentinovo vjenčanje), a na sve te nakaznosti Valentin će reagirati u svojoj svijesti nekim pasivnim otporom individualnog bunta. Tu intelektualnu oporbu naći ćemo u Kozarčaninovoj kontemplaciji i u njegovoj slici općeg stanja, a bit će najžešće u verbalnim duelima s pojedinim sporednim osobama ovoga romana. U njegovu drugom dijelu neobično je interesantna figura magistra Hamana, erudite i cinika, tipa racionalnog ali i punog kompleksa, očito građenog na antitezi prema Valentinu; on je po nekim pojedinostima bliz mračnoj figuri doktora Sergija Kiriloviča Kyrialesa iz Krležina romana Povratak Filipa Latinovicza, a te mefistofelske crte ima i pristav iz Tude žene. Mnogi Kozarčaninovi melankolici imaju svoga dvojnika, zloduha.

Osnovnu sliku cjelokupnog Kozarčaninova djela daje intimni osjećaj stvarnosti, i to je onaj sloj koji je u njemu najcjelovitiji. Ali koliko je god Sam čovjek, pa i ostalo Kozarčaninovo prozno stvaranje, usmjereno na samopromatranje i samoispitivanje sadržaja vlastite svijesti, svoju životnost ono upravo dobiva u tom neposrednom sudaru sa stvarnošću, sa svim onim ispadima koje jedna introvertirana osoba upravo izaziva nagomilavajući traumu za traumom. Ti odlomci zbilje projicirani u neposrednom doživljaju i čine glavnu kvalitetu djela. Tamo gdje se Kozarčanin odvaja i ne vodi računa o stvarnom toku događanja i prepušta se svojim mračnim i mutnim iracionalnim tokovima, doživljaj slabi, a proza gubi od svoje autentičnosti, stvara se neko uopćavanje unatoč autorovu osobnom rezoniranju i snatrenju punom dopadljivih i patetičnih rečenica obojenih sentimentalističkim grčem. Poezija prožima cjelokupnu Kozarčaninovu prozu, ona je u slici, metafori, ali se prvenstveno nalazi tamo gdje je u vezi sa stvarnošću, s tokom zbivanja i kad pripovjedačeva svijest presudno utječe na konstituiranje atmosfere, na prostor i stvari, a ne kad se to poetsko forsira u poetizaciji pejzaža ili kad se ono prelijeva u meditaciju i u sentimentalno jadikovanje. Očiti se nesporazum javlja u Kozarčaninovu shvaćanju da osoba koja u djelu nosi etičke i moralne kvalitete mora biti

nesretna, a pisac je neka sanjarska duša utonula u svoju gorku samoću. (Najmanje gorčine, samotničkog jadikovanja ima u noveli Rujan, pa zatim u romanu Tuđa žena. Slikar Adam, za razliku od ostalih Kozarčaninovih likova »osjeća se bodro i svjež«¹⁴, a te su proze zapažene u Kozarčaninovu, za kratko razdoblje njegova života prilično opsežnom djelu.)

I upravo su najkvalitetniji dijelovi u Kozarčaninovu književnom stvaranju oni gdje je on bio nadahnut autentičnom stvarnošću, i kad se stvarnost, ona koja određuje tok zbivanja, prelamala u njegovoj svijesti. Tim slojem koliko god subjektivnim i vezanim za jednu jedinku, Kozarčanin je uspio dati duboku i tragičnu viziju sudbine hrvatskog intelektualca i svu onu slojevitost odnosa¹⁴ prema životu, prema povijesnom iskustvu koje je važnije i trajnije od sudbine pojedinca.

KRSTO SPOLJAR

¹⁴ Ova koncizno uhvaćena slika iz Samog čovjeka dio je tih Kozarčaninovih autentičnih zapažanja, vješto uhvaćena atmosfera i sredina u kojoj su sazrijevale ili se gasile mnoge hrvatske sudbine: »Ujutro je na prozorima bubnjala kiša, vjetar je teškim koracima koračao po krovu, Majka Božja se zibala na zidu nad prvom knjigom Marxova Kapitala.« Sam čovjek, str. 241.

BIBLIOGRAFIJA

IZDANJA DJELA IVE KOZARČANINA

- Mati čeka. JNovele. Sadržaj: Dijete uoči Božića [uvodna pjesma]; Mati čeka; Šuma šumi; Vinogradi zore; Pripovijest o hlačama; Rijeka priča; Bez cipela; Pred proljeće; Tihi koraci.] Ilustrirao prof. Kamilo Ružička. Izdanje »Slovo«, Zagreb,
- Sviram u sviralu. Pjesme. Crteže izradio Viljem Gliha. [Vlastita naklada] Zagreb, 1935.
- Tuga ljeta. Ciklus pjesama u kolektivnoj zbirci pjesama Ivan Dončević, Ivo Kozarčanin, Antun Nizeteo, Radovan Žilić: Lirika. Izdanje Hrvatske revije, Zagreb, 1935.
- Tuđa žena. Roman. Izdanje Društva hrvatskih književnika, Zagreb, 1937.
- Sam čovjek. Roman. Izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1937; II. izdanje: Izdavačko poduzeće »Zora«, Zagreb, 1953.
- Mrtve oči. Pjesme. Izdanje Pododbora Matice hrvatske, Zagreb, 1938.
- Tihi putovi. [Novele. Kazalo: Rujan; Tri gavrana i jedan čovjek; Jutro spoznaje; Povratak u jesen; U snijegu; Dva života; Balada o sinu; Stara žena; Vode rastu.] Izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1939.
- Mrlje na suncu. [Sadržaj]: [I.] Mjesec nad močvarom: U krugu; Prva krađa; Balada o informatoru; Ljeto srdžbe i straha; [II.] Susreti: Pod trešnjama; U šijenu; Kasna ljubav; Mlada voda. N.D. [Nikola Davidović]: Bilješka o piscu] »Zora«, Zagreb, 1971.

VAŽNIJA LITERATURA O IVI KOZARČANINU

- Stjepan Devčić: Mati čeka. Obitelj, br. 52, Zagreb 1934.
Sp.: Dvije knjige Ive Kozarčanina (Ivo Kozarčanin: Mati čeka; Sviram u sviralu). Omladina, br. 7, Zagreb 1935/1936.

- Rikard Simeon: Četvorica mladih liričara. Književni glas, br. 1, Zagreb 1935.
- Jakov Tomasović: Ivo Kozarčanin: Mati čeka. Jadranska vila, br. 1, Omiš 1935.
- P. G. [Petar Grgeč]: Tri knjige najnovije lirike. Hrvatska straža br. 93, Zagreb 1935.
- H. [Ivo Hergešić]: Četiri pjesnika. Ivan Dončević, Ivo Kozarčanin, Antun Nizeteo, Radovan Žilić. Obzor, br. 85, Zagreb 1935.
- Josip Bogner: Ivo Kozarčanin: Mati čeka. Hrvatska revija, br. 7, Zagreb 1935.
- Stjepan Devčić: Lirika četvorice. Ivan Dončević, Ivo Kozarčanin, Antun Nizeteo, Radovan Žilić. Novosti, br. 132, Zagreb 1935.
- Petar Grgeč: Književna fizionomija Ive Kozarčanina. Uz njegovu knjigu »Mati čeka«. Hrvatska straža, br. 46, Zagreb 1935.
- Kamilo Križanić: Mati čeka. (Zbirka novela Ive Kozarčanina). Hrvatska straža, br. 46, Zagreb 1935.
- Jakša Ravlic: Dončević, Kozarčanin, Nizeteo, Žilić: Lirika. Jadranska straža, br. 5, Split 1935.
- Marijan Mikac: »Lirika« (u izdanju »Hrvatske revije«, Zagreb 1935). Nova Evropa, br. 7, Zagreb 1935.
- Ivan Katin: »Lirika«. Izdanje »Hrvatske revije«, Zagreb 1935. Savremeni pogledi, br. 5, Slavonski Brod 1935.
- Josip Bogner: Lirička mladenačkih klonuca (Dončević, Kozarčanin, Nizeteo, Žilić). Hrvatska revija, br. 8, Zagreb 1935.
- Vladimir Rismondo: Dončević, Kozarčanin, Nizeteo, Žilić: Lirika. Novo doba, br. 247, Split 1935.
- Branislav L. Lazarević: »Sviram u sviralu«, pjesme Ive Kozarčanina. Stvaranje, br. 1, Cetinje 1936.
- Božidar Murgić: Iz najmlađe hrvatske književnosti. Evolucija, br. 1, Zagreb 1936.
- r—c [Petar Grgeč]: Ivo Kozarčanin: Sviram u sviralu. Hrvatska straža, br. 13, Zagreb 1936.
- Vojmil Rabadan: Ivo Kozarčanin: Sviram u sviralu. Hrvatska revija, br. 6, Zagreb 1936.
- Fr. Jesenovec: Ivo Kozarčanin: »Tuđa žena«. Slovenec, Ljubljana, 2. apr. 1937.
- Ivo Frol: Ivo Kozarčanin: Tuđa žena. Roman. Izdanje DHK. Zagreb 1937. Književnik, br. 5, Zagreb 1937.
- T. P. [Tomislav Prpić]: Treća knjiga zbirke »Suvremeni hrvatski pisci«. Ivo Kozarčanin: »Tuđa žena«. Obzor, br. 82, Zagreb 1937.
- Ilija Jakovljević: Ivo Kozarčanin: Tuđa žena. Savremenik, br. 6, Zagreb 1937.
- Zlatko Majtin: Ivo Kozarčanin: Sam čovjek. (Izd. Suvremene knjižnice Matice hrvatske.) Omladina, br. 1, Zagreb 1937/71938.
- Jota Gregorič: Ivo Kozarčanin »Sam čovjek«. Slovenec, Ljubljana 7. okt. 1937.
- Radmilo D. Dimitrijević: Roman o usamljenosti: Ivo Kozarčanin: Sam čovjek. Pregled, br. 168, Sarajevo 1937.

- if [Ivo Frol]: Ivo Kozarčanin: Sam čovjek. Književnik, br. 11, Zagreb 1937.
- Stjepan Jakševac: Prvi roman Ive Kozarčanina. Ivo Kozarčanin: Tuda žena. Izdanje DHK. Zagreb 1937. Hrvatska revija, br. 12, Zagreb 1937.
- Nikola Zec: Ivo Kozarčanin: Sam čovjek. Letopis Matice srpske, knjiga CCCXLIX, br. 1, Novi Sad 1938.
- Marko čović: Proljeće hrvatske suvremene lirike. Dvanaest knjiga. Izdanje građanskog pododbora Matice hrvatske. Omladina, br 7-8, Zagreb 1937/1938.
- T.P. [Tone Potokar]: Ivo Kozarčanin: »Sam čovjek«. Srpski književni glasnik, LIV, br. 2, Beograd, 1938.
- Ivica Meinarić: Sam čovjek. (Ivo Kozarčanin: Sam čovjek. Suvremena knjižnica Matice hrvatske, Zagreb 1937). Hrvatska revija, br. 4, Zagreb 1938.
- Stanko Petrov: Dvanaest knjiga i dvanaest pjesnika. Nova revija, br. 3, Zagreb 1938.
- Ljubomir Maraković: Deset knjiga pjesama. Hrvatska prosvjeta, br. 34, 5-6, Zagreb 1938.
- Branko Krmptović: Lirika u izdanju Pododbora Matice hrvatske. Hrvatska smotra, br. 5, Zagreb 1938.
- H.P. [Hijacint Petris]: Pjesme jedne generacije. U izdanju Pododbora Matice hrvatske izašlo je dvanaest zbirki suvremene hrvatske lirike. Hrvatski list, br. 125, 146, 159 i 181, Osijek 1938.
- xxx [Mijo Mirković]: Dvanaest knjiga lirike u izdanju Pododbora Matice hrvatske. Obzor, br. 99, Zagreb 1938.
- Ivo Balentović: Riječ o Kozarčaninu. (U povodu knjige »Sam čovjek«, Zagreb, 1937) Hrvatska smotra, br. 11, Zagreb 1938.
- Živan Milisavac: Ivo Kozarčanin: Tihi putovi. Suvremena knjižnica Matice hrvatske, Zagreb 1938. Letopis Matice srpske, knjiga CCCLII, br. 1-2, Novi Sad 1939.
- Milivoj Bosanac: Ivo Kozarčanin: Tihi putovi. Srpski književni glasnik, knjiga LVII, br. 6, Beograd 1939.
- Marko čović: Tihi putovi. (Ivo Kozarčanin: Tihi putovi. Suvremena knjižnica Matice hrvatske.) Hrvatska revija, br. 11, Zagreb 1939.
- Antun Barac: Refleksije uz 12 knjiga lirike. Savremenik, knjiga I, br. 2, Zagreb 1940. Antun Barac, Hrvatska književna kritika VII, Matica hrvatska, Zagreb 1962.
- Stj. G-ić: Zbirka novela Ive Kozarčanina. Omladina, br. 5, Zagreb 1940.
- Svetozar Georgijević: Književni rad Ive Kozarčanina. Srpski književni glasnik, knjiga LIX, br. 6, Beograd 1940.
- Tragična smrt hrvatskog književnika Ive Kozarčanina, urednika književne rubrike »Hrvatskog dnevnika«. Hrvatski dnevnik, Zagreb 5. II. 1941.
- Stanislav Šimić: Tragična smrt književnika Ive Kozarčanina. Novosti, br. 36, Zagreb, 5. veljače 1941.
- Dragutin Novaković: U spomen dragom drugu Ivi Kozarčaninu. Hrvatski dnevnik, Zagreb, 5. veljače 1941.

- S. M. ^{Za}Štedimlja: Smrt književnika Ive Kozarčanina. Jutarnji list, ^{greb}, 2. veljače 1941.
- xxx: Tragična smrt Ive Kozarčanina. Pravica, br. 6, Zagreb, 6. veljače 1941.
- Novak Simić: In memoriam Ivi Kozarčaninu. Pravica br. 6, Zagreb, 6. veljače 1941.
- En: Sprovod Ivana Kozarčanina. Novosti, br. 38, Zagreb, 7. veljače 1941.
- Ilija Jakovljević: Ivo Kozarčanin. Savremenik, br. 2, Zagreb, 25. veljače 1941.
- Uredništvo: »Savremenik« svom suradniku. Savremenik, br. 2, Zagreb, 25. veljače 1941.
- Novak Simić: Ivo Kozarčanin. Hrvatska revija br. 3, Zagreb 1941; Republika, br. Zagreb 1971.
- Joia Gregonč: Ob smrti I. Kozarčanina. Dom in svet, št. 3, Ljubljana 1941.
- xxx'- Par riječi povodom tragične smrti Ive Kozarčanina. Grić, br. 19-20, Zagreb, 15. ožujka 1941.
- Antun_{19 4}₁ B₁arac: Put do sebe. Savremenik, br. 3, Zagreb, 25. ožujka
- Vladislav Kušan: Rukopisi, knjige, Debussy, Rahmanjinov i crna kava. Uspomene na Ivu Kozarčanina. Savremenik, br. 3, Zagreb, 25. ožujka 1941.
- Krsto Špoljar: Sam čovjek. (Marginalije uz književno stvaranje Ive Kozarčanina.) Literatura, br. 1, Zagreb 1952.
- Stj. Devčić: U domu Ive Kozarčanina. Narodni list, br. 2476, Zagreb, 7. lipnja 1953.
- Krsto Špoljar: Sam čovjek Ive Kozarčanina. Krugovi, br. 7, Zagreb 1953.
- Boidar Škritek: Tihi putovi Ive Kozarčanina. Književnik, br. 6, Zagreb 1959.
- Vlatko Pavletić: Ivo Kozarčanin. (Hrvatski pjesnici između dva svjetska rata.) Republika, br. 12, Zagreb 1963; Hrvatski pjesnici između dva svjetska rata. Antologija jugoslavenske književnosti. Nolit, Beograd 1963.
- Zvonko Bošković: Poezija Ive Kozarčanina. Riječka revija, br. 3-4, Rijeka 1966.
- Šaša Vereš: Plavo proljeće Ive Kozarčanina. Izraz, br. 11, Sarajevo 1967.
- Nikola Davidović: Književno djelo Ive Kozarčanina. Mogućnosti, br. 3, Split 1968.
- B. O.: Gdje se nalaze originalni rukopisi preminulog hrvatskog književnika Ive Kozarčanina? Studio, br. 331, Zagreb 1970.
- Stanko Korac: Ivo Kozarčanin: Tuđa žena (1937). Ivo Kozarčanin: Sam čovjek (1937). Hrvatski roman između dva rata 1914-1941. Rad JAZU, knj. 362, str. 493-501 i 501-512, Zagreb 1972.
- Milan Selaković: Plemeniti socijalni motivi. Ivo Kozarčanin: »Mrlje na suncu«; »Zora«, Zagreb 1971. Republika, br. 5, Zagreb 1972.
- Mirko Rogošić: Tri verzije jedne smrti. Marulić, br. 4, Zagreb 1973.

PJESME

> 1

MRTVE OCI

(1938, izbor)

U KRILU ŽENE

U krilo žene zarijem čupavu satirsku glavu.
Privučem na svoje jagodice dragost njena dlana,
čini mi se: tihe su noćas žudnje kroz rosnu travu.
Krotka i dobra šuti u srcu stara rana.

Požalim svoje ruke na rubovima modre od tame.
U šarenoj lisnoj odori jesen mi uđe u oči.
Pritisnem hrapavo lice uz vrelo ženino rame
ćuteći: njena se toplina s crnom krvlju u me toči.

Na dušu pada mračna tužnost pozne noći.
Jednoliko bije kiša fantastične jabučne grane,
šume mutne, sjenovite vode. Radost neće doći
u tvoje prazno srce, kad blijedo jutro svane.

U krilu žene je toplo. S dimom žalosti plinu
u sumor mrtve mladosti, što peče po vrbicama ribe.
Noćivam u stogovima sijena. Mislim o seksu i vinu.
I strepim od pljesnive škole i učiteljeve šibe.

I. verzija Pregled, 1932; II. Savremenik, 1938.

KUCA U PLANINI

S to šutiš, djevojko, tako tužno u jesenske sutone žute
pred kućom mojom? Tvoja su kola stala na drumu.
Tvoje su sestre pošle u šumu. Dopusti, dok tvoje oči zimu
slute,
da moje riječi tiho uđu u tvoju kosu i u te.

Ti znaš, ja sam sasvim sam u ovoj praznoj kući.
Ja sam već davno pošao tromim hodom
za tvojim rodnom. Noćas te želim nagu i toplu svući,
u želji za slobodom. Noćas ću te svu noć ljubiti i tući.

Moja mala djevojko, koja tužno šutiš u daljini.
Lišće uvelo, žuto, pada po šarenoj tvojoj haljini.
O, gorko je i bolno život kao milostinju za sobom vući.

Tvoja crna kosa ljetnim suncem miriše.
U očima tvojim nujno moja se želja njiše.
Zašto mi je srce počelo tako naglo i žarko tući?

Hrvatska revija, 1936.

KAD DOĐE LJETO

Kad dođe ljeto, na što misliš, Marija?
U žitu čekaš sama. Srpanj ti šapće:
Opet si danas za godinu dana starija.

Zelenu kosu vjetar nemirno miluje.
Gore žarki, bijeli talasi vatrometa.
U očima ti sunce zlatnim prstima kuje.

Duboka ljetna noć. Kaplje s krova
na tvoje cvijeće hladna rosa. Čuješ li,
kako zvoni srebrna mjesečeva potkova?

U sobi sama skrstila si ozeble ruke.
Nujna je cesta od mraka i koraka.
Svu noć u voćnjaku padaju zrele jabuke.

Strepeći od praznine, usnule su ptice.
Mračno diše planinska noć. Zalazeći
mjesec te je toplo poljubio u lice.

U srcu raste tiha tuga. Starija
opet si za godinu dana. U mraku
žali te zrelo ljeto. Ti plačeš, Marija?

Srpski književni glasnik, 1937.

PRED KIŠU

Cuj žalostivi govor kiše u lišću javora u mraku.
Ti, koji si sve izgubio, koga čekaš pod
prozorom za kojim nikoga nema? Kišne
šešir zaboravljen na grani. Džbun smilja
tužno mlati vjetar. Ti, koji misliš da sve znaš,
zar zbilja ne znaš da vrijeme već davno
stoji na istom mjestu? Voda šumi.
Vlažnim tabanima kiša ide preko svega
što je bilo. Za uglom, u noći, samo,
čeka te tvoje djetinjstvo. Možda jedino
pregršt trešanja da ubereš u voćnjaku
tuđem? Ili da se zakitiš ivančicama?
Ostavi ruku na stolu, svu večer kiša pada.
Tko ti je to obećao da ćeš biti sretan?

Hrvatska revija, 1935.

MRTVE OČI

Mrtve oči u vodi, mutno sjećanje.
Ne zovi rukom ispruženom tihu pticu
da stane. Taman strah, kao krilo večeri.
Trudni koraci vjetra u zlatu žita. Misliš:
baš nitko ne melje, tuga, prazni, sjetni mlinovi.
Žuto čelo utopljene djevojke. Tko kaže
da voli mjesečinu? Mir zvijezda, blaga jeza.
Vičeš, a nisi sam. Očaj ide kasnom vodom
koja miruje, šuti, žali, trune. Shvati:
sasvim su mi prazne očne šupljine, samo
kosti bridi mulj (ja sam voljela).
Zašto diraš zamišljeno veslom moju
košulju? Nisi sam, za tobom djetelina tuguje.
Pod mostom crna tjeskoba mraka, mrtve oči.

Hrvatska revija, 1936.

TUŽNO DJETINJSTVO

Ljudi su te otrovali, moj mali, dragi prijatelju.

 Strašna je njihova lakomost i zle su njihove oči
 kad se primiču k tebi. Pada kiša, a ti samo plačeš.
Noseći strah, kruže sablasni koraci sjena oko tebe.
Zatvori knjigu. Blijedu djevojku sinoć su zaklali
ljudi s krvavim očima. Svu noć je zlatan uštap sjao
na njezinu kosu. šumi tužno jesenski šaš nad barama,
šupalj vjetar plače u šljiviku. Tebe nitko ne voli.
Tvoja te je sestra u mraku ostavila. Mrtve muhe
žale te u tvojoj samoći. Kiša je došla da te pohodi.
 Noć se zakitila žutim cvjetovima. Mrak vreba na tebe.
 U praznoj kući s paucima plačeš sam, krvav i otrovan.

Hrvatska revija, 1937.

INTIMA

V iše ne žudimo za tropima i davno smo prezreli
pobjedonosni hod konkvistadora. Jantarevo zrnje
u prašini žalosno zrači samoćom. U sumornu večer
naše trome stope ne žure za srećom. Dopustite nam
da sjedimo tihi uz vino. Mračnim vijugama mozga već
kljuje umor. Kako bi bilo dobro zaboraviti
utisnuto svoje lice u zrcalu vode koja glode vrhove
tabana. Zbilja ne znamo zašto nam maše trudnom
rukum eukaliptusovo stablo nad plantažama šećerne
trske. U mraku riče nosorog i mi bježimo velikim
koracima preko naših sjena i preko vremena. Zatvorite
prozore u jesenskoj noći i opsuajte naše proklete roditelje,
krotki građani ovoga grada, u sasvim pravednoj mržnji.

Srpski književni glasnik, 1935.

UTJEHA

Sve naše slutnje povampirene i gorke traže tuđu otrovanu dušu. Nema izlaza u sumoru dana kad lete crne, gladne ptice iznad krvavih ljudskih glava. Draga moja hrvatska tuga, moja dobra mati. Davno sam prebolio mrtve djevojke i nerođenu djecu u cijevima kanala. Kad čuješ da me nema, ne zaboravi da sam te volio više od života. Lažu koji kažu da je tako moralo biti. Jesen će proći, brzo će umrijeti mladost. Vjetar i suho lišće. Samo me žalostan, žut mjesec prati na posljednjem putu. Da se mogu vratiti, htio bih biti riba u hladnim planinskim vodama (žalosna idila), ili ptica sa zlatnim kljunom u rosnom jutarnjem lišću. Prolaze godine, život tužan i siv. Crne, ružne slutnje kljuju u srcu koje se zebući steže. Ne mogu nikome reći. Živeći patimo i pateći živimo. Sivimo.

Južni pregled, 1936.

POHOD MRTVIH

Svi mrtvi, što su umrli od gladi, noćas teškim koracima stupaju iz predgrađa prema gradu, osvjetljeni hladnim svjetlom zvijezda. Za njima laju gladna djeca, a pozno, žuto lišće, koje jesen nije zamilovala, pridružuje im se na njihovom šutljivom putu, pred kojim strepe sive, visoke kuće ogrnute u mrak i u bezbrižnu spokojnost sitosti. Kao sramotan plašt vuče se za njima njihova negdašnja, mrtva bijeda, koju su jedino ponijeli sa sobom u grob. Puni prijetnje i bola njihovi koraci tutnje sablasno u našem snu.

Zatvori oči, slušaj, šuti i plači, jer žena što leži gola kraj tebe u krevetu nije tvoja žena i prodat će te za svilenu košulju. Vino koje te čeka u čaši nije tvoje vino, a hljeb koji jedeš ukrao si ružno svojoj sestri bijedi. U vinu utopljeno pliva mrtvo, prazno oko siromaha. Iz hljeba mirišu njegove suze i njegov bol. Strašne riječi rastu iz mraka. Ti si sebičan, okrutan i zao. Zatvori oči, slušaj i plači. Nema čovjeka brata. Nema žene sestre. Ništa nije tvoje. Nitko ti neće oprostiti što si nesretan. Nitko ti neće pružiti ruku (bez noža) u tami. Krvave tvoje stope za tobom grije u noći hladan mjesec. Srebrna trublja vjetra svira ti pogrebnu pjesmu u lišću jasenova. Moj dobri, moj dragi. Na tvoje tužne oči, na tvoju trudnu glavu, na tvoje krotko srce.

na tvoje blijede ruke, na tvoju nagu ženu,
na tvoje mrtve riječi, na tvoje tjeskobne knjige
pada strepnja, osveta, dažd i mrak. Šuti, moli i plači.

Ovo je noć mrtvih, kad živi jauču u grobovima,
a mrtvi ljube njihove žene i piju njihovo vino.
Ovo je noć straha, kad stvarnost postaje iluzija,
a iluzija stvarnost. Sve gorke naše dječje brige i sni
sad oživljuju pred nama u čudesnim oblicima.
Strašan i zao naginje se mjesec nad našu
mračnu dušu, u kojoj se kreću davni, mrtvi ljudi
i njihove riječi, pjesme, sjene, žene, gorčine,
ljubavi, radosti, tuge. Mutne, žute vode.
Mrtvi su došli po tebe, a tebe nigdje nema.
Uzalud svaka riječ, krik, molba, jauk i obećanje.
Uzalud sklopljene ruke i oči pune suza.
Bijeg je ludost, a soba grobovi kroz koje žure
fantastične legije mrtvih. Platneno, prazno nebo nad
tvojim i mojim užasom. Plači, dragi. Kiša pada
na noćnu prepast kuća, stare kapute, prosjacima
na ruke žute. Kao lađe brode kuće u moru jetke magle.
U mraku slušaj, srce: idu mrtvi, biju sati, bije bilo.
Ključa vlažna tama. Plače žena sama. Jeza. Čama.

Za grijehe i sitnu zlobu ne molim milost, mrtvi.
Duša je tiha i krotka. Za ljudsku zavist zbog
tuđe sreće i veselja ne molim. Budite spokojni.
Strašnija i teža je savjest u izlozima bazara,
dok sipi snijeg na bijelu radost dječju. Zlatnija
od sunca sja jučerašnja tuga u očima dragih djevojaka.
Na grani jabuka zrela. Na dlanu suza vrela.

Još živi stari Bog, cvijeće cvate. Cvrkut ptica u ljetnoj
omari voćnjaka, žalosne vrbe nad mrtvom mladošću.
Za sreću molim, za malo sunca u svagdašnjem jadu,
za milost ne molim. Ne budite nepravedni, mrtvi.
Za svaku suzu potok suza, za svaku kletvu more
kletvi. Slatko vonja topla ženska krv, bijela ruka,
medena kosa, strašni ponoćni sati, dimljivi vjetar,
siva dolina suza, plač i škrgut zuba u uzama duše.
čujte moj glas, mrtvi. Glava je teška i krvava.
Koraci u mom mozgu. Koraci u srcu. Koraci u duši.

Tiho pločnike škropi hladan mrak, a mrtvi nose
kroz otrovanu dušu svoje proklete udese i brige.
Mrtvi stoje pred hladnim crkvenim portalima, no
ne mole, ne zovu, ne traže. Ne viču kruha. Oni su
već davno prestali vikati. Došli su po svoje, a tebe
nigdje nema. U gluhoj školjki svijesti cvateš
kao sat. Nad barama tone hladan, žut mjesec
u zrelinu listopadskih hrastika i bukrika. Mrtvi,
sjedje pred kućnim pragovima (sive, mutne jutarnje
sjene), dišu na krvave škrge žive talase vjetra,
šute, idu, sjedje i plaču. Lišće šumi. Tebe nema.

Mrtve oči, 1938.



> .i . !tjt. fr< tr'

i ...i; ari i • iTJ'.lr, > i •

s-M.,* tti •. uU fcruí **<l

-i> 'h

[JESENJA LJUBAV]

(Pjesme objavljene u časopisima od 1939. do 1941)

JESENSKO PISMO

aždovite noći, dani sivi.
U oblacima ptica jato.
Na prozorima kišnu knjige.
Ojađenu dušu truju brige.
Udesu smo zbog srca krivi.
Od milostinje se mučno živi.
Jesen. Krčme. Fenjer. Blato.

Na uglu žena. Pjesma kiše.
Žalostan korak guta tama.
Granje platana vjetar njiše.
Samotan život bijeda siše.
Mladost se neće vratiti više.
Sve jače plače duša sama.
Beskućnici. Magla. čama.

Tamne noći samoće stižu.
Hladna i siva sjena zida.
Netko očajno u mraku rida.
U beskonačnost se dani nižu.
Od tjeskobe se srce kida.
Okrupnja vjetar. List se njiše.
Jesen. Magla. Riječi kiše.

Hrvatski dnevnik, 1939.

MOJA ZEMLJA

U mojoj zemlji crni kovači
teške i oštre mačeve kuju.
Uz tužne pjesme sumorni tkači
u mraku kobne zavjere snuju.

S planina sjena tjeskobna pada.
Sve veća raste ljudska bijeda.
Čovjeka, vuka, strahotu glada
ravnodušno drevno nebo gleda.

Gluho šumi kroz doline Una.
Duša je gnjeva i čemera puna.
Večer tugom i rakijom diše.

Mrki ljudi, žene, hladne kiše.
Bakar, olovni šljunak, zlatni prah.
Nad mutnom vodom mine taman strah.

Hrvatsko kolo, 1939.

SONATA

Misliš na liljane i breskve, na stare
vinograde. Šume četinari, davni dani.
U hladnoj sobi ona čita Giraudoux,
mala sjena nad sumračnim klavirom.
U zavjesama pozdrav vjetra. Drevni
miris rezeda, drvored, žalosno srce.
Žuta sjena, luna, proznog ljeta puna.
Umire moja mati, teče mutna Una.

Savremenik, 1940.

MALI GRAD

Zatvorene sive kuće, prašno poslijepodne.
Bosa žena na drvenu bunaru sama
pere rano grožđe, žeže žitko sunce.
U sjeni oraha pijem slatko mlijeko.
Dječak u bijeloj košulji muči leptira.
Pas drijema na pragu. Još četvrt sata
dok dođu moja kola. Uvele žute ruže.
Sad će s hrastova tornja odletjeti roda
teško mašuci krilima. Biju signali,
ali nitko ne putuje iz malog mjesta
uz tromu rijeku. Ljeska se most.
Voda čeka. Zru jabuke, žene i sjene.

Savremenik, 1940.

JUTARNJA PJESMA PTICA

Zaboravi oblake i breze, krugove
na jesenjoj vodi. Blaga utjeha dana
mrtuje tvoje oči nakon tjeskobne noći.
Sva su pisma izgubljena, sve ruže
kriju miris i boju. Rosa na lišću
blista sjajem davnih listopada.
Žene raduje vjetar. Za tobom neće
zaplakati nitko. Već gasne zlatni
odraz ljeta u slatkoj zrelini voća.
Stvari su dublje i providnije, riječi
pune zanosa i žara. Sunce na izvoru.
Šume krošnje i pozdravljaju zoru.

Savremenik, 1940.

LISTOPAD

B ljesnuše prvi ulični fenjeri.
Mutne se rijeke obalom razliše.
Naše se želje o nas razbiše.

U svijetlu večer daždi rana tama.
Modra se sjena uz perivoj kreće.
Listopad njiše zvjezdane svijeće.
Bljeda neka žena plače sama
pod krošnjama jesenjih platana.

Bugari tužno vjetrena truba:
Ti šutiš? Čekaš? Dani sreće
već mrtvi pljušte. S drveća slijeće
posljednje lišće kraj starih stuba.

Blaga i tužna večer. Tišina.
U mozgu ruje nemir, ruka gruba.
Iz krčme pjesma, trpak miris vina.

Savremenik, 1940.

MALA DJEVOJKA

Mala djevojka na prozoru čudne kuće
s tornjićima i drvenim balkonom maše
rukom za mnom, dok odlazim puteljkom
između džbunja ocvalih jorgovana i smilja.
Na suncu bliješte njezine pletenice boje
mladog meda. Šute ptice, uspavane žegom.
Njišu se neobične žute jabuke u granama
fantastičnog oblika. Na klupi među poznim
ružama i patuljastim voćem čekamo zajedno
pod noć izlazak velikog, zlatnog mjeseca
sa studenim i okrutnim licem. Ona drži
moju ruku u svojoj. Dugo me gleda u oči,
dok pada tama na lišće i naše sjene.
Iz drugog voćnjaka dopire do nas dremljivi
ptičji žagor. Zvijezde su blage i srdačne.
Već žure bosu koraci vjetra kroz visoku
bujnu travu. Ja, među ženama uvijek
hladan i gorak, nosim malu djevojku
na ramenu, tresem rosu s lišća, šutim,
mislim na leptire, i vjerujem u plave oči.

Savremenik, 25. siječnja 1941.



NOVELE

RUJAN

BIO SAM SASVIM ZADOVOLJAN

Mnogo ranog sunca u vlažnim krošnjama bukava i breza koje su na mjestima porumenjele čekalo je na me dok sam išao dolinom kroz guste, proladne magle. Sasvim se jasno čulo, samo je trebalo stati da umukne šum koraka, kako tiho teče voda gotovo uvelim potokom, i rosa i magla kaplju s lista na list, jako blistajući. Lješnjaka je bilo u svakom džbunu; drumom uz potok nije se moglo ni dvadeset koraka proći a da se ne nabere puno gloga i da se ne izgrebu ruke i noge o kupinovo trnje. Tko bi znao zašto su zidovi starih gradova s praznim prozorima na okruglim kulama gledali turobno prema Sutli i srebrnim križevima crkvenih zvonika na bregovima. Nikako ne mogu zaboraviti te dane kad ni sam sebi nisam znao razjasniti zašto me je rastužila daleka ljudska glava na drugoj strani brijega koja je često izvirivala iz šikare dok je čovjek išao uz strminu, zamišljen i pognut. Čitavo ljeto šetao sam sobom iz jednog ugla u drugi mijenjajući svaki dan zavoje na rukama i psujući gadno u sebi, a sada sam se bavio mišlju da iznajmim kolibu u bukviku nad kamenolomom i da tamo čitam na suncu Hamsuna i Krležu odilazeći samo pred večer u selo s razgaljenom košuljom iz koje mi vire dlakava prsa.

Marija je rekla:

— Ove će godine jesen biti duga i lijepa. Već je odmaklo ljeto, a na drveću nije još ni trećina lišća pocrvenjela. Bilo bi najbolje da se najmiš za čuvara u čijem vinogradu, a ja bih poslije škole dolazila k tebi. Tada ne bi uopće morao silaziti u selo. Ispred klijeti bismo mogli na vatri peći kestenje i mlade kukuruze, a poslije podne bi se ti

kupao u Sutli i lovio mlade klenove na pličinama. Brže bi ti vrijeme prošlo do odlaska u grad.

Išao sam dugo ispod samih breza koje su bile sasvim zelene i još tanje od Marije. Mislio sam o njezinu prijedlogu, ali se nisam usudio uraditi kako mi je savjetovala, jer sam se stalno malo bojao žena, nikada ne znajući žele li mi dobro ili zlo. Radije sam čitav dan proležao na djetelini nad potokom hraneći se samo muškatom i kasnim jabukama i gledajući u nebo, išarano pamučnim jesenjim oblacima. I ljudi su vozili otavu koja je snažno mirisala u danu što je dogarao modar i proziran. Volio sam tihe, ljubičaste večeri, kad je rosa već pala, a rijetki komarči okolišavahu oko dima moje cigarete koji je u noći bio fantastično bijel i gust.

— Dakle, hoćeš li se najmiti za čuvara ili nećeš?

— Zašto to tebe zanima?

— Bilo bi ti mnogo pametnije nego da se ovako bespomen skićeš putovima kojima ni vrag neće da prođe. Da bar što čitaš.

— Čitao sam čitavo ljeto.

— To je zato što si bio bolestan pa nisi mogao nikuda iz kuće. Ne vjerujem ja tebi više mnogo. Zašto me nećeš poslušati?

Odlučio sam najprije da se radi toga što me omalovažava razljutim na Mariju, ali kad sam dobro promislio, uvidio sam da ona ima pravo. Zaista, što sam ja učinio u ovih dvadeset dana otkako smijem iz kuće? Svega sam dvije knjige pročitao, ali ni te čitave, jer sam ih čitao već prije, pa sam samo pregledavao one odlomke koji su mi se najviše sviđali. Mnogo sam se zapustio kad se uzme u obzir da prije nije prošao dan a da ne pročitam bar stotinu strana. Svi su me nekako poznavali po tome što sam uvijek nosio knjige pod pazuhom koje nikome nisam htio posuđivati. Koliko sam samo ukrao knjiga po antikvarijama dok sam tamo satima rovaio u prašini i jednolikoj polutami, i koliko prijatelja nije nikada dobilo natrag knjigu koju su mi posudili. Kako sam se to sada tako promijenio?

— Što ti misliš, Marija, zašto sam ja takav?

— Ne vrijediš ništa, eto zašto.

Posramio sam se da sam već tako nisko pao, pa sam radije zašutio. Ipak to sve nije tako, kako oni govore, desnu ruku dajem u vatru za to. Volim vrlo ciklame koje ovdje u brdima nisu tako beskrvno blijede kao u dolinama. Sinoć sam nabrao mnogo tmina, koje je Marija, vrativši se iz škole, okupala u vreloj vodi, pa su tada sasvim izgubile trpkocu i reskost, kao da ih je mraz polio. Svakoga dana učinim tako nešto korisno, a opet mi svi prigovaraju da ništa ne radim. Istina je da bi mi bilo lijepo da sam čuvar u vinogradu, jer bih imao grožđa koliko bih god htio, ali tada bi bilo dosadno, a sada mi bar to nije. Ne boli me baš mnogo glava za vino u klijeti, iako moram otvoreno priznati da volim vino. Ono što valja, već je popito, a ako i ima još što, ne bi mi gazda dopustio da raspoložem njim kako ja hoću (zato je gazda). Ovako sam svoj gospodar. Radim što hoću. Uostalom, neprilika imam ionako dosta. Jučer me opet zaustavio načelnik i predao mi sudski poziv koji je stigao iz mjesta gdje sam prije bio.

— Zašto?

— Traže vas zbog nekog izgreda.

Uvrijedih se:

— Ja nikada ne pravim izgrede. Kakav je to način?

Ali načelnik se nije ljutio:

— Tako tu piše. Izvolite pročitati, što se mene tiču vaše stvari i vaši izgredi?

Pročitao sam poziv i zahvalio na njemu.

Otići ću tamo kamo me zovu, da im razjasnim kako ja s tim koji me tuži ne želim imati nikakva posla, pa molim da me već jedanput puste na miru. Ja sam rekonvalescent, trebam puno sunca i uzduha jer sam čitavo ljeto bio u zatvorenom. Ja se ne želim ni s kim svađati ni tući, ali ne dopuštam ni to da mene netko tuče. Teško je to izaći na kraj s ljudima. Najbolje je sjedjeti među drvećem i visokim travama koje neće nikada čovjeka tužiti sudu nego će ga još zaštititi u opasnosti i dati mu krov nad glavom ako ga ljudi istjeraju ispod njegovog krova. A ja sam bio tako lud pa sam vjerovao da su ljudi bolji od hrastova i brijestova. Sađ mi se to ružno osvetilo.

— Ali nemojte zaboraviti da je to za četvrtak.

Okrenuo sam se. To je načelnik vikao za mnom, zabrinut da ću zaboraviti datum.

— Jeste li razumjeli?

— Jesam.

Obišao sam stari grad i sišao u dolinu jer je već pao prvi težak mrak. Veliki je vučjak kružio oko bedema režeći kroz stisnute zube. Još nije ni jedna zvijezda izašla, ali ja sam bio zadovoljan jer su se već svjetla palila po kućama blistajući tiho i dobro. Prašina se slegla, psi su zaštekali, a u granju se javile ptice.

Bio sam sasvim zadovoljan današnjim danom.

SVE SAM OVO NAPISAO SAMO ZA MARIJU

Dok ovo pišem, kiša sjetno kuca o prozore kao da mi želi nešto reći. To je prosinačka kiša koja je prije zore počela daždjeti, a ni sutra u zoru neće prestati, jer je ustrajna i jer vjeruje da joj je to dužnost. Pišem ova sjećanja na jedan rujan koji je protekao vedar i čist kao zelene vode u visokim planinskim jezerima, no ne činim to zato da ikome učinim uslugu. Samo sam jako žalostan, pa pišem za sebe, kad kiša pada i kad nikoga nema k meni da mi kaže koju dobru, toplu riječ. Još jučer je prije podne bilo malo mutnog sunca u golim jablanovima pod prozorima. Išao sam dugo cestom udišući ga punim grudima, a danas sam jako žalostan i volio bih da se bar nešto dogodi, samo da prestane ovo jednoliko protjecanje vremena kao sipanje pijeska iz vreće. Čujem uru kako brižno kuca. Puno knjiga u ormarima čeka na mene. Znam da je bio jedan rujan kad je vrijedilo živjeti jer je svaki dan donosio toliko zadovoljstva i sreće koliko sada ne daju cijele nedjelje. Zbog toga sam tih i miran u zimskoj zabavi sobe koja sjeća na голу, hladnu šumu. I ne tužim se.

Marija mi je bila dobra i uvijek me je čekala u dolini dok sam silazio niz uvale izderan od granja i pun čičaka i korova. S njom sam znao dugo stajati uz jesenju Sutlu koja je pripovijedala čitave dane nešto nerazumljivo i žalosno. Oko stabala su tada zamišljeno lijetala pahuljasta vela, i ptice su se jatile na telegrafskim žicama i napuštenim sjenicama sluteći zimu. Voda je bila zelena i plitka. Cestom su samo katkada prošla koja kola. Ljudi kupovahu u dućanu crvenu kravlju sol.

— Solite li mnogo kravama?

Ljudi su zastajali i gledali u nas ne shvativši odmah moje pitanje. Oni mirisahu duhanom i znojem. Prašina im je na odijelu bala bijela i meka, ali je ipak nije bilo toliko kao na cesti.

— Kravama malo solimo, no zato solimo sebi. Ovako nam više izađe.

Gledao sam u vodu i nisam mislio što pitam, toliko me zbunio njihov odgovor:

— Zar kravljom soli?

Tada su ljudi odlazili da se ne moraju nasmijati. Kresali su dugo dok im se guba ne upali, a onda je oprezno metali u lulu. Zatim su razmišljali kako ima čudnovatih ljudi na svijetu kojima ni takve gluposti nisu poznate. Daleko za njima vidjela su se djeca koja se preko tri brijega vraćahu iz škole kući. Čitava je četa zastala u dolini i tukla kamenjem glavate, ružne ždralove koji se spremahu odletjeti na jug. Često dugo razgovaram s njima o jarugama gdje ima najviše kestinja i lješnjaka, o kamenolomu u kom se noću čuje nerazumljivo podzemno mumljanje i gore crveni, tajanstveni fenjeri od kojih se čovjeku ježi koža, i o lisičjim brlozima nad njim. Donose mi vrlo mnogo crnih krušaka koje su već smekšale i pune soka. Zauzvrat im pričam o avionima koji katkada prođu nad nama blistajući na suncu, i o gradovima u kojima još nikada nisu bili. Vjetar brižno sabire prašinu po cesti u spiralnim vrtlozima žureći s njom kroz drvored divljih jabuka i trešanja. Kad se vraćam kući, uvijek sretnem djevojke kako idu ispod ruke jer je već sumrak i stigla je večernja hladovina koja djeluje blago i umirujući. Nekada zastaju plašeci se mojih izgubljenih koraka koji lutaju tišinom kao zaboravljena obećanja:

— Tko ide?

Stojim i smijem se zadovoljno u mrak, jer znam da se one prave važne i da znaju da sam to ja.

— Nema nikoga.

To kažem više za sebe, ali znam da one čuju dobro pa zato ne govorim posve tiho.

— Netko govori.

Šutim dugo.

Ne mogu da izdrže. Umiruju se:

— Ne govori nitko.

Tada mi postaje smiješno stajati nepomično u mraku kao kameni stup, pa odlazim livadama po pokošenoj travi koja leži u gomilama i isparuje u noć teške, snažne mirise umiranja. Javljuju se cvrčci, sjene pužu za mnom sa svakog drveta kao aveti, a moja košulja više nije plava od sumraka jer je noć. Zvijezde nad glavom imadu velike, radoznale oči. Znam da sam ovuda jučer prošao i da ću opet sutra proći, pa sam zato sretan i miran i ne bih se htio ni s kim mijenjati. Provlačim prste kroz rosnu travu, a onda ih, vlažne i studene, mećem na oči koje me peku od sunca. Drage su mi te večeri kao moje vlastite oči i ruke, uvijek željne nečega. Već su jako pocrnjele; ne pozna se na njima da je mlada koža. Mislim na Mariju koja je cijelo ljeto bila uza me dok nisam ništa mogao s njima, u svojoj crvenoj haljini slična makovu cvijetu koji je zabludio među samo zelenilo. Sve mi je donosila što god sam zatražio, trebalo mi ili ne trebalo; kad sam se ja ljutio, ljutila se i ona na sunce što je ulazilo kroz prozor, kao da je znalo da ne smije k meni; na sparan vjetar koji je čitave dane zviždao za zavjesama trgajući bijele karniše i unoseći prašinu u sobu; na muhe koje lijetahu na me, dosadne i požudne; veselila se zajedno sa mnom večerima koje stizahu blage kao balzam, kišama koje su katkada radosno procurile, prozirnoj modrini koju sam komad po komad upijao kroz prozor; lutala je dugo sa mnom u noćima kad bi izašle zvijezde, ljudi pozaspali ugasivši prozore, i hladovina i tišina pokrile čitavu dolinu i gorske kose. U dane kad sam ja jako psovao, ljut sam na sebe, ona mi je donosila cigareta i novih knjiga koje sam slagao jednu na drugu po prozorima čim sam koju pročitao.

Ona je govorila:

— Jesen će. Već se kupe ptice.

Smijao sam se srdito jer sam znao da to veli samo zato da me umiri.

— Misliš li da će mi zato ruke prije proći?

Nije se dala smesti. Donosila je uvijek mnogo lipova i bagremova meda, žutih šljiva i ranih krušaka, pa sam se brzo umirio vitlajući dim iz sobe i otvarajući vrata i prozore da izađe miris duhana i da nestane polumraka koji mi je već dojadio. Sjedjela je na prozoru i pričala mi o ljudima

koji govore za me da sam, politički sumnjiv, utekao ovamo i da se moram dobro čuvati da nitko ne dozna za me.

v— Kakva je to opet glupa intriga? Zar čovjek nikada ne može biti na miru od brige i pažnje svojih dragih bližnjih, pa ni onda kad mu se radi o zdravlju? — Bacio sam novine na pod i ustao. — što ćemo sada učiniti?

— Ništa. Slušati i čekati.

— Lako je tebi čekati, ti imaš vremena. Ali što ću ja učiniti?

Marija se ne uznemiri.

— Na jesen dolaze novi učitelj i učiteljica, vjerenici. On studira glazbu, ali je ostavio konzervatorij i radije zatražio učiteljsko mjesto. Maturirao je godinu dana prije tebe i nosi naočare sa zlatnim rubom. Sigurno ga poznaješ?

Nasmijao sam se zadovoljno, jer sam se sjećao novog učitelja s kojim sam se mnogo puta sastajao u podrumima s dalmatinskim vinom gdje smo uz crno vino jeli sledeve na utju, sjedeći na velikoj buradi koja je mirisala po mokrim i plijesni, i pjevali pjesme koje se više nisu pjevale i koje su već svi zaboravili. Baš hvala Mariji što mi je donijela tu vijest. Ona mi uvijek nešto lijepo saopći.

Govorim:

— Poznam ga, i dobro je da će doći. Bit će veselije.

Ona pravi tužno lice:

— Dosadno ti je sada? Već ne znaš što bi radio sa mnom?

čudim se kako to Marija ne može razumjeti.

— Ne radi se o tebi — kažem. — To sam samo tako rekao, općenito. Ti odmah zaključiš nešto deseto.

Tako je prolazilo vrijeme, dok sam bio bolestan i dok još Mariji nije počela škola. Sada je prosinac, kiša neprestano lijeva, s mrakom sve gušća i crnja (kao katran), a ja ne mislim na te dane kad sam bio bolestan i kad sam dosađivao Mariji koja nije mogla ni koraka napraviti iz kuće od mene, već mislim na rujana koji je došao poslije toga, i koji sam ja čitav proveo u brdima i dolinama među njima, vječno se provlačeći kroz džbunje kao Vidrićevi satiri, dok je nebo bilo plavo, i ljubičaste su magle lebdjele nad trulim tarabama kao na starim sjevernim slikama. Mislim na taj rujana, pa ovo što pišem o njemu i ni o čemu drugom, ali ne pišem samo za se i za svoje zadovolj-

sivo, da prikratim sebi vrijeme (kako sam to malo prije rekao). Ne, htio bih da to Marija pročita, jer njoj moram zahvaliti što je taj rujan bio tako lijep i što su dani tako bezbrižno prolazili kao kad splav putuje niz duboke, široke vode. Htio bih joj to donijeti u brda kad prvi snijeg padne na njih i kad stari grad smiješno zaglebe u bijelom šeširu na suncu koje po beskrajnoj bjelini razlijeva mnogo blistava ultramarina i rijetka indiga. Da joj to dam da pročita i da je upitam sjeća li se ona još svega toga i kako joj se to što sam napisao sviđa?

MARIJA ČEKAŠE PRED ŠKOLOM

P olako su crvenjele šume, divlje su patke letjele u jatima, ždralovi su pravili čudesne spirale u jasna, plavičasta popodneva, a Sutla je bila sve tiša i prozirnija. Katkada je pao koji list, žut ili crven, s vrba koje su se grbile uz obalu, ili s mladih klenova s tankom korom (sličnom košulji). Kad sam skočio u vodu, sklaphu se zeleni kolobari tjeskobno nad mojom glavom. Sutla se bunila mrmljajući (tko zna protiv koga), a na brzicama izazovno iskakahu u zrak štuke i sunčahu se grgeči. Često je bilo toliko magle nad njom da sam ja, jutrima dok sam čekao sunce, izlazio iz nje mokar i bijel, kao poliven mlijekom. Tada se pastiri doživahu po krčevinama, šume šuštahu turobno, rosa se stidljivo blistala, a sunce se umivalo u karminu, jako razvodnjenu. Mislim da bih povjerovao kad bi mi tko kazao da je sunce crveno od jesenjih šuma na horizontu kroz koje prolazi, jer sam vjerovao sve i ničemu nisam tražio razjašnjenja. Tako je lijepo bilo stajati u vlažnu jutru i razgovarati se s Marijom o grožđu koga su joj donijeli i natrpali punu sobu, o suhim šljivama koje su još uvijek u sušionicama, o krikantemama i poznu nevenu koji mora zbog suše zalijevati, i o mnogim drugim zanimljivim stvarima kojih smo se sjetili. Nekada smo sretali staru učiteljicu koja je stanovala kod crkve, tijesno zamotanu u ogrtač i s kosom na licu i očima, koja je, čim bi nas vidjela, skretala lijevo ili desno, samo da se ne sastane s nama.

Marija je govorila:

— Uvijek je takva.

Šutio sam, jer mi je Marija već ispripravila zašto je takva.

— Misli li još na njega?

— Držim da ne misli. Ipak vjeruje da će, kad mu žena umre, doći po nju. Zato neće da se sastaje s muškarcima: ne odzdravlja im, a i ne želi da oni nju pozdravljaju. Uređuje svoje sobe i sjedi satima na istom mjestu kraj prozora gledajući nijemo pred sebe. Pije mlijeko, jede jabuke i grožđe, da ne dobije sušicu koje se strašno boji, jer njegova žena ima sušicu, deblja se, češlja, loži vatru u sredini ljeta, ide svaki dan u crkvu, pjeva i moli. Da je čuješ kako pjeva, bilo bi ti zima. Uplašio bi se. čeka.

Tada se ja smijem jer se sjećam Marije kakva je bila kad sam je prvi put vidio. Silazili smo oprezno s kola u dubok snijeg, na dnu crn i mokar, a Marija stajala pred školom ne gledajući u nas. Zatim smo se mi penjali uz brijeg u župnikovu kuriju, a ona je i dalje stajala pred školom, zamišljena. Iz daljine sam oštro vidio u snježnoj bjelini njezin zagasiti zimski kaput i zelenkastu svilenu maramu kojom je povezala kosu.

— Je li to ona? — upitao sam ja.

Odgovoriše mi da jest, pa ja ponovno upitam:

— Koga to čeka?

Onaj koji mi je i prvi put odgovorio, reče:

— Ne znam. A tko to zna?

Znao sam da on misli da Marija čeka njega, ali sam šutio i gledao prema njoj kroz borove koji su mahali sleđenim granjem, punim smrznuta snijega. Uvečer dođo-smo u školu poslije stare, žute graševine i hladnog pečenog zeca. Marija stajala naslonjena na peć, sada bez marame. Vjetar je snježnim pesnicama udario u trošne prozore, pa je od toga u sobi bilo studeno i neugodno, a ja sam kašljao, i bilo mi je nevoljko što baš sada kašljem kad se prvi put sastajem s njom. Dala mi je ruku, no nije me gledala. Rekla je:

— Vidjela sam vas kad ste došli.

— Tako? — začudio sam se ja jer sam znao točno da nije gledala u nas. — Ali niste gledali u nas? Činilo mi se da niste znali tko dolazi i da li uopće tko dolazi?

Smijala se, ne baš iskreno, ali srdačno i dosta veselo:

— Ipak sam vas vidjela. Išli ste uz brijeg i gledali na našu stranu. Ja se samo pravim važna, no sve vidim. Nemojte mi zamjeriti.

Tada je prišao onaj koji je mislio da ona njega čeka i koji mi je već prije govorio o njoj. Pitao ju je nešto, ali mu je ona sigurno isto odgovorila što mu je na to pitanje obično odgovarala, jer je smiješno pognuo malo glavu (kri-veći šiljastu, ružnu njušku). Nasmijao sam se, zadovoljan što me je Marija vidjela.

— A zašto ste skinuli maramu? — upitam je samo da nešto kažem.

— Mogu je opet uzeti ako vam je baš toliko stalo do toga.

Veselo je gledala u me i smijala se. Ja sam također gledao u nju i smijao se, ne odgovorivši na njeno pitanje. Bilo mi je drago što me gleda i što se smije, pa nisam znao kako bih se držao.

— Zar vi mislite da i mi nismo bili u gradu? — upita ona ne znam zašto.

Zbunio sam se još više:

— Ne. Kako? — Govorio sam naivno. — Pa morali ste školu svršiti.

— To je zbilja oštromno. — Rekavši to, ona se nasmije, i svi se u sobi glasno nasmijaše.

No čitave je te večeri bila tužna. Ostala je tužna i oba dana koja sam tamo proveo sastajući se redovno s njom svako prijepodne i poslijepodne. Više sam bio kod nje nego u župnom dvoru gdje me uostalom ne gledahu rado. Znam, ujutro, kad smo odlazili, stajala je na prozoru mašući rukom.

— Doći ćete opet? — upita me s prozora. Kosu je svezala zelenom svilenom maramom. Da li je i to bilo slučajno?

— Ako vi želite, onda ću doći.

— I knjiga ćete mi donijeti? Puno knjiga?

Htio sam reći nešto više, ali je bilo zima, duhao je vjetar i šibao obraze, s borova je padao snijeg, konji su bili nestrpljivi, a njoj je sigurno bilo neugodno na prozoru, pa sam opet potvrdio:

— Da. I knjiga ću vam donijeti.

Tada konji krenuše, no ona je ipak još ostala na prozoru mašući. Kad sam se okrenuo, vidio sam joj samo vrhove ruke (jer je cesta zavijala). Mislio sam da nema

smisla njima skinuti šešir, a morao sam osim toga i zakašljati. Međutim su konji žurno grabili, pa je nestalo i prsta.

A to je bio naš prvi susret.

Pitao sam Mariju:

— Sjećaš li se zime kad smo se prvi put vidjeli?

Ona odgovori:

— Da, sjećam se.

Ali brzo ode, jer je imala prije podne školu, a jutro je odmicalo kao da mu se žuri, iako je bilo nezaposleno i imalo do mile volje slobodna vremena kao nitko drugi. Ostao sam sam, pa sam, ne znajući što da radim, počeo bacati kamenčiće u vodu. Sutla se i dalje ljutila prijeteći (ne znam kome), magle su nestajale na jutarnjem vjetru, a lišće je ustrajno crvenjelo. Stresao sam mladi jasen na koji sam se naslonio, ali je zalepršalo samo nekoliko listova. Tada rekнем sam za sebe, iako glasno:

— Dobra je Marija.

Zatim sam čas šutio, a onda ponovim:

— Da. Dobra.

NEVESELO SU PROLAZILI DANI

Neveseli su i turobni prosinački dani kad oblaci nisko vise nad kućnim krovovima i golim krošnjama, a ulice mokro mirišu na kasnu jesen i prolaznost. Kiša je rano stala. Kroz prozor mi je zorom ušla studen koju je donio vjetar (obećavajući snijeg). Mislim na to kako su nekada dani bili modri i pamučni, kako su krošnje buktjele crvenim plamenom, i kako su večeri lepršale nad vinogradima kao prostrijeljene ptice. Mislim na jedan rujan koji je u mome sjećanju ispisan zlatnim slovima jer sam ga čitava prosanjao u dolinama, blistavim od sunca i na bregovima koje je jesen gusto zakrvavila. Mislim na taj rujan koji šumi u mom uhu kao žubor jesenje Sutle na pličinama, i gori u mojim irisima pobjedonosno rujnim plamenovima. Mori me žalba za noćima kad su ceste mekano milovale umorne noge, i kad je naheren mjesec pleo zelenu paučinu nad šumama koje samrtnički hripahu u snu. S vrhova na kojima sam stajao s Marijom vidjeli smo strmine s golemim ranama i mekom vunom livada, i gradova ukletih, izumrlih

feudalaca, kojima zidovi noću šaptahu kroz tajanstveni, šutljivi mrak fantastične starinske legende čuvajući ljubomorno svoju tamnu, sumornu kob i prokletstvo u sebi, kako melankolično sunčaju sušičava rebra. Ljudi se teško penjahu serpentinama, kuće s mukom držahu na ramenima trule, slamne krovove iz kojih se dizao čađav, prorijedak dim, krave mukahu (u jesen još sito), a ja sam htio da od ushita vičem u brda koja su se izdaleka bijeljela snijegom, da mi se od glasa počne kamenje rušiti niz obronke i da žene u kukuružištima panično podignu leđa čudeći se vučjem urliku.

U dane kad je rujana umirao i kad su već došla iz grada dva pisma po me, Marija je spremala moje knjige, čistila mi odijelo i slagala rublje, a ja sam s tugom gazio posljednji put livade koje su mi darovale toliko radosti i sreće, tresao divlje kruške i gađao bukvicama vjeverice u granju, koje me radoznalo gledahu. Sretao sam ljude kako gone svinje u žir (što je vlastelinu donosilo besplatna nadničara), trgovce s drvom kako se pogađaju s ekonomistima za hrastove i zečeve koji slijepo skakahu iz grmlja preplašivši se mojih koraka.

— Mislile smo da ste već otputovali — dovikivahu mi djevojke koje sam sretao na večernjoj šetnji.

Smijao sam se, ali su i one vidjele da mi je krivo.

— Neću vam još dugo smetati. Strpite se još malo.

Vjetar je išao drvećem koje je strepilo za lišće. Večer je oklijevala da zamijeni dan, jer je morala ispiti svu svjetlost po dolinama (izvlačeći se mačjim korakom iz šuma). Djevojke se sneveseliše.

— Nismo mi tako mislile kako ste nas vi shvatili — rekoše one, ali osjećahu da više nema smisla ništa govoriti jer je rujana već prošao i jer je Marija spremila moje stvari.

Rekao sam:

— Jesen je. Mogu i kiše procuriti za koji dan. Radije mi pošaljite nekoliko boca mladog vina ako vam baš nije drago što odlazim. Traminca i graševine. Ja volim piti dobru graševinu i jesti suhe smokve. Nema ništa bolje od toga za večeru kad se čovjek nahoda i nazebe preko dana po tuđim pragovima i za tuđe dobro.

Djevojke se užurbaše:

— Ne. Nije nam drago. Kako bi i moglo biti, niste nam ništa krivi? Da bar ostanete na berbi. Jeste li već kada bili u našoj klijeti? — O graševini su pametno šutjele.

No Marija je bila gotova, i ja sam vidio kako ide pred mene uzbrdo, tamna od sunca i kose što joj pada duboko po smeđem vratu. Zahvalio sam:

— Ne mogu ostati iako bih volio. Ali me ne zaboravite.

— Nećemo! — obećaše one, a meni se činilo da su bile malo žalosne (zbog večeri i jeseni, ne zbog mene).

Bio je već mrak, prohladan i gust, bez mjesečine, samo s puno zvijezda koje su uznemireno svjetlucale zelenkastim plamenom. Neke su bile toplije i žarile se kao crveni rub moje cigarete koji se brižno širio i stezao. Nije mi bilo zima dok se nisam sjetio svog odlaska, no bio sam tih zbog jeseni i Marije koja je zebila kraj mene u ljetnoj haljini. Što smo mogli govoriti u mraku koji se neprestano stiskao u gomile, uplašen od nečega ledenog i tajanstvenog što je s vjetrovom dolazilo?

Sada, dok ovo pišem u rano prosinačko jutro koje obećava snijega, sjećam se sasvim jasno Marijine ozeble ruke koju sam naglo stisnuo kad mi je rekla da je sve gotovo.

— Za mene? — upitao sam.

— Za tebe.

Danas, kad neveselo prolaze dani, jedan kao drugi i svaki s mnogo kiše i tuge, žalim što tada nisam opet rasuo sve stvari iz kovčega koje mi je Marija složila, i ostao bar još čitav listopad kod nje. Ljutim se što sam se odazvao pismima koja su me zvala u grad gdje sam sada zlovoljan i osamljen, iako dalmatinski podrumi i dalje mirišu bakalarom, prženim sleđevima u ulju i crnim vinom. Tužan sam što nisam ostao u Marijinoj bijeloj sobi, punoj cvijeća i mojih knjiga, jer je Marija ujutro izašla sa mnom do autobusa drhteći u istoj ljetnoj haljini u kojoj je drhtala i večer prije, da me isprati.

— Zašto šutiš, Marija? — upitao sam je. — Daj mi ruku. Nemoj plakati, Marija.

— Mislim na to, kad ćemo se opet vidjeti — odgovori ona i pruži mi ruku. — Ako to tebe smeta, neću plakati.

— Nemoj mi zamjeriti ako sam bio nepravedan prema tebi.

Bila je žalosna, ali to nije htjela pokazati.

— Ne, neću zaista! — obećavala mi je gorljivo. — Ne boj se! Što bih ti mogla zamjeriti?

— Je li to istina?

— Istina je. Zašto ne bi bila istina? Ja nikada ne lažem. Dugo te neće biti, kako bih ti mogla lagati! Ne bih mogla oka sklopiti od sramote znajući da sam te prevarila, a tebe nema da ti priznam istinu. — Zašuti i još se više stuži. — Kad se vratiš, bit će već proljeće. Proći će jesen i zima bez tebe, ali ti ćeš biti sa mnom svaki dan i svaki sat. Sjedjet ću s tobom uvečer kraj vatre, čitat ću tvoja pisma, mislit ću na tebe i radovat ću se ako tebi bude dobro. No dosta je za danas. Oprosti što sam te zadržala i ražalostila.

— Do viđenja, Marija! — rekoh tiho. — Ti si ona koja meni moraš oprostiti. Ja sam tvoj dužnik, a ne ti moj.

— Do viđenja! — odgovori ona. — Do viđenja!

Bila je magla, jako gusta i ledena, koja se hvatala po odijelu u bijelim kapljicama. Marija stajaše mašući, mala i tužna, sve manja što smo dalje odlazili. Znam posve sigurno da sam je i s druge strane vidio kad smo obišli brijeg, i da mi je još uvijek mahala. Pušio sam u maglu koja je ulazila kroz vrata sa svakim novim putnikom, cigaretu za cigaretom, dok već odavno nije nestalo Marije, i dok se kola nisu ispunila i ugrijala od disanja. Svitalo je, i ja sam tada izvadio svoj džepni kalendar na kome sam dvaput crvenom olovkom uokvirio mjesec rujan.

Nad okvirom sam napisao:

— Posvećen Mariji.

I nisam lagao. Desnu ruku svoju dajem u vatru da nisam.

Hrvatska revija, 1933.

TRI GAVRANA I JEDAN ČOVJEK

1

ad padne mrak, Eva upali čađavu petrolejku koja visi na zarđalu lancu u sredini podruma. Krčma se sva ispuni toplim, žutim svjetlom koje pozlati prazne čaše i boce na policama i crvena, oznojena ljudska lica. Crna, pljesniva burad za vratima oživi u fantastičnim oblicima. Na zidu se pojavi izdužena životinjska glava s čudnim ljudskim obrvama koje se neprestano stežu i rastežu, ras-kriljena, plitka krila neke neobične ptice, bezbrojne crne ruke što pišu po mračnu stropu sjenovita, tajanstvena slova koja nitko ne može odgonetnuti.

Sjedeći na niskoj jelovoj klupi pod stubištem, dok svjetlo pada na njegovu okruglu, masnu glavu koja se groteskno njiše na tankom dječjem vratiću, Gajski tada obično podiže u zrak čašu da nazdravi Evi:

— Eva je donijela svjetlo, Bog neka poživi Evu! Blagoslovljen plod utrobe tvoje, Eva! Hoćeš li čašu prošeka? Dođi da te poljubim, Eva. Jesi li vidjela one žute cipele u Groszovu izlogu? To će tebi gospodin Gajski kupiti, samo moraš biti dobra i ne smiješ se braniti. No, pusti ruku, gusko glupa, neću ti nos odgristi. Srce moje, da prođeš malo kroz moje ruke, pomladila bi se i poljepšala. Zna gospodin Gajski milovati, samo njegov krevet nije za svakoga. Za tebe će se, Eva, naći malo mjesta u njemu. Rok neka čeka. Gdje si kupio, bacuška, ovu divnu mačku?

Kraj stola stoji Rok prateći zlim okom svaki njegov pokret, no ne miče se s mjesta i ne govori ništa. Njegovo se nisko čelo pod crnom, bujnom kosom mjedeno žari u sumraku koji briše s njega krupne kapi znoja.

— Budi pametan, Gajski, pa ostavi **Evu** na miru. — Glas mu je šupalj i promukao od mnogog vina i duhana. — Nije ona jabuka za tvoje zube. Poslušaj me, ja sam stariji od tebe i ne volim se šaliti. Ti znaš da sam ti prijatelj.

Gajski se prezirno smije. Glava mu je neobično velika i žuta u praznoj krčmi koja kiselo vonja vinom i mokrinom.

— Lupež si ti, bačuška, a ne prijatelj. Nije se ni Gajski najeo ludih gljiva, dragi moj. Treba meni tvoje prijateljstvo! Zar sam ja s tobom čuvao goveda? No, Eva, što će biti s Groszovim cipelama?

— Ne znam, gospodine pristave. To vi sami najbolje znate.

— A hoćeš li cipele, Eva?

Eva pere čaše za stolom i gleda u sivu zidnu plohu punu vlažnih pjega po kojima cvate nevidljivo podrumske cvijeće. Napolju pada kiša puneći hladnost pozne proljetne večeri žalostivim vodenim šumom. Kiša je ispunila gradić tjeskobnom maglom koja guši ulične fenjere i prevlači ljudska lica voštanom maskom.

— Kako vi odlučite, gospodine pristave, meni je sve pravo. — Njezina blijeda glava pod crnom, toplom sjenom kose žalosno se nagine u stranu. — Još nema gospodina profesora.

Spominjanje profesorova imena pobudi u Gajskom nepovjerenje i tihu mržnju. On je već davno primijetio da se između profesora i Eve nešto događa što kriju od njega, ali je šutio i čekao svoj čas. Bio je uvjeren da će Eva prije ili kasnije popustiti i postati njegova. Možda će mu ta stvar s profesorom kod toga samo koristiti? Ne bude li išlo na drugi način, ucijenit će s pomoću nje Evu koja će tada morati pristati na sve što zatraži od nje, ili će stupiti na pozornicu Rok što baš ne bi bilo najugodnije po nju. Gajski je znao da je naglost najmanje vrijedna ljudska krepost, a vrijeme najbolji i najvjerniji saveznik za onoga tko se zna koristiti njim. Bio je preopterećen uredskim poslom, bliskim izborima za koje je trebalo sve spremirati, sumnjivim seljačkim zborovima koje je svaki put nastojao na neki način zabraniti, sve češćim sitnim političkim ispadima i atentatima iz osвете koji su gotovo uvijek ostali nerazjašnjeni i nekažnjeni, uza sav njegov trud, pa mu za sama sebe nije preostalo mnogo vremena. Predstojnik se nije pouzdavao u

nj, ali je zato svaki teži posao ostavljao njemu dižući ruke od svega. Gajskoga je to lično radovalo iako je pravio uvrijeđeno lice, jer je na taj način najlakše mogao rušiti ugled predstojnikov u gradiću i kotaru. Volio je silu i obilno je iskorištavao, a predstojnik je šutio i klonio se njegove blizine sluteći u njemu neprijatelja i prezirući ga isto toliko koliko ga je mrzio. Među njima je trajao nevidljiv permanentan rat u kojem je Gajski vjerovao da će pobijediti. A zatim će lako obračunati s profesorom i Evom. S Rokom uopće nije ozbiljno računao. On je bio, po njegovu mišljenju, lutka u njegovim rukama, koju je mogao u svako doba razbiti ili poštedjeti, kako mu se sviđi.

— Profesora je zadržala žena, ali on mora svaki čas doći čim idila kod kuće prestane. — Rekavši to Gajski nesvjesno pogleda u rešetkama okovan prozor za kojim bije kiša rašljasto dudovo granje. — što je to s tobom, baćuška, što si se tako zamislio? Bojiš li se za ženu?

Nizak i zdepast, no nevjerovatno pokretan i snažan, Rok je ostavio Evu samu za stolom i sjeo kraj Gajskoga. Koraci su mu bili tromi i tvrdi, glava teška. Nezakoniti učiteljski sin, koji nije nikada upoznao oca, izgubivši majku kad mu je bilo devet godina, od ljudi darovan samo prezirom i mržnjom, probijajući se teško kroz život, uvijek sam, pust, mrk, slaborječiv i nezadovoljan, on je proveo ružnu mladost po tuđim kućama i gladnim cestama kao konobar, sluga, čistač cipela, skitnica, džepar, izgonaš, čovjek bez domovine, bez roditelja, bez rodnog mjesta, bez imena, bez zanimanja i bez krova. Nije znao za savjest ni za čovječnost, jer ni jedno ni drugo nije nikada sreo u životu. U tučnjavama jak za trojicu, s ožiljcima od mnogih noževa po vratu i licu, ljubavnik razvratnih gospodskih žena koje su, dok je bio mlađi, poželjele (skupo plativši) njegovu vučju muškost, kartaš i alkoholik, on je s pomoću Gajskoga otvorio krčmu u tom podrumu na kraju gradića, kad mu je dosadio divlji, bezdomni život, no nije se kanio zadovoljiti samo tim. Njegove su osnove išle mnogo dalje. Krčma i iznenadna plemenitost Gajskoga, koja nije bila ništa manje proračunata od njegove (Gajskome je za njegove mračne političke i policijske predizbome poslove kojima nije prijalodanje svjetlo trebala Rokova snaga i spremnost na sve), bila je samo prva stepenica društvene karijere koju je odlučio stvoriti.

Evu je našao na cesti, kao što je njega našao Gajski, učinio je (nešto milom, više silom) ženom i sluškinjom, ljubljenu je davio i tukao, bijenu je milovao i ljubio, mnogo puta dizao nož na nju i na sebe, ali nije mogao živjeti bez nje. Bio je spreman ubiti svakoga tko dime u nju ili u njihov zajednički život. Eva je išla teška i tiha kroz krčmu ili kroz njihov hladni dvosobni stan nad njom, a Rok je ljubomorno vrebao na svaku njenu riječ i kretnju. U njegovim nepovjerljivim očima neodređene boje uvijek se dimilo nešto izgubljeno i tužno.

— Ostavi Evu na miru, doktore. Ona se tebe ništa ne tiče. — Rok je znao da Gajski nije doktor (da čak nije ni pravo svršio), ali ga je ipak, kad ga je želio naročito udobrovoljiti, titulirao doktorom, jer je znao koliko to Gajskome godi. — Ti znaš da se ja nikoga ne bojim. Ja ne znam što je strah. Ne vidim, ne čujem, ne osjećam, ne marim. Ja sam razbijao mrtvacima vilice i vadio im zlatne zube, doktore, ne trenuvši okom. Rezao sam im prste da skinem s njih prstenje. Mogu ubiti čovjeka pušeci cigaretu. Zašto ne piješ?

— Lažeš, baćuška, kao pas. Zašto se hvališ? Da ti vidim oči?

Rokov je smijeh pust i zao. Gladeći šiljaste, riđe brčice Gajski se tjeskobno odmiče od njega zaustavivši dah. Digne drhtavom rukom čašu punu zlatnog, starog vina koje se prozračno iskri.

— Osvjedoči se! — Rok izvadi iz džepa na prsluku mrtav, suh ženski prst s crnim noktom i zlatnim vjenčanim prstenom.

— Bježi, kujin sine! Dat ću ti četrnaest dana zatvora i izgon iz grada!

Rok vrati prst u džep i šuteći ustane s klupe. Eva ih gleda nespokojno i uplašeno. U njenom lijevom oku na debelom, teškom kapku, pokvasivši i čitavu mrežnicu, nalik na lađu, pliva krupna, plava suza. Veliki oglas na zidu zove vjeran, ponizan narod da glasa za jedinu pravu, poštenu, naprednu, narodnu, rodoljubnu, svemoćnu vladinu listu ispod koje je netko crvenom olovkom nacrtao srp i čekić.

— Ništa, Gajski, ja sam se samo šalio. — Rok se smije.
— Zar bi ti mogao mene zatvoriti?

— Da vidiš. Pokušaj.

Podrum je pun praznine i magle koja ulazi kroz rešetkasti prozor i vrata. Magla prevuče Rokovo lice čudnom modrom bojom, a Gajskoga do kraja onespokoji i sasvim mu pokvari večer. Bilo mu je tjeskobno u podrumu, no napolju je bilo još gore, pa on opet posegne za čašom koja ga je grijala i hrabrila. Petrolejka se zanjiše na lancu. Kao crne ptice prhnuše crne sjene po memljivim zidovima iz kojih zrači zima i čama. Gajski ustane. Korakne nesigurno prema prozoru jer mu je vino udarilo u glavu, ali mu se učini da Rok stoji iza njega, pa se hitro okrene. Tužnost večeri legne mu na dušu. Odahne olakšano i gotovo radosno kad se u hodniku začuše profesorovi koraci.

— Evo gospodina profesora! Dobar večer, gospodine profesore! — kaže Eva, a oči su joj tople i vlažne.

2

Profesor je stanovao u iznajmljenoj prizemnoj kući nedaleko od kolodvora, s boležljivom, uvijek zaplakanom i nezadovoljnom ženom i četvero sitne ženske djece, od kojih je najstarije upravo svršilo osnovnu školu, a najmlađe zimus tek progovorilo. U službi je promijenio mnogo mjesta, boljih i gorih, ne zbog nekih svojih naročitih sposobnosti ili nesposobnosti, nego više slučajno, jer se uvijek nekome drugom svidjelo njegovo mjesto, a on je bio premalo hrabar i odlučan da bi mogao zaštititi sebe i porodicu. Tako se u nepunih četrnaest godina službe selio sedam puta i svaki put se iznova zadužio, dok se nije posljednje dvije godine smirio u gradiću gdje je tvrdo odlučio ostati do kraja života bez obzira na sredstva. Upisao se odmah (da s te strane bude siguran) u najnoviju vladinu stranku koja je stvorena neposredno poslije pada prošle vlade zapravo od istih ljudi, ali s novim programom i novim pogledima na društveno i državno uređenje. Zajedno s Gajskim, kome je dobro došao njegov paničan strah od novih progona, osnovao je dva različita, ali u biti ista kulturno-politička društva (svake godine po jedno), u koja se brzo upisala sva mjesna inteligencija, održao nekoliko dobro posjećenih patriotskih predavanja koja je prepisao iz uvodnika vladinih novina, s teškom mukom svršio sve predradnje za izdavanje lokalnih

nedjeljnih novina koje su se zaista i pojavile prošle zime. Bio je prepun dugova i mjenica od kojih nije mogao ni oka stisnuti. Žena mu je poslije četvrtog poroda počela sve više pobolijevati. Bilo je jasno da joj trune maternica. Krvarila je neprestano, plakala svaki dan, proklinjala život i sudbinu koja joj je namijenila da bude njegova, a on joj nije mogao pomoći da je baš i htio, jer mu nitko više nije htio uzajmiti novaca za njezino liječenje. Bio je sitan i mršav, ali pun čudesne energije koju nikakav rad nije mogao iscrpsti. Seljački sin, treći od devetoro djece, koji nije u životu vidio mnogo dobra, nije se mnogo žalostio zbog toga. Vjerovao je u svoju budućnost koja će mu nadoknaditi sve ono što je u prošlosti izgubio. Djecu je volio, no bježao je od kuće zbog otrovne ženine zajedljivosti od koje nije mogao ni odahnuti. Postepeno je toliko zavolio alkohol, da više nije mogao biti bez njega, što je samo još pogoršalo njegove ionako teške novčane prilike.

S Gajskim se upoznao odmah prvih dana svog dolaska u gradić. Ne bi se baš moglo reći da su bili prijatelji. Sjedjeli su zajedno u istim društvima, tvorili iste odbore, bdjeli budno nad radom istih nepouzdanih gradskih političkih elemenata, sastajali se gotovo svaku večer u Rokovoj krčmi i pili do ponoći, ali pravog prijateljstva nije bilo među njima. Nisu se voljeli. Jedan nije vjerovao drugome. Jedan je zavidio drugome strepeći da se drugi kako ne istakne na njegov račun. Gajski je bio u neuporedivo boljem položaju od njega, a to je žalostilo i mučilo profesora. Osvećivao mu se sitnim podvalama i uvredama na koje se Gajski superiorno smijao ne hotеći ih primijeniti. Gajski nije imao bolne žene, djece ni dugova, bio je bolje plaćen i više cijenjen u društvu, iako nikada nije svršio sveučilište. Njega su se svi bojali, a profesora Su svi shvaćali s humorističke strane ili ga žalili, pa i sam Gajski. To mu profesor nikada nije mogao oprostiti.

Rokova krčma, čuvena po dobru vinu i Evinoj ljepoti, bila je večernje sastajalište svih prokušanih »nacionalnih« ljudi u gradiću. Tu se uvečer profesor kartao s Gajskim i vodio s njim duge, žučne razgovore o narodnoj budućnosti **zalijevajući svaku novu misao i svaku uspjelu rečenicu koju je jutros pročitao u novinama čašom jakog crnjaka ili stare graševine.** Studene, vjetrovite pretproljetne noći, kad

se topio snijeg, znale su ih zateći u jutarnjem parku kako jedan drugoga vrijeđa najpogrdnijim riječima, ali naposljetku su se ipak uvijek izmirili i izljubili. Profesor je znao napamet čitave rečenice iz govora istaknutih stranačkih ljudi, pa je tukao njima u mozak Gajskoga koji je patio od slabosti pamćenja iako je inače bio oštroumniji i lukaviji od profesora. Govorili su o politici, o problemima novog društvenog uređenja, o znanosti, tehnici, erotici i umjetnosti. Znanje su jedan i drugi crpli iz novina i ilustriranih nedjeljnih zabavnih magazina, ali ih to nije nimalo smetalo da se razmeću njim pred šutljivim Rokom i Evom, ili pred golim ožujačkim stablima u parku, koja su ih jednoliko slušala. Gajskoga je kod kuće čekala ledena, neprijazna soba, sive papirne tapete i kositreno pokućstvo prevučeno modro-crvenim platnom. Profesora zaplakana, bolesna žena s krvavim donjim rubljem, djeca što uplašeno dižu glave iz kreveta na svaku glasnjiju očevu ili materinu riječ, hladna, oskudna večera, svaki dan ista. Zato se nisu žurili kući. Rokova je krčma žagorila zveketom čaša, glasovima, psov-kama i smijehom. Sjedjeli su za stolom s učiteljem, veterinarom, apotekarom i bilježnikom, pjevali, pili, vikali i smijali se, točili i protijevali vino, nazdravljali unitarizmu i federalizmu, ali ovom posljednjem samo ironično, bježali za Evom u mračan hodnik čuteći krvave Rokove poglede za sobom, a napolju je padao snijeg na ozeble ptice i usnule kuće, ili grijala smrznutu zemlju hladna mjesečina.

— Rok, pripovijedaj nam kako si spavao s nadzomikovom ženom.

Rok je ponizno pripovijedao izmišljenu pustolovinu za koju se Eva stidjela mjesto njega, a gospoda se držahu za trbuh od smijeha tamaneci izvrstan crnjak i papreni srijemski kulen.

— Mogao si danas biti narodni zastupnik da si imao mozga u glavi. Koliko je godina imala, veliš?

Rok je morao ponoviti da je imala pedeset dvije godine i da se njemu strašno gadilo (uvijek se morao prije malo napiti), ali to joj nije smio pokazati.

Najglasnije se smijao Gajski brišući znoj s ćelave, obrijane lubanje.

— Kako ti se sviđa Eva, profesore? — pitao je on zlobno naginjući se preko bačve na koju metahu kapute i

šešire jer u podrumu nije bilo klinčаницe. — Misliš li ti da ja ništa ne vidim? Samo je Rok vuk, dragi moj, to ne smiješ zaboraviti. Hehe, sve ja znam i vidim. Ništa se od mene ne može sakriti.

Apotekaru izbije slina na usta.

— Gospodo, da nazdravimo našem hrabrom Roku koji je toliko velikih djela učinio u životu! — vikao je on dižući čašu i nesigurno se držeći na nogama. — Neka živi naš dragi Rok!

Posljednji ostajahu u krčmi profesor i Gajski koji je obično plaćao jelo i piće za cijelo društvo. Išli su ispod ruke kroz zimski drvored štucajući i podržavajući jedan drugoga. Studeni vjetar, sišavši s planine što se cm jela u mraku, bridio ih je po licu. Tada se Gajski raznježio:

— Zar ie ovo život kako ja živim? Psu je bolje nego meni. Tko mene voli i tko meni dobro želi? Zašto ja ne smijem biti sretan?

Profesor je šutio i štucao. Gajski ga bijesno strese:

— Kuda gledaš?

Profesor se silom svlada.

— Ne ljuti se, dragi Gajski. — On se pokuša istrgnuti, ali ga je Gajski čvrsto držao. — Ti znaš na što mislim. Priznat ćeš da moj položaj nije nimalo ružičast. Kad bih ja bio na tvom mjestu, bio bih najsretniji čovjek na svijetu. Kako ću doći ženi pred oči?

Gajski odgovori zlobno:

— Briga mene za tvoju ženu. Tko joj je kriv? Pusti je neka skapa, što te briga!

Rastali su se u zoru.

3

va je voljela profesora. Kad je bio pijan, metala mu je hladne obloge na glavu, ili ga vodila u stan nad krčmom da se malo ispava na divanu. Tamo mu se podavala na brzu ruku, grozničavo, strepeći, zatvorenih očiju, topla i plaha, u vječnom strahu da ne dođe za njima Rok ili tko drugi, milujući ga po već prorijeđenoj kosi kao dijete, a zatim se lijeno oblačila i popravljala odjeću na sebi vraćajući se u podrum. U tamnom hodniku, prolazeći uza nj, dopuštala mu

je da je hvata za grudi i ljubi u usta. Kad je Rok odlazio od kuće po vino ostajući na putu dva-tri dana, profesor je uvijek spavao kod nje. Gajski je za tih noći obilazio mrk oko kuće, zavidno gledajući u osvjetljene prozore za kojima su se nalazili Eva i profesor, a drugi dan je u uredu vikao na pisare i psovao majku seljacima koji čekahu u hodniku. Sto puta je već odlučio da reče sve Roku, ili da im dovede profesorovu ženu i djecu, da izazove javnu sablazan, no uvijek se predomislio i nije ništa učinio. Profesor i Rok trebali su mu zasada podjednako. Mrzio je samo Evu koja nije bila ništa kriva. Ujutro je čekao profesora pred gimnazijom, pogledao mu u mutne, neispavane oči iz kojih je zračila noćna Evina slika, razljutio se i razvikao:

— Znaš li ti što radiš, kujin sine? Žena ti je jednom nogom u grobu, a ti nemaš ni toliko srca da pričkaš kraj nje dok umre. što ti vrijedi tvoj Dostojevski kad si hulja? Radije ga prodaj, pa kupi djeci cipele. Je li to ljudski što ti radiš? što će biti rečem li ja sve to Roku?

Profesor je šutio i gledao u zemlju.

Gajski spusti glas:

— Pamet u glavu, vraže, dok nije kasno. Ja ti samo dobro želim. Zar se meni Eva ne sviđa, pa opet ne pravim nikakvih ludosti? Večeras me se nećete tako lako riješiti. Ili ćeš je dijeliti sa mnom, ili neće biti ni moja ni tvoja. Biraj! — Lice mu se zlobno iskrivi.

Profesor je i dalje šutio ne gledajući u njega.

Gajski se zabrine.

— Što je s tobom, stari, da ti se nije što dogodilo? Zar si zaboravio govoriti? — Ponudi mu kutiju s duhanom. — Izvoli zapaliti.

Držeći blijedim, beskrvnim prstima ponudenu cigaretu, profesor se neodlučno nasmije:

— Dragi, ja više ne mogu. Meni je svega dosta. — Govorio je strasno i iskreno. — Molim te, plati mi jednu rakiju, ja nemam ni prebijene pare. Vjeruj mi da više ne mogu. — Uhvati ga za rame. — Gajski, ti me mrziš, ja to znam, ali meni je to svejedno. Da nemam djece, ja bih se sutra objesio. Ja ne lažem, Gajski meni je svega dosta. Ja više neću i ne mogu. Zar ti misliš da ja volim Evu? Sve je to iz očaja, iz nemoći, iz prkosa prema ženi što umire. **Nikoga ja ne volim i ne trebam. Kada će se Rok vratiti?**

— Ja mislim, sutra.

— Sutra? — ponovi profesor pitajući. — Hoćemo li popiti jednu rakiju?

Popili su i pošli svaki svojim putem šuteći. Profesor je u školi bio rastresen i nespokojan. Zamijenio je imena đaka i pogrešno im unio ocjene u katalog. Tumačeći jednadžbe s više nepoznanica zapleo se u računu i nije se mogao više snaći.

Gajski je diktirao u stroj pisarici okružnicu predsjednicima izborne komisije u cijelom kotaru s posljednjim uputama za nedjeljne izbore na kojima svakako mora pobijediti vladina lista. Riječ svakako bila je spacionirana i podvučena. Akt strogo povjerljiv. Svaki čas je palio cigaretu nervozno gledajući na starinsku, drvenu uru na zidu koja je stala još sinoć. Misli su mu se uvijek vraćale na profesora i Evu, pa se nikako nije mogao sabrati. Rasrdi se sam na sebe što je neodlučan i zabrinut zbog svojih ličnih, intimnih briga u času koji može biti koban za cijeli njegov život. U nedjelju će pasti odluka o kojoj i on ovisi, jer se predsjednik neće šaliti. Pisarica ga upitno pogleda ponovivši posljednju rečenicu. Zapali novu cigaretu i nastavi diktirati gledajući u tanak djevojčin vrat pun sunčanih pjega, na kome se poznavala svaka žilica.

Rok se u čizmama i kratkom lovačkom kaputu vozio u vlastelinskom fijakeru u vinograd, još mamuran od sinoćnjeg teškog jela i pića u španovoj sobi. Sam sebi je bio nalik na vuka koga su stjerali među četiri zida.

Eva je u krčmi točila kočijašima šljivovicu, još topla i dremaljiva od noći. Šalila se sa župnikovom gazdaricom koja je došla po rum. Pred podne se podnim ispuni seljacima što se vraćahu sa sajma. Oni su pili mlado vino i jeli govedske kobasice, a kasnije su se raspjevali i počeli razbijati boce i čaše. Nije ih nikako mogla umiriti. Kad je poslije podne naišao profesor, razveselila se i odahnula.

— Tako mi je milo da si došao — reče mu radosno. — Što bih ja učinila da tebe nema?

Profesor se tužno smijao. Popio je nekoliko čaša vina i **pojeo kutiju sardina. Zatim ode ne plativši.**

— Hoćeš li doći večeras? — upita ga ona tiho.

— Ne znam. — Izašavši, profesor namjerno udari vratima.

Eva se rasplače.

Mračilo se. Sjene okrupnjaše i stamnješe. Napolju je bilo proljeće. Djeca se igrahu u parku puneći toplo predvečerje radosnom vikom. Miris smilja miješao se s ljepljivim mirisom bazgova džbunja koje je raslo uz rječicu. Lastavice, koje su se jučer vratile, sletjele su cvrkućuci na rešetke podrmskog prozora za kojim je venula Evina mladost. Platane su se uz cestu razlistale i zazelenjele. U pivovarsko dvorište uđe teretni automobil pun ječmenih vreća. Negdje u kući kraj krčme tužno je svirao gramofon. Navrati se veterinar s mladim kapelanom i nepoznatom, nabijeljenom gospođom neodređenih godina, povuče još suznu Evu k sebi u krilo, ispije nadušak čašu vina i upita za Roka. Kad ču da će se tek sutra vratiti, šapne nešto u uho gospođi i kapelanu, našto se sve troje glasno nasmijaše.

— Ne voli Eva spavati sama! — doda odlazeći. — Ni ja.

Ostala je sama u mraku koji je škрто osvjetljavalo svjetlo uličnog fenjera pred podrmskim prozorima. Sjetila se prošle noći provedene s profesorom, pa joj izbije po čelu hladan znoj. Kakav je to čudan i strašan čovjek! Ljubio joj je koljena i tabane, klečao kraj kreveta, udarao glavom po zidu, plakao i molio glasno, a onda je nacrtao na Rokovoj slici nad uzglavljem velike brkove koje je ona jutros jedva izbrisala. Nosio ju je голу i toplu pred zrcalo, pa se sva nahladila, ugasio svjetlo i sakrio se pod krevet gdje ga je ona jedva našla u mraku. Sjeća se njegovih tankih, grbavih nogu, poderanih čarapa, nečistog, iznošenog rublja, crvena traga na truhu koji je vodio od jednog boka do drugog. Bila je veća i jača od njega, no pustila je da je vuče za sobom kud hoće. Iznenada se stužio pomislivši na ženu i djecu, pa se brzo obukao i otišao. Kroz drvene kapke na prozoru Eva vidje Gajskoga kako stražari u drvoredu na mjesečini. Zatim vidje profesora koji prođe kraj njega ne primijetivši ga, ali ga Gajski zaskoči i uhvati za rame. Cas su se nešto žučno objašnjavali, a onda zajedno pošli dalje. Eva još ču piskutav profesorov glas koji drhtaše od uzbuđenja:

— Kao boga te molim, Gajski, šuti. Ti nisi čovjek.

Sama je bila u praznom podrumu osjetivši zimu od vjetrovite noćne svježine i prisne zemljine blizine. Baci nekoliko komada ugljena u peć, upali svjetlo i popije čašu

vode, mada nije bila žedna. Dugo je prala ruke i lice, a onda kapne među grudi nekoliko kapi kolonjske vode, popravi kosu i nacrveni usta. Gušio ju je grobni podrumski zadah pun otužna mirisa vina i mokre zemlje. Crvene, iz jedene ruke od vode i luga natrlja vazelinom. Pogleda se u malo zrcalo kraj kalendara i uplaši se svog blijedog lica koje je gledaše ozbiljno i tužno.

— Stara sam, stara! — prizna jetko sama sebi istirući prstom bore pod očima bez sjaja. — Piši kući, propalo je!
•— Gorko se nasmije banalnoj šali.

Iznapolja se začuše koraci i glasovi. Prvi uđe Gajski, a za njim profesor. Zatim se ču šum koraka i glasova.

4

Zazvonio je telefon. Gajski digne slušalicu i upita:

- Koga tražite?
- Gospodina pristava.
- Ja sam. što želite?

Napolju je sjalo toplo, zlatno sunce. Blistahu se umiveni pločnici poslije kiše. Sunčana zraka osvjetli veliku sliku na zidu ministra unutrašnjih djela s podrezanim, crnim brčićima nekoliko pravnih knjiga i zakonika pred njom, novine i cigarete na stolu, kraj njih otvoren pečatnjak, nepročitano pismo pisano ljubičastom tintom, praznu čašu za vodu i u njoj muhu. Kroz prozor kotarske zgrade Gajski gledaše početak parka pun cvjetnih nasada i ocvalog jorgovanova džbunja. Po klupama su sjedjele žene u živopisnim svilenim haljinama i bijelim cipelama gledajući u rijetke muške prolaznike i dosađujući se. Držeći slušalicu na uhu Gajski je slušao, šutio i blijedio.

— Ivane! — vikne podvorniku u predsoblju zatvorivši telefon. — Daj mi šešir i štap.

Bio je neobično uzrujan i blijed. Prolazeći kroz hodnik sretno predstojnika koji namjerno pogleda u stranu da mu ne mora odzdraviti.

— Prokleta separatistička svinja! — opsuje kroz stisnute zube i glasno pljune u stranu. — Ti ćeš mene zapamtiti.

Na ulici ga dočeka ljeto i sunce. Dvije mlade djevojke u šarenim ljetnim haljinama prodoše žurno uza nj nalik na leptire. Za njima ostade blagi miris đurđica i sitna stopa u blatu kraj pločnika u koje je prva zagazila. Iz izloga najveće trgovine mješovitom robom porugljivo mu se iskesi u lice bjelozubi crnac skinuvši polucilindar i naklonivši mu se. Na dvostruki križ kalvinske crkve sjela je lastavica da se odmori, a onda brzo odleti preko parka u sjenovitu hladovinu hrastovih i brestovih krošanja. Penjući se uz brijeg kraj bogomolje baptističke crkvene općine ču iznutra jednoliko pjevanje i kapanje vode u amfori, pa protiv svoje volje zaviri u hodnik. Opet je sreo iste dvije djevojke u šarenim haljinama, koje se nasmijaše prolazeći uza njega i pripovijedajući nešto živo jedna drugoj.

— Zdravo, doktore! — vikne mu s druge strane ulice mladi učitelj zanoseći na češki. — Navrati poslije podne u kavanu.

Gajski bez riječi odmahne štapom goneći pčelu koja je silom htjela sjesti na njegov žuti slamnati šešir. Nije mu dobro stajala uniforma, pa ju je nosio onda kad nije nikako mogao bez nje.

— Da on zna kako stvari stoje, ne bi me pozdravio — Grčevito stisne zube. Krv mu navali u glavu kad se sjeti što će biti možda već sutra.

Pred gimnazijom sjedne na klupu čekajući dok profesoru svrši sat. Bio je potišten i utučen. Ono što je malo prije čuo na telefonu pogodilo ga je kao grom iz vedra neba. Da mu to nije telefonirao narodni zastupnik koji je jutros stigao automobilom iz Beograda i poslije podne se opet vraća natrag, ne bi vjerovao. Nakon sjajne izborne pobjede u kojoj je on položio svoj politički ispit zrelosti, vlada je sinoć morala podnijeti ostavku i već je sastavljena nova vlada. U njoj se doduše opet nalazila većina članova stare vlade (Gajski se uvijek intimno divio tim krupnim političkim ličnostima koje mijenjaju vlade kao da oblače ili svlače rublje), ali ga je zastupnik odmah upozorio da je nova vlada uperena protiv prošle, kao što je uostalom i prošla bila uperena protiv svoje prošle. Zasada je najbolje ne poduzimati ništa i čekati (dodao je zastupnik, također još relativno mlađi čovjek i politički novajlija) dok on ne vidi koja je strana jača. Nikada se nije dobro prenalagati,

naročito ne u njihovu slučaju, kad jednim pogrešnim političkim potezom može čovjek upropastiti sebe za sva vremena. Kad budu točno znali kako stvari stoje, onda će se lako odlučiti, dakako za jačega. To je staro, oprobano sredstvo koje je već tolíkima pribavilo slavu, pa neće sigurno ni njih iznevjeriti. Zasada stvari stoje loše jer je vladina demisija, u svakom slučaju i makar kako se to konačno svršilo, veliki udarac za unitarističku politiku, koji je ohrabrio sve destruktivne i anarhističke elemente u zemlji. Ali možda će još sve biti dobro. Gajski neka do daljnega drži jezik za zubima ako mu je mila glava na ramenu. Zastupnik je krupno opsovao i zatvorio telefon.

Taj je zastupnik inače bio veletrgovac i industrijalac u neposrednoj blizini gradića gdje se nalazila njegova tvornica suhomesne robe i veliko žitno skladište. Držao je u svojim rukama dvije trećine dionica gradske pivovare. Prije rata bio je mesarski radnik i trgovački pomoćnik, pred rat se bogato oženio ženom nagluhom i debelom koja je bila jedanaest godina starija od njega, za rata se obogatio kao vojni nabavljač, pred rat otrovao ženu i oženio se njenom mlađom sestrom koju je također pred dvije godine otjerao u smrt. Gajski je bio njegov glavni politički pouzdanik u kotaru kad mu je dosadila monotona trgovina pa se zaželio zastupničkog mandata. Dok su sklapali ugovor, rekao mu je, gledajući ga oštro u oči, s jakim mađarskim naglaskom koji je odavao njegovo podrijetlo, buneći se u rodu:

— Za mene nije važno što si ti nitkov. Rekao sam ti da trebam pouzdana čovjeka na koga se mogu osloniti. Mogu li se na tebe osloniti?

— Možeš.

Gajski je sjedio na klupi i neutješno gledao u vijugastu nit električnog izolatora na novogradnji koju je mehaničar uvlačio kroz prozor u sobu. Zašto postoje u životu iznenađenja kad bi ljudi bili mnogo sretniji bez njih? čitava njegova kula od karata, koju je on brižljivo gradio godinama, srušila se za jedan dan zbog nečijeg hira. Smije li to tako biti? Osjećao je da stvari stoje po njega loše. Ako se situacija uskoro opet ne promijeni u njegovu korist, on ne zna kako će izaći na kraj s gradićem koji ga mrzi i samo čeka prvu priliku da mu pokaže zube. Treba biti vrlo hladnokrvan i miran ako se čovjek ne želi naći u nebranu grožđu.

Kako će ga sutra pogledati predstojnik kad pročitava u novinama vijest o vladinoj ostavci? Gajski se do krvi ugrize za usnicu.

Na klupi nasuprot njemu sjedjela je postarija, mršava žena koketno prebacivši nogu preko noge. Stuži mu se od njenih tankih koljena u svilenim čarapama jer ga sjetiše punih Evinih bokova koji se nikada neće obnažiti pred njim. Sinoć joj je zagrizao kroz bluzu u lijevu dojku, a ona ga je tako jako udarila čašom među oči da mu se još i sada pozna crveni trag na čelu. Profesor se tako slatko smijao da su mu oči bile pune suza, a Rok je zadovoljno pjevušio točeći iz bačve vino. Od tuge i sramote Gajski se strašno napio iako mu nije bilo do pića.

— Zar je profesor bolji od mene? — pitao se već stoti puta osjećajući kako se mržnja gomila u njemu. — Ako se radi o izboru između nas dvojice, zar nisam ja prvi?

U školi zazvoni električno zvonce. Đaci izmoliše kratku zaključnu molitvu natječući se tko će biti prvi gotov, pokupe torbe s knjigama i nagnu kroz vrata napolje. Stara gospođica koja je predavala latinski i grčki jezik, sa svežnjem zadaćnica pod pazuhom, primijetivši Gajskoga iako se on držao kao da je ne vidi, zastane kraj njegove klupe.

— Dobar dan, gospodine pristave, dobar dan! — odgovori na njegov mrzovoljasti pozdrav. — Kakvo divno vrijeme. Da li se radujete?

Lice joj je bilo puno bradavica i crnih malja. Tijesno joj je sapela uske bokove i ravne grudi bijela, platnena haljina. Na glavi je naherila šeširić s crvenim perom. Kad je pošla dalje, ispričavši se poslom i ručkom, ostane za njom u prašini koštana ukosnica koja joj je ispala iz kose. Gajski se ne potruđi da je podigne.

— Neka je vrag nosi! — reče odahnivši.

Obraduje se profesorovu dolasku. Uzme ga ispod ruke i krene s njim drvoredom prema mostu.

— što se dogodilo? — upita profesor čudeći se njegovu nemiru. — Nemoj mi tako stezati ruku.

— Nije se dogodilo još ništa, ali će se možda već sutra dogoditi.

Zašuti i pomisli bi li mu sve rekao. Ususret im je dolazio kupališni liječnik u košulji i sandalama, pa je morao svladati uzbuđenje da se ne oda. Sunce ga je smetalo, ali

tišina i hladovina drvoreda smetaše ga još više. Sa svih strana ga gledahu poznata, nasmijana lica, šutljive, znane kuće, nepovjerljive krošnje drveća i lijeni psi koji ispuniše cijeli trg. Sjeti se naredbe o zatvaranju i čuvanju pasa koju je pred dva dana potpisao, pa se rasrdi na tako očito gaženje zakonskih propisa i zaboravi na strah.

No to potraje samo čas.

— što se dogodilo? — ponovi profesor nestrpljivo. Gajski mu je čitao iz lica da su mu misli daleko.

— Izgubili smo bitku, što bi se dogodilo? Spremi se na put. — Tada produži jetko: — Reci Evi zbogom, jer ćemo se doskora zajedno seliti, ali bez nje. Možeš joj i pjesmu ispjevati za rastanak, što me tako glupo gledaš? — Shvati da ga profesor ne razumije i ne dijeli njegov strah, pa se rasrdi na samoga sebe i zašuti.

Bos, sredovječan seljak prođe kraj njih i mjesto pozdrava pljune u prašinu pred profesorom. Gajski se strese i potraži u džepu revolver koji je i u zahod nosio sa sobom. Profesor raskopča kaput i obriše znoj sa čela. Pod mostom tekla je plitka rječica šumeći tužno i izgubljeno. Kroz mladu kestenovu krošnju gledaše ih dobroćudno ljetno sunce čudeći se mržnji u njihovim očima.

5

odne unese u park neočekivanu promjenu i živost. Brzo

su se razišle debele, lijene žene i djeca što cijelo jutro naganjahu po travnicima leptire i ptice. Popravljajući tvrde ogrlice i važno se poštapljajući prodoše umirovljenici u plitkim slavnim šeširima žureći se kroz prorijedak drvored na ručak. Gospoda su odlazila, a dolazili siromasi da zauzmu njihova mjesta. Mnogo lijepih i ružnih, mladih i starih, zdravih i bolesnih žena (gradić je preko ljeta pripadao ženama, a park je bio njihovo zborište), koje su se prebučno smijale i vikale tražeći uzalud muško društvo, ili tužno, ozbiljno šutjele gledajući u bijelu, polupraznu aleju, ostavljalo je s više ili manje žurbe park, a na njihova mjesta došle su stare seljanke u crnim bluzama i rupcima, nadničari, željeznički radnici i prosjaci. Klupe što još mirisahu na bogate žene u svili morale su otpjeti neugodnu sirotinjsku prisut-

nost, jedan uboški vonj u starim kaputima, miris znoja, nečistoće, tuberkuloze i bijede. Na travi kraj jarka iz kojeg se pušilo toplo, masno ljekovito blato, ručali su težaci cm kruh i varivo. Na crvenooličenu željeznu ogradu bazena s vrućom mineralnom vodom iz koje se dizahu u pepeljastu podnevnu omarinu plavičasti ugljični mjehurići naslanjahu se seoske djevojke koje su još rano ujutro donijele u gradić prve kruške i breskve. Teške obline njihovih tijela milovala je vrela sumporna i jedna para. Još je zvonilo zvono u crkvi sv. Trojstva, koje se uvijek prvo oglasilo i posljednje umuklo, a onda resko i otužno zazviždi pivovarska sirena i nastade muk. U hotelima i gostionicama lupale su samo kašike i noževi po tanjurima iz kojih su se dimile tople juhe i masno, još krvavo meso. U kupalištima se smirila zelenkasta, nenaravno prozirna voda u crvenim mramornim i običnim, neuglednim kamenim kađama. Podvornici objesiše na sunce mokre ručnike i kupaće kostime. Trgovci spustiše čelične kapke na izloge i vrata. Na gradić leže troma, mrtva ljetna tišina, koja zanosi i uspavljuje. Parao ju je samo prigušen šum nedaleka parnog mlina što meljaše dan i noć novo žito.

Profesor se besciljno žurio tihim, prostranim parkom prelazeći iz aleje u aleju i ne primjećujući ništa. Još pred čas pogledala ga je sa smijehom mlada, crnokosa žena s hotelske terase (bljesnuli su joj bijeli zubi među nacrvenjenim usnicama), ali on je prošao ne pogledavši je. Siromasi mu se micahu s puta i promatrahu ga radoznalo, a lišće je šumilo i srkalo sunčanu toplinu koja je zavila cijeli gradić u prozračno, svjetlosno sunčano velo. Nije osjećao gladi iako još nije ručao. Pobjegao je od kuće da ne gleda više ženino umiranje i ne sluša dječji jauk. Sada ga svaki ljudski korak i glas nagoni u strah. Drvored je pred njim prazan, no on vidi sa svih strana lukave ljudske oči koje ga slijede. Od neprospavane noći i kućnog užasa postao je težak i tjeskoban. U glavi mu je šumilo, a pred očima mu titrahu zelene i crvene žarke iskre koje izazivahu žitku bol. Preskoči preko potoka, prijeđe željezničku prugu i zađe u šumu koja se odmah zatvori za njim. Tu legne na travu položivši kaput pod glavu i pokuša se smiriti.

— Što ću učiniti? što ću učiniti? — pitao se on glasno, ne misleći na to da ga može tko čuti.

Jutros mu je doktor ubio posljednju nadu. Kad ga je ispratio iz ženine sobe, zastali su još jedan čas u uskom vrtiću pred kućom. Zatim paleći cigaretu i izbjegavajući njegov pogled doktor mu reče neodlučno:

— Moraš biti spreman na sve. Moj je običaj da nikada ništa ne tajim pred bolesnikom, ali u ovom slučaju to zaista nije moguće učiniti. Nemam srca da joj oduzmem svaku nadu kad je u njoj tako jaka želja za životom. Tebi mogu reći sve. Tvojim su ženi odbrojeni dani. Nastoj da je ne ostavljaš noću samu; svaki sat i svaki čas je dragocjen. Plaćena ruka nije nikada isto što rođena ruka. Do viđenja!

To je bilo rano ujutro, a u deset sati počela je agonija za koju nitko ne zna kad će svršiti. Doktor je opet došao i otišao šuteći. Iznenadila ga profesorova izgubljenost i beznadnost koju nije mogao razumjeti, no nije ništa pitao ni govorio. Kuća se ispunila radoznalim, brbljavim susjedama i blijedom, uplašenom djecom koja su čekala u hodniku. Profesor je išao iz sobe u sobu, zatvarao uši, pio ljutu rakiju i nepovjertljivim, zakrvavljenim očima mjerio dolaznike i dolaznice. Sve se u njemu sledilo i umrtvilo. Na pitanja susjeda i njihovih žena odgovarao je mrkim mukom ili stijeganjem ramena. Kroz otvorene prozore dopirala je u sobu prašna svjetlost i bučna ulična vreva. Zatvorio ih je srdito kad je jato vrabaca sletjelo na krov susjedne prizemnice i ispunilo tužnost ljetnog dana zaglušnim cvrkutom. Stao je kraj žene koja ga gledaše nenazočnim, strašnim pogledom, obrisao joj krvavu pjenu s usta i metnuo svoju hladnu, suhu ruku na njenu vlažnu i vrelu. Osjeti blizinu smrti i zgrozi se. Pred njim je ostavljalo život jedno klonulo i bolešću (doktor kaže rak) izgrizeno ljudsko tijelo, a on stoji kraj kreveta vezanih ruku, s užasnim, sramotnijim od svake sramote osjećajem savršene nemoći u duši. Toplo, bijelo žensko tijelo koje je on toliko puta milovao i ljubio. Kako je čovjek jadan u poređenju s okrutnom veličanstvenošću smrti.

— Gospodine profesore, hoćemo li promijeniti led?

To ga pitanje dozva stvarnosti. Pomagao je okrenuti ženu na krevetu, sam joj odgrne plahte s trbuha i pričeka dok bolničarka donese novi ledeni oblog. Sitno, bestjelesno tijelo micalo se uporno pod njegovim nesigurnim rukama, ali nije davalo glasa od sebe. Na žutom, smežuranom truhu bubrilo je krvavo meso u kome su se plavile otečene, na-

brekle žile, odebljale od posljednjeg poroda. Pred očima mu titrahu tragovi mnogih injekcija na boku. Prvi put posljednjih godina izbiju mu suze na oči, ali ne od žalosti za ženom nego od straha pred neizvjesnom budućnošću koja se cm jela pred njim.

— Što sam ja bogu kriv? — pitao se ogorčeno, no pitanje ostane bez odgovora, jer je bog bio daleko pa ne pokazivaše nimalo volje da mu odgovori i da se brani od njegove optužbe.

Izlazeći iz kuće nije gledao u dosadna ženska lica oko sebe, koja su ženu žalila a njega više mrzila no žalila. Osjećao je to i ne gledajući u njih. Zar bi bilo bolje da stane i da im objasni kako stvari stoje i kako on zapravo nije ništa kriv? Istina, nije bio dobar prema ženi, zlostavljao ju je i tukao, postupao s njom kao sa sluškinjom, ali to je sve bilo zbog bijede i zla u kome su živjeli. Boreći se s vječnim dugovima i neimaštinom, zar je mogao imati lijepu riječ za nju? Umrta je ljubav među njima, a ipak je ta ljubav nekada bila velika i žarka. Otrovale su je oskudne godine braka koje ljubav zamijeniše svadom i mržnjom. Ona je krivila njega, on nju, a kriv je zapravo bio život koji im ne dopuštaše da budu sretni. Svake, druge, treće godine dolazilo je novo dijete i s njim nove brige i dugovi. Selili su se iz mjesta u mjesto praćeni gnjevom nezadovoljenih vjerovnika i prezirom njegovih školskih drugova koji su se nerado družili s njim i zazirali od njega. Mjesto da se zajednički bore protiv te neprijateljske okoline koja ih oboje jednako mrzi, uravnoteživši bar donekle život da im bude lakše, oni su ratovali jedno s drugim ogorčujući i trujući sebi međusobno svaki čas odmora. Sa svakim novim porodom žena je bila sve slabija i sve jetkija. Bolest ju je podmuklo razarala iznutra, a on je to vidio i šutio zatvarajući oči pred stvarnošću. Bježao je od kuće i pio, tražio druge, zdrave žene, udvarao u školi starijim učenicama i ucjenjivao ih svojim ljubavnim ponudama. Žena je sve to znala. Što nije doznala sama, potrudile su joj se reći susjede koje su je žalile i u tom sažaljenju nalazile stanovito zadovoljstvo što njihovi muževi nisu takvi i ne traže druge žene osim njih. Uvečer ga je čekala budna u krevetu, gušila se od suza i sramote kad je on ulazio pijan u sobu mirišući na druge žene od kojih je došao, klečala pred njim na kolje-

nima zaklinjući ga da to više ne radi, a kad se on na sve to samo pijano smijao gurajući je od sebe i rugajući joj se, ostavljala ju je strpljivost i razum, pa mu je bacala u glavu sve što joj je pod ruku došlo. Po cijele sate trajale su takve svađe među njima koje su se uvijek svršavale njenim porazom, jer on nije bio nimalo sentimentaln prema njoj. Gradić je znao što se kod njih događa. Susjedi su čuli viku i plač iz njihove kuće otvarajući prozore da bolje čuju, jer ih je tuđe zlo zanimalo i povećavalo njihovu sreću. Kad je zatim došla ljubav s Evom, bilo joj je jasno da to neće moći preživjeti. Iz noći u noć trajala je ogorčena borba među njima. Mrzila ga je, kao što može bolesnik mrziti zdrava čovjeka. Tu strahovitu mržnju povećavala je neumitnost smrti koju je znala da ne može zaustaviti. Prestala mu je spremati jelo, namjerno mu je metala svoje krvavo rublje pod glavu ili među njegove knjige, huškala protiv njega djecu koju je zbog njega zamrzila. Kuća je postala pravi pakao u kome se ona polako (protiv svoje volje, s očajnom željom da živi i da bude sretna) spremala na smrt.

— Hoćeš li se noćas vratiti kući? — pitala ga je ona žučno kad je oblačio kaput i vezao kravatu pred zrcalom. Motrila ga je kako se pažljivo češlja i dijeli kosu na sredini. Ležala je u krevetu i stezala rukama ranjenu utrobu bojeći se da je ne izgubi ako napravi jedan suvišan korak ili pokret.

— Neću! — odgovori joj on kratko žureći se da je što prije ostavi. Djeca su stajala kraj kreveta ili ležala u krevetu s njom dršćući od straha.

Posljednje se dane malo stišala i smirila. Kad joj je prvi put doveo liječnika, nije mu ništa rekla, samo ga je dugo i tužno gledala, a onda se okrenula na drugu stranu. Zatim učestaše liječnički pohodi, u kući se nađe bolničarka (na liječnikov zahtjev), tijelo se išara tragovima čestih injekcija, navale krvi postashe češće i jače, a bol u utrobi poraste do neizdržljivosti. U vrućini koja se popela preko četrdeset stepeni gubila je svaki čas svijest, udarala se šakama po glavi i utrobi u kojoj je nešto raslo i ključalo, zapomagala visokim, ptičjim glasom od koga se prisutnima ježila koža. Priviđenja joj zamijeniše stvaran život koji je sve više blijedio i gubio se u predsmrtnoj magli. Vratila se u djetinjstvo i ranu mladost, sjećala se braće i oca, dozivala majku

i djecu koju više nije mogla poznati, vidjela anđele u oblacima pred nebeskim vratima koji je zovu k sebi. Na mahove joj se svijest vraćala, ali i tada zasjenjena agonijom koja je već gospodarila njom. Tada je u čudu gledala bolničarku i doktora kraj sebe, milovala bez osjećaja najmlađe dijete koje je dopuzalo po sagu do nje da ga još jednom poljubi, plašila se gorke medicine koju joj davahu da joj olakšaju bolove. Oči su joj bile hladne i suhe. Oko usta ureže bolest trpke crte životnog prezira i pobjedničke smrti. Vidje muža koji je bespomoćno stajao kraj prozora, pa se odmah okrene u stranu da ne mora gledati u njega, jer nije više mogla podnijeti njegovo mrsko lice.

— Nemojte me mučiti! — zamoli bolničarku koja joj lijevaše u usta hladnu limunadu.

Napolju je sjalo sunce i šumio vjetar u orahovu lišća. Jato golubova proleti kraj prozora i odnese sa sobom sunce. Kuda su odnijeli sunce nemilosrdni golubovi? Čuju se čudna, zaglušna podzemna zvona koja biju muklo i tužno. Kako je lijepo ležati u hladu i slušati žamor lišća s kojeg briše vjetar prašinu i sunčanu žegu. Zuje pčele i mirišu tople ljetne trave. Crni ljudi prelaze preko mosta i traže nju, a ona se sakrila u visoku djetelinu i ne daje glasa od sebe. Rosa joj kaplje po licu i vratu, ali ona se ne usuđuje maknuti s mjesta i obrisati je. Tako joj je drag jutarnji miris djeteline koja je puna šarenih leptira i pčela. Zatim oživi nevidljivi mravinjak pod njom. Osjeti da su joj koljena puna sitnih, žutih mrava koji se penju uz noge sve više, pa zaboravi na crne progonitelje i potrči prema rijeci koja se plavi u daljini. Trčala je dugo ne ogledavajući se. Od uzbuđenja i napora ponestane joj daha. Zamračí joj se pred očima i izgubi ravnotežu. Kad je opet otvorila oči, vidjela je oko sebe mnogo žena, a među njima svog muža koji joj okrene leđa. Sve su žene bile gole i debele, a jedna od njih, najveća i najdeblja, podigla je njena muža desnom rukom na rame gledajući kod toga neprestano u nju i bestidno ističući svoju bludnu nagost. Tada žene počеше urnebesno vrištati i igrati po travi tresući grudima i crvenim zadnjicama, a ona izgubi svijest i krene u mrak.

Zašto je Eva posljednje dane morala toliko misliti na mrtvu sestru?

Poslije vladina pada i nastupa nove vlade njihova krčma opusti preko noći, kao da je neki čudesni vjetar izbrisao sve goste iz nje, dosada tako gorljive i ratoborne na jeziku i piću, pa je Eva imala dovoljno vremena da se posveti sebi i svojim uspomenu. Rok je po cijele dane izbivao od kuće, a uvečer se vraćao mrk i zao, ne govoreći joj ni riječi i ne gledajući u nju. Satima raspravljao nešto poluglasno i mračno s Gajskim i profesorom koji se poslije ženine smrti skoro sasvim preselio k njima prepustivši djecu brizi sluškinje, a sebe alkoholu. Evu nije mnogo zanimalo njihovo vijećanje, ali upalo joj je u oči kako često stežu šake i kunu s mržnjom. To je navede na misao da nešto nije u redu kad su toliko uzrujani i uznemireni. U gradiću se događahu neočekivane promjene kraj kojih ona nije mogla proći zatvorenih očiju. Ugled Gajskog i strah od njegove moći gubio se iz dana u dan, dok je u isto vrijeme rastao ugled predstojnika, dosada potisnutog u pozadinu. Prošle su subote prestale izlaziti lokalne novine koje je osnovao i uređivao profesor. Bučno društvo što dosada okruživao je Gajskoga gosteći se na njegov račun i kjući ga u zvijezde, iznenada splasne i nestane ograničivši se samo na Roka i profesora koji se tako odao piću da više nije bio ni za kakav ozbiljan posao. Nije joj bilo nepoznato da gradić očekuje skori premještanje Gajskoga, a po svoj prilici i profesora, što se uostalom nije moralo dogoditi. Netko zloban onemogućio im je prijelaz u novu vladinu stranku, pa je tako sav njihov trud propao u vodu. Zastupnik je digao ruke od Gajskoga, a donekle i od politike koja ga je stajala odviše novaca, najavivši stečaj i zatraživši poravnanje s brojnim vjerovnicima u iznosu od četrdeset procenata svoga duga. Režući salamu ili sir i točeći vino u zeleni stakleni vrč iz koga je profesor najradije pio, Eva je čula kako Gajski škripeći zubima prijeti izdajicama i prebjezima i proklinje svoju ludu glavu. Rok je šutio i slušao. Uzevši sa stola nož za rezanje salame znao ga je tako snažno zabiti u prvu bačvu koja mu je došla pod ruku, da ga je ona kasnije jedva izvukla. Što se događalo u njemu, nitko nije znao. Profesor je pio tiho

pjevušeći i blijedeći svaki put kad bi Gajski nešto opsovao. Čudna i tjeskobna večer za Evu koja se ničemu dobru nije nadala.

Sve češće vraćahu se Evine misli na mrtvu sestru. Poslije podne, kad Rok ode na svoju svakodnevnu samotničku šetnju po mjestu a profesor spava kod kuće ili sjedi u uredu s Gajskim ako nema posla u školi, ona je u krčmi sama, pa od duga vremena misli na same tužne, ružne stvari jer za lijepe ne zna. Nitko ne bi vjerovao koliko je ona žalila profesoru ženu i djecu, koliko se stidjela pred njom mrtvom i djecom živom zbog zla i sramote koju im je nanijela. Jučer joj je upalila na grobu svijeću i okitila joj križ svježim ružama. Danas sjedi u praznu podrumu i misli na sestru koja se ustrijelila pred dvije godine. Sjeća se posljednjeg rastanka s njom kad je ona odlazila u Bosnu za gazdaricu nekom šumskom poduzetniku s kojim je stupila u vezu preko malog oglasnika. To je bilo pred tri godine početkom zime. Eva se sasvim točno sjeća kako je ispratila sestru do kolodvora i poljubila je na odlasku u usta. Padao je krupan, mokar snijeg na smrznutu cestu i čudno usplahirene, hitre ljude, a sestra je u svom starom, zelenom kaputu bez krzna i plavoj francuskoj kapi koja joj nagrđivaše lice izgledala neobično blijeda i mlada, kao da je tek navršila šesnaest godina. Oči su joj bile plave i tužne kao u djeteta dok joj je mahala rukom iz vagona.

— Piši mi svakako kad dođeš! — viknula je Eva za njom, no sestra je nije mogla razumjeti jer je vlak već kretao. Samo su još mahnule rukom jedna drugoj.

Tako je tužno poslijepodne u praznoj, pustoj krčmi kad je čovjek sam. Napolju sja sunce i rudi prvo jesenjsko lišće. Šumi park pun dokonih, sitnih žena koje šeću poslije podnevna sna i tople kupke. Prašnom cestom prođe katkada koja dvokolica ili teretni automobil koji se teško penje uz brijeg. Miris života i slobodna prostora što dopire do nje u memljivi podrum kroz otvoren prozor, budi u Evi želju za bijegom. Jalova i nemila vene njezina mladost uz neljubljena čovjeka koji je svojata za sebe i bije okrutno kad mu se učini da ga se više dosta ne boji. Jutros se podala profesoru u podrumu na klupi kod nezaključanih vrata iako je mogao svaki čas banuti Rok ili tko drugi, a tada je znala što je čeka. Što joj je do života? Ako je njima pravo,

zašto bi se ona protivila? Tri su godine prošle od sestrina odlaska, a dvije od smrti. To joj je dosta da može mirno usporediti sebe s njom. Zar je njezin položaj možda nešto manje beznadan od sestrina? Razlozi koji su potakli sestru da obračuna sa životom, ne posavjetovavši se o tome prije s njom, kao što je to inače običavala činiti, Evi su danas prilično jasni i stvarni. Ne znači to da će se i ona sutra ili za nedjelju-dvije ustrijeliti ili ubiti, jer je ona odviše stara i lijena za to, ali znači da je već davno došla do spoznaje da život kojim ona živi nije pravi život. Ako je tako, zašto bi onda žalila za njim? U času kad je čaša gorčine bila prepuna, sestra se ustrijelila iz poduzetnikova revolvera. Dostadilo joj biti tuđa stvar, omrznuo joj život što joj ne dopuštaše da bude čovjek, pa je odlučila učiniti svemu kraj. Zar se možda prenaglila ili pogriješila? Eva ni časa ne sumnja u to da je sestra učinila ono što je morala učiniti. Providjelo joj se i razbistrilo pred očima jednoga dana kad se nitko nije tome nadao. Shvatila je da ima samo jedan čovjeka dostojan izlaz iz njezina položaja, pa se bez mnogo oklijevanja odlučila za nj. Poduzetnik joj je i nehotice učinio sitnu uslugu zaboravivši revolver na noćnom ormaricu. Tada, u tom času, kad je rukom prekrila oči i možda se prekrstila, ona je sigurno bila čovjek.

Evi je uvijek hladno kad misli na sestru. Sluti da se oko nje pletu nevidljive niti opasnosti, a ona nije dovoljno oprezna i pametna da im na vrijeme izmakne. Gajski nije prestao sa svojim ljubavnim ponudama i ucjenama, što još uvijek nije sve rekao Roku, kako prijeti, to je samo njegov manevar da je, otežući opasnost, prisili na popuštanje. Hoće li mu to poći za rukom? Što je zapravo smeta na tom čovjeku koji nije ni bolji ni gori od profesora ili Roka? Zašto mu uskraćuje ono što drugima ne brani, ako nema razlike među njima? Što bi učinila sestra da se ona nalazi na njenom mjestu? Eva je doduše nepune četiri godine starija od nje, ali sestrina prerana smrt gurnula je Evu u stranu i dala prednost mlađoj sestri. Bi li u Evinu slučaju učinila isto što je učinila u svom slučaju, ili bi potražila drugi, manje krvav i očajan izlaz? Ali koji? Taj drugi, spasonosni izlaz traži Eva već godinama, ali ga nikako ne može naći. Do groba će biti zahvalna svakome tko joj pomogne da ga nađe. Kad su pred čovjekom zatvoreni svi puti, onda

svaka uska staza znači spas i oslobođenje. Takvom stazom koja znači spas htjela bi Eva naći oslobođenje, ali zidovi od armiranog betona i trnja sprečavaju je da pođe dalje. Ona traži put koji će je odvesti iz strašnog života kojim živi, a ljudi na koje se obratila da joj pomognu, mjesto pomoći i savjeta zagradili su je rešetkama i armiranim betonom da ne može izaći na taj put. Sad Eva sama u memljivoj, hladnoj krčmi, pere čaše i tanjure, grli i ljubi ljude koje ne voli, mrzi druge ljude koje također ne voli, raduje se svakom sunčanom danu i svakoj vedroj noći, strepi od tajanstvene opasnosti što je okružuje, a sestra, s kojom je zajedno odrasla i koja je četiri godine mlađa od nje, znala je razbiti rešetke na kavezu i skinuti okove sa sebe. Kako se to moglo dogoditi?

7

Vedra, prozirna noć puna mjesečine i blago zarumenjenih jesenjih krošanja tka nad gradićem srebrnu, čudesnu legendu. Vjetrova nema, ali lišće žamori od žitke mjesečine što curi niz njega u krupnim, hladnim kapljicama. Voda je tiha i tamna u bazenu udišući prostrano noćno nebo koje sja nad njom u fantastičnim tonovima. Kao sjene miču se ljudi od zida do zida kroz uklete, pozne ulice prepune tajanstvenih šumova i sjetna cvrkuta nevidljivih, budnih ptica. Ženama su kreveti neizdrživo teški i sparni. Guše ih tijesne noćne košulje i jastuci na kojima leže, njihovo vlastito bijelo tijelo, pljesnivi sobni mirisi, otrovna krv u žilama koja im ne da usnuti. Velikim očima gledaju u srebrne mjesečeve prste na čipkastim prozorskim zavjesama za kojima šumi nepoznati noćni život. Gade se na muža koji glasno hrče kraj njih u snu, oprezno prelaze preko njega i sjedaju na prozor koji blista u dnevnom svjetlu. Stresu se od slatke jeze osjetivši mjesečevo draganje u kosi i grudima. Bude se čudni nemiri i zanosi u njima, neizljudljene ljubavi, nedosanjani sni i još neslušane pjesme. Sutra će opet kuhati juhu i peći masno meso u zagušljivoj kuhinji nad zadimljenim štednjakom i čađavim, mrskim loncima, ali danas je njihova noć kad ožive u duši davni spomeni i slutnje iz mladosti. Krikne negdje tužno slijepa ptica. Zažu-

bore crne, podzemne vode lomeći pretijesne bokove kanala i trulu zemljinu utrobu. Zanesenim ljubavnicima u parku hladi rosa vrelo čelo. Čovjek ide zagrljen sa ženom po mjesecini, sagne se da ubere tamni noćni cvijet, ali zagradi punu ruku srebra. Strese se i povuče ženu sa sobom u mrak. Povjerljivo se nagnule kuće jedna drugoj zaštitivši se sjenama od radoznalosti mjesečevih pogleda. Po pločniku trga odmjereni i ravnodušni noćobdijini koraci gube se sami u sebi.

U Rokovoj krčmi gori dimljivo petrolejsko svjetlo na niskoj bačvi kraj koje sjede profesor i Gajski. Rok reže za stolom šunku i slaninu, vadi iz boce kisele krastavce i papriku, toči crno vino i klekovaču (jer Gajski danas ne pije vina), pa se vraća s punim rukama jela i pića i sjeda na svoje mjesto kraj bačve. Eva je već davno otišla spavati. Razišli se posljednji gosti i zaboravili zatvoriti vrata za sobom. Sada kroz ta otvorena vrata ulazi u podrum mjesec i noć. Strašno pijan, s licem podnadulim od bdjenja i alkohola, neobrijan i promukao od vike, profesor udara nogom po podu takt i povišenim glasom, sav u lažnom zanosu, recitira već treći put Matošev sonet, ne dajući se smesti od ciničnog Gajskog koji ga polijeva vinom i bode vilicom u leđa:

Na vješalima. Suha kao prut.
Na uzničkom zidu. Zidu srama.
Pod njome crna zločinačka jama,
Ubijstva mjesto, tamno kao blud.

Ja vidjeh negdje ladanjski taj skut,
Jer takvo lice ima moja mama,
A slične oči neka krasna dama:
Na lijepo mjesto zaveo me put!

I mjesto nje u kobnu rupu skočih
I krvavim si njenim znojem smočih
Moj drski obraz kao suzama.

Jer Hrvatsku mi moju objesiše,
Ko lopova, dok njeno ime briše,
Za volju ne znam kome, zbir u uzama.

Kosa mu je na glavi slijepljena od vina i znoja, riječi ga iznova nadahnjuju i bodre, jezik mu se zapleće, a iz džepa mu viri polupano naliv-pero i nečisti crveni rubac.

— Pljujem ja na tvoju Hrvatsku! — bjesni Gajski i zatvara mu rukom usta. — Sada si se sjetio plakati nad njom.

No profesor se ne da zbirni ti, iako ga je zanos za pjesmom odmah prošao. On se diže s klupe, pođe nesigurnim korakom po podrumu (Rok ga neprestano gleda mučecí), traži nešto po džepovima što ne može naći, a zatim, kao da i sam priznaje da Gajski donekle ima pravo i da njegovo patriotsko oduševljenje nije umjesno, sjeda natrag na svoje mjesto i kaže skrušeno:

— Trebalo bi svakako nešto poduzeti, Gajski. Ovako se dalje više ne može. — Traži po bačvi svoju čašu, no nađe mjesto nje kiseli krastavac i strpa ga u usta. — Ja sam Hrvat, priznajem i ponosim se time (ne smiješ se smijati, govorim iz duše), ali ovo što se danas čini u ime hrvatstva gore je od svake javne kuće i ne može se više izdržati. Zato tražim utjehu svom ojađenom hrvatskom srcu u prošlosti i u vinu.

— Što se ne može izdržati, idiote pijani? — pita Gajski s neizrecivim prezirom i mržnjom. — šuti kad ne znaš što govoriš. Ako ti ne možeš, ja mogu! — Udari se teatralno rukom u prsa. — Razumiješ li, mogu. Mogu i hoću.

Nije tako lako ušutkati profesora kad on jedanput počne govoriti i razvijati svoju misao. Kao svi mali i zapostavljeni ljudi voli govoriti glasno i bučno, isticati sebe u govoru i svoje znanje za razliku od drugih, a pijanstvo samo pojačava tu bolesnu naklonost. On pije od jučer ujutro neprekidno, dva dana već nije bio u školi, na cesti ga hvataju djeca za kaput i plaču za njim, ljudi ga se klone i najvole ne odgovoriti na njegov pozdrav. Njemu je u glavi sve savršeno bistro i jasno iako je posljednjih četrdeset sati popio toliko vina i rakije da bi to i vola moralo ubiti. On vidi ono što Gajski ne može i nikada neće vidjeti. Oni su u gradiću omraženi i osamljeni. Izopćeni iz društva i prezreni. Uzaludna je svaka nova borba i unaprijed osuđena na propast. Gajski nikada nije imao sluha za opasnost. On je uvijek bio čovjek nagona i strasti, a to je bilo dobro dok je imao vlast u rukama. Izgubivši vlast on je nemoćan i jadan

sa svojim isticanjem sebe i udaranjem u prsa čega se nitko ne boji. Profesor je dalekovidniji i bistriji, a alkohol mu začudo još povećava oštromnost i svjesnost o beznadnosti položaja u kome se nalazi, čemu kriti? Rokova krčma za njih je pusto, pješčano ostrvo u beskrajnom moru na kome su privremeno sklonili glave poslije brodoloma. Tu sada čekaju spas ili konačnu propast, a oko njih buja gnjev i mržnja neprijateljske okoline. Narod, nepoznato urođeničko pleme koje ih dosada ponizno slušaše, digao je glavu i skinuo jaram sa sebe (ili se to samo tako čini). Njihova lađa nikada više neće ponosno zaploviti kroz gradić jer su joj polomljeni jarboli i poderana jedra. Oni su sada samo ubogi brodolomci sa životnog dna, vječni bjegunci sa žigom jučerašnje moći na čelu, koju nisu znali iskoristiti. Ima li što žalosni je i bjednije na svijetu od svrgnuta silnika kome svjetina prezirno pljuje u lice? Zar to Gajski ne vidi? Što kaže na to Rok? Zašto je Eva tako rano otišla spavati? Treba se pomiriti s hudim udesom i biti strpljiv i ponizan poslije izgubljene igre.

— Ništa ti ne možeš, Gajski! — kaže profesor i pijano se smije, svjestan svoje časovite premoći. — Kad bi što mogao, zar bi sjedio s nama u podrumu i krao bogu dane mjesto da zaustaviš brod što tone? Naša se lađa nasukala, dragi, kao Zvonimirova lađa; više je nikada nećemo krenuti s mjesta, Rok, daj mi još jedan krastavac. Gdje ti je žena, baćuška? — Iz nepoznatih razloga, kad su pijani, profesor i Gajski zovu Roka baćuškom.

— Spava. Što se ti toliko brineš za moju ženu?

No Gajski se već sabrao od udarca koji mu je zadao profesor svojim omalovažavanjem njegove moći, pa se naginje preko stola i odgovara Roku mjesto profesora:

— Pitaj Evu zašto se brine. Lijepa je žena blago koje je teško očuvati samo za sebe. A ti si vrlo slab čuvar, Rok, nemoj se uvrijediti. Ti paziš samo na mene, a s druge strane vjetar duva.

Profesor sluti da to što Gajski govori nije dobro i da mu taj čovjek želi zlo, ali vino koje mu tako bistri mozak kad govori o politici sada mu nikako ne dopušta da se snađe. Glava mu je još uvijek puna njegove originalne koncepcije Rokove krčme kao pusta ostrva na koje ih je bacio izborni brodolom (odnosno njihova nesposobnost i nesreća),

pa ništa drugo ne može prodrijeti u nju. Njega već davno ne zanima mnogo Eva. Je li ta promjena samo časovita ili trajna, tko bi to znao, a on se mnogo i ne brine za to. On se sada bavi mišlju tražiti premještaj u neko novo mjesto gdje ga još nitko ne pozna. Tamo će otpočeti s djecom nov život zaboravivši na sve što je bilo i zbog čega je toliko patio u ovom prokletom gradiću u koji ga je doveo sam đavao. Prestat će piti i okanit će se sasvim politike u kojoj ima tako malo sreće. Treba se žrtvovati za djecu i posvetiti se njihovom odgoju, što je za njega svakako mnogo važnije od Evinih suza i smiješnih tirada o svrsi života, što se njega zapravo tiče ta žena i njezina sestra koja se ustrijelila kad joj je dosadio život? Kako je živjela, tako je umrla. Da je što bolje zaslužila, sigurno ne bi tako jadno svršila. On se nikada neće ustrijeliti, jer on ima djecu za koju mora živjeti i skrbiti se. Što hoće taj otrovni Gajski od njega i taj ubogi Rok koji uvijek ima krvave oči i masne ruke? On nikada nije trgovao hrvatstvom, kao što su to njih dvojica činila. On je pristao uz vladu iz čistog slavenskog idealizma, jer je htio pomoći svom narodu koji je toliko vremena stenjao pod germanskim i mađarskim jarmom. Njegov je najmiliji pisac Dostojevski, tragični bard borbe za čovjekovo duhovno oslobođenje, epileptičar, pijanac, kockar, razvratnik i sibirski kažnjenik, genijalni analitičar ljudske duše i njenih mračnih ponora, o kome ova dva lopova kraj njega sigurno nemaju ni pojma. Što oni uopće znaju o umjetnosti i o čovječjim duhovnim potrebama? Njima je glavno da imaju dosta jesti i piti, da imaju krov nad glavom, debelu ženu i da ih se ljudi boje. Ništa zajedničko nema između njega i njih. On pripada jednom, a oni drugom svijetu. Kuda je on to zabludio? Što ga taj Rok tako mrko gleda?

podrumu je zrak zagušljiv i težak iako su vrata otvorena i kroz njih sja na nečiste stube pun mjesec. To dolazi od napetosti koja vlada među tri pijana čovjeka kraj bačve. Ta napetost postepeno raste. Oni piju i govore (mrzeći se i želeći jedan drugome zlo) od osam sati navečer, a sada je već davno prošla ponoć. Skoro će svanuti jutro, misli mjesec i polako se penje uz stube u dvorište preko koga pliva mliječna predjutamja magla. Tri čovjeka ostaju u

podrumu sama i piju dalje. Gajski pije klekovaču, a profesor i Rok vino. Njih trojica su se noćas već nekoliko puta svadila i pomirila. Iako osamljen, jer su Gajski i Rok protiv njega, profesor je najglasniji i njegova se riječ najviše čuje.

— Eva je moja žena! — viče Rok i trese medvjedom šapom krčljava profesorova ramena.

— Pusti me, budalo! — profesor je pijan i uzbuđen, uzalud pokušavajući da se istrgne nemilosrdnom Rokovu zahvatu. — Baćuška, molim te, ne budi lud! Tako se ne možemo razgovarati. Sad se radi o Hrvatskoj, a ti mi ne daš mira s tvojom ženom. Hrvatska je u opasnosti od ovog bandita Gajskog, od mene, od tebe i od stotine nama sličnih. Prodali smo i zapalili Hrvatsku, možeš li shvatiti težinu tog nepromišljenog čina? To je druga prodaja Hrvatske. Prvi put je prodana samo Dalmacija za stotinu tisuća zlatnih dukata, a sad smo prodali cijelu Hrvatsku za dvije tisuće dinara mjesečno i malo kruha i vina. Tako ti boga, slušaj što govorim. Ovo se tiče svih nas. Tiče se naših žena i djece, pa i tvoje žene.

— Da li i tvoje? — ceri se Gajski zlobno, ne hotecí dopustiti da ga profesor nadglasa. — Još nisi skinuo crni flor s rukava. Kada ćeš ga skinuti?

To izbací profesora iz ravnoteže. Osovivši se na nesigurnim nogama on se gotovo unese Gajskome u lice:

— Kako te nije stid spominjati moju ženu na ovom mjestu? Nisi vrijedan jedne njezine stare cipele. — Dohvati sa stola još punu bocu vina i navali na Gajskoga, ali ga Rok zadrži i izbije mu bocu iz ruke vrativši ga natrag na njegovo mjesto.

— Ti se trebaš sramiti, strvinaru! — razviče se Gajski pomahnitavši, a na usta mu udari bijela pjena. — Ti si je spremio u grob, kujin sin, nitko drugi. Da si ti bio drugi čovjek, ona bi još i danas živjela, no onda ti ne bi mogao biti ovdje i dijeliti nama moralne savjete. Ima li igdje na svijetu većeg nitkova od tebe?

— Ima samo jedan, a to si ti.

Pljuvali su s uživanjem jedan drugome u lice, vrijeđali se najpogrdnijim riječima, bacali jedan drugome u glavu čaše i boce vrišteći i urlajući kao životinje, dok to Roku

ne dosadi, pa izbací profesora kroz vrata napolje razbivši mu šakom zube i udarivši ga nogom u tur:

— To ti je uspomena od Eve! Ako ti nije dosta, pričekaj još čas. Da te nisam više vidio u svojoj kući!

Zaključa vrata s kojih je nestalo mjesečine, pa mirno sjedne kraj Gajskoga koji je točio rakiju u vinske čaše i brisao vlažnu bradu. Profesor se teškom mukom izvuče na cestu, prijeđe preko nje dršćući od jutarnje hladnoće, korakne u park gdje se svali na prvu klupu i odmah zaspi. Mjesec zađe za planinu. Zapjevaše prve ptice.

8

rama je počela u magli i svršila u magli.

D Rano ujutro udari netko žestoko šakom po vratima profesorova stana.

— Tko je? — upita profesor koji se upravo brijao pred zrcalom spremajući se da pođe u školu. Otvori vrata, ali kad vidje u hodniku Roka, trgne se usplahireno i uzmakne natrag. Od posljednje noćne pijanke u krčmi, kad ga je Rok pretukao i izbacio napolje, ovo je bio njihov prvi susret. — Što želiš od mene? — upita namjerno glasno i oštro, da odmah u početku suzbije svaku Rokovu agresivnu namjeru.

čudno miran i tajanstven, Rok oprezno prijeđe preko praga dižući noge visoko u zrak, kao da se boji da ne posrne u sumraku preko nevidljive zapreke koja vreba na nj.

— Došao sam po tebe — reče on tiho i gluho. — Eva te moli da dođeš k nama. — Primijetivši strah u profesorovim očima, nasmije se preko volje da ga ohrabri, no smijeh samo poveća profesorovu sumnju. — Zaista te zove Eva.

— O čemu se radi? — upita profesor nepovjerljivo i u neprilici se ogleda oko sebe tražeći pomoć. Bilo je još vrlo rano, pa su u kući svi spavali osim njega. Na vratima susjedne sobe pojavi se sluškinja u košulji i odmah ustukne natrag vidjevši Roka.

— Evi nije dobro, pa bi te htjela vidjeti. Ništa drugo, na moju poštenu riječ. — Rokov glas postade blag i tužan. — Ti znaš da je ona tebe uvijek više voljela nego mene.

Još uvijek oklijevajući, ali već malo ohrabren promjenom Rokova glasa, profesor obriše mokru kosu i obuče kaput.

— A što se dogodilo Evi? — upita on tražeći šešir. — Da nije bolesna? Ali ti si mi zabranio da dođem u tvoju kuću — doda zatim zlobno zagledavši se Roku u lice.

— Bilo, pa prošlo. Molim te da mi oprostiš što sam bio onako surov prema tebi. To inače nije moj običaj. Tebe sam uvijek volio i cijenio. Bio sam pijan, pa nisam znao što radim. Svemu je tome kriv Gajski. Ne bi li se mogao malo požuriti? Ja te lijepo molim. Svaki trenutak mi je dragocjen.

— Odmah.

Bilo je hladno jesensko jutro kad magla skriva sive vidike i pada žuto lišće s drveća. Na neprozirnu nebu nekoliko crnih oblaka koji lijeno brode nad maglenom zemljom. Planina golema i tjeskobna sluteći zimu. Profesor digne ovratnik na kaputu. Cijelu je noć pio sam (posljednje vrijeme uvijek pije sam), zaspavši tek pred zoru, pa mu je sada glava teška i olovna. Rok ga uze ispod ruke i reče mu u uho:

— Moramo se jako žuriti da ne bude kasno. Stvar je najozbiljnija. Ja te molim da se ništa ne bojiš i ničemu ne čudiš. Gajski nas već čeka.

— Gajski?

Profesor je kod kuće ostavio na stolu šalicu kave koju nije dospio popiti, toplu sobu i djecu u snu, mladu rumenu sluškinju koja unutar nekoliko nedjelja, otkako je prestao odlaziti u Rokovu krčmu, spava u njegovu krevetu. Prve se noći branila i plakala, ali kasnije je popustila i sad se više ne protivi. Na njega ta nova veza djeluje vrlo blagotvorno, jer mu sada više nije potrebno tražiti ženu izvan kuće. Pomogla mu je da zaboravi Evu zbog koje je morao progutati sramotan obračun s Rokom. Pio je sada kod kuće kloneći se svakog društva. Napivši se igrao se s djecom ako je bio dan, ili otišao spavati ako je bila noć. Između njega i ostalog svijeta crnio se visok zid preko kojeg nitko nije mogao prijeći. U školi su ga mrzili i prezirali pokazujući mu to otvoreno, ali on nije ništa htio vidjeti ni čuti. Kad se sreo s Gajskim, začudo nekako neobično tihim i skrušenim, kao da ga mori neka unutrašnja bol, šutke su

se pozdravili, prozborili nekoliko riječi o vremenu i zdravlju, popušili cigaretu i brzo se rastali. Svoj politički fijasko nikada nisu spominjali, a još manje Evu i ranjave stvari u vezi s njom. Profesor je znao da Gajski i dalje provodi noći u Rokovoj krčmi, ali to ga nije žalostilo ni radovalo. Polako se u njegov život vraćao izgubljeni mir i vjera u samoga sebe. Bio je i dalje svaki dan pijan, no nastojao je da ne izostaje iz škole i da ga nitko ne vidi kad je pijan. Premještaja nije bilo, tko zna hoće li uopće i doći. Stišala se galama oko nove vlade, pa je čovjek mogao i opet mimo odahnuti i leći uvečer u krevet bez bojazni da će mu do jutra razbiti prozore ili išarati zidove antidržavnim natpisima. Ljudi koji su ga mrzili i namjeravali mu se osvetiti za dojučerašnju nezasluzenu premoć od koje je on imao vrlo malo, vidjevši ga sitna i bijedna, kakav je u stvari uvijek bio, digoše ruke od njega i ostaviše ga na miru. Rano je zajesenilo, pa su se ljudi povukli u kuće i uredi zaboravivši na politiku i suprotnosti koje vladaju među njima.

A sada je došao Rok kao ružna sablast iz minula života, da ga sjeti njegovih prošlih grijeha i opet probudi u njemu grižnju savjesti i strah od samoga sebe.

— što samo hoće od mene? — pitao se on u sebi uzalud kušajući usporiti korak ili pozvati koga u pomoć da ga oslobodi neugodne pratnje. Ulica je bila prazna, a Rok kao da je naslućivao što se u njemu zbiva pa se bojao da mu ne pobjegne, vukao ga je sve brže za sobom.

— Radi se samo o nekoliko trenutaka — govoraše on više sebi nego profesoru. — Ti znaš kakva je Eva. Kad ona sebi nešto zabije u glavu, tko je može razuvjeriti?

Pred krčmom stadoše.

Rok udari nogom u zatvorena vrata, kao da se želi osvjedočiti ne krije li se tko unutra.

Odgovori mu potmula podrumaska tišina i šum dudova lišća u dvorištu.

— Nema nikoga! — reče vidno odahnuvši. Povuče profesora za sobom u prvi kat žureći i grabeći sve po dvije stepenice u jedan mah. Profesor ga jedva stizaše. čelom mu izbiye hladan znoj, a dah mu postade neujednačen i kratak. Pred ulazom u stan Rok izvadi ključ iz džepa, otključa vrata, gurne profesora unutra, pa uđe za njim i sam. Vrata za sobom zatvori i dvaput zavme ključ u bravi.

— Tako! — reče zadovoljno, gotovo radosno. — Sad smo svi na okupu. Izvoli zauzeti mjesto, dragi prijatelju. Još smo samo tebe čekali.

U prvi čas ne vidje profesor ništa, samo velik, dobro poznat stol u sredini sobe i na njemu mnogo punih i praznih vinskih i rakijskih boca. Došavši sa svjetla u mrak gledao je izgubljeno oko sebe kratkovidnim, zasjenjenim očima. Ali kad mu se oči priučiše na polusvjetlost, pođe nekoliko koraka naprijed i zgrozi se. Na krevetu ležaše Eva, sva izbodena i krvava, s velikom ranom na grudima koje se jedva osjetno dizahu i spuštahu u predsmrtnu snu. Kraj nje je sjedio na podu Gajski obuhvativši rukama tanka koljena i gledajući besvjesno pred sebe. Lice mu je bilo krvavo od Evine krvi koja kapaše s kreveta na nj, no njega to očito nije smetalo. Šutio je i gledao pred sebe. Nije ni primijetio profesora kome se zamračilo pred očima pa se morao uhvatiti za gvozdenu šipku na prozoru da ne padne. Preplašeni odletješe golubovi sa šupe ugledavši beskrvno ljudsko lice na prozoru.

Rok stajaše u sredini sobe trljajući dlanove i porugljivo gledajući u nj. Tek sada primijeti profesor da su Roku ruke krvave i da ima na sebi šarenu pidžamu mjesto košulje.

— Kako vidiš, Eva te strpljivo čeka. Nadam se da će te moći primiti iako je u sobi mali nered. No ti si ovdje tako rekavši drugi domaćin, tebe to neće smetati. — On namigne Gajskom, a kad se ovaj ne makne s mjesta, gurne ga nogom u stranu, korakne preko njega i digne Evinu krvavu glavu. — Kako ti se sviđa ova čipka na vratu, profesore? Malo je doduše poderana i zakrvavljena, ali to joj ne oduzima ništa od njezine ljepote i elegancije. Što veliš za ovu ranu pod grlom? Vidi se da ruka nije ni malo zadrhtala i da je točno znala što hoće. Nisam li je lijepo uredio?

Profesor je stao kraj prozora ukočivši se i prestavši disati od straha. Rok produži pustivši Evinu glavu koja odmah padne mrtvo natrag na jastuk:

— Ti si se, kako vidim, nešto uplašio. Kako bi bilo da **popijemo čašicu konjaka da se malo ohrabriš?** Ili ti se više sviđa šljivovica? — On ostavi krevet i vrati se stolu tražeći nešto nervozno među bocama. — Izvrsna stara prepeka, je

li po volji čašica? Ustaj, Gajski, došao nam je u goste profesor. Kad ti velim da ustaneš!

Još uvijek gledajući tupo u nečist pod i ne dajući glasa od sebe, Gajski s teškom mukom ustane i oklijevajući priđe stolu. Jedna mu je noga bila bosa, druga u svilenoj ženskoj čarapi boje kože. Na zatiljku je imao veliku, crnu ranu, kao od udara oštrim predmetom, koja je vodila do desnog uha.

— Dobro nam došao, brate u Kristu! — reče on šupljim glasom i htjede obrisati krv s čela, ali ga ruka nije slušala. — Ja bih radije konjaka — okrene se on Roku komu su se vidjela iz pidžame crna, dlakava prsa. — Ako je tebi pravo...

Profesor baci očajan pogled na cestu koju osvijetli bljedo, hladno jesensko sunce. Rok se istog časa stvorio kraj njega oborivši ga šakom na pod.

— Sad gospodarim ovdje ja, a tvoje je da šutiš i slušaš! Dosad ste zapovijedali i govorili vi, a sad je došao red na mene! Pokušaj li pobjeći, znaš što te čeka. Ne znaš? Pogledaj na krevet, reći će ti Eva! — On se bezglasno nasmije samo trzajem plavih usnica. — Što želiš, konjak ili šljivovicu?

Profesor ponizno odgovori:

— Šljivovicu.

— To je muška riječ. — Rok udari dlanom o dlan, kao da nekoga zove. No to je bilo samo od navike, a možda i od želje da im se malo naruga što su tako nemoćni i uplašeni. Pomogne profesoru ustati i silom ga posadi na otoman kraj vrata. Zatim natoči čaše i objasni:

— Pozvao sam te da se još jedanput vidimo i sastanemo sva trojica zajedno prije konačna rastanka. Ako mi možeš što predbaciti, to je da sam te prevario da te zove Eva. No ti mi to nećeš zamjeriti. Da sam ti rekao istinu, stvar bi išla mnogo teže, a ja nemam vremena čekati. Pijmo!

Izliše alkohol u sebe. Rok produži:

— Kako rekoh, danas govorim ja. Dosta sam šutio, morate mi priznati da ne patim od govornjivosti. Nije to zbog Eve. Bog s njom. Što je tražila, to je i dobila. Sad će se bar smiriti i odahnuti od mene, za čim je cijelog života čeznula. O duši se radi. O vama i o meni. O tome da ste vi uvijek govorili, a ja šutio. Da ste vi stvarali osnove i davali

naloge, a ja slušao, odobravao i činio što ste mi naložili. Sad se situacija izmijenila u moju korist. Ja nalažem, a vi izvršujete moje naloge. Ja govorim, a vi slušate. (Pij, doktore, ili ćeš otići za Evom!) To je sve što sam vam htio reći. Pijmo!

Ispili su, natočili i opet ispili. Rok se očito umorio od duga govora na koji nije navikao. Gajskom je konjak curio po bradi i košulji, a on ga je neprestano brisao krvavom rukom raznoseći krv po cijelom licu. Eva se neprimjetno makne na krevetu. Kroz tijelo prođe grč od koga joj natekoše rasječene žile na vratu i odebljala, tvrda donja vilica.

Profesor uhvati drhtavom rukom praznu čašu.

— Rok, molim te, da me saslušaj! — zamoli on tiho. Nije mu se usudio pogledati u oči. Ostane li živ, do smrti će se kajati što nije pucao u njega onoga časa kad ga je ugledao na vratima svoje sobe. Što mu samo bi da je pošao s njim? Gdje mu je bila glava? — Ti znaš da ja nisam sam u životu. Da sam sam... Ali što će biti s mojom djecom kad mene više ne bude? Ja ti nisam ništa kriv, Rok.

Prekine ga zvučan Rokov smijeh:

— A da si, što nisi, sam? Zar misliš da je meni stalo do tvog života? Ja sam te htio još jedanput vidjeti, ništa drugo. Popiti još čašu rakije s tobom i stisnuti ti posljednji put ruku. Sad kad je i to prošlo, ne tražim više ništa od tebe. Možeš ići kuda hoćeš. Pozdravi djecu kod kuće. Hoćeš li me i ti ostaviti, Gajski?

Njegov strašan smijeh ispuni sobu i odbije se od mrzlih, sivih zidova. Neprestano je točio sileći ih da piju i miješajući rakiju i konjak. Sam je pio oprezno, više izlijevajući po sebi nego u sebe. Glas mu je bio miran i sabran.

— Ti si mi uvijek bio vjeran prijatelj, doktore. Zar ćeš me sada ostaviti na cjedilu od straha pred odgovornošću? Ja nikoga ne mrzim i nikoga ne kanim povući za sobom u propast. Samo sam se zaželio ljudi da ubijem prokletu samoću oko sebe koja me guši i truje, život mi je nalik na vučji brlog u kome se vodi vječna borba za egzistenciju. Dosadilo mi je to, hoćete li mi vjerovati? Čovjek može biti sam jednu, dvije ili deset godina, ali naposljetku se ipak zaželi ljudi. Zato sam vas pozvao k sebi. Oprostite ako sam kod toga bio možda odviše grub. Oprostite što sam vam slagao da vas zove Eva. Kad se radi o životu, onda

čovjek ne bira sredstva. A ovdje se zaista radi o životu, ne samo o Evinu. Ja nisam krvnik, molim da to ne zaboravite. Za sve što se dogodilo Eva nije ništa manje kriva od mene. Ja sam samo izvršio njenu želju. I nemojte misliti da mi je to bilo lako učiniti. — Oči mu postanu vlažne i tužne.. — Nije mi bilo lako, lagao bih kad bih to rekao. Eva je bila dio moga srca i moje duše, moja ruka (ne desna, nego lijeva, koja je bliže srcu), moj drugi život. Ja nisam više mlad. Moje je vrijeme odmjereno. Nisam li sada nalik na kartaša koji je proigrao sve što je imao? No vi me ionako ne slušate.

Ushodao se sobom od jednoga zida do drugog, a onda se iznenada rasplakao, svalivši se na otoman kraj profesora:

— Sad sam stari pas kome su izbili sve zube. Dozvaov sam vas nadajući se da ću u vašem društvu oživjeti i naći snage za konačni obračun, a sada vidim da sam se prevario. Vi mi tu baš ništa ne možete pomoći. Krivo sam učinio kad sam se obratio na vas tražeći ljude. Nije naći ljude tako lako kako sam ja mislio. Da čovjek nađe čovjeka, mora i sam biti čovjek. Pas se druži sa psom, vuk vukuje s vukom. Kuda sam ja to zastranio? Zar nećemo više piti?

Bacio se s novom snagom na piće. Tražeći u alkoholu lijek protiv straha koji im je ukočio pokrete i zaledio riječi u grlu, pridružiše mu se Gajski i profesor s očajnom žestinom koja im je pomogla da ne moraju ništa misliti. Brzo su se napili i zaboravili na opasnost u kojoj se nalaze. Rakija je bila jaka i teška, no davala je tijelu čudesnu toplinu i vraćala pokretima pruživost i snagu. Pogledaše se, ali odmah skrenuše pogledima u stranu ne mogavši prepoznati jedan drugoga. Svaka nova čaša bila je nova zavjesa pred očima koje su sve više tonule u tamu. Kad Rok zaplače, zaplakaše i oni tješeci ga kako su znali i mogli. Gajski sjedne na pod naslonivši se na krevet (tamo se nekako najugodnije osjećao), a profesor držeći u ruci punu čašu i govoraše Roku piskavim glasom:

— Plači, baćuška, Dobro je plakati. Mi smo propali ljudi kojima preostaje još samo plač. Jesi li ti kada plakao, Gajski?

Gledajući pažljivo krv na svojim rukama i ne mogavši se sjetiti od čega je krvav, Gajski odlučno zaniječe:

— Nisam nikada. Ja ću uvijek radije zapjevati nego zaplakati. — Smučilo mu se, nasloni glavu na jastuk u dnu Evinih nogu. Odijelo mu je bilo mokro od pića i znoja, a ćelava glava neobično kvrgava i sjajna u dimijivom sobnom mraku. — Eva, kupio sam ti zlatnu narukvicu — reče on tužno gledajući pred sebe — ali Rok ne smije nikada doznati za nju. čuješ li ti mene, Eva?

Eva ležaše na krevetu šuteći. Hladnom, mokrom nogom dodirivaše njegovo rame. Pozna jesenska muha pila joj je krv s rasječena vrata, no ona se ne makne da je otjera.

Rok se bučno nasmije zaboravivši na plač:

— Ti si pijan, doktore Hoćeš li još čašicu konjaka?

Bili su tako umorni i tromi da se ni jednome nije htjelo ustati i natočiti čaše. Depresija ranog, jesenskog jutra, alkohola i pretrpljena uzbuđenja i straha. Napili su se, ali u glavama im je i dalje sve bilo bistro i jasno, samo se nisu mogli sjetiti kako je do svega toga došlo i što će sada biti. Znali su da su u nezavidnu položaju, da im opasnost prijeti sa svih strana, da bi se trebalo maknuti s mjesta i poduzeti nešto, ali su mjesto toga radije ležali na podu i na otomanu ne mičući se i osjećajući čudan mir i zadovoljstvo u tijelu s kojim se ništa nije moglo mjeriti. Napolju oživi cesta puna vjetra, no oni se ne osvrtaču na to.

S teškom se mukom uspraviše na nogama. Rok govoraše izgubljenim glasom, ali bez pređašnje ljutnje i žestine, vrteći u ruci šarenu kravatu koju je skinuo profesor:

— Bilo bi najbolje pobjeći nekuda u šumu i postati hajduk, no danas se više ni hajduk ne isplati biti. Danas ni šume nisu više ono što su nekada bile. Svršeno je s mojim životom, i nije mi žao. A zašto bi mi bilo žao? Da Eva nije znala što je čeka i da joj je bilo stalo do života, možda bi sve bilo drukčije. Možda bih ja danas bio drugi čovjek. Vjeruješ li ti u to, profesore? — Sjedne na prozor, no ustane odmah i vrati se na otoman. — Tko je još za piće? Gdje su mi cigarete? Ovdje je tako vruće. Kakva je ovo strašna noć. Zar je zaista još noć?

Ne odgovori mu nitko.

Ljudi ih nađoše kasno prije podne razbivši vrata i provalivši u sobu. Eva je bila već mrtva. Gajski ležaše onesvi-

ješten kraj nje na podu. Rok držaše na krilu malog profesora koji se udarao u prsa i plakao zaklinjući se pokojnom ženom i djecom da nije nikada ni dirnuo Evu. Na ulici se skupilo mnogo radoznalih žena i školske djece. Iz pivovarskog dvorišta izađe prazan teretni automobil, a uđe pun. U parku plakaše drveće za lišćem i pticama. Počela je škropiti kiša.

Savremenik, 1933.



U KRUGU

TIHI KORACI

Pred kućama se u sivo, žalosno jutro njihahu kržljavi kukuruzi iza kojih se neomeđeno prostiraše čistina. Preko čistine krivudaše cesta sporim tromim hodom u pješčanike i razlivene bare ribnjaka iznad kojih prelijetahu u jatima divlje patke i guske. Vjetar je bridio oluke na prozorima i podizao crvenkastu, oporu prašinu koja je grizla i zasjenjivala oči. Iz niskog praznog neba daždjela je čama i dosada. Dječak je išao čistinom, pognuo je glavu i brojio pozne, sparušene, šarene cvjetove djeteline koja je evala svuda uz put:

— Crveni... bijeli... crveni... bijeli...

Sivo jutro, s čupercima tmaste magle i rojevima sjajnih, zelenih muha, mahaše jednolično trudnim krilima. Dječak je naslućivao sunce za šturim, mutnim plaštem mokrih oblaka i vidio kako se u pravilnom nizu redaju kuće pred njim, kao da samo čekaju na njegov dolazak. Bio je zamišljen, sav se uvukao u sebe, prestao je brojiti djetelinu i zastao na putu. Prašina je još bila topla od jučerašnjeg sunca. Grane šljiva škripahu otužno, svijajući se na vjetru.

— Marko — viknula je preko živice stara, mršava žena u crnom rupcu i kockastoj bluzi koju napinjaše vjetar. — Marko — ponovila je nestrpljivo.

Dječak je preplašeno trgnuo ramenima, prekinuvši se u razmišljanju. Ogledao se pažljivo oko sebe, prišao je živici i nije ništa odgovorio ženi koja ga dozivaše.

Samo je još više uvukao vrat u ramena. Uza živicu je vjetar bio nemirniji i jači, on je izjednačio sa zemljom rascvale mrtve koprive i korov koji je bujao uz jarak.

— Gdje ti je mati? — upitala je žena. Vjetar joj je podizao bluzu i rubac nad žutim, uvelim licem u kome su radoznalo živjele samo oči. Sva je nalikovala staroj, mudroj, lukavoj ptici koja sjedi na grani, šuti, misli zlo i dosaduje se. Sličan kljunu nos joj se spuštao preko usta iz kojih su stršali žuti očnjaci, oštro se sudarajući jedan s drugim. Kad je zinula, zaklatila je jezikom, tanjim od papira.

— Nema je.

— Kako nema? Mati gdje ti je, to te pitam? Zar još spava? Kamo to tako gledaš?

Dječak nije spavao, ali je mislio o sasvim drugim stvarima, pa ga je iznenadno ženino pitanje zbunilo. Okretao se oko sebe, nije se usudio pogledati u nju. U neprilici je navlačio krajeve kaputa, već sasvim izlizanog. Njegove uske, nepovjerljive oči mačji se stezahu pod tmurnim, olovnim osvjetljenjem dana koji je istom počeo. Bezrazložno se nasmejao, odmaknuvši se od živice.

— Što vi hoćete od mene? — upitao je sumnjičavo.

— Što sam ja vama kriv?

Žena očajno zalomi rukama.

— Čime sam ja boga ražalostila? — zaprepasti se ona. Njezino je uzbuđenje imalo lukav, lažan prizvuk, koji dječak odmah osjeti. — Zar ja tebe ne smijem ni zaustaviti na cesti? Tko sam ja tebi? Zar sam to trebala doživjeti pod svoje stare dane?

Dječak je nesigurno zaplesao na jednoj nozi uzvrtjevši se na mjestu. Oči su mu zlobno zablistale dok je gledao u ženu koja je napravila dobroćudno, bezazleno lice, kao da ništa ne shvaća. Stisnuo je šaku i ponovio neprijateljski:

— Što sam ja vama kriv?

— Ništa mi nisi kriv. — žena je pokušala da ga udobrovolji, navlažila je suhi, papirnati jezik i čvršće stegla bluzu oko sebe. — Zašto tako govoriš sa mnom? Jesam li ja tebi ikada što zlo učinila? Ti se mene bojiš? Ja samo pitam gdje ti je mati, to valjda smijem i to valjda nije ništa ružno? No, što me tako gledaš?

Ženine su riječi bile tihe i povjerljive. One su djelovale blago na dječaka i brzo su ga umirile. Sklonule su ga da je prestao plesati na nozi i da se opet približio živici. Samo mu je šaka ostala i dalje stisnuta, spremna na obranu.

Grčevito mu sijahu oči uz ženine koje su osjenile rijetke, prosjede obrve.

— Zašto me to pitate? — upitao je nevoljko.

— Smijem li ja znati kamo je tvoja mati otišla, ili ne smijem, to mi objasni? što to znači da me vas dvoje nećete ni da pogledate na cesti kad me sretnete? Zašto bježiš od mene? Zar sam vam ja neprijatelj zato što ne dam tvojoj materi da radi s tobom što hoće? Ja sam vam uvijek činila dobro koliko sam najviše mogla, čak i više nego što sam trebala, a ti me sada mrziš i bježiš od mene. Sve ja to vidim, pamtim, šutim i mislim. Ja tebi samo dobro želim. Ti to sada još ne razumiješ i ne znaš cijeniti, ali će doći dan kad ćeš uvidjeti da sam ti ja uvijek bila veći prijatelj nego tvoja mati. Meni srce puca kad vidim što ona radi s tobom, a ti me mrziš. Tko te je to naučio? — Poplavila ga je bujicom pitanja i riječi od kojih se nije mogao obraniti. Govorila je brzo, neumorno, gutajući glasove, slogove i riječi i njišući se čitavim tijelom u ritmu govora. — Zar ti misliš da ja ne vidim što ona radi s tobom?

Uz živicu se tromo dogegala šarena, mršava krava mičući glavom. Ona je malo popostala uz ženu, zamukala čeznutljivo, gledajući u oblake koji su postajali sve tamniji, a zatim pošla niz šljivik mašući kitnjastim, nečistim repom. Žena se požurila za njom, htjela je da je zaustavi i vrati, no onda se odmah sjetila da bi to mogao iskoristiti dječak i pobjeći, pa se brzo okrenula natrag k njemu. Pokušala ga je dohvatiti rukom.

— Marko — nastavila je strpljivo. — Tko tebe više voli od mene? Zar tebi još uvijek nije jasno da materi smeta tvoja sreća? Ona jedva čeka da se tebe riješi. Ona tebe ne voli i ne treba. Ti si njoj samo na teret, a ona ne spada među žene koje vole nositi teret i koje se vole mučiti. Ona voli kad se drugi muče i trpe za nju, ali ona se neće mučiti ni za koga. Ona misli samo na sebe i voli samo sebe. Ona tebe mrzi.

Dječak je odskočio iz jarka. Lice mu se zacrvenjelo, a oči nabrekle i potamnjele.

— što hocete od mene?

To je bilo sve što joj je mogao reći. Od uzbuđenja i straha oblio ga je hladan znoj. Ogledao se oko sebe, ali nigdje nije bilo nikoga. Bezizlazna, strašna praznina u kojoj

raste žena velika kao neman. Malen i sitan, on vidi ogromno, lakomo, grozno njezino ždrijelo koje zjapi pred njim i u koje on roni zatvorenih očiju. Nikoga nema da mu pomogne, prepušten je ženi na milost i nemilost, a ona je žuta, siva i zelena kao vještica, lice joj je papirnato i suho, jezik modar, vlažan i šiljast, oči sive, hladne, zle i žive. Sunce, njegov stari, dobri, zlatni drug, s kojim je cijelo ljeto išao ispod ruke preko mrtvih rječnih rukava i kroz mlade bukove gajeve, sakrilo se za oblak i zaboravilo na nj. Možda se sunce svratilo u krčmu da zapali lulu i da se malo ugrije jer je jutro hladno i vjetrovito (zabrinuo se dječak). Rana jesen maše neuglednim, kasnim, ubogim cvjetovima cikorije i šafrana. Telegrafske su se žice požurile da odnesu njegov strah bijelom, ravnom cestom koja je bugarila o bijedi i o žalosnoj, pregorkoj, proklesoj sudbini siromaha, prosjaka i skitnice koji obija tuđe pragove. Zatim je sunce rasparalo svjetlosnom strijelom oblak koji je stajao pred njim, rujan je grudobolno zakašljao u šljiviku, žena se nagnula preko živice i unijela mu se u lice. Dah joj je sparno, otrovno, kiselo vonjao rakijom. Vjetar je šumio u lišću koje je prva jesen već taknula žutom rukom.

Dječak je dodao:

— Ja vam nisam ništa kriv.

Žena je obliznula jezikom suhe usnice, a lice joj se sasvim suzilo i zaoštrilo.

— Kad bi ti htio mene slušati, ti bi mnogo bolje prošao u životu. Nitko te više ne voli od mene, to mi možeš vjerovati. Tko je više učinio za tebe: tvoja mati ili ja? Zašto ne gledaš u mene? Mati te je rodila, ali ja sam te nosila na rukama i brinula se za tebe dok još nisi pravo ni progledao. Ja sam ti bila druga mati, bolja od prave matere. Dosta sam se naplakala zbog tebe i dosta noći probdjela uz svoj krevet, a to sve samo zato da ti i mati sada bježite ispred mene kao da sam okužena. Ti više nisi dijete. Ti moraš paziti što mati radi. To je tvoja dužnost, tvoja i moja. Kad nije bilo nikoga da vam pomogne, onda sam ja bila dobra. Tvoja mati tebe ne voli. Zar misliš da ja ne znam kamo je ona danas otišla? Ona je jedva dočekala da ti otac umre, da dovede na njegovo mjesto trojicu drugih. Ona te polako truje. Zapleće te u paučinu, kao pauk muhu. Zar ja tebi činim zlo kad tesavjetujem (za tvoje

•dobro) da se ne daš izigrati na vlastitoj očevini? Ja sve znam i sve vidim, samo šutim, mislim i trpim. Ja vidim za čim ona ide. Meni srce puca kad pomislim što će biti od tebe za nekoliko godina. Ja šutim i trpim, ali ni ja ne mogu vječno šutjeti. Zar tebi to još uvijek nije jasno? — Lagala je bestidno i ružno, no lice joj je ostalo dobroćudno, mirno i suho, kao da govori o najobičnijim stvarima. Samo su joj sjale, žarile i pekle oči, blistave i zle oči, pred kojima se nije mogla nikuda sakriti.

— Jasno mi je.

— Nije ti jasno. Kad bi ti bilo jasno, zar bi mati mogla raditi s tobom što hoće? Ti ćeš, Marko, još mnogo plakati u životu, ali onda će već biti kasno. Viči, grizi i kolji kad ti otimaju tvoje. Ti više nisi dijete. Marko.

Ponovio je za njom, ne misleći što govori:

— Nisam.

Cestom su prošla kola natovarena šljunkom i škripala teško za umornim, oznojenim konjima koji jedva podizahu noge. Kao da je i sama uvidjela da nije dobro što se **toliko udaljila, krava se vratila uz živicu, brsteći je marljivo i još uvijek mašući repom.** Žena je govorila tiho i piskutljivo, mirišući raširenim nosnicama vjetar koji je dolazio preko ribnjaka i mirisao ustajalom vodom i trulim lišćem. Ne spuštajući pogleda, dječak ju je slušao bez riječi i bez pokreta, samo mu se od časa do časa nesigurno zatresla brada. Iznenada je jenjao prkos u njemu, napetost je popustila, oči su mu zasuzile. Žena je završila:

— Zar bi tebi bilo milije da ja šutim i da mirno gledam kako mati kopa jamu u koju će te gurnuti? Ti više nisi dijete. O tebi se radi, a ne o meni. Zar ti ne vidiš kako se ona osilila otkada nema oca? Proljepšala se, udebljala i pomladila. Nije njoj ni do oca, ni do tebe, ona se brine samo za sebe i ni za koga drugoga. Ona je kao pauk koji siše muhama krv i raspleće po cijeloj kući svoju mrežu, a ti si muha oko koje se mreža iz dana u dan sve više steže. Što me tako gledaš?

— Ništa. — Dječak se naslonio na živicu zgrčivši ruke.

— Ti se bojiš mene, a trebao bi se bojati matere i nikoga drugoga. Ja nemam ništa protiv nje, ona meni nije ništa kriva, ona ne radi meni o glavi nego tebi, no ja ne mogu gledati skrštenih ruku zlo koje se sprema, jer mi to

savjest ne dopušta. Duša me boli. Po cijele noći prevrćem se na krevetu bez sna. Smrkne mi se pred očima kad pomislím što se već sutra može dogoditi. Vikala bih od muke kad ti nećeš da vičeš.

Krava je liznula ženu po golim nogama hrapavim, ljubičastim jezikom. Ona se trгла, udarivši je po leđima komadom užeta koji je držala u ruci. Krava je podigla glavu i turobno zamukala, ne uzmičući. Tada je žena udari drugi i treći put, visoko uzmahujući rukom. Dječak se bez riječi odvojio od živice, oprezno je preskočio čičkov džbun koji se, već ocvao, popriječio preko čistine, i nije se ni okrenuo za ženom koja je ostala sama. Djetelina se zelenjela svuda oko njega, išarana bijelim i crvenim cvjetovima. Vjetar je opet ojačao, a s njim i prašina. Prozori su kućama bili zatvoreni. Cvijeće se tužno sivjelo kroz mutna okna. Vinova loza spuštala se ispod krovova i puzala po zidu, kao da želi sići. Ona je mahala žutim i crvenim lišćem i tješila. Jedan list, crven kao krv, pao mu je pred noge, dugo se boreći s vjetrom. Preko kuća je plivala siva izmaglica iz koje je od časa do časa kapnula na suhu, žednu, ispucalu zemlju koja krupna, sjajna, teška zrela kap.

— Ništa — mislio je dječak. — što bi bilo? Ništa.

PADA KIŠA

ječak je bio prestar i premlad za svoje godine u isto vrijeme. Sve što se zbivalo oko njega ostavljalo je svoj trag u njemu. Slušao je žalostivo kričanje velikih močvarnih ptica koje vrebahu u vodi ljeskave, sjajne riblje peraje (mušice su se rojile na tarabama radujući se suncu), ali nije mislio na njih nego na sebe. Ženine riječi su ga uzburile i uznemirile u najvećoj mjeri. Da mati nije više ona ista koja je bila nekada, to je njemu već davno bilo jasno. S njome se nešto događalo kod čega je on bio ne-moćan i suvišan. Mati se ogradila od njega zidom od bod-ljikave žice. On koji je sav bio sastavljen od osjetila i živaca nije mogao ni primijetiti njezinu sumornu, zabrinutu, skoro grozničavu užurbanost kad dolazi ili odlazi od kuće, iznenadno crvenilo na licu kad bi je upitao kamo se

žuri, hladnoću kojom ga je dočekivala ili ispraćala. Materin se put odijelio od njega i skrenuo nalijevo u šikaru i šumu gdje je vladao mrak, zima i neizvjesnost u kojoj se on nije mogao snaći. Kao da je do sada cijelo vrijeme spavala, a onda se najednom prenula, pa ne zna gdje se nalazi, ili hoće da se riješi okoline u kojoj je dosad živjela (ni ona sama ne zna zašto), mati je žurno bježala iz kuće u dvorište i iz dvorišta u kuću, tražila stvari koje je držala u rukama, izgovarala nerazumljive, nesuvisle, samo njoj poznate (ili možda i njoj nepoznate) riječi, koje je odmah zaboravljala, ljutila se na svaku sitnicu i spavala nemirnim, istrغانim grozničavim snom bolesnika i utamničenika, punim ružnih priviđenja i straha. Preslab za svoje godine, bolesno preosjetljiv, sklon sebeistraživanju i sebemučenju koje se nije zadovoljavalo samo njim, analizi svojih i tuđih postupaka (analizi žučnoj i subjektivnoj od koje je najviše patio on sam), sav u strašnom bolesnom, neuravnoteženom dječjem nemiru traženja životnog smisla koji nije mogao naći, dječak je osjećao kako od matere prši nešto strano, hladno, izvještačeno, što ga odbija i plaši u isto vrijeme. Sumnja je zorila u njemu tiho i mudro, a za sumnjom istina. Slamala ga je bojazan i neizvjesnost. Mati mu je još uvijek bila dobra, na to se nije mogao potužiti. Rado ga je držala na krilu, pokrivala ga brižno po noći, sve što je bolje za jelo bilo u kući, davala je njemu, radujući se iskreno kad bi se on radovao, a rastužujući se zajedno s njim. Nikada mu nije pokazala da joj je teško brinuti se za nj. Poslije očeve smrti za njih su nastali teški, neprijazni, ružni dani. Sve što su imali morali su prodati, prezadužili su se, ostali su bez ikoga i bez ičega. Kuća je bila prazna, mrtva, hladna i nevesela kao grob. Na grob nalikovahu i niski prozori (mrtve kućne oči) za kojima je jaukao i lajao zimski vjetar. Nije ju mogla oživiti ni stara, izbljedjela, nevješta očeva slika u drvenoj rami koja je visjela nad krevetom pod mjedenim, rdavim Isusom i koja se tužno sivjela pod debelim slojem prašine i paučine. Mrtve muhe ležale su pod prozorima i tješile ga kad bi se rasplakao od gladi, samoće i mraka. Pauci su šetali po zidovima i gledali ga radoznalo i podmuklo. Mati je ribala hodnike i sobe u općini i u školi, prala rublje učiteljima i grbila se s tuđim nadničarima, na tuđim njivama za tuđe

dobro, hitro svenuvši i postaravši se. Uvečer, kad se vraćala kući, dočekivao ju je on znajući da je umorna, s podgrijanom večerom i poskakivao radosno oko nje unoseći joj se u lice.

— Gdje si bila tako dugo, mati?

Mati nije odmah odgovarala jer je donijela sa sobom svoje misli koje su još uvijek gospodarile njom, pa se morala najprije svladati, sabrati i otrgnuti njihovu utjecaju, a to nije bilo tako lako. Te su misli bile tužne i gorke, misli o uzaludnosti života, o tome što će biti sutra, njezinoj nesretnoj sudbini, rano ocvaloj mladosti i jeseni oko sebe i u sebi. Kako je to davno bilo kad je ona bila mlada i kad je bijeli, radosni snijeg padao na njezine bijele, vedre, drage zime. Život je hitro pošao naprijed. Sada je stara, uboga, ružna, svima nepotrebna i svima na smetnju. Kako je brzo prošao život kraj nje, ni vidjela ga ni osjetila pravo nije. Zar to baš mora tako biti, ili je sudbina samo njoj dosudila da bude nesretna? U neprilici se okretala oko sebe, naložila je vatru i stavila lonac s mlijekom na peć. Zaista je bila stara, ružna i žalosna u sumraku koji je preko svih predmeta, boja i bridova provlačio veo od neprozirne bolne tame. Šutke je sjedala na klupu, svlačila se i brzo lijegala u krevet, premorena. Dječak je gasio svjetlo i lijegao uz nju, zašutjevši, no misli nisu mirovale u njemu. Kročile su sve užurbanije tajanstvenim, nevidljivim kanalima mozga koji su radili cijelu noć, u snu još življe nego preko dana. Dugo je ležao u mraku nepomičan i budan, ruke su mu bile skrštene, vlažne i mrtve oči zatvorene. Glava mu je rasla iznad stvari i događaja, ogromna kao kula. Kad je otvorio oči, mrak se sa svih strana neprijateljski svalio na njega. Blago se njihahu grede na stropu. Ormari žagorljivo pucketahu (možda su se sjećali svoga djetinjstva i svojih strašnih, sumornih, gorkih dječjih briga na koje im nitko nije mogao dati odgovor). Komarči zujahu uz prozore uz koje proljetahu na putu do ribnjaka i od ribnjaka natrag.

— Zašto ne spavaš — budila se mati, premještajući se s jedne strane na drugu.

— Spavam.

— Kako spavaš? — Ona je mučno pridizala glavu. Morala ju je držati u zraku rukama i neprestano otvarati oči,

jer bi inače odmah zaspala. — Zar je to spavanje? Jesam li ja luda?

— Nisi luda, mati — ponavljao je on ponizno i odmicao se od matere iz koje je žarila vrućina. — Ne spavam.

— Zašto ne spavaš?

— Mislim.

— Što misliš? Što ti imaš misliti?

— Imam misliti.

Budući da se mati nije htjela razbuditi (sutra ju je čekao novi dan koji nije imao obzira prema njoj), ona se okrenula od njega, pokrila se do vrata, jer je kroz prozor strujila prohladna noćna svježina, namjestila jastuke pod glavom i još dodala:

— Noć je za to da se spava. S tobom se nikako ne može izaći na kraj. Za tebe mislim ja. Ne može.

Zatim je brzo zaspala, podvijajući koljena pod sebe i pokrivajući i njega.

— Zašto ne može? — pitao je on, no pitanje je ostalo bez odgovora. Ono se zaplelo u mraku i paučini koja se zgusnula oko njega. Zavuklo se u njega i postalo živa rana koja peče i boli. Opet zapucketaše ormari i zanjahaše se grede. Tada sve utone u maglu koja se pjenušavo prelije preko svega.

— Mislim, mislim. Zašto ja ne smijem misliti? — pitao je dječak, no ni sam već nije znao što govori. Kako je prerano ostario, a nije bilo nikoga tko bi mu razjasnio ono što ga je zanimalo, pitanja su rasla u njemu iz dana u dan. Svake noći bilo ih je sve više. Bunila su ga u snu i progovnila na svakom koraku. Možda mati nije ohladnjela prema njemu, samo su je izmijenile brige i naporan rad, jači od nje? Kako je lijepo bilo kad se mati vratila rano kući, a on ju je čekao pred vratima, prepoznavši je već izdaleka po hodu (njihala se cijelim tijelom dok je išla, i malo je zabcivala desnu nogu, po tom ju je odmah prepoznao među ostalim nadničarkama). Sami su sjedili cijelu večer u tami uz vatru koja je bacala plavičaste i žute odraze po zidovima i vratima, dok je napolju pljuštala kiša, zvoneći po prozorima. Dlanovima su pritislili čelo i razgovarali se o životu koji ih nije zamilovao. Iz njih je bolno odlepršala vedrina, a ostala praznina, gorčina i čama. Svi mračni, prašni predmeti krivili su žive, izobličene glave u mraku po stolu i

ormarima, nagingjući se k njima. Sve je u kući podsjećalo na dane dok je još otac bio živ. U ormaru su ležale njegove košulje i gaće, pod krevetom su se odmarale njegove cipele, za vratima je visilo njegovo nedjeljno odijelo i šešir. Pred pragom na drvenim stubama još su se cmjeli tragovi od njegove krvi. Tu je otac pao ranjen, dovukavši se teškom mukom do kuće, krvareći cijelim putem. Sjeo je na najnižu stepenicu, glavu je naslonio na vrata, a niz krvavu košulju pala mu je slomljena ruka. Dok je mati, plačući, pokušavala da ga uspravi, on je pijano klatio glavom i gurao je od sebe desnom, zdravom rukom:

— Marta, pusti me. Pusti me, Marta. Nemoj me mučiti.

Zvao ju je imenom samo onda kad joj je htio nešto naročito važno reći. Što je tada htio reći, to sigurno ni on sam nije znao. Ipak je konačno pristao da ga mati primi ispod pazuha i dovuče do kreveta, teturajući zajedno s njim po zemljanom podu. Kad je došao doktor, već je izgubio svijest od gubitka krvi, samo je kolutao očima i štucao, što je još više pojačavalo krvarenje. Ponavljao je, ne znajući što govori:

— Ja nisam kriv. Marta. Ja nisam kriv.

Njegove je riječi zagušivao materin plač, sve glasniji što je dalje odmicalo vrijeme. Doktor je našao tri rane od uboda nožem, jednu na lijevoj ruci, a dvije u prsima (jednu tik pod srcem). Kuća se brzo ispunila radoznalim ženama ljudima i dječom. Svi su opkolili mater i počeli je tješiti. Napolju je već prevladala noć, vjetar je zašumio suhim šljivama u šljiviku, gole grane oraha zabubnjale su po prozorskim staklima. Daždjela je hladna, krupna pretproljetna kiša već nekoliko dana bez odaha i tužno zavijali ozebli psi.

Doznalo se tada da se otac posvadio u krčmi s neakvim pijanim trgovcima konja i prekupcima koji su došli na sajam, te da ga je jedan od njih (s kratkom ričdom bradom i snažnim zdravim, bijelim zubima koji su stršili iz usta) izbo velikim mesarskim nožem koji je prije toga dugo brusio na jednoj čaši, prevalivši oca preko stola. Otac je pobjegao u noć ostavljajući za sobom krvav trag, a prekupca su odveli žandari, udarajući ga usput kundakom u trbuh i u leđa, nešto iz navike, a nešto zato što se opirao da pođe s njima. Granje je napolju mahalo golemim rukama, a ljudi su pušili, kisnuli, i kašljali, i pljuvali tiska-

jući se u kući i pred kućom i ulazeći svaki čas, da jave kakvu novu vijest ili navijeste čiji dolazak. Dječak se teško probijao kroz njih, čas se držao matere koja je jaukala kraj kreveta, čas bježao od nje u mokru, crnu, vjetrovitu noć koju je krvoprolíće uznemirilo i razbudilo. Obnaženo, krvavo, nemoćno očevo tijelo privlačilo ga je strahovitom snagom. Sav u povojima i hladnom, staklenom znoju koji mu se caklio na čelu i na dlakavim prsima, otac se gušio hripajuđi, krvareći i umirući čitavu noć, a ljudi su se jedan po jedan izgubili, doktor se ogmuo kišnom kabanicom i nabio šešir na oči, uvjerivši mater da je njegova prisutnost suvišna i da je on sasvim nemoćan. Ostalo je na kraju samo njih troje, otac, mati i on, mokri, ozebli psi koji se cijelu noć nisu stišali, jesen, vjetar i kiša. Tu noć su popustile brane na ribnjacima, ne mogavši izdržati strahoviti vodeni pritisak. Voda je poplavila livade i prazna kukuruzišta oko njih, tekla je između kuća, žuta, masna i mutna, noseći sobom povaljane plotove, plastove sijena i ogromne, gnjile bukove klade. Jutro je osvanulo blijedo, hladno i sablasno. Vrane su graktale na osamljenim stablima, a žene su vrištale i plakale u kućama, grleći djecu koja su radoznalo izvirivala kroz prozore. Izašlo je žuto, mutno, žalosno sunce, ali su ga brzo sakrili oblaci, a onda je opet počela padati kiša. Jutro je dalo očevu licu neku čudnu, modru nezemaljsku prozirnost. Lakše je disao kad je svanulo, nije se više gušio i nije prevrtao očima, samo mu je krvava slina tekla na usta, grčevito stisnuta. Hladnio je sve više i stišavao se. Trome, lijene zimske muhe sjedale su mu na čelo, ali ih mati nije tjerala. Sjedjela je uz oca, dodavala mu čašu s vodom kad joj se učinilo da žeđa, podizala mu ruku kad bi pala s jastuka, i šutljivo, muklo, gorko jecala. Rasplele su joj se pletenice, materine teške, sjajne, plave, mirisave pletenice kojima se dječak toliko ponosio, iz zgužvane bluze preko koje je prebacila šal izvirila joj je jedna blijeda, teška, mrtva dojka, suzila je i drhtala od zime, ali se nije micala nikuda s mjesta. Nijem, hladan i zatvoren u sebe, otac se nije obazirao na nju. Gledao je neprisebno u tamu pred sebe, šutio, modrio i hladnio. Kao da se ljuti, on je od časa do časa stezao usnice i potresao bradom koja je preko noći čudno odebljala i otekla. Čuvajući ljubomorno svoju tajnu za sebe (to je dječak bio uvjeren da otac

sigurno čuva neku tajnu kad neće da progovori i kad tako steže usnice, dalek i tuđ njima koji su bdjeli uz njega, iako je još pred nekoliko sati jeo, pio, spavao, govorio i smijao se s njima, sav zamišljen u neku svoju, njima tajanstvenu i neshvatljivu misao), otac je umirao pred njima nadohvat ruke, zakrvavivši sve oko sebe, a da mu oni nisu mogli pomoći. Tko zna, možda je otac zapravo bio sretan što se sve tako svršilo? Možda mu je dosadio život, pa je smrt dočekao kao oslobođenje iza kojega dolazi vječni mir, tišina i zaborav. Za života je bio slabe sreće, nije bilo razloga da požali za njim. Radio je više za druge nego za sebe, gušio se u dugovima i u siromaštvu koje ga je pratilo kao sudbina, neprestano se povlačio po sudovima i po zatvorima zbog tučnjava u kojima je sudjelovao često protiv svoje volje, rado se opijajući, svadljiv od naravi i tvrdoglav. Zaista nije imao razloga da požali za životom. Što je dulje o tome mislio, dječaku se sve više činilo da se otac zbilja raduje smrti i da je jedva čekao da umre. Zašto bi inače tako tvrdokorno šutio, veseleći se njihovim suzama i ne obazirući se na njih, premda njih njegova smrt boli gotovo više nego njega? Prvi put suočen sa smrću (i to suočen neobično tvrdo, krvavo i okrutno, ali i iznenadno, **i zato manje bolno, bar za prvi čas**), dječak najprije nije mogao shvatiti u čemu se sastoji njezina strašna težina. Otac je još uvijek bio s njima, mogao ga je vidjeti, čuti i dodirnuti, mogao mu je donijeti vode i otjerati muhe s njegova čela. Otac je umirao, ali dječak nije bio svjestan promjena koje su se desile s njim i u njemu, jer je naoko sve ostalo isto. Kasnije kad je ocu navalila krvava pjena na usta i kad je mati (klonula od mnogih suza, boli i uzbuđenja) očajno stegla njegovu glavu svojim rukama, dječak je već bio odviše umoran od plača i bdjenja, a da bi mogao pravilno shvatiti što se oko njega događa. Voda koja je poplavila sve oko njih i koja se već polako penjala i prema njihovoj kući, učinila je da je on očevu smrt shvatio samo s jedne strane: kao događaj koji mu je nanio mnogo bola, koji je sve raskrvario, rastužio i rasplakao, ali kome on posljedice ne vidi, ne osjeća i ne razumije. U njemu nije bilo pravog bola, više strah i osjećaj gubljenja tla pod nogama, nesnalaženja i bespomoćnosti. Stvarnost je ostala daleko iz njega (voda je šumila, podrivajući trule drvene

ograde). Zašto otac samo šuti, kao da se ljuti na njih? Što je zapravo smrt, i zašto mati toliko plače? Zar se ocu rane ne bi moglo zaštititi, zašto su onda doktori na svijetu? Zar otac nije mogao postaviti klupu pred sebe od koje bi se nož odbio? On je sigurno bio pijan, pa nije znao što radi. Samo da se to sve već jedanput svrši. Samo da otac prestane stenjati na krevetu. Kakva je ovo strašna noć. Vidi li otac njega kad otvori oči, ili ne vidi ni njega, ni mater, nego samo svuda oko sebe mrak, noć i smrt?

Zaspao je među materinim toplim koljenima, mokar od njezinih i svojih suza, pokriven njezinom kosom koju je dišući uvlačio u sebe, a jutro je puzalo kroz prozore na već pomodrelog oca koji je u krvi izdisao.

U KRUGU

jetar je obično slabio pred podne, ostavivši za sobom

rašćupane krpe magle i blijede četvorine plavog neba među nemirnim oblacima koji se granahu u providno pramenje. Nakon jutra koje je bilo puno vlažnih zovova i dremljivih ptičjih buđenja podne je osvitlalo čisto i sunčano, s crvenkastim, ciglastim naslagama prašine po lišću i ljudskim licima i sa zelenom, smežuranom površinom ribnjaka na kojoj otvarahu lopoči bijele čaške. Nešto je teško i tromo izbijalo iz podneva koje je lijeno gmizalo preko krovova i uspavljivalo jednolično kretanje mlinova, zaustavljajući ga. Pod blijedim blagim suncem krovovi su stekli svoju pravu boju koju su u sasvim vedrim danima izgubili. Oni su blistali u zlatu, po zidovima je sjala svaka masna mrlja. Čak su i žene postale ljepše i veselije kad su izlazile iz kuća. Njihove pšenične i bakrene kose škropilo je podne žitkim zlatom i blagom vedrinom koja im je davala izgled dobrote i zamišljenosti. No opazalo se da su debele, lijene i bijele, da zijevaju pospano, iako su spavale cijelu noć i cijelo jutro. Njihove crvene i žute bluze milovalo je sunce. Govorile su jedna drugoj:

— Gladna sam.

— Tako je toplo sunce, kao da je ljeto. Sve mi se magli pred očima kad pogledam u nj. Zar je čudo da si gladna, samo što nije zazvonilo podne.

— Lijepo bi bilo leći malo i prodrijemati. Leći na sunce.

— Zar ti misliš da će jesen još dugo trajati?

— Ja sam gladna. Ne znam koliko će još trajati jesen.

Mušice su se rojile u ljubičastoj, lelujavoj magli nad tarabama. Žene su zalupile vratima, vrativši se u kuće u kojima su nastavile drijemati i jesti.

— Gladna sam, gladna — govorile su one same sebi. Mačke koje su se sunčale na pragu, slične njima, nisu ih razumjele i nisu ih slušale. — Kad će već podne.

Dječak se žurio nasipom među ribnjacima i gledao u svjetlucavu vodu koja se kovinski prelijevala na suncu. On je tražio mater koje cijelo prijepodne nije bilo. Prešao je preko mosta, bacio punu šaku mrvica ribama, i one su iskakale iz vode za suncem koje ih je mamilo k sebi. Iz šikara ispod mosta dopiraše žalostivo kričanje ždralova. Tužni, crveni cvjetovi divljeg maka izbijahu iz samog zelenila, s obješenim laticama i uvelim plodovima koje je spljoštio rani mraz. Osjećao je u sebi tiho zračenje jeseni koje ga je sa svih strana zapljuskivalo. Nije bilo vjetera da uzdrma vrbove i ljeskove grane, no jesen je ipak živjela i oglašavala se iz svakog stabla, iz svakog cvijeta i lista, iz vode i iz livada koje su požutjele i posivjele. Dječak je već ostavio ribnjake i zašao među vrtove, sišavši s nasipa. Požuralo ga je podne, obješeno u toplom, treperavom zraku i nestrpljivo od čekanja. Preskakao je prazne gredice iz kojih su povadili mrkvu i repu. Kod trgovčeva je dvorišta postao tiši, usporio je hod, pristonio se na svijetlozeleno-oličeni plot iza koga se prostiraše magazin. Mislio je na mater koju je tražio, a iz magazina ču sasvim jasno njezin glas.

— Ne smiješ — rekla je mati.

— Ti ćeš se već predomisliti. Zar ti misliš da je meni baš tako mnogo stalo do tebe? Samo se nemoj prenagliti.

— Ja se nikada neću predomisliti.

Materin je glas naglo ojačao. — Čuvaj se — rekla je iznenada prijeteći. — Ja znam što radim.

— No, čuvam se, čuvam. To je tvoja stvar u koju ja neću ulaziti. Ako ti nećeš, nitko te ne može prisiliti. Ne viči.

Bilo je sparno, nepomično podne, kad psi ližu kosti pred pragovima, kokodaču kokoši, gaču guske, a ljudi osje-

ćaju ugodnu bezbrižnost sitosti poslije dobrog, masnog ručka i glade žene po punim, širokim bokovima koji se podatno svijaju pod njihovim rukama. Nikoga nije bilo na cesti kad je dječak preskočio preko plotu. On je na prstima došao do magazina. Kroz razmaknute daske vidio je kako se trgovac naginje nad njegovu mater i govori poluglasno:

— Ja tebi ništa zlo neću, ti si se dosada već mogla uvjeriti o tome. Radi se samo o tebi i o tvome dobru, a ne o meni. Nije ti to prvi put, zašto se braniš? Tko će ti toliko dati koliko ti dajem ja, a zašto? Ja nisam ništa našao na cesti. Sve što imam stekao sam sam. Zato ne dam nikome ništa badava, jer ni meni nitko ništa nije dao badava. Zašto se braniš?

— Pušti me.

— Neću te pustiti.

Trgovčevo lice bilo je žuto, ružno i nabuhlo, s obješenim ličnim kesicama i sitnim, svinjskim očicama koje su lakomo žmirkale. Sve je na njemu bilo masno, mekano i zamotano u salo. Mlohavom, dlakavom rukom obuhvatio je mater oko ramena. Zatim mu ruka spuzne u njezinu košulju, među grudi. Mati ga žestoko odgurne.

— Svinjo!

Trgovčevo sitno, naborano, masno lice pomodri.

— Tko je svinja? — upitao je zlobno.

— Ti si svinja. — Mati je popravljala bluzu, sasvim crvena. Drhtale su joj ruke dok ju je zakopčavala pod vratom. Bila je naslonjena na vreće s rižom i brašnom, s mukom se uspravila. Trgovac je prišao sitnim koracima, koljena su mu poklećavala. Nesigurnim ju je rukama uhvatio za ramena, tresući ih. Bila je više žalosna nego razljučena i osramoćena kad mu je odgovorila: — Sve je na tebi svinjsko, pogledaj se samo malo bolje. Sve što imaš pokrao si od drugih, ništa nije tvoje i ništa nisi sam stekao. Varao si, lagao i krao čitavog života, pa i sad lažeš i kradeš. Ti si svinja, ti.

Počela je plakati, udarajući ga šakama po rukama, no nije ga više gurala od sebe. Opet ju je pritisnuo na vreće, stezao ju je sve čvršće i sve dublje se naginjao nad nju.

— Zar bi se usudio to meni predlagati da ja nisam sama? Njušku bih ti razbila. — Plakala je sve jače, bez suza

i bez pokreta. Trgovac se stišao, kretnje su mu postale nagle i užagrene. **Opet joj je raskopčao bluzu.**

— Pusti me — viknula je mati i udarila ga šakom po licu. No poslije se sasvim prestala braniti, čak ga je zagrlila rukama i bez riječi pustila da radi s njom što hoće. Tijesno priljubljen uz daske, dječak je osjećao kako ga polijeva vrelina i hladnoća, izmjenično. Sav se zgrčio, nokte je zabio u daske, bio je zaprepašten, oznojen i ukočen. Iz dvorišta se sporo dogegao trgovčev veliki, debeli, crni pas, onjušio ga je lijeno, zažmirio na oba oka, ali nije ni pokušao zalajati nego se, isto tako tromo kao što je došao, odgegao natrag. U blizini je netko grabio vodu iz bunara, čulo se sasvim jasno kako zveči lanac u dubljini po kamenim stijenkama i cvili kolotur dok se čabar pun vode izdiže na užetu. Poslije se mati nemirno uspravila, obukla i nije gledala u trgovca koji je samozadovoljno šetao po magazinu.

— No, što ti se dogodilo? — upitao je on pomirljivo.

— Još bi mi trebala biti zahvalna što se ne ponosim od tebe.

— Da, zahvalna — odgovorila je mati ponizno, ali još uvijek nije gledala u njega.

— Zar ja ne radim više za tebe nego za sebe?

— Vjerujem. Vjerujem. — Mati se uspravila i odmah-nula rukom. — Zahvalna sam vam, kako vam ne bih bila zahvalna. — Sve do sada govorila mu je »ti«, a sada mu je najednom rekla »vi« i pocrvenjela je. — Mogu li sada ići?

Očito udobrovoljen, pogladio ju je gotovo nježno po kosi kad je prolazila uz njega.

— Da mi što ne zamjeriš? — dodao je blago. — Ako sam ja tebe uvrijedio ili ražalostio, oprosti. Grijeh je uvrijediti čovjeka brata. Grijeh je nanijeti zlo čovjeku bratu, grijeh veći i strašniji od svih drugih grijeha. Bog koji nas je sve stvorio, koji upravlja svijetom i koji se brine za ptice nebeske i zvijeri zemaljske, brine se i za nas. U njegovoj je moći da nas nadari ili kazni, da živimo stotinu godina ili samo jedan dan i da budemo sretni ili nesretni. On bdi danju nad našim brigama i poslovima, a noću nad našim snom. On daje da rijeke teku od izvora prema ušću, a ne od ušća prema izvoru (možeš li ti to sebi predstaviti kako bi svijet izgledao kad bi sve rijeke tekle od ušća prema izvoru?); da ptice pjevaju, da nas raduju; da cvijeće cvate, da se kitimo njim i da mu se veselimo. Sve svoje poslove

počeo sam s bogom i završio pod njegovim okriljem; zato me je pratila sreća cijelog života. Bog nikada ne napušta onoga tko se pouzda u njega. Svaku večer čitam Bibliju, to je jedina knjiga koju čitam svaki dan već dvadeset godina i koja me prati u stopu kroz cijeli život. S Biblijom sam se rodio i s Biblijom ću leći u grob. Kad bi svi ljudi slijedili moj trag, drugačije bi svijet izgledao. — Iznenada se razljutio i uzbudio, udario je cipelom po praznom sanduku od sapuna kraj kojeg je stajao, te povisio glas. — Ali ljudi rade jedan drugome o glavi, jedan drugome otima koru kruha, kolju se, tružu, dave i ubijaju. Mjesto ljubavi među njima vlada zavist, zloba i mržnja. Otuda sve zlo na svijetu. Zbog njih moramo i mi ostali ispaštati. Svatko bi htio biti gospodin, nikome se neće raditi, svi misle samo na sebe i svoje dobro, a čovjek je društveno biće koje mora žrtvovati svoje lično dobro dobru cjeline. Ja sam postavio sebi za životnu zadaću činiti dobro, ne bih li tako bar malo ublažio bijedu koja vlada svijetom. Što više dobrih djela čovjek učini na ovom svijetu, više će mu grijeha biti oprosteno na drugom. A svi mi griješimo, netko manje, a netko više, netko iz zlobe, a netko iz neznanja. Naši se grijesi vuku za nama, kao lanci, sprečavaju nam hod, odaju nas zveketom, vuku nas lagano ali sigurno u grob iz kojega nema povratka. No, što ja to tebi govorim kad ti to tako i tako ne možeš razumjeti?

— Nestrpljivo je uzmahao rukama. — Idi, idi, što još čekaš?

Mati nije pošla. Stajala je i gledala u trgovca bez riječi. Tada se trgnula, porumenjela je još jače i požurila se prema vratima. Trgovac je pošao za njom.

— Ja sam dobar čovjek, ali moja dobrota ima granica.

— Glasno se useknuo, brišući nos rukavom masnog kaputa. Izvadio je iz džepa olovku i počeo šarati njom po zidu. — Zar ja nisam mogao mjesto tebe uzeti koju drugu, ljepšu i mladu? Mogao sam ih uzeti deset drugih da sam htio, a ne samo jednu. Koja ne bi htjela, volio bih je vidjeti. Ali ja sam izabrao baš tebe, jer sam čovjek duševan, koji uvijek više misli na tuđe dobro nego na svoje. Ne mogu se potužiti, bog mi je svega dao dosta. Zašto da ne pomognem tebi koja nemaš ništa i koja si zaslužila da ti pomognem? Dok ja imam, nećeš ni ti biti gladna, samo moraš slušati i biti pokorna, jer ja najviše mrzim prkos i otpor. Nešto će se uvijek naći i za tebe, no, ne plači. Ljudi koji vjeruju u

boga ne mogu propasti u životu. Kad god ti što ustreba, samo dođi. Nisi ti prva za koju sam se ja tako pobrinuo. Doduše, nije mi ni jedna zahvalna, ali meni i nije do hvale. Meni je glavno da mi je savjest mirna, jer znam da sam opet učinio jedno dobro djelo i da mi je duša nekoliko metara bliža raju (samo metara, jer je dug, mučan i trnovit put do raja; mnogo je zvanih, a malo izabranih). Meni je moja duša najvažnija, a ne to hoćeš li me ti kasnije ogovarati ili nećeš — što vi svi meni možete? Samo o meni ovisi hoće li vam sutra sunce sjati, ili ćete zepsti na kiši. Zar ti misliš da si ti prva koja je tu ležala na vrećama? Kad bih ja počeo govoriti, ne bi bilo kraja plaču, sramoti i jauku, ali ja sam dobar kao kruh. Tko se obrati k meni za pomoć, a da je otišao od mene praznih ruku? Ja sam strpljiv. Ja dugo čekam i šutim, ali i dočekam. Istina je da ne dam nikome ništa badava, no zar sam ja svoje pare na cesti našao? Što sam ja dobio badava? O glavi mi radite i mrzite me, a ja se brinem za vas kao da sam vam otac i majka. Ljudi smo, mislim, nismo životinje, a vi, jeste li vi ljudi? Tko se od vas može potužiti na mene da sam ga prevario? Ti meni, ja tebi, pa čist račun i gotov posao. No, ništa to nije, ništa, još ćeš se ti moliti za mene kad umrem, i svijeću ćeš mi zapaliti na grobu. A ja ću te gledati iz raja i smijati ću se zadovoljno.

Umorio se od uzbuđenja i obrisao čelo.

— Ti još uvijek nisi otišla? Hoćeš da iskoristiš priliku? Nije moja duša tvoja duša, misliš (a imaš li ti dušu?). Što se tebe tiče hoće li moja duša doći u raj kad neće tvoja? Čekaš dok sam ja još dobre volje. Nije tebi do mene nego do sebe. Ti se veseliš kako si me prevela žednog preko vode (a i jesi, ali neka si, nije mi žao). Bog koji sve zna i vidi neće zaboraviti na me. On sada tužno i zamišljeno klima sijedom bradom i gleda u nas. Bojiš li se ti boga?

Puhao je mlitavo kroz nos i gledao ispitljivo u nju. Mati je ponizno upitala?

— Hoću li doći sutra?

— Zar ti baš ništa ne razumiješ? Jesam li ja čovjek i kakav sam ja čovjek, to tebe ništa ne zanima. Duša me boli kad pomislim kako sam ja pao među vas i kako mogu živjeti među vama. Ja bih želio malo srca od vas, ja sam cijelog života samo mržnju navlačio na sebe. Meni je zima od te mržnje oko mene i strah me je. — Pokreti su mu postali

užurbani i žarči. Uhvatio ju je za ruku i unio joj se u lice. — Jesi li ti od drva? Ta ja bih se mogao i ubiti, a ti bi se smijala. No, zašto ja to tebi govorim kad je to isto tako kao da govorim zidu? Idi, idi.

Hitro ju je izgurao i zatvorio vrata za njom. Uzvrtio se na mjestu, nabio lokot na bravu, požurio se kroz dvorište i opet se vratio u magazin. Mati je išla pognute glave, ne dižući pogleda i ne osvrćući se ni na koga. Još se više postarala, zgrudvala se sva čemerno u sebe. Polumrtvo i bezvoljno pomicaše se stazom koja je dodirivala trgovčevu ogradu. Prošla je uz dječaka koji je drhtao cijelim tijelom, ne primijetivši ga, uspela se uz nasip i prešla preko mosta gdje ju je ubrzo zakrilila šikara. K trgovcu je prišao pas, no i odmah uzmaknuo, jer su se vrata zatvorila s treskom. Još uvijek je dječak čekao, nesposoban da se kreće, polumrtav i zaprepašten od stvarnosti koja je sablasno ogoljena zjapila pred njim, strahovita i bezdana kao ponor. Strašna, nepojamna tajna spola otkrila mu se iznenada u svoj svojoj okrutnoj, ružnoj nagosti. Mati je stajala u njezinom središtu popljuvana, osramoćena, bijedna i krvava, šibana unakrsnom hladnom kišom mržnje, prezira i gađenja. Sve što ju je činilo materom, spalo je s nje u jednom času. Obeščasćena, kužna, troma, utučena i prljava vukla je teško, suviše tijelo na nesigurnim nogama i praznim očima gledala u crvenu sunčanu jesen koja se rascvala oko nje u zlatnim i grimiznim bojama. Pritisnuo je dlan na čelo da se osvijesti, jer mu plavi i ljubičasti kolobari kolutahu pred očima koje su obnevidjele. Trgovac ga je našao, kad je dozvao pomoćnika iz dućana, kako posrće uz plot, mašući umorno rukama koje su mrtvo visile uz njega.

— Što ti tražiš ovdje? — upitao je on zlobno, zgrabivši ga za kaput.

— Ništa ne tražim.

— Što tražiš?

— Ništa.

Dječak nije bježao i nije se branio. Trgovac pusti kaput, pokuša mu dići glavu i pogledati ga u oči. Kad mu to nije uspjelo, reče prezirno:

— Mater si tražio? Otišla je, nema je više, jesi li čuo.

Časak se gledahu žučnim, neprijateljskim pogledima, punima mržnje. Jedan je bubnjao prstima po plotu (u

kutovima usnica osušila mu se i skrutnula bijela, masna, gnusna pjena); drugi, mali, koji nije ništa shvaćao, plašeci se vrele sunčane kiše koja je daždjela po njemu, strašnih svojih misli koje su rasle i bujale u njemu, matere, trgovaca, dvorišta, kuća, djetinjstva, života i sebe. Prazna ruka koja se nezdravo zabijeljela na suncu, bila je kao prazna soba siromaha kroz koju pliva blijedo, žalosno, šumno jutro. Četiri su se prsta približila palcu, no i brzo se odmah vratila natrag. Ruka je pošla prema dječaku, nasmijala mu se zlobno i premoćno u lice, zagazila mu u kosu koja je rasla na glavi kao šikara, prodrmla ga žestoko, a zatim se umirila i kao da se zbog nečega rastužila. Zloba je nestala iz nje, postala je opet prazna i žalosna, kao prazna soba siromaha koju je preplavila hladna zora. Veliki se malo zastidio i uplašio. Mali je šutio i čekao. Sunce se provuklo između njih i zbunilo ih je. Sjena kućnog krova neočekivano je oživjela, protegla se preko dvorišta, zanijhala se lijeno i samodopadno, a onda je sjela, odahnuvši, kraj plota u jarak gdje je nitko nije uznemirivao. Jesen je svukla svoj šareni, žuti i crveni kaput, prostrla ga po tlu, legla na lišće i zaspala. Dvorište se sunčalo šuteći šutnju. Trgovac osjeti strah kako izbija iz dječakovih očiju. No osjeti i potmulu mržnju u zgrčenoj šaci koju dječak iznenada podigne prema njegovu licu.

— Pustite me — zamoli dječak plačljivo. — Što sam vam ja kriv?

— Što tražiš ovdje? Mati ti je otišla. Kome se to prijetiš?

Ipak ga je pustio na miru, nije mu ništa napravio, iako je u njemu svrdlala zlobna misao da se na sinu osveti materi za sve uvrede što ih je morao podnijeti od nje dok ju je privolio na popuštanje. Ugrizao se za usnicu, otvorio dvorišna vrata, sačekao dok dječak izađe, a zatim se, poskakujući i trljajući radosno ruke, vratio u dućan. Uz nasip je dječak dugo stajao slušajući žalosni vodeni šum, glavu je ukliještio među ramena, zlim pogledima šibaše jata čvoraka koja zaglušno kričaju. Bio je jako blijed, nosio je slomljeno, upljuvano, otrovano srce i sliku materinih golih bokova po kojima se sklize vlažna, bludna trgovčeva ruka. Slušajući zov sebe prošloga i bivšega iz rastuženih, sjesenjenih livada,

•osjećāše da je ostario i da su godine prohujale nad njim u bešumnom letu. U zlatnom sunčanom krugu ostalo je za njim djetinjstvo i ljupko mahalo crvenim rupcem. Bio je star, zloban i tvrd. Slika trgovčeva dvorišta izmiješa se, naglije nego je to i sam htio, s tihim, sumpornim palucanjem žigica što padaju u suho sijeno. Slatko i gorko zamirisao je vjetar požarom i dimom. Protrnuo je i postalo mu je zima. No nije se uplašio.

Savremenik, 1937.



POD TREŠNJAMA

1

U noći, iznenada, počele su bogato da cvatu trešnje. U mlazovima, tek negdje'poprskana crnilom u veličini makovih zrna, bjelina se razlijevala između blijedozelenog lišća koje se meko pripito uz čvorastu, tvrdu koru stabla. Radoznalo su škripale tarabe, svinute pod težinom zelenog zvjezdanog neba i blistave noći koja se mladenački protezala iznad livada išaranih žutim pramovima maslačka. Cvatući, trešnje su izdubljenim dlanovima lišća ispijale modrikastu rosu i spuštale je u žućkastonaprašene, medene čaške cvjetova koji su se žedno širili omamljeni svježinom; radosne (i željne da donesu plod), tiho su tada zašumjele voćnjakom blago spuštenim niz strminu. Mogla je lako još iste noći pasti kiša, jer su se naslućivali bos, plavi tabani jugovine u vrhovima krošanja, ali se nitko nije ozbiljno bojao toga, zamišljen u svoje misli. Samo je u potoku ispod uvale pobjedonosno raslo saznanje o blizom pojačanju, pa su vrbe i bijele topole uz njega grčevito zabijale žilje u gušću, masniju zemlju, spremniju da odoli nasrtajima vode koji su uskoro imali započeti. Bilo je čudno kako noć nikako neće da prođe, pričvršćena na rubovima vrhova nepomična u uzduhu koji je mirisao rascvalim trešnjama. Taj je miris bivao sve jači što se smionije zapletao vjetar u granju, topao i vlažan. On se isparivao iz pupova bez smetnja, zadržavan tek neznatno njihovom slatkastogustom ljepljivošću, pa se lomio i čijao nad ledinama i zazelenjelom raži i zobi.

Cvale su trešnje žurno i uznemireno čitavim voćnjakom ostavljajući između sebe žalostive, skromne grane šljiva i krušaka koje su ubogo objesile vratove. Žalosne malo zbog

rose koja se brzo sušila, a zabrinute zbog oblaka koji su u krpama stizali, sve su predanije rastvarale smolaste zavoje pupova, blago zaobljene i svilenkaste, kao ženski udovi u kišne polumrake kad su prozorska stakla zastrta maglom. Nečujno i nezamjetljivo rasla je oko njih trava.

Kola su zaškripala u ranome jutru kolosijekom kroz sredinu voćnjaka, pa su zastala iznenađena bjelinom koja je bila rumenkasto osjenjena. Magla je, zakrvavljena svitanjem, puzila čistinama, jako bistra. Javili su se prvi djetlovi i žune (marljivi tesari) u dubinama brezika koji se penjao iza šikare. Veliki oblaci, kao namočene spužve, plivali su jasnim zelenilom zore.

— Bit će kiše — rekao je čovjek koji je pred volovima pušio kratku lulu. — A moguće i neće?

Budio se zlatni, topli travanjski dan, pa je čovjek krenuo s kolima niz strminu. Niže potoka stigao je djevojke u crvenim maramama, bijele i svježije, pa se sjetio procvalih trešanja. Htio je da zastane, da napuni lulu i da promisli o njima, ali su volovi polutali dalje. U voćnjaku je baš u taj čas viknula bosa djevojčica drhtureći na mrazu:

— Čudo! — pa je zalomatala rukama. — A tko bi to sinoć i pomislio!

Vratila se u dvorište, ali su trešnje tako mirisale, da je, popevši se na živicu koja se istom probudila, otrgnula jednu granu, svu u cvatu. S njom je istrčala na cestu zajedno sa suncem koje je isturilo purpurno čelo nad brdo i pomilovalo njene vitke, rumene noge (još hladno i neveselo). Počela je da razgleda cvjetove, da ih kida i traži prašnike, a u dnu doline zazujala je brižno pčela koja se žurila uzbrdice. To toliko razveseli djevojčicu da visoko zaskoči niz drum, ali udari prstom o kamen i padne u prašinu. S njom izgubi ravnotežu i grana. Kamen se zacrveni krvlju iz razbijena nokta.

— Mati! — dozivala je djevojčica šepajući kući. — Mati!

Pored kamena prošao je čupav mršav pas bez gospodara njuškajući ga i ogledavajući se na sve strane. Osjeti kako silno miriše voćnjak, pa zalaje nekoliko puta turobno na suncu koje je počelo marljivo grijati. Djeca su nicala ispred kuća jer se lijepo razdanilo.

— Tamo je — dojavljivali su jedan drugome. — Pred voćnjakom.

Pas je razumio što to znači, pa je brzo odmicao uz tarabe prašeći za sobom ružnim, nečistim repom. Djeca su u potjeri zastala pod trešnjama tako zaprepaštena kako se već dugo nije desilo.

— A jučer još bilo je samo lišće?

Mnogo kasnije uspeo se istim putem čovjek s volovima i kratkom lulom iz koje se sivkasto dimilo. Kašljao je i pljuvao u travu, a volovi su pokorno hvatali korak trgajući osovine sad na jednu, sad na drugu stranu. Opet su se kola zaustavila pod trešnjama, a čovjek je skinuo mastan, oklopljen šešir i izvadio lulu, jer su kroz granje prolazili udarci zvona.

— Podne je — rekao je on volovima koji su ga zamišljeno slušali mičući slabinama.

Nije bilo ni jednoga oblaka, a voćnjak je tako snažno mirisao u sparini da je čovjek poželio leći pod trešnju i ostati tamo dok žega ne popusti. Tišina se svuda razlila, samo se čulo jednolično brljanje vode po ispranom šljunku. Žuta sunčana svjetlost prodirući kroz granje šarala je mrkozeleu hladovinu sjajnim mnogokutima u kojima su se iskrile mušice. Stojeći, sa šeširovom u lijevoj a s lulom u desnoj ruci, pred volovima koji nisu ništa razumijevali, čovjek se iznenada uznemirio, objesio lulu među oćnjake, šešir nataknuo na zatiljak, pa zagundao sam sebi:

— Treba jesti! Treba!

U sumraku uhvatila je na kraju voćnjaka žena dječaka koji se lagano pomicao kraj ograde zabrinut i snuđen. Ona je imala kestenjavocmu kosu i male grudi (kao da je netko razrezao okruglu, toplu jabuku, pa joj darovao dvije mirisave polovice), a bokovi su joj u hodu mekano šumjeli kao vjetar u mladome lišću. Bilo je raskošno-ljubičasto predvečerje kad gore crepovi na kucama, a ženske se oči ćilibarski žute. Među drvećem titrali su svjetlaci i plazile sjene; dan se osjećao samo po dlanu koji se odmah zakrvario čim bi ga dječak skupio uvis. Koraci su pamučno šušitali. U glavi su kunjale opore, žalosne misli. Vrela ruka pala je na vrat, opaljen i smeđ. Plav se je mrak natiskivao među debla, kao među vitke djevojke.

— što opet tražiš?

Htio je da se istrgne, da bude okretan i da uteče (zalepršala je kosa, izbljedadela od sunca), ali je ruka bila jača. Privukla mu je glavu koja se uplašeno otimala, zavukla se u tamnu unutrašnjost košulje, svinula leđa koja su se trzala, a topli, vlažni bokovi stisnuli su kliještima koljena koja se nisu mogla ni maknuti. Otežali su kapci, kao da ih je polilo olovo, a u ušima divlje zašumi. U dječakova zastideno-stisnuta usta upila se žena požudno usnicama koje su bile crvene kao glog i trpke kao trnj ine.

2

z voćnjaka na kosi rijeka se nejasno nazirala kao široko, ljupko zatalasano platno koje se prelijevalo plavozelenim odsjevima i raspletalo među obroncima. Nikakve siline nije bilo u njoj; kao igračka je izgledala, kao kadifeni plašt, izmijen i prostrt neravno, a otoci, usidreni u njenom koritu, nalikovali su na brodove koji samo što nisu zapalili dimnjake sakrite u gustišu među jasikama, topolom, trepetljikama, vrbama i brijestovima, često su gorjeli u večernjem ruju crni, grubo istesani čamci, zaliveni katranom, mičući se mravljim koracima niz nju, a s huma se tada jedva zamjećivao pokret, izjednačen s napredovanjem skakavaca u pokošenoj travi. Beharale su gusto trešnje, sunce je palilo žutu, masnu zemlju i djetelinu s bijelim i crvenim cvjetovima, a rijeka je u dolini i daljini bila bespredmetna i neznatna kao slamka u kosi i mali, vuneni oblaci u snažnoj vedrini. Pamučni čilim prostirao se oko nje, ispunjen zujem pčela, bumbara i osa, zitkanjem zrikavaca, smijehom prepelica i rzanjem konja koji su se u časovima znali uzobijestiti, a u njemu je ona bila uska, svijetla pruga, nešto treperavija i mekša, ali bez ikakvog većeg značenja.

No u dolini, među kućama koje je dijelila na dva dijela, jedan, manji, s velikim baščama i cvijećem na prozorima prizemnica, a drugi, veći, s drvenim doksatima i rešetkama na kvadratima prozora, mirisao svježom prženom kavom i suhim šljivama i nakićen sivoplavetnim oblinama minareta, bila je rijeka đavao, voljen i proklinjan, blag i okrutan, čist i zloslutno mrtav, ali nikada preziran ni omalovažavan.

Ispirući kamene basamake i zardale kuke za koje su se kvačili lanci čamaca, tiha, tajanstvena i podmukla, ona se lijeno, sporo valjala lukavim, promišljenim kretnjama opasnih gmazova koturajući u izdubljenostima koritnim memljive ljudske i životinjske kosture, golemo kamenje i sipki, blatni, žutoslužavi pijesak, kojim je, kao školjke sedefom, zamatala oštre čoškove i ublažavala bolne sukobe. Čudljiva, opasna i nepovjerljiva, jer su je svi susretali s nepovjerenjem. Ona se u zimi prašila ledom koji je stakleno svijetlio u sivim žalosnim prosinačkim danima, odranjala sipke obale, drmala gnjilim temeljima mostova i javljala se kao bijela snježna polja reskim zviždanjem koje je bolo u kosti. Oprezno su preko nje, s planina u ravnice, silazili čopori vukova, led je siktao, a dubijine su ga, izazvane i utopljene, držale metalnom čvrstoćom pluća koja su mrvila kamene utvrde nasipa i stenjala potmulo u kratki, jasni, modri dan. U rane se jeseni stanjivala, prozirnozeleno i plitka blistajući ribama koje su iskakale na pličinama, mreškajući se stidljivo i zagledajući radoznalo u žene zastrtih lica i ljubičastih nokata, koje su kloparale drvenim nanulama niz opustjele sokake. Tada su uz njene vrbike u noćima taborovali konjari, a djevojke su se za prašnih znojnih srpanjskih dana kupale na žalovima, gole, širokih bijelih bedara i velikih teških grudi koje su pažljivo držale rukama. Na otoku ispod mosta točili su od lipnja do kraja rujna, kad su počinjale prve kiše, mladi konobari u sivim hlačama i crvenim fesovima, bijelo vino, limunadu i malinovac, u večeri je svirala muzika i stizali su činovnici, trgovci i besposličari u slamnatim šeširima i platnenim cipelama, da prosjede koji čas i odahnu od vrućine. Pod mostom su se gomilali virovi u koje su djeca skakala bez straha s prečaka na hrastovim stupovima i okruglih ograda, mrijestile se ribe i katkada prolazili splavari bacajući sidro iznad brzica i paleći rumene vatre na kojima su grijali večere. Polazeći iz gorskog lanca, rijeka je plovila u ravnicu, sve širu i sve žuču blistavim zlatom pšenice i ječma (rasutim u beskrajnost). Parala ga je blago, na kraju stižući drugu rijeku u koju se bučno izlivala, glomazna i nespretna. Ali je bilo dana kad je druga rijeka narasla iznad visine livada, pa su se vode vraćale, jednako plahovite i lakomne. U takove je dane nestajalo žitnog zlata, plastovi su plivali kao glave gljiva, a valovi su jezivo klo-

kotali prevrćući se, grgotajući, bučeći i daveći lakomim rukama polipa sve što im je bilo na putu. To se dešavalo u proljeće s otopljenim snijegom koji je punio isušena potočna korita žutom, kaljavom vodom, pa je u njima brodio u doline koje su ga mamile djetinjom bezbrižnošću i savršenom pitomošću njiva, pravilno razdijeljenih na uglate ploštine. Porugljivo, bez žurbe, bujice su se penjale uz obale, da odmah, čim ih preliju, u divljem naletu srnu naprijed, povaljuju brane, uđu kroz prozore u sobe, podave žene, djecu i stoku, pa ponesu sve sa sobom, stihijski široke, snažne i surove (praćene divljim šumom i stravičnim kričanjem vrana i gavranova, raskriljenih nad njima). Krvavi i golemi palili su se na zapadnim obalama kresovi, zvonjela su zvona, stizali pomoćni čamci i liječnici u ogrtačima od kaučuka, u daljini se bijeljeli vapnenom bljedoćom posljednji snjegovi i zviždale sirene derući ušne opne i penjući se mrtvački nad blistave vodene plohe.

Privučen rijekom, dječak se nogostupima, pored trešanja i kuća, spuštao u klanac, kroz šikaru, u kojoj je, dok su puzale listopadne magle, brao lješnjake i prisluškivao dolasku jeseni. Ona ga je mamila i zavodila svojom skrovitošću i čudesnom raznolikošću oblika koji su dosegali nemoguće razmjere; isprani, bijeli šljunak uz svedene obale caklio se na suncu i govorio toplo o bistroj tišini planinskih izvora i jasnozelenih jezera otkud ga je voda nasilno dokoturala. Klenovi, blitve, kostreši, štuke i trbušasti lignjevi znali su da kliznu preko njega bisemoblistavi, pa da povuku zanesene oči za sobom u nestvarni život sna i zanosa. Bijen za svaku sitnicu, a odrastao među knjigama s kojima se prisno saživio, nesposoban za bilo kakav rad, silom prilika bez nadzora, on se nužno priklanjao vizijama koje su ga odalečile braći, vječno gladnoj i nezadovoljnoj, kao i materi, već nagrizenoj jektikom koja je polako iskašljavala krv u radu na tuđim poljima i za tuđe dobro. Visok i slab, neveselih očiju, nikada nije privukao ničiju pažnju, uvijek samotan i tih. Samo se mržnja sviju iskaljivala na njemu: vlasnice kuće u kojoj su stanovali, jer nije bio sposoban da joj bilo u čemu pomogne, a ona je obećala materi da će voditi brigu o njemu i braći da se ne klata okolo; materinih rođaka koji su željeli da naprave čovjeka od njega vodeći ga sa sobom po svojim poslima i kupujući mu katkada, kao

najstarijem, odijelo ili cipele, u malim trgovinama na zapadnoj obali rijeke, koje su vonjale moljcima, škrobljenim rubljem i krojačkom milovkom, a on ih je izbjegavao i trčao pred njima samo njemu poznatim putovima iznad kuća; očevih rođaka koji su ga mrzili jer su znali da će morati, prije ili kasnije, dijeliti s njim zemlju koje je i tako bilo malo, a on sada besposličići, kao što mu i otac besposličići, pa ih još neće ni da pozdravi kad ih sretne, pa ni ne da odgovora na njihova pitanja; oca koji je jedanput u dva mjeseca dolazio iz grada, ne donoseći ni tada materi ništa, nego joj još otimajući krvavu uštedu da se može vratiti natrag, u skitnju i pijančevanje; konačno matere, već i izmorene dnevničarenjem, koja se nadala naći u njemu zamjenu i utjehu za posljednje dane jednog pečalnog, sirotinjskog života, a našla je skitnicu koji je suosjećao s umiranjem lišća, veselio se nerazumno ožujačkom tapanju proljeća u tek izlistalim hrasticima i bukvicima i bojao se njene ispijenosti, odbijajući da moli s njome u kasne, trudne večeri kad su braća već spavala. Nikada ga nitko nije pohvalio, nikada mu nitko nije dobru riječ rekao; svi su se izdirali na njega, proklinjali ono što pojede, prijetili mu da će ga do krvi išibati i protjerati od kuće, a on je, naučen da bježi i da uvijek bude osramoćen, već rano odlazio od kuće, spuštao se niz stranu i čeznutljivo motrio pod sobom livade i pitomo zelenilo rijeke koje je zračilo sjajnom svježinom. Cvale su trešnje u voćnjaku, a između trešanja dječak je uvijek u sumraku nalazio ženu s grudima kao tople jabuke i očima kao ćilibari, koja ga je iznenada hvatala vrelim rukama.

— Opet ideš ovuda?

Ništa nije odgovarao, naučen na psovke, ali žena nije psovala.

— Zašto uvijek dolaziš? Još si premlad, a i ja sam udata, razumiješ li to? Da imam djecu, bila bi mi već skoro takva kao ti, mati bih ti mogla biti. Zašto dolaziš?

Kestenjavocrna bila joj je kosa, razdijeljena na sredini, a usta su joj bila vlažna i trpkka kad ga je ljubila u vrat, u oči i tražila svojim zubima njegove.

— Idi, pa više da nisi došao! — ali ga nije puštala iz ruku koje su blago podrhtavale. — Idi! Uvijek hoćeš da

bježiš kad te uhvatim, a opet iznova dolaziš. Ti si dijete, a ja sam udata žena. Ne dolazi više.

Disala je požudno, a oči su joj bile staklene. Jednako je teško disao i on, ruke su mu se nemoćno lomile, grlo se sušilo, a žena je mirisala znojem i bludom. U njezinim su očima plivale mutne jesenje rijeke, odražavalo se njegovo lice i sijevali mali, pohotni, željni plamenovi koji su ga plašili i privlačili istovremeno.

Pahuljala je tama, trešnje su nalikovale na tanke djevojke, a žena je sva bila drhtava i vruća. Rumen i zastidjen, naslanjao je lice na njezine grudi (bio je gotovo za glavu manji od nje), a ona je teško, sparno disala, kao zemlja prije oluje. Prestali su govoriti, ali su strani glasovi uhodili ispod krošanja u cvatu, neprijateljski i zlobni. Žena je pustila dječaka, koji je oprezno bježao preko ograde u mrak, mekano raskriljen nad humovima.

3

i jeka ga je privlačila dubljinama iz kojih je izlazio

taman šum; kao da se unutra nešto neobično dešava, taj je šum poprimao povjerljivi ton kojim prijatelji jedan drugome pripovijedaju tajne. Dječak je zastajao kod takovih mjesta gađajući ih s obale krupnim kamenjem i prisluškujući njegovu tonjenju. Ponegdje su izvirale iz vode crne glave stupova, naoružane prema struji limenim pločama koje je za kupanja trebalo dobro uočavati; iza njih su se komešali široki kolobari koji su zadržavali pjenu i slamke. Voda je šum jela ublaženo i drugarski, nezatno brideći ploču kojoj se na časove ukazivalo žutosmede uho išupljikano rđom. Velika, široka i zelena bila je rijeka, pa je izazivala u srcu osjećaj malodušnosti koji je oneraspoloživao. Ali, više od toga, povjeravala je mudre istine koje je rijetko tko znao. Budila je želju za kretanjem i radom, za iskorištavanjem prirodnih sposobnosti ruku koje su bile zanemarivane i potcjenjivane. Pokazao se lijepi, rosno-sjajni hrbat grgeča, naoštrena, položena peraja, razjapljene škrge, kao konjske nozdrve. Užetom, bos, izdižući se nad vodom, dječak je dospio do mlina koji je okretao kolja i proizvodio zanesen marmor suprotan vodenom šumu a opet vezan s njime rodbinskim

vezama. Po strani kola pušio je starac iz novinskog papira, a onda najedanput ustao, ušao u mlin i počeo ga zastavljati. Jedna je žena vikala s obale, ali je on otkvačio čamac i pošao prema drugoj obali, snažno vestajući i ne obazirući se; za njim se razdvajala sjajna pruga u koju je sunce žedno uranjalo. Dječak je ostao sam. Popeo se oprezno uza skliske stepenice kola i sjeo na vrhu. Sunce mu je grijalo u glavu, pred njim je spavao krajolik u žaru koji nije biomanje žestok od lipanjskog; žena je prestala vikati i ponijela vreću kroz vrbik do nižega mlina; voda je šum jela; izamlina upadala je u oči ružno zelena površinajama kojese duboko ulazile u dno.

— Sidi, pustit ću kolesa — rekao je starac koji se vratio s čamcem i zakoračio na podnožje. Htio je da ga dohvati, ali su grede bile skliske, a dječak se žurno našao na krovu. — Sidi! — rekao je ponovno, cereći se. — Udavit ćeš se.

Nestao je u mlinu, a dječak je čučao na krovu žmirkajući od vrucine. Starac se brzo pojavio s komadom kruha i suhim šaranom, pa je počeo jesti. Zatim je iz stražnjeg džepa na hlačama izvadio staklenku s rakijom, ali prije nego se napio, pogledao je na krov.

— Silazi! — zapovjedio je oštro. — I tako ću te uhvatiti.

Dječak nije silazio, a on je ostavio polovicu ribe i žutu krišku kruha na poprečnim daskama, pa se vratio u mlin. Tamo je čekao kratko vrijeme, dok nije opazio dječaka, zavarano i uljuljanog u sigurnost škripom kamenja koje je drobilo kukuruze, kako se primiče s ribom u džepu i kruhom u desnoj ruci užetu koje je vodilo obali. Nagnuo se i čvrsto ga obuhvatio oko rebara žuljavim rukama koje su stezale kao pandže.

— Bacit ću te u vodu! — zaprijetio se on. Dječak je ugledao zao bljesak očiju, krvavih na bjeloočnicama, pa ga okretno ugrize u ruku. Nije bio jak, ali je starac bio pijan; uspjelo mu je da se istrgne, no nije više mogao užetu. Okrenuo se hitro desno i skočio u čamac koji je otkvačio u posljednjem času. Odvestao je prema obali, upirući se i znojeći se, jer ga je struja vukla niz vodu. Starac se tiho smijao.

— I tako ću te uhvatiti.

Uspinjući se kući, dječak je ugledao bijeli oblak trešanja nad voćnjakom i ženu kako razgovara s učiteljem. Htio je da se povuče u džbunje (šaranov rep virio mu je iz džepa i donja, zapečena kora kruha), ali ga je učitelj već opazio i počeo da viče za njim. Žena je stajala žalosna i tiha, ruke su joj, opaljene suncem, kloparale uz bokove, kao mrtve.

— Već ga osam dana nema u školi — govorio je učitelj, a onda je gledao u ženine oči, na suncu mnogo tamnije i sjetnije. — I zaboravio sam kako izgleda.

Dječak je prilazio spuštene glave gledajući u stranu, isto je tako u stranu gledala žena, gotovo ružna u žutoj bluzi na kojoj je bilo puno crnih točaka. Trzala je usnicom i zagrizala zubima u nju. Učitelj je pakosno piljio u dječaka koji se crvenio kao krv.

— I da znate — govorio je on ženi. — Mati mu je valjda najpoštenija i najbolja žena koju sam ikada u životu sreo. Vidio sam je danas, pa nisam imao srca da joj rečem da opet bježi od škole. A od njega neće biti nikada ništa. Ali to nije ni čudo, čitava mu je očeva rodbina takova. Jedna mu tetka ima petero djece, a svako dijete od drugoga. Druga je već nekoliko puta bila zatvarana radi krađe; tko zna koliko bi ona djece imala i od koliko očeva, da nije bolesna; svake srijede dobiva injekcije i trune polako. Stric se dječakov mlatio po birtijama i klao u pijanstvu, dok ga nisu svega izrešetal i revolverskim hicima. A otac mu je u skitnji, radi negdje nešto, ali što zaradi to i zapije. Dođe samo kući da ispije i isiše i posljednju kap krvi materi koja već i nije živa. Ide pognuta i blijeda, izbacuje crnu i krvavu slinu, malo govori, mnogo plače, a u nedjelju je uvijek u crkvi, prva dođe, a posljednja ode, kleči na desnoj strani oltara i kašlje među dlanove.

— Tako! — začudila se žena, kao iznenađena, pa je odmah ušutjela. Nad njenom glavom krvario je oblak zalijevajući joj vrat razrijeđenim crvenilom koje se iskrito i podrhtavalo. Iz voćnjaka je teško, medeno mirisalo. Noć je stizala na večernjem vjetru koji je bio slan i suh. Nije pogledala dječaka, ali je izjavila učitelju:

— Sada idem.

Učitelj se usplahirio:

— Zašto već?

Ženina kosa, razdijeljena na sredini, prelijevala se bakreno, a istim bakrenim odsjevom gorjele su joj ruke, gole do ramena. Stisnula je trpke usnice kad je rekla:

— Idem, jer hoću da idem... A on će poći sa mnom i neće doći u školu jer mu je tamo dosadno, jer neće da ima posla s vama. Možete ga tužiti materi, ali vi to nećete učiniti jer ste dobar i plemenit čovjek koji je neće htjeti još više žalostiti. Mi se smijemo vašim propovijedima jer u njima nema ništa pametno, kao što uopće u čitavom vama nema ništa pametno. Ja vas prezirem i najradije bih pljunula na vas, ali neću jer biste se vi osvećivali na njemu. — Žena je uhvatila desnu dječakovu ruku. — Vi ste podlac, pa idite kući i nemojte mi više ništa lajati vašim slatkim glasom koji zaudara na neprozračenu sobu i gnjila odijela u naftalinu, jer ću izgubiti strpljivost i početi da vičem. Idite! — postala je naglo nestrpljiva, i oči su joj surovo sijevale; pošla je prema učitelju koji je bio blijed kao pamuk, ali se predomislila, pa povuče dječaka za sobom prema voćnjaku.

— Vidiš — govorila mu je nesuvistlo, u najvećem uzbuđenju od koga su joj skočile modre žilice na čelu. — Njega mrzim, a tebe volim i sve bih učinila za tebe. Željela bih da si jak kao on, da si mu ravnopravan i da mu razbiješ lice i zube za sve uvrede koje ti je večeras nanio. Slušaš li ti mene? Htjela bih da si velik, pa bih pobjegla s tobom od muža koji je isto tako bedast kao taj učitelj. Najmili bismo kakvu malu kućicu, jednako u voćnjaku kao što je ova, pa bismo živjeli u njoj sami, za se, ne odlazeći nikome i ne primajući nikoga, kao utamničeni. Imali bismo djecu, dva sina isto takova kakav si ti. Tako zamišljena i povučena, koji ne bi odlazili drugoj djeci nego bi sami za se provodili dane kao i nas dvoje. Puno bih od tebe željela; da živiš sa mnom u istoj kući, a ne da samo u sumrake dolaziš i moliš suznim očima; da nas nitko ne uhodi kad se sastajemo u voćnjaku i razgovaramo o našim stvarima koje samo za nas imaju vrijednost. Ti to i ne razumiješ što bih ja sve htjela, ali ipak ne možeš bez mene; a i voliš da si uz mene, iako se trzaš kao mladi vuk iz gvožđa koja mu krvavom silinom stežu vitku šapu. Hoćeš da se otmeš; da utečeš. A nećeš uteći, jer te ja držim i jer te ja ne dam, kao što ne dam oko iz glave. Slušaš li ti mene?

ma dana koje prati žalosna zvonjava neispunjenih nada, kao sprovodi u dubokoj koroti što se tiho pomiču u magleno poslijepodne kad na radost pada gorčina i ruke su velike, otrovane ptice iskidanih kljunova. Ulaze u život iznenada, kao vjetar u ražalošćenu šumu bez lišća, pa neveselo sjedaju pored prozora, izubijani vjetrom i praznih očnih šupljina u kojima se žustro, s uživanjem, okreću crveni, goli i lakomi crvi. Dodiruju vlažnim ustima stope iza ljudskih koraka koji se teško pomiču pod teretom života, bubnjaju kišnim kapljama po prozorskim staklima s kojih je popadala glina, gase dimove po ognjištima, povlače se u bujicama između crepova na krovovima i ledenim šapama ulaze u grudni koš koji se svija u stravi. Mračni i ne junački, u sumrake kad noge duboko propadaju u raskvašenu, ljepljivu ilovaču, a rijetki se psi klata podvijenih repova, dani pužu prolazima, penju se starački uz odrone, kašlju slinavo i istiru hrakotinu ljavom nogom velikih, plosnatih palaca, kao strvinari.

Njihov se dolazak predosjeća u sparnim podnevima, kad oblaci podrugljivo fosforesciraju i planinski se vrhovi umataju u prasnu vunu sivkastobijele boje. Rastaljeno, kao vosak žuto, kaplje sunce na mokra leđa goveda i pocrnjelih kiridžija, a zvižduci kandžija električno pucketaju u metalnom prahu neodređene boje. Spušta se glava strahovito teška i isto toliko nepotrebna. Znoj u sitnim slanim kapljicama puzi kao puž niz koljena i listove, dok se čovjek penje utrenikom u goloj žutulji i uvelozelenoj krčevini koja je okićena mahovinom. Dlanovi žedaju, a prsti se lijepe među sobom, ružno izlučujući nepotrebne tekućine iz pora i sjajući se neprijatnim sjajem. Pognutom pod naprtnjačom i ukiseljenim vinom koje se isparivalo iz usta za disanja, ocu pada svaki korak neizdrživo teško, a sunce bode u oči blistavim iglama koje se izdužuju u beskrajnost. Po svemu se znalo da će uskoro kiša: po pritajenom disanju zemlje koja je zanjela i počela polako mučiti porođajne muke; po odsutnosti ptičjih letova, koji su se slomili u hladovinama, još nesigurnima radi pomanjkanja lišća; po dalekom, nevidljivom pridolaženju svježine kojom je znala da zamiriše koja krošnja osjetljiva lišća. Otac je pušio cigaru, porasla mu je

brada, a odijelo mu je bilo umazano i izderano; po napuklim komadima cipela debelo se žutjela prašina. Uprtnjača je bila puna i teška. Jedno se grlo boce isticalo u visini desnog ramena. Mutne misli vrele su u mozgu, a sramotna gadna spoznaja vlastite bezvrijednosti izbijala je u utuljenim, žalosnim kandilima očiju na koje je padala čupava ponjava pomrčine i kajanja. Mjesec dana zakopanog u močvari zatvora, oca je silila naprijed glasna želja za očitovanjem svoje snage koja se morala uvući u izvore tetiva gdje joj je bio korijen. Trojica upravitelja velikog poduzeća za dobavljanje učinjenih koža vozila su se i dalje u plavim i zelenim automobilima, svaki s dobitkom deset puta većim od dobitka očeva i njegovih jedanaest drugova zajedno, a samo na nekoliko sati zatvorena, a on je izašao tek poslije mjesec dana izvrijeđan, ispljuvan i nezdravožut, ostavivši jedanaestoricu i dalje, manje spretne od sebe i teže natovarene sa strane glatko izbrijane trojice. Otac je sve češće izdisao kroz dlakave nozdrve nepotrebni zrak i sve teže podizao noge penjući se sredinom dana. Naišavši iznenada na mater koja se vraćala iz livada, on je preselio uprtnjaču sa svojih leđa na njezina, a onda počeo da pripovijeda o velikoj zaradi koju je obećavala pripovijest s kožama. Da nisu inženjeri nanjušili opasnost pa pružili lukave prste. Ipak su napredovali. Malo ojačani ljutim gutljajima ruma kojega je plosnatu bocu otac izvukao iz stražnjeg džepa na hlačama. Pred kućama je naprtnjača selila s materinih leđa natrag, jer otac nije htio da kućni prozori i večernje kuće govore kako je on nije mogao donijeti nego ju je natovario materi. Dječak je izašao pred roditelje. I mlađa braća su izašla.

— Šta je, lopovi? — rekao je otac.

Kiša je udarila istom pred večer, pa je otac uhvatio dječaka koji se htio neosjetno izgubiti prema voćnjaku, kad se provlačio kroz hodnik. Da ga oduči skitnje, on ga je, u dogovoru s materom, zatvorio u izbu u času kad je prvi put zagrmjelo. Žena je čekala pod trešnjama u ljupkoj haljini svijetlocrvene boje. Išla je od stabla do stabla gipkim svilenim kretnjama mlade zvijeri koja očekuje plijen; tamne su joj se bore plavjele pod očima koje su duboko upale u šupljine. Kad je zabubnjala kiša po lišću i cvijeću, ona se tijesno stisnula uz drvo, ali nije otišla. Dovaljao se jezivo crn mrak, krvavo rasječen na desetak mjesta munjama, a

oblaci su zalili krošnje neprekidnim mlazom, pa se žena dadne u bijeg travom koja je od časa do časa sinula u dnevnom sjaju. Mokra joj se haljina pripijala uz tijelo koje izbije divno, oblo i golo, slatko mirisavo kao dunja i tajanstveno kao noć. Dva žutocrvena oka kuće privukoše je svojevremeno magnetski. Dječaku je kiša mlatila mračni prozor, a ukradena svijetla uskim kolobarom osvjetljavala šarene stranice knjige koje su se odmatale pred njim. Malo je spavao, plašen cviljenjem štakora i učestalom grmljavinom, a iz sobe su dopirali glasovi oca i matere, sve suroviji. Ujutro se izvukao neispavan i blijed.

— U školu! — zapovjedio je otac iz kreveta.

Dan, žalostan i jesenji, rastužio ga je polutamnom jednoličnošću kiše koja nije jenjavala. Zazeble su noge odvikle studeni, a škola ga je odbijala pljesnivošću onoga što se u njoj učilo. Mučila ga je skrovita snažna požudna želja za ženom koja je stezala snagom procijepa u mladome deblu. Poučen čitanjem knjiga o stvarima kojih se bojao i koje su mu bile tuđe, on je samo u časovima velike neveselosti pomišljao na zjevastu dubinu među njezinim grudima (mirisavu nepoznatim mirisima), na raskošnu zaobljenost bokova i na djevojačku bjelinu nogu nad koljenom. Trešnje su ga večerima dozivale sve strasnije, a sni mu postadoše nerazumljivi, nemirni i grozničavi; kao da mu teški utezi leže na grudima čitave noći i pritiskuju ga strahovitim težinama. Slika se žene zavukla duboko u njega, upila mu se u oči, zarežala se u nutrini, pa je nitko i ništa više nije moglo izbrisati ili potamniti. Išao je i osjećao kako je nosi u sebi toplu i treperavu u hladnom, praznom danu koji tromo liježe na očne kapke; kako gori u njemu, a smijeh joj ima mekoću ranoga sunca koje tka zlatnu paučini potegnutu unedogled. Pa poče slika žene da zori, da se upotpunjuje i zaokružuje — da zabljesne u ružičastoj punoći, oplodena i bistra kao dno izvora iz koga se lice vraća onakovo kakovo mu se suprotstavi: dječak osjeti da želja za ženom nije jednaka onim željama radi kojih se isticao snagom i okretnošću pred djevojčicama, nego da u njoj kola nešto dublje i čudnije, slično osjećaju koji je nastupao kad je naslanjao lice prije spavaj na toplu nadlakticu ruke, u koju je preko dana grijalo sunce. Pored voćnjaka, s očima koje su se lije-

pile uz okna kuće u kojoj je stanovala, dječak je već, iako nesvjesno, znao što žena za njega znači i kakav je odnos njegov prema njoj. Kiša je dosadno, šutljivo padala.

— Zašto nisi došao? — pitala je žena mirno; nije ga ni gledala. Češljala je uz prozor dugu, vlažnu, sjajnu kosu.

— Došao mi je otac pa me nije pustio.

Žena je gledala preko njegove glave.

— Mocar si — rekla je zamišljeno i turobno. — Udi k meni da se osušiš. Nema mi muža kod kuće, a i vatra gori kod mene. Možeš ući.

Zabio je u nju požudan pogled odrasloga.

— Moram u školu, što će biti kod kuće ako doznaju da nisam išao? — počeo je mucati, ali odmah požali što mu je to izbjeglo. Naglo otvori dvorišna vrata i ustrči uz nekoliko stuba u kuću koja se kao ždrijelo zatvori za njim. Žena navuče zastore na prozore. Kiša nije prestala, samo nečiji konji protutnjiše u galopu, pa se izgubiše niz strminu.

5

U noći su iznenada sazrele trešnje. Ispunile su voćnjake zlatnim rumenilom, koje je kapalo u grudama po velikoj gustoj travi. Mirisale su plodnim, bogatim ljetom; utkivale su u djevojačka maštanja zanose kao crvene makove u vez, izazivale su drhtanje u teškim bjelinama bokova; u rosna jutra tvorile su šaren mozaik koji je nalikovao velikom vlažnom zanjihalom ćilimu, nemarno prebačenom preko zelenih krošanja. Nigdje nije bilo toliko zlata i toliko purpura. Crveno i zeleno puzalo je sunce po grbavom granju koje je podrhtavalo kao da se nevidljivi prsti velike ruke provlače između lišća pa sunce kroz njih krvari. Pred suncem se zaustavio bjeličast oblak, grijao se koji čas, a onda počeo naglo da žuri prema jugu gdje se utopio u modrilu. Za njim je ostalo sasvim čisto, plavo nebo, na rubovima neznatno zelenije, koje se sve više pružalo nad brdske izbočine. Bio je čudan, jasan dan, kad su vidici slobodni, otvoreni i široki, kad goveda čeznutljivo muču na ispašama, a čobani peku uz vatru mlade krumpire, prže ribe i misle željno na djevojačka njedra, mazno-puna, teška i prkosna. Hodočaste žene i starci iza srebrnih krstova polo-

ženih brdskim drumovima prema dalekim crkvama, i noćivaju po sjenicama bez sijena, preko noći puneći cipele mladim koprivama, da ih ujutro ne peku noge. Sporo se okreću kotači na drvenim taljigama koje dovoze prvu djetelinu i šire oko sebe sparne mirise, pune nabujale zreloće i jedrine. Koračaju žandari za sapetim skitnicama bez kaputa i razdrljenih košulja, a sunce se odbija oštro od čelične tvrdoće noževa koja utiskuje u čovjeka osjećaj vlastite malovrijednosti i ubogosti. Pored druma stoji zreo, bogat voćnjak i govori u sunce crvenim ustima o ljepoti života, o skupocjenosti svakog sunčanog trenutka, o velikoj, grimiznoj unutrašnjosti svojoj, a dlan večeri gasi svjetiljke dana mokrom svilom sumraka i umiva čelo svježinom i tišinom.

— Nezgodno je to — rekla je žena dječaku i uznemireno povukla ruke. — Mogao bi tko doći. Sumnjaju u nas, a sutra i tako idem.

— Tako? — Dječak je mučno razmišljao; čelom mu se prosipala tuga, a bore su se javljale jedna za drugom. — A ja nisam ništa znao o odlasku? — izgovorio je nesigurno gledajući u stranu i osjećajući kako žena miriše uz njega i grudi joj blago podrhtavaju. — Ništa nisam znao!

— Nisi? Pa onda? — žena žestoko trgne ramenima. — Šta zato? Idem, pa idem. — Zastidi se naglo nečega pa privuče dječakovu glavu koja nije ništa razumjela. — Idem. Premješten mi je muž, pa idem s njim. Nisam ti ništa govorila dosada da te ne žalostim, ali ti sada moram reći jer je posljednji dan kako smo zajedno. Zar bi bilo bolje da ti ništa ne rečem nego da samo odem? A i dosta je svega toga među nama; bojim se za tebe. Bolje je da odem!

Tamna, tužna i pusta večer, puna čame, poglela je izranjena po krošnjama trešanja koje su ražalošćeno zasuzile. Hladna i nerazumljiva, žena je gledala u ravnicu koja je pucala nepregledno daleko, a u kojoj su se lijeno pomicali vagoni, maleni kao dječje igračke, domahujući crvenom svjetiljkom na pozadini i smeđim pramovima dima, raskidanim iza sebe. Bila je odsutna, to se po svemu vidjelo; nije čula dječakove bose korake.

— Da tko ne dođe? — rekao je on jetko; opaljeno suncem i vjetrom, njegovo lice dobi zao izgled životinje koju

muče, pa je pokazala oštre zube. Žena osjeti u unutrašnjosti bridak ubod, kao da ju je dosegao vrh igle.

— Pa dobro — nasmije se ona kiselu. — Najpametnije je tako. Valjda me nećeš zadržati u ružnoj uspomeni. Voljela sam te — zastala je. Vjetar je strugao u drveću.

— Neću!

Uplašila se oporog starog glasa koji je nemilosrdno optuživao. Neprijatna misao počela se uvlačiti u mozak, da tamo dube dubokim svrdlovima koji dosežu u srž kostiju i umrtvljuju tijelo čvorasto, zgrčeno u udovima. Boljele su ruke kao izlomljene, a glava se spusti pod golemim teretom koji je ležao na njoj. Suha usta se otvoriše, ali riječi koje su iz njih izašle, bile su nemoćne i suviše.

— Najbolje je tako kako je sada. Ja selim na jug, među naranče i masline, pod slane vjetrove i u slane vode. Ja selim, pa sada nisam žalosna. Više ne mislim na tebe, ali te zaista volim. Žao mi je, dugo je to trajalo među nama, ali i za tebe i za mene je bolje da se rastanemo. Ja više ne želim da s tobom živim u maloj kući otuđena od svijetu. Tamo kamo ću sutra otići ljudi idu bakreni, crni pjevači sviraju strane pjesme na terasama hotela, voze se u čamcima s bijelim jedrima, a iz jednog mjesta u drugo režu vodu parobrodi koji resko zvižde pred odlazak. Ti to ne razumiješ, ali ja ću početi iznova da živim. Ja sam stara, skoro bih ti mati mogla biti, za mene početi iznova živjeti znači ući u tvoje godine, izmijeniti sve iz temelja. Slušaš li ti mene? To je nešto vrednije od najskupljeg dara, nešto što se ne može kupiti. Moguće sam kriva prema tebi, ali ti ćeš me i tako brzo zaboraviti. Ti si mlad, a ja bih ti mogla mati biti. Idi u školu, nemoj više bježati od kuće, mene neće biti da te mamim. Ali dođi katkada uvečer ovamo u voćnjak pa pomisli na me. Ja ću tada moguće sjedjeti na provi jedrenjaka u ljubičastom predvečerju. I ja ću se sigurno sjetiti tebe. Slušaš li ti mene?

— Slušam!

Otrijeznila se sasvim suočena sa zrelim očima starca koje su sagledale u dno stvari. Pa je zalomila rukama.

— Idimo! — rekla je.

— Idimo! — odgovorio je dječak.

Pošla je prema kući, a on je tiho sišao niz voćnjak gorko zamišljen. Nije se okrenuo da vidi gleda li za njim,

ali se ni ona nije okrenula. Bio je jako umoran, no bola nije osjećao. Samo je imao osjećaj kao da je nešto vrlo dragocjeno izgubio; nešto za što se mučio i borio vrlo dugo, a kad je na kraju stekao, rasplinulo mu se u rukama kao magla, točnije, razbilo se, pa je sinula unutrašnjost prljavo-ružna i odvratna, kao sluzav dodir žabe. Noge su ga poslušno nosile. U slijepim očima bili su mu damari tvrdo i surovo. Bio je žedan, pa dohvati u mraku punu ruku trešanja s grane koja se isprijčila pred njim. Zagriže prvu pa je s gađenjem ispljune. Bila je trpká, uvela i bljutava, a oko jezgre je gmizao crv.

Savremenik, 1938.



SAM ČOVJEK

» 3 iv

NOĆNI DIJALOG

RIJATELJU moj, prijatelju moj. Kako je duga i strašna
Pova noć, zar ti to ne osjećaš? Kako teško ulazi u nas
i gnijezdi se u nama, a mi se uzalud otimamo i tužno mlati-
timo rukama oko sebe. Ti si zatvorio oči. Pogled si zabo-
ravio na stolu. Tvoja je teška glava pala na ruke, a na nju
je pao mrak i noć, noć bez dna, bez kraja i bez početka,
crna noć zločina, kriminala i bluda. Ti si umoran, prijatelju
moj, ti si bolestan. Kako ti dršću prsti dok pališ cigaretu,
kako je tvoj pogled mutan, taman, sumoran. To kiša bubnja
po prozorima, neka te ništa ne smetaju njezini nemirni prsti
koji bude tvoju uspavanu pažnju. Ona bi htjela ući jer na-
polju žuri preko grada hladan vjetar i željeznice stravično
bježe kroz mrak, gust, nepomičan i zao. Kiša bi htjela ući
da sjedne s nama i da se malo ogrije uz peć. Neka te ništa
ne smeta moja prisutnost za stolom, moja velika glava koja
gleda u tebe prazno i mrtvo kao maska. Ja sam naučen
da budem sam, moje su riječi naučene da ih nitko ne sluša,
da lutaju preko stolova kao zaboravljena obećanja, zapećući
se u mreži svojih vlastitih unutrašnjih protuslovlja i nelo-
gičnosti. Mislim na tvoje bezdomne, skitničke noći kad su
ti jedini drug vjetar i kiša. Slutim da si sam u sebi i u
bijegu, a glava ti šumi od beskrajne, beznadne noći koja ne
zna što je milost. U ovoj praznoj, tužnoj krčmi predgrađa
zar ti misliš da smo mi jedini ljudi sa dna? Otvori srce i
ono će zabrujati kao čudesna harfa kad ga dirnu blijedi
prsti bijede. Kao močvarni cvjetovi klate se naše bolne,
gorke glave nad ponorom osamljenosti. Čuješ li pauka javnog
mišljenja kako diše u nama? Njegovo oko blista hladno i
okrutno: tako veliko, krvavo oko ljudi koji su postigli u
životu sve za čim su išli. Prijatelju moj, možda je dobro da
ti sve ispriповjedim. S nečistih ormara i stolova gledaju nas

samo boce i čaše i naše vlastite tjeskobne misli, i šute. Vino raskošno šumi u glavi. Vino je kao žena: proklinjemo ga a ne možemo bez njega. Kad smo sretni, stidimo ga se i odričemo ga se, kao Petar Isusa, ali kad smo nesretni, onda nam je ono najvjerniji drug i najdraži prijatelj. Ono tiho tješi žalosne oči. Ono, kao žena, svilenim dlanom miluje naša čela. Iz vina nam maše cvjetnom granom naše mrtvo djetinjstvo, gorka ljubav raste u srcu koje se steže od hladnoće, u duši jeca čama i zaborav. Ti si u bludnji, dragi moj, ako se nadaš da ljudi vode računa o nama. Zar ne znaš da je napolju noć, raskošna noć alkohola, žena i glazbe, noć od koje se magli pred očima? U ovoj praznoj, sivoj, memljivoj krčmi predgrađa raširio sam srce na stolu, kao velik, zelen bršljanov list u koji je utisnut cijeli jedan nujan, uzaludan, otrovan život. Dobro je da čuješ sve. Život je proklet i zao, a žena koju voliš i koja leži gola na krevetu kraj tebe nije tvoja žena i prodat će te za svilenu haljinu ili za đerdan od lažnih bisera. Noć je saveznik tužnih ljudi. Noć ima nesigurne, drhtave udove alkoholičara i paraličara dok ti gasi cigaretu na vlažnom uglu koji šiba olovni dažd. Ovo je noć mrtvih kad živi jauču u grobovima, dršćući od straha, hladnoće i mokrine, a mrtvi ljube njihove žene, spavaju u njihovim krevetima, oblače njihovo svileno rublje i piju njihovo vino. Još dok smo zajedno išli u školu i sjedjeli u istoj klupi, znao sam da ćeš mi biti prijatelj. Ima nešto tužno i dobro u tvojim očima što me privlači k tebi. Ja sam sam čovjek, a ti si zaustavio svoja kola u šumi i stao uz mene da me ne bude strah samoga. Ti si prišao k meni, a ja ti ne mogu ništa dati zauzvrat jer ni sam ništa nemam. Tvoja je čaša prazna, a ja se bojim ostati sam kad kiša pada i kad napolju (kroz gustu, zlu noć) lutaju koraci uhoda za mojim krvavim stopama. Ja se bojim, prijatelju moj, poći kroz noć sam, da sa svih strana i sa svih uglova ne navale na mene prijeteći, da se krovovi kuća ne sklope nada mnom i kiša da me ne okuje. Mene gone cijelu noć i cijeli dan, za mnom žure mali, prignuti, brzi, oštromni ljudi koji njuše moj trag kao lovački psi. Mene su najprije osamili, drugi su digli nož u mojoj ruci, a zatim su me osudili i traže moju glavu. Ja sam imao ženu, a sad je više nemam. Imam samo krvavu košulju koju čuvam za uspomenu, krvavu košulju i krvavi nož koji su drugi digli u mojoj ruci. Ja sam bio kao automat: činili

su sa mnom što su htjeli i što im je bilo potrebno, jer moje volje nije bilo. Moja je volja umrla, a ja sam sjedio na njezinom grobu i plakao. Kad više ništa nisam imao što bi mi mogli uzeti, uzeli su mi mene. Otrovali su me, popljuvali su i obeščastili sve dobro i plemenito što je bilo u meni, naučili su me mrziti i ubijati, a onda su digli ruke od mene i prepuštali me mojoj sudbini. Mene više nije bilo. Mjesto mene kretao se u mom liku, izdavao se za mene, odazivao se na moje ime, nosio moje odijelo i stanovao u mom stanu jedan drugi čovjek koga sam se ja možda i sjećao, možda su mi neke njegove crte bile i poznate, ali koji nikako nisam bio ja. Zgražao sam se od toga drugog čovjeka u meni, koji me je istisnuo iz mog vlastitog tijela, koji je uzurpirao sva moja prava i koji je ugušio mene u samome meni. Možeš li ti to shvatiti? Pošto su stvorili od mene ono što su htjeli, nisam više ništa značio za njih i nisam im više bio potreban, pa su me ostavili samoga s mojom strahotom i užasom. Buga je bila svetica i drolja u isto vrijeme. Buga je bila divna kad me je voljela, bila je dobra i jednostavna, kao poljski cvijet, kad sam prvi put držao njezinu hladnu ruku u svojoj, i bila je gadna, ružna i gnusna kad sam joj dosadio i kad me se htjela otresti. Još čuvam njezinu krvavu košulju za uspomenu, još spominjem njezino ime s blagim, tihim bolom, suze mi cure same od sebe kad se sjetim prvih dana naše ljubavi. Dobro je da smo sami i da sve čuješ i saznaš, jer je talog u meni težak i bolan, i dušu bridi krvavi plač. Kako je teška i prokleta ova noć, prijatelju moj. Ti koji stojiš s onu stranu dobra i zla, gledajući drugim očima na sve ono što mi cijenimo i volimo, ti ćeš se možda nasmijati ovoj mojoj sentimentalnoj, tragikomičnoj ispovijedi i hladno ćeš početi redati opise svojih gladnih, skitničkih dana koji su bez početka i bez kraja, no ja ti moram sve ispriopovijedati i sve reći, jer više ne mogu izdržati i jer mi je već svega dosta. Pouzdajem se u tebe i vjerujem ti, jer dobri mogu biti samo oni ljudi koji su sami patili, i razumjeti tuđi bol može samo onaj tko je krvario od svog vlastitog bola. Buga je bila zmija i bludnica, i dobro je da je više nema. Dobro je. Zašto ti je zadrhtala ruka dok si prinosio čašu ustima? Ti se bojiš? Tebi tako grozničavo sjaju oči. Ti se smiješ, i od tvog smijeha meni je zima. Nešto neizrecivo žalosno, ispa-

ćeno i grozno svijetli iz tvojih očiju koje ja više ne mogu prepoznati. Kao da si se duboko, duboko nagnuo nad ponor bijede, te sad plačeš užasnut, prazan i očajan. To nisu oči čovjeka, to su oči zvijeri koju kolju. Spusti oči, jer je u mojoj glavi mrak a u srcu strah i sumnja. Ima časova kad bih volio da te nema, da sam sam i da govorim sam sebi cijelu noć (jer noć je čudna, duga i strašna kad je čovjek sam, noć je bešćutna, okrutna i krvoločna kad čovjek nema nikoga kome bi se mogao potužiti), da tješim sam sebe i da slušam tiho svoje riječi koje sam nekada davno izgovorio dok sam još bio drugi čovjek, i sad njihova daleka, ljupka, žalostiva, tajanstvena jeka zvoni u mom uhu, budeći tihu tugu. Riječi su kao pauci koji pletu oko čovjeka neprozirnu, gustu mrežu u kojoj se čovjek guši. Treba biti vrlo hladan, priseban i trijezan, treba dobro promisliti svaku riječ prije nego se čovjek upusti u opasnu avanturu samooptuživanja i samoobrane. Potrebno je imati vrlo bistru, hladnu glavu, jer su stvari o kojima hoću da ti govorim vrlo tužne, bolne i krvave. One peku kao rane. Dotiču srce kao tupi ubodi iglom, a srce se pred njima zatvara kao školjka. Ja nisam slavloljubiv čovjek, ti to dobro znaš. Ja nikada nisam mnogo tražio od života, nikada nisam bio lakom i zavidan. Htio sam da budem dobar, da poštujem svačije uvjerenje i da svi poštuju moje. Meni je tako malo trebalo da budem sretan, često samo jedan vedar dan, jedno drago žensko lice koje me pomiluje pogledom u prolazu, jedno rascvjetano trešnjevo stablo s bijelim i ružičastim granama. Ja sam vjerovao da je život lijep, samo ga treba znati razumjeti, treba mu znati prići u pravi čas s prave strane i ne prilagođivati njega sebi nego sebe njemu. Bilo je u meni nešto dječjačko, bezazleno i pustolovno u isti mah, vjerovao sam da nisam sam, da me svi razumiju i da se slažu sa mnom kad im tumačim svoje shvaćanje života, i bio sam sretan jer sam vjerovao. Bilo je u meni nešto slično clownu: hoteći da budem svima dobar, da svi budu zadovoljni sa mnom, da se nitko ne može potužiti na mene, ja sam žrtvovao svoju sreću tuđoj sreći, nadajući se da će je još uvijek dosta ostati i za mene koji sam zadovoljan i s najmanjim, ali sam se prevario, i to strašno prevario. Želeći da vidim svuda oko sebe samo sretna, zadovoljna i zahvalna lica, ja sam zaboravljao na sebe, veseleći se kad sam mogao učiniti dobro drugome. Nije bilo stvari

koju ja ne bih učinio ako sam znao da ću drugoga usrećiti njom. Zaista sam bio sličan clovvnu dok sam vjerovao da će to moći tako potrajati u beskonačnost i da ljudi neće moju dobrotu krivo shvatiti. Možda je dobrota malo nezgodna riječ za tu svrhu, ali ja se sada ne mogu sjetiti ni jedne druge zgodnije. Meni se lično ona sviđa jer ja sam već od naravi dosta sklon romantici i velikim, zvučnim riječima koje me opajahu svojom baroknom, slikovitom zvučnošću (jesam li se dobro izrazio?) i dočaravahu mi iluzije nečega velikog i blistavog zbog čega vrijedi živjeti; iako to nije bila dobrota u onom smislu kako se dobrota shvaća u običnom govoru. Molim da me krivo ne shvatiš, ja nisam volio zvučne riječi samo zbog njihove zvučnosti, ja sam, to te uvjeravam, vrlo dobro i vrlo precizno znao njihovo značenje i postupao točno prema njemu. Tjerao sam s tom svojom takozvanom dobrotom do paroksizma, i u tom se nalazi ključ onoga što me je približilo clovvnu i izjednačilo s njim. Vjerovao sam ljudima bezgranično, a oni su me smatrali budalom i iskorištavali su moju lakovjernost na najperfidniji način. Jesi li čitao Dostojevskoga? Ne, nije knez Miškin bio moj uzor, to mi moraš vjerovati. Ja nisam bio sposoban za dobročinstva u pravom smislu riječi, ja nisam knez i nisam nikada vidio kneza, ja mrzim feudalce (možda zato što sam ja plebejac), ja sam mali čovjek koga život nije zamilovao i koji nije sposoban za velika djela. Meni su ljudi činili zlo samo zato da mi bude zlo. Samo zato da mi napakoste i da me ponize, ometali su i izvrgavali ruglu moje najplemenitije (doduše sitne i neznatne, kao što sam sitan i neznatan u omjeru prema patnjama čovječanstva bio ja i moje patnje) postupke koji su imali samo jednu pogrešku: da nisu bili dobro promišljeni. Ja sam pazio da mrava ne zgazim na putu jer sam znao da se on isto tako veseli životu kao i ja. Ja sam se znao iskreno ražalostiti nad jednim zgaženim cvijetom, nad uvelim listom koji je zalepršao na hladnom jesenjem vjetru, nad sitnom, kržljavom travkom u gradskom parku koja je uzalud čeznula za suncem. Sve što sam učinio, činio sam zato jer sam bio uvjeren da će to nekoga razveseliti. Danas kad na sve to gledam iz jednog izvjesnog vremenskog razmaka koji nije velik ali je za mene koban jer mi daje prilike da se prema sebi negdašnjem odnosim kritički, uvjeren sam da to sve skupa nije imalo mnogo smisla, da moja infantilna i ne-

ozbiljna dobrota nije nikome koristila i nije imala prave svrhe, da sam ja mogao sasvim drugačije udesiti svoj život bez suviše poniznosti i ponižavanja, te da bih tim mnogo više koristio i sebi i drugima, ako mi je već stalo do toga da pomognem drugima. Neka te ne smeta ovaj malo monotoni uvod koji tebe sigurno mnogo ne zanima. On je potreban da možeš bolje i potpunije razumjeti ono što je došlo kasnije. Ja sam bio clown i nisam to znao. Drugi su preko mene i s pomoću mene bezobzirno koračali prema sreći. Surovo su i bez osjećaja časti tražili od mene da činim ono što je njima bilo potrebno, bez obzira na to što sam ja tim očito štetovao sebi. Bili su bestidni i strašni u svojim zahtjevima. Njihove su me riječi šibale kao ledena kiša. Na lancu su me vukli od kuće do kuće za svoju zabavu; morao sam se smijati kad bih najradije plakao, jer su oni tražili da se smijem. Bio sam malen i ubog, no za njih nikada nisam bio dosta malen, jer se uvijek našao netko među njima tko je bio manji i od mene najmanjeg, i ja sam se morao još više poniziti da može i on s visine gledati na mene. Bilo je nešto strahovito u tom pritisku koji su sa svih strana vršili na mene, tako nepojamno, nerazumljivo strahovito, da sam se ja često znao zgroziti nad samim sobom i nad svojom neotpornošću koja je graničila s podlošću. Stidio sam se sebe i zatvarao sam panično oči pred njihovom lakomošću koja je poprimala fantastične dimenzije. Zavidjeli su mi na suncu koje je grijalo mene kao i njih, na vodi koju sam pio kao i oni, na ulici koja je dopuštala da hodam po njoj kao što su i oni hodali. Zavidjeli su mi što sam bio živ i zdrav, a oni su bili bolesni, hromi i kljasti. Zavidjeli su mi što sam bio visok i jak, a oni su bili mali, ružni, grbavi, kratkovidni i krčljavi, što sam imao oba oka, obje noge i ruke, i što sam bio sa svim zadovoljan. Zavidjeli su mi na mojoj dobroti i strpljivosti, iako su mi se stalno rugali baš zato da ušutkaju svoju zavist (ne savjest, jer savjesti nisu imali) koja ih je grizla. Bojali su se moje šutnje jer su u njoj naslućivali prijetnju i nadmoćnost, i htjeli su sakriti svoj strah mržnjom i novim uvredama. Mrzili su me zato jer me nisu mogli prezirati. Nagonilo ih je u očaj saznanje da sam ja pobjednik i onda kad mi se svi smiju, i ginuli su od mržnje i zavisti koja je već prelazila u strast i u bolest. Najmanja sitnica koju sam ja posjedovao budila je u njih zavist. Na sve mo-

guče načine su nastojali da mi otmu moj mir, da obeščaste i osramote ono što je meni bilo uzvišeno i sveto. To je bila zavist veća od straha i strašnija od neizlječive bolesti. Dotle su dotjerali da su mi zavidjeli čak i na mojoj bijedi.

— Valentine! — govorili su mi oni smiješeci se pod-muklo. — Što će tebi žena kad nisi kadar pružiti joj sve ono što joj možemo mi pružiti? Kako se boga ne bojiš privezati je uza se, a znaš da će biti nesretna s tobom, jer ti nisi muž koji bi mogao ženu usrećiti? Ti nisi muž o kome je ona sanjala u djetinjstvu i za kim nesvjesno žudi; zar ti to ne vidiš u njezinim očima u kojima nema za tebe ljubavi? Ona te prezire, a ti si zločinac, Valentine. Njoj treba da bude sretna, muž koga će ona moći poštovati i na koga će se moći osloniti u životu, a ti si sve drugo samo nisi ono što je njoj potrebno. Zar tebi još do danas nije jasno da ti zapravo nisi čovjek nego surogat za čovjeka? Glavu imaš, ruke imaš, noge imaš i trup imaš, možda i mozak imaš, ali čovjek nisi. Ti se možeš i smiješ izdavati za čovjeka samo tamo gdje nema ljudi. Luda bi ti bila žena kad te ne bi varala. Zar da uvene s tobom prije vremena, ne upoznavši život? Zar je za tebe žena i zar treba (zar smije?) žena koja se za tebe udala imati obzira prema tebi? Ona je dovoljno veliku žrtvu pridonijela (a za koga?) već samim tim što se udala za tebe. Ti si samo trećina pravog čovjeka, treba pogledati istini u oči, i ona je s tobom prikraćena. Ti si razlomak, Valentine, razlomak s malim brojnikom i velikim nazivnikom. Gdje je tvoja etika na koju se uvijek pozivaš?

Njihove su riječi padale po meni, kao ubodi otrovnih insekata. Pruživim, sluzavim ticalima dodirivale su moju savjest koja se grčila od stida i zebnje.

— Što to znači? — pitao sam ja. — Zašto vi to meni govorite?

— Zar tebe nije sram, Valentine, pitati tako glupo? — ražestili su se oni iznenada. — Hoćeš li ti ikada shvatiti što je savjest i koliko ti dobročinstvo čini bog tim što te drži na svijetu?

Ja se danas stidim sam sebe, povlačim se u samoću, šutim, plačem, pijem i mislim. Zar sam ja zaista samo zato u životu da budem stuba preko koje će se drugi popeti do sreće i slave? Mnogo je ljudi prošlo kroz moj život, mnogo ljudi i mnogo žena koje su se zaustavile na čas uz mene, rekle mi

koju dobru riječ, nadarile me crvenim cvijetom smijeha i toplim pogledom, no svi su me oni brzo ostavili i otišli dalje svojim putem. Svi su me samo iskorištavali, vrijeđali i ponižavali, a kad su vidjeli da su već prevršili mjeru, nabili su šešir na oči i otišli. Možeš li ti to razumjeti i oprostiti: gazili su po meni i tražili da im za to budem zahvalan, otimali su mi i krali sve što im je pod ruku došlo, i zahtijevali da to shvatim kao prijateljstvo s njihove strane? Pili su moje vino i jeli moj kruh, spavali u mom krevetu i nosili moje košulje i čarape, a u sebi su mislili kako bi mi najzgodnije zabili nož u leđa. Nisam mogao biti tako siromašan i ubog da oni ipak ne bi našli nešto kod mene što bi njima dobro došlo i zbog čega bi me mogli mrziti.

— Zar tebi treba, Valentine, osam stotina dinara plaće mjesečno kad bi baš toliko nama trebalo i kad bi baš toliko nama bilo dosta? Kad bi ti zaista bio onaj za koga se izdaješ, ti bi to mjesto prepustio nama. — Njihov je smijeh bio ružan i lakom. Stajali su oko mene na krivim nogama, popravljali kosu pod šešikom i zakapčali dugmeta na kaputu jer je preko trga zastrujio prohladan večernji vjetar mirišući rascvalim lipama i ranim, zlatnim ljetom. — Tebi je lakše naći drugo mjesto nego nama. Ti si čovjek omiljen u društvu i dobro odgojen (po konvencionalnom shvaćanju), uvijek tih i pokoran, sa svakim si sladak, ideal dobrog građanina, ti se znaš duboko pokloniti kad je to potrebno i kad ti to može koristiti. Ti znaš moliti, ti si u stanju tako dugo kucati na vratima za kojima, zaključana i prostom oku nevidljiva, spava sreća, najveća nevjernica i preljubnica među svim ženama na ovom i na onom svijetu, dok ti se ne otvore. Ti si kao umiljato janje koje dvije majke siše. Jesi li se ti ikada pobunio i podigao svoj glas protiv nepravda u životu koje nas guše i koje će nas (nemojmo se zavaravati) konačno ugušiti? Ti si kao stvoren za to da moliš (možda si trebao postati pop), i ti ćeš sigurno dobro proći u životu. Ljudi tvoje vrste su kao puževi: kad lebdi opasnost nad njima, uvuku se u sebe i ne daju glasa od sebe, a kad opasnost mine, oni se raduju i griju na suncu kao da ništa nije ni bilo. Za tebe se ne treba brinuti da će ti ikada biti zlo u životu. Ti ćeš već nekako preplivati (ili preveslati, to je bolje) preko svake vode. Borba između dva svijeta kojoj smo sudionici, nepoštedna borba na život i smrt u kojoj se bori pravda s ne-

pravdom, čovjek s kapitalom, društvo i čovječanstvo s nejednakošću, lažima, silom i nedruštvom, ostavlja te po strani i ne zanima te. Ti nikada nećeš žrtvovati sebe dobru cjeline, kao što smo to mi učinili. Ti si odviše lukav a da se bilo gdje eksponiraš, odviše proračunan a da se bilo za koju stranu definitivno odlučiš. Ti voliš loviti u mutnome jer znaš da ćeš tada najviše uloviti i da je to najmanje opasan lov gdje se često ne zna tko lovi a tko bježi ispred lovca. Stojiš i čekaš u mraku dok oluja mine, a onda ćeš opet izviriti iz svoga duplja i zauzeti svoje staro mjesto. No možda se varaš, Valentine, kad misliš da će i novo doba biti tako milostivo prema tebi kao što je bilo staro? što onda ako pogriješiš u računu? što onda ako te novo doba iznenadi i pregazi? Ti prisustvuješ perturbacijama koje su jedinstvene u historiji čovječanstva. Nalaziš se između dva žrvnja među kojima vješto osciliraš. Što onda ako te jedan od njih ipak dohvati? čini nam se da si precijenio svoje sposobnosti. Možda tvoja taktika koja je stara kao što je staro čovječanstvo više ne vrijedi, mada te je dosada vjerno služila, a ti si se pouzdao u nju i položio si svoj život u njezine ruke. Bojim se za tebe, Valentine.

Budući da nisam kadar pobiti njihove razloge (tako to uvijek biva, ja se zbunim, skrušim i uplašim), meni ne pada ništa pametnije na pamet nego da se ispričavam, kao da tu ima nešto što se može ili mora ispričati.

— što biste vi htjeli od mene?

— Ono što je tvoja čovječanska dužnost.

— Ja nemam ni za samoga sebe dosta. — Čim sam to izgovorio, osjetio sam da to nije imalo smisla reći, da to nije ono što sam htio reći i što sam jedino smio reći, ali oni se već slavodobitno hvataju za moj odgovor i primiču se tijesno k meni, pocrvenjevši od radosti i osjećaja pobjede.

— A zar ti moraš jesti triput na dan, dok drugi nemaju ni jedanput? — pitaju oni zlobno.

— Tko vas je ovlastio da govorite u njihovo ime? Tko ste vi?

— A tko si ti? U čije ti ime govoriš?

— U svoje.

— U svoje? Ti si lukav, Valentine, tebe čovjek ne može ni s koje strane pograbit. Ti si kao jegulja koja se uvijek isklizne iz ruke. Baš u toj tvojoj prividnoj krotkosti skriva

se najveća opasnost za nas. Da možeš, ti bi nas sve podavio u žlici vode. Poznamo mi tebe dobro, dobro te poznamo.

— Ja ništa ne bih htio, ja samo molim da me ostavite na miru. Ja sam čovjek sđm, koji ni od koga ništa ne traži i koji nikoga ne treba. Ja ću biti najsretniji kad više nikoga od vas ne budem vidio, kad ostanem sam sa sobom i sa svojim životom koji mi je još jedino što imam (pa i to biste mi htjeli uzeti). Molim vas da me poštediti, jer ja više ne mogu. Sve mora imati svoj kraj. Moja strpljivost nije nešto što je vječno i neizmjenno. Ja se bojim za vas i za sebe. Ja više ne mogu.

Bilo je očito da uživaju u mom nemoćnom bijesu. Pakosno su srkali slinu koja im je kapala iz usta, ali su ipak uzmakli korak od mene cereći se:

— Ti nam prijetiš, dragi Valentine? Što se to s tobom dogodilo, čovječe božji, oči su ti sasvim krvave? To je samo potvrda onoga, u što mi već davno ne sumnjamo, da si ti zapravo mnogo opasniji nego što to na prvi pogled izgleda. Pod maskom dobroćudne, bezazlene smetenosti ti zapravo skrivaš podlu, otrovnu dušu sebičnjaka, tvrđice, kukavice, bludnika i karijerista, nama je to jasno od prvoga dana otkada te poznajemo. Prerušio si se u čovjeka i navukao si masku na lice (da nas zavaráš), no u duši si ostao i dalje zvijer, mala, jedna zvijer, koja podmuklo štekće pod zaštitom mraka a izbjegava danje svjetlo. Ti zaslužuješ samo prezir, zato se ne osvrćemo na tvoje smiješne prijetnje i s gnušanjem odbijamo tvoje uvrede na koje ne odgovaramo i koje se nas ništa ne tiču. To nam je hvala za sve što smo učinili za tebe. Mi smo se uvijek znali visoko uzdići nad sitnim pakostima i uvredama desperatera, renegata i slabića, koji žive, slijepi i gluhi za sve oko sebe, samo za svoju jadnu, žalosnu, bijednu ličnu sreću koja je uostalom besmisao i nemogućnost. Uvukao si se kao žaba u topli, masni mulj jer je na močvaru u kojoj živiš pao snijeg i led. Nadaš se da ćeš kad zima prođe opet izvući glavu iz mulja i zakreketati radosno u proljetnu večer, no mi te uvjeravamo da se uzalud nadaš. Mi ćemo se pobrinuti za tebe, dobri čovječe, kad novo doba, za koje se zajedno s nama a bez tebe i protiv tebe (to ne smiješ zaboraviti) bori cijelo pošteno čovječanstvo, dođe. Mi te vodimo u evidenciji, mili Valentine, a ti i ne slutiš što ti se sprema. Samo ćeš se jednoga (po svoj prilici vjetrovitog i

hladnog, no mi nismo proroci, pogledaj u stoljetni kalendar) dana probuditi i nećeš više moći prepoznati samoga sebe. Kud god se budeš okrenuo, svuda će te čekati zatvorena vrata, siva, hladna, zatvorena lica, zatvorene, mrtve oči bez sjaja. No mi nismo proroci, pa se zato nećemo upuštati u pojedinosti. Molim, mi ovo ne govorimo zbog sebe, nego zbog tebe, ne za naše nego za tvoje dobro.

Imali su strahovitu sposobnost da me dotuku svojom hladnom rječitošću i logikom u kojoj nisu štedjeli argumentima. Uzmicao sam ispred njih, a oni su, osjećajući svoju pobjedu i uživajući u njoj, sve tješnje stezali svoj krug oko mene. Njihova majmunska, dlakava, samozadovoljna lica opkolila su me sa svih strana. Iz njih je svijetlila zla, ružna radost i nadmoć, prema kojoj sam ja bio nemoćan. Postalo mi je iznenađa zima iako su po planinskim kosama, trgovima i ulicama još uvijek tekli čitavi potoci zlata koje je sunce ostavilo za sobom, poškopivši nas još posljednji put žalostnom, večernjom, zlatnom kišom. Kuće su izašle iz svojih temelja. Na praznim prozorima su sjedjeli stanari u noćnim košuljama i pidžamama. Tramvaji su stali. Jedan je automobil pokušao probiti krug oko mene (bio je brz i nestvaran kao misao), no nije mu uspjelo. Morao je stati izvan kruga, teško dašćuci. Tada su sva lica oko mene postala jedno, groteskno veliko i razjapljeno. Ono se nagnulo nad mene i milostivo me potapšalo po ramenu:

— No, Valentine, ništa se ti ne boj nas. Nismo mi tako zli kako se to možda tebi čini. Hvala bogu, godinama smo zajedno išli u školu i sjedjeli u istoj klupi, pa valjda nećemo sada preko noći postati neprijatelji. Digni glavu, Valentine, zajedno smo maturirali i krenuli u svijet, koji se, kao golema, šarena slikovnica, otvorio pred nama (sjećaš li se tko nam je to rekao na maturnoj večeri?), a sad smo se skoro posvadili zbog nekoga trećeg tko nam nikada nije bio ni prijatelj ni neprijatelj. Vidiš, već je noć. Voliš li ti noć, Valentine?

U dnu ulice pištala su djeca. Velika, ljubičasta, šuplja kućna sjena zakrilila nas je blago ogromnom glavom. Oko mene je ponovno, kao da su iznikla iz zemlje, oživjelo mnogo lica koja se dobroćudno smijahu. Mnogo me je ruku tapšalo po ramenima.

— Imaš li cigaretu, Valentine?

— Možeš li mi posuditi deset dinara, Valentine?

— **Mogao bi nas pozvati na čašu piva, Valentine?**

— Zašto nas tako mrko gledaš, Valentine? Zar si zaboravio da smo zajedno bili prvi put u javnoj kući? To je kao neke vrste krvna veza među nama. Zaista je već vrijeme da nas upoznaš sa svojom ženom. Ili se ti možda bojiš, Valentine?

Kroz stare, lisnate platane kapao je modri, topli mrak. Golubovi su u jatima lijetali preko parka. Zrak je teško vonjao vrućom prašinom, benzinskim isparivanjima i znojem. Ženske su oči u polutama gorjele kao plavi, ljubičasti i zlatni lampioni koji se njišu na vjetru.



MRAČNA MLADOST

A SAM odrastao u malom gradiću na granici Bosne, uz koji je dan i noć tekla žuta, mutna Sava sa zelenim, bujnim gustišem vrbika uz obale i praznim, pustim, tužnim, močvarnim pješćanim prudovima koji se jednolično redahu u nedogled. Mali, nečisti, ružni, nujni gradić s nekoliko od starosti posivjelih, trošnih džamija i crkava, s prašnim, blatnim, prebučnim i pretijesnim ciganskim mahalama koje su uvijek bile pune bose, gladne, krastave, ušljive, velike i male djece u šarenim prnjama i pasa, s jetkim, ljutim mirisom pečene janjetine, suhих kozjih kobasica, svježeg pšeničnog hljeba i crne kave, mirisom vječnim i neizbježnim kao smrt, koji su svi ljudi nosili na sebi i u sebi, bio je dobar, drag prijatelj moga djetinjstva, prisno se saživjevši s njim. Tekla je Sava pod starim, crvotočnim, trulim drvenim mostom preko kojega su hodočastili u Slavoniju pečalbari, trgovci čilima i šljiva i krijumčari duhana, a s obale je gledahu četverouglasti, sivi čardaci s prozorima, okovanim rešetkama, i visokim tarabama za kojima je, nevidljiv i tajanstven, žuborio ženski razgovor i smijeh. Sjedjeli su na trgu jedan uz drugoga hamali, trgovčići, općinski panduri, mali obrtnici, obučari, krojači i besposličari, nogu podvitih pod sebe, u svojim tijesnim, vlažnim, smrdljivim, nezdravim izbicama, ili na rubu izlokanaog, uskog pločnika, raspravljajući o politici o kojoj su govorili vrlo bučno i žučno, s naročitim smislom za lokalne gradske interese, koje stavljahu iznad svega, o zlatnom dobu Abdul-Hamida i o reformama Kemal-paše, o ratovima koji vise u uzduhu, o stranim zemljama koje nikada nisu vidjeli, ali su poznavali svako selo i svaki potok u njima, o krizi, o novom vremenu i njegovu opakom moralu koji oni nisu mogli razumjeti, o sitnim čaršijskim događajima i o duhanu koji je sada skup, loš i ništa ne vrijedi (a njihov stari,

predratni bosanski duhan bio je žut kao zlato). Tromo i lijeno vrijeme se us'drilo u mrtvim sokacima kroz koje samo katkada, po neravnim kockama kaldrme između kojih su rasle koprive i korov, zakloparaju bule drvenim nanulama. Život je u gradiću bio spokojan, tih i bez velikih događaja, više samo sličan životu nego pravi život, sa svojim uzbudljivim mjesnim pitanjima i brigama koje s jedne strane nisu prelazile preko Save, a s druge preko planina koje su u velikom, šumovitom lancu zaokružile gradić s juga i sa zapada, ostavivši slobodan samo put prema istoku uz neravnu, izvijuganu savsku obalu koju su obilježili zelenim pojasom vrbici i podvodni pašnjaci uz njih. Trgovci su stajali na vratima dućana u pletenim čakširama i plitkim cipelama, pušili lule ili cigarete i monotono pljuvali na pločnik dosađujući se. Nakrivljenih fesova ili šešira, pucketajući bičevima koje visoko podizahu u zrak, uvijek skloni rakiji, kletvi i kavzi jer je posta bilo malo a još je slabije bio plaćen, kočijaši su dvaput dnevno odlazili s fijakerima preko mosta do željezničke stanice i vraćali se opet natrag, najčešće sami i najčešće pijani. Nad gradićem strmo i uzduž rasle su u ogromnim ploštinama šume koje je po sredini parala šumska željeznica. Kao veliko, zeleno more golemih razmjera, živo i pokretno, nadirući s visova u ravnicu koju stezahu čeličnim kliještima, šume bacahu svoju vlažnu, tešku, tamnu, hladnu sjenu na kuće i ljude svjesne svoje snage, moći i ugleda koji im nitko ne mogaše osporiti. Čuvale su u sebi bogatstvo tisuća i milijuna stabala, armiju moćniju i vredniju od svih armija na svijetu, koja nije ni jedan narod podjarmila i ni jednog čovjeka ubila. Bile su starije, pametnije i bolje od ljudi, davale su im sve što su imale, a nisu tražile od njih ništa zauzvrat. Nepregledno i nepobjedno bilo je prostranstvo šuma pod kojim su ljudske kuće bile manje i krhkije od puževih kućica, a ljudska bijeda i ništavnost veća od vječnosti. Išao sam sam tijesnim, kržljivim drvoredom ispred škote, a golema sjena planinskog masiva, kao ogromna glava, rasla je iznad kuća i budila u srcu tjeskobu i strah. Pred kišu šume su uvijek punile gradić prigušenim, mračnim šumom (to su kišne kapi bubnjale po bezbrojnom lišću koje je lomio i vitlao vjetar). Vrlo sam dobro zapamtio to naviještanje oluje u svom rodnom mjestu: tada su se prozori žurno zatvarali, mahale su opustjele, psi se (zajedno s djecom) posakrivali po kućama i avlijama te

prestali natezati prazna govedska crijeva i burage. Sava je postala glasnija i brža pod mostom koji je žalosno zaškripao.

Trgovina mješovite robe moga oca bila je u sredini trga. Kante s petrolejem i kolomazom i vreće kukuruznog i pšeničnog brašna zakrčivale su ulaz u nju, ostavivši samo uzak prolaz kroz koji se jedva mogao provući odrastao čovjek. Zajašivši na vreće, djeca su obično u zaletu preskakala preko praga, dok su odrasli dostojanstveno dizali noge u zrak kao fijakerski konji, štiteći rukama glave od niskih vratnica. Sam dućan mirisao je jako prženom kavom, čajem, cimetovim korama, smokvama, grožđicama i čokoladom. Mirisao je u isto vrijeme mirisavim sapunima koji su bili poredani po veličini i po boji sprijeda na stolu. Iz stražnjeg dijela dućana mirisahu jako različita sukna, vunene i pamučne tkanine, muške i ženske, milovka, škrob i koža. Naročito jak miris (u isto vrijeme blag i rezak kao amonijak) isparivao je jedan otrov za štakore u zelenim, zapečaćenim tubama koje je otac čuvao od mene i od pomoćnika na najvišem pretincu stalaže u dvije velike kartonske kutije, ne dopuštajući nikome da dira u nj. Na podu, popločenom betonskim pločama, bilo je uvijek mnogo različitih otpadaka od jela, gnjilih krumpirovih klica, prosute nečiste zobi i ječma, uz razno drugo smeće koje su pomoćnici nemarno čistili svako podne i svaku večer kad se dućan zatvarao. Mati mi je umrla kad sam bio u drugom razredu osnovne škole. Sjećam se da je, baš obratno od oca, vrlo visokog, crvenog, ugojenog i grubog čovjeka koji ne trpi pogovora i kojega nije nitko volio pa ni ja, izgledala uvijek tiha, nježna, žalosna i mala kao djevojčica. Oblačila je najradije zelenu svilenu bluzu, crne čarape i crne cipele (iako to nije pristajalo jedno uz drugo, njoj je stajalo dobro), a kosu je vezala svilenim, kockastim rupcem pod kojim joj je lice bilo još sitnije i bljeđe. Vrat je zamatala ljeti i zimi vunenim šalom i metala redovno vatu u uši bojeći se propuha i prehlade od koje je vječno patila. Dok je od oca bilo teško iščekati osmijeh (obično uvijek nagnutog nad neke masne, otrcane papire s računima, s olovkom u ruci, namrgođenog i zlovoljnog), ona se nije gotovo nikada ljutila, čak ni onda kad joj je nešto zaista bilo krivo. Išla je kroz dućan i kroz naše dvije polumračne sobe koje su se nalazile iza dućana, tiho i bezglasno. Svakome je bila na usluzi, nije poznavala umora ni zlovolje, nije znala nikada što je to dosada.

Nedjeljom me vodila u crkvu (jedinu katoličku među dvije pravoslavne i četiri džamije) pošto mi je prije sama očistila i namazala uljem cipele, obukla čistu košulju i razdijelila kosu po sredini. Bila je začudo, u našem prljavom, gladnom i smrdljivom mjestu, čista, marljiva i uredna do strogosti. U našem stanu nikada nije bilo prašine na pokućstvu, nikada nam prozori nisu bili upljuvani od muha, nikada nije posuđe poslije ručka ili večere ostalo neoprano. Bila je slaba i krhka kao cvijet, no tijelo joj je bilo puno čudesne snage koju nikakav rad nije mogao iscrpsti. Uvijek čista, uredna i nasmiješena kao lutka sve je dospjela spremiti, za sve je imala vremena i svuda je uvijek stigla u pravi čas: k ocu, da mu donese čiste gaće i košulju, lavor s vodom i ručnik, da mu pomogne obući čizme i obući kaput; k meni, da me digne iz kreveta, umije, počešlja, obuče, nahrani i otpremi u školu; u kuhinju, da skuha ručak za nas i za pomoćnike, da opere i izglrača rublje, da pospremi, oprashi, očisti i izriba dvije sobe i hodnik (otac, škrt, lakom za novcima, bezdušan i nepovjerljiv prema svakome, pa i prema njoj, nije nikada htio držati sluškinju u kući iako je posla bilo preko glave, nego je sve morala svršiti mati sama; jedino nedjeljom i blagdanima, ili ljeti kad bi još za dana zatvorili dućan, pomagali su joj pomoćnici, no i oni su se voljeli izvući, i uspijevalo im je to skoro uvijek); u dućan za pazarnih dana, kad bi ljudi naročito nagrnuli, da pomogne ocu i pomoćnicima. Kašljala je pomalo, tužila se često da joj otječu noge, kuhala različite ljekovite trave i korijenje koje su prodavale gradske vračare, stare, lažljive Ciganke, nadarila svakog prosjaka koji bi pokucao na našim vratima, pomogla rado svakome i venula uz to iz dana u dan, kao vodena ptica na kopnu.

— Sine! — zvala me je često dok sam stajao uz nju u sobi i gledao u tužno, ispaćeno Isusovo lice pred kojim se mati molila. — Voliš li ti mene, sine?

Kod nas se u kući vrlo rijetko govorilo o tome da li tko koga voli ili ne voli. Sam otac nije nikada ni jednom riječju, pa ni jednim pogledom, odao voli li nas ili smo mu sasvim ravnodušni, možda čak i mrski, kao nešto što mu samo smeta da se može sasvim posvetiti stjecanju novca, svom jedinom životnom cilju. Zato su me takva materina pitanja zbnjivala, zastidivala i nagonila mi krv u lice.

— Vama danas opet nije dobro, mati?

— Ostat ćeš ti bez matere prije nego se i nadaš.

Hvatao sam je za ruku i gledao uplašeno u nju:

— **Zašto mi to govorite?**

— **Zato jer je to istina.**

— Što ću ja bez vas, mati? — Počeo sam plakati (kao dijete, ja sam plakao rado i često, za svaku malo oštriju riječ ili pogled), koljena mi zadrhtaše. — Kako bih ja mogao biti bez vas, mati?

— Bit ćeš, jer ćeš morati biti.

— Ne mogu biti, ne mogu biti.

— Možeš, sine, možeš. — U razgovoru ona me nikada nije zvala imenom, koje mi je otac dao protiv njezine volje kao uspomenu na nekog svog prijatelja mađariziranog Slovaka s kojim je bio zajedno u ratu. Zapravo on se s tim Slovakom upoznao ne u ratu nego u nekoj galicijskoj bolnici čudnog imena koje nikada nisam mogao zapamtiti, gdje su zajedno, u najvećem prijateljstvu, proveli sedam mjeseci, jer otac je u ratu izdržao svega dvije nedjelje, a zatim se, neznatno ranjen u lijevu nogu, do kraja rata povlačio po češkim i austrijskim bolnicama u pozadini i kod kuće, izvlačeći se na različite načine, samo njemu znane, vrlo vješto i lukavo, da ga opet ne pošalju natrag, što mu je konačno i uspjelo. Taj Slovak je kasnije nekoliko puta dolazio k nama i ostajao kod nas dva, tri, najviše četiri dana, na veliko ogorčenje matere koja ga nikako nije mogla podnijeti. Volio je jesti, piti, pjevati i pušiti, pogrešno je izgovarao hrvatske riječi zanoseći na mađarski i zamjenjujući lica, nagovarao je oca da pođu zajedno u Belgiju, kuda je kasnije zaista i otišao a gdje mu se zameo trag. Otac ga se često sjećao kad bi malo više popio, no trijezan ga nije nikada spominjao; mati se kod njegova imena uvijek nerazumljivo namrštila, zasut jela i otišla iz sobe, ostavivši oca samoga ili sa mnom, ako nije i mene odvukla sa sobom u kuhinju. Što je bilo tome razlog, to nikada nisam mogao doznati. Između nje i Slovaka postojala je neka tamna tajna, možda materi ružna i odvratna, kad nije mogla podnijeti sjećanje na nju. Šutljiva, pobožna d zatvorena u sebe, ona ju je ponijela sa sobom i u grob, ne povjerivši je nikome.

— Lako za to, sine; dovest će ti otac drugu mater, bolju i ljepšu od mene. Dovest će ti, pa ćeš brzo zaboraviti na mene, i još će ti drago biti da me nema. Još ćeš se veseliti što sam

umrla, kao što će se i otac veseliti. Drago će vam biti što ste me se riješili.

Glasno sam zajecao, a mati je nastavila dalje, ne obazirući se na mene, kao da ne govori meni nego samoj sebi, žučno, bolno i optužujući, da izbacim iz sebe sve što ju je mučilo i boljelo i što se gomilalo u njoj kroz godine tužnog, čemernog života uz oca, bez radosti i sunčane svjetlosti, bez najosnovnijih čovječanskih prava, u vječnom radu, brizi, hitnji i nemiru.

— Što sam ja njemu, tvome ocu, da bi se on trebao plašiti za moj život i strepiti od moje smrti? Vrijedim li ja za njega išta više od njegove lule, od njegovih čizama koje mu svaki dan svlačim i oblačim, od njegovih pomoćnika koje može otjerati kad mu se svidi, ili kad mu se učini da ne stječu dovoljno gorljivo za njega? Zar je on mene ikada smatrao svojom ženom, materom svoga sina, s kojom se zakleo na vjernost pred oltarom? Zar ja nisam za njega stvar koju on namješta i okreće kako je njemu najzgodnije? Kako se ja mogu nadati da ćeš ti, njegov sin, njegova krv i njegova ćud, ikada biti bolji od njega kad si već sada sličan njemu, govoriš istim riječima kojima on govori, poprimaš iste navike koje se njemu sviđaju, i slijediš ga u stopu u svemu? Meni je najbolje da me nema, da se ja smirim od njega, od tebe, od sebe i od života, da ja pođem svojim putem, a vi svojim, pa da se više nikada ne sastanemo. Ti ćeš možda i zaplakati za mnom, jer si još dijete i jer ti još srce nije tako okorjelo kao njegovo, no brzo ćeš se utješiti i zaboraviti na me. Doći će druga mati u kuću i s njom druga djeca, postat će veselije i glasnije u ovim sobama u kojima sada moraš biti tih i šutljiv. Ti ćeš rasti i postajati sve veći, iz dana u dan ćete biti sve bogatiji, za to se skrbi otac, zaboravit ćeš svoju mrtvu, tihu, boležljivu mater, ako te što i sjeti na nju. Što sam ja tu potrebna, i tko tu mene zaista voli ili treba? Zar on, tvoj otac? Ili ti, njegov i moj sin? On voli bogatstvo i samo bogatstvo. On zna da će kad bude bogat, lako naći deset drugih, mlađih i ljepših žena od mene koje će mu se same nametati. Ti si dijete, ti još ne znaš ni sam koga voliš i što voliš. Nikoga ja nemam, sine moj, ni tebe, ni njega, ni prijatelja, ni ljudi, ni boga, nikoga. Svima sam ja vama samo sluškinja i ništa drugo, jednima na jedan a drugima na drugi način. Svima vama ja trebam samo zato da vas hranim, obla-

čim i umivam, da vam cipele čistim i perem košulje. Zar nije bolje da me nema?

Teško je bilo zaustaviti mater kad je jedanput počela govoriti. Ona koja je šutjela i trpjela cijeli život, koja je znala samo za riječi utjehe i molitve, kad je počela optuživati, nije znala (ili nije mogla) svršiti. Govorila je, optuživala, prekoravala i jadala se za već zaboravljene nepravde koje su se davno zbile, ali koje su nju pekle još uvijek istom žestinom, za očevu hladnoću i grubost kojom je odgovarao na njezinu ljubav i požrtvovnost, za sve zlo koje ju je stiglo u životu, a koje često i nije skrivio otac, za svoj uzaludni život koji je bio bez sreće i bez ljubavi. Zaboravljajući da tome nisam nimalo kriv ja, ali jer sam ja bio jedini koji ju je htio slušati (otac je na njezine tužbe odgovarao psovka i mržnjom), plaćući zajedno s njom što je nju samo još više jadilo i boljelo, ona je izlivala sav svoj očaj, bol i gorčinu na mene koji se nisam mogao obraniti. Možda je u tom mučenju, koje se nije ograničavalo samo na nju, bilo i malo mržnje na život i na ljude koji su bili sretniji i veseliji od nje; ja to nisam mogao znati jer sam bio dijete, a mati je čuvala svoje posljednje misli za sebe, ne povjeravajući ih nikome, pa ni meni (možda zato što je bila uvjerena da ih ja ne bih mogao razumjeti). Sati su tako znali proći u grčevitom plaču i suzama, njezinima i mojim, a onda je mati brzo obrisala oči, oprala ruke i umila se da izbriše tragove suza s lica, uzela moju glavu u ruke i rekla umirujući:

— A sad je dosta plača, prestani! Zašto plačeš?

Kao da je bila srdita sama na sebe zbog svoje slabosti, silom se nasmiješila milujući me po kosi:

— Kad ti kažem da prestaneš. — Grizla ju je tajna bol koju je nosila u sebi, sušica kojoj je pogodovao naporan rad, slaba ishrana, nezdrav stan i očeva ružna sebičnost koja joj je svakako bila najteži teret. Možda je moja kasnija nesposobnost da se snađem u životu, nemoć i slabost prema jačima od sebe, zbog koje sam toliko patio i krvario, imala svoj korijen u tima tako čestim materinim suzama koje sam iz najranijeg djetinjstva ponio sa sobom u život mjesto roditeljskog blagoslova; možda je sve ono što je kasnije došlo, moralo doći, da upotpuni materino stradanje, a ja sam u svemu tome bio posve nemoćan i bezvrijedan, noseći na sebi breme prokletstva kojega se nisam mogao nikako osloboditi.

U svakom slučaju mati je svojim životom odredila smjer moga života, a ja kod toga nisam mogao ništa ni promijeniti ni dodati. Mogao sam samo šutjeti i trpjeti. Meni je to danas jasno iako ne vjerujem u sudbinu; život me je naučio da vjerujem i u ono što mi je još jučer izgledalo apsurdno i smiješno, jer je svaki dan ne samo novi, crni ili crveni (više crnih, nego crvenih) datum u kalendaru, s novim brigama i novim strepnjama, nego i novi živi organizam koji nema nikakove veze s onim jučerašnjim, koji živi, raste, pati, gladuje i gine, kao što živi i gine čovjek, zvijer ili stablo. Novi dan ide kao novi čovjek ulicama prepunim starih, mrtvih dana i starih ljudi, ne misleći na ono što je bilo jučer jer o tome vodi brigu njegov mrtvi otac, ne osvrćući se na prigovore koje mu stavljaju ljudi, tvrdokorno zagledan pred sebe, beščutan od svojeg zla i bijede za tuđe zlo, hladan i siv. Ima u danima nešto što mi ljudi ne možemo razumjeti, kao što ne možemo razumjeti samozadovoljni i samouvjereni rast stabla ili tok rijeke, nešto što odbija i privlači u isto vrijeme, jer je dan organizam koji nema s našim organizmom ništa zajedničko. Sjećanja iz djetinjstva i dani najranije mladosti žive u čovjeku do groba, prate ga vjernije od sjene kroz cijeli život, tješe ga kad se rasplače, ili ga stišavaju kad se prebučno razveseli, no nikada neće da se sasvim izjednače s čovjekom, sebično zaljubljeni u svoju nezavisnost i mir u kome ih ništa ne može pokolebati. Zato je dobro biti dijete, ali nije dobro biti star, a imati srce djeteta, ili biti mlad sa srcem starca, jer su starost i djetinjstvo dva pojma koji se međusobno isključuju: starost umna i zla kao sve što je odviše umno, a djetinjstvo vedro i jednostavno kao šum kiše u olucima. Treba pokopati svoje djetinjstvo kao jučerašnji dan, te živjeti za danas, od danas i sa danas. Ja sam to znao isto tako kao što sam znao da ja tako živjeti ne mogu, da daleka, blijeda materina slika u mom tamnom sjećanju nikada neće umrijeti, a s njom da neće nikada umrijeti ni djetinjstvo koje je mati zadahnula suzama i svojim kratkim, neveselim životom koji se prerano ugasio.

— Hoćeš li, sine, čašu mlijeka? — pita me mati često uvečer kad plačem sam u svojoj sobi, blijedo se smiješeći u mraku kroz maglom zahukana prozorska stakla za kojima laje zimski vjetar. Kosa joj je raspletena i žalosna, po zele-

noj bluzi blistaju smrznute suze, ruke su joj žute i mirne kad ih meće na moju vrelu glavu.

— Ne, mati, to nisi ti! — kažem ja i ogledam se tjeskobno oko sebe. U mraku titraju ugasli odrazi velikog zidnog zrcala u kome se javlja moje fantastično, prozirno lice sa zlatnim iskrama u očima. Ruka mi je hladna i tamna, mrtve riječi cvatu svuda po zidovima, narančasto se žari cigareta zaboravljena na stolu, a mati ide sama kroz zimsku noć i nosi u ruci čašu smrznutog mlijeka koje je blijedo i slano kao suze.

— Dobro je da popiješ čašu mlijeka — kaže mi ona i tiho se smiješi kroz suze. — Mlijeko je zdravo, a ti si tako slab. Zašto si ti uvijek tako slab, sine?

Kad je mati umrla, bio je dan siv i tmuran. Rani jesenski vjetar trgao je suho lišće s dudova i brijestova koji su rasli na trgu pred našom kućom. Posljednje dane smrti ona uopće nije ustajala iz kreveta. Ležala je u njemu u vrućici, buncala i prevrtala se pod teškim pokrivačima. Otac nije dopustio da pozovemo liječnika. Držao je da je to suvišan trošak i da materijalno više nema pomoći. Nije ju došao ni pogledati kad ga je zvala u groznici s očajnom upornošću zaljubljenih žena koja je sve žrtvovala za nj, pa i svoj život. Te dane je bio baš naročito dobre volje. Izvan svog običaja šalio se s ljudima u dućanu i nije se kao obično ljutio kad su se žene pogađale s njim za platno. Ja sam sam vidio kako je, nagnuvši se preko stola, uhvatio načelnikovu sluškinju za punu dojku koja je stršila iz tijesne bluze, i nije se ništa srdio kad ga je ona, u smijehu, udarila po ruci. Mati je izdimala sporo, bolno i teško, kao što joj je težak i bolan bio život. Izgledalo je kao da smrt mora posebno svladati svaki dio njezina tijela, toliko je otpornosti i životne snage bilo u njoj. Najprije ju je izdao glas. Počela je hripati i pištati, ispreplela je ruke i pokušala se izdignuti u krevetu, no jedva je malo pomakla glavu. Kad sam joj ja dodao čašu s vodom, odgurnula me je blago od sebe.

— Valentine, nemoj me mučiti — rekla je. Po tome što me je nazvala imenom, shvatio sam da se s njom zbiva nešto novo i krupno što još dosada nisam vidio kod nje. Zatim je dodala poluglasno, s naporom izgovarajući svaku riječ i sri-

čuci slogove kao malo dijete kad uči čitati, tako tiho da sam je jedva mogao razumjeti. — Voliš li ti mene, Valentine?

Popostala je malo da se odmori.

— Mati! — vrisnuo sam ja i zakopao glavu u jastuke, vlažne i vrele od njezina znoja. — Moja mati!

Pogledala me je ukočenim, staklenim pogledom koji ništa ne shvaćaše.

— Voliš svoju mater? Kako ne bi volio svoju mater!

Zatim je zatvorila oči i opružila voštane, mrtvačke ruke po pokrivaču. Jedan za drugim umirali su joj udovi padajući u grč od koga se više nisu oporavljali. Sve bljeđe joj je bilo lice. Sami od sebe drhtali su joj lični mišići, kao zategnute žice na glazbalu. Htjela je otvoriti usta, no iz njih je izašla samo pjena. Osjećao sam da bi trebalo vikati u pomoć, zvati oca, da bi trebalo otrčati po ljude, maknuti se s mjesta, učiniti nešto, no materine se oči opet rastvoriše, i njihov pogled se zaustavi na meni s neizrecivom nježnošću i bolom. Bio sam sav u suzama, lice mi je podbuhlo od nespavanja, straha i plača. Taj njezin posljednji pogled prikovao me na mjestu. Nagnuo sam se nad nju, i ona mi je sasvim blago, jedva vidljivim pokretom već mrtve ruke dodirnula lice. To je bio neke vrsti njezin oproštaj sa mnom, oproštaj pun dirljive, bolne nježnosti koja je parala srce. Za dokaz da je posljednja njezina misao namijenjena meni, i samo meni. Zatim joj se cijelo tijelo još jedanput strese, kao da će iznova oživjeti. Oči joj se sledeniše i ukočiše. **Nepomične, sa staklenom, smrznutom suzom kao zvijezde.** Još joj jedanput zatitraše žile na vratu.

Ostao sam sam i zajauknuo.

Ušao je otac, prekrstio se i rekao šuplje:

— Mrtva, pa mrtva. Nije ona jedina žena na svijetu koja je umrla mlada. Kao da nećemo i mi za njom.

Klečao sam uz krevet i lupao glavom po drvenim okvirima na kojima je ležala materina mrtva ruka, dok se otac nije rasrdio. Odigravši se pred mojim očima, tako rekavši vidljivo, nadohvat ruke, uz moje nijemo, nemoćno saučesništvo, a opet tako daleko od mene, nepojamno i strašno, **smrt** me je neizrecivo potresla. Drhtali su mi svi živci, nisam znao što radim i **što govorim** ljubeći **gorko materino nepomično** lice koje je polako hladnilo. Kasnije kad sam bolje upoznao život i kad sam se češće susreo sa smrću, taj dojam je polako

slabio i blijedio iako je smrt uvijek ostala za mene nešto zagonetno i grozno, ali i groteskno, nestvarno u isti mah. No ja sam tada bio dijete i volio sam svoju mater. S kolikom se snagom njezino umiranje usjeklo u moje sjećanje (ono postepeno obamiranje tijela kad je drago lice na krevetu još toplo i živo, i još se miče i grčevito diše s posljednjom, očajnom snagom utopljenika, a ipak ga više nema), najbolje se vidi iz toga što ja mjesecima poslije materina pokopa nisam pravo znao za sebe i nisam bio svjestan sebe. To je bio prvi kobni prijelom u mom životu i prvi datum zaista crn koji nisam nikada zaboravio. Poslije je bilo još mnogo takvih prijeloma i mnogo još crnjih datuma, već sam i prestao pamtiti, ali taj prvi je bio najsvježiji i najstrašniji jer se odigrao pred mojim očima i jer je bio prvi.

— Mati! — zvao sam ja tužno i zagrcavao se od plača.

— Jesi li poludio? — počeo je vikati otac, otrgnuvši me od kreveta, ali mi, ne znam zašto, nije gledao u oči. — Nisi me znao zvati dok je bilo vrijeme da joj upalimo svijeću, a sad kad je kasno, sad znaš kukati. Misliš li da će te ona čuti? Sto se nje tiče, možeš lupati glavom do sutra, ona te neće moliti da prestaneš. Njoj je sada već sve svejedno. Sasvim joj je svejedno, makar se mi svi raskidali od tuge, ona neće maknuti ni nožnim palcem. Shvati to. Sirota, ipak je bila dobra žena.

Obrisao je rukom suhe oči i okrenuo se na peti.

— Još samo da prođe sprovod, pa će opet biti sve u redu. Bolje je i za nju i za nas da se smirila. Za život i tako nije bila, samo je mučila i sebe i nas. Da su liječnici pravi ljudi, oni bi bolesnom čovjeku kad vide da mu nema pomoći, mjesto da ga muče lijekovima, sami dali otrova da se što prije smiri. No, dosta je toga, vrijeme je već da prestaneš.

Siv, nujan listopadski dan je bio kad smo u sprovodu nosili mrtvu mater na groblje; vjetar je kidao suho lišće sa starih brijestova i dudova pred našom kućom. Otac je išao sa mnom za lijesom; kao da je bio malo pognut i skrušen. Od časa do časa zatresla bi mu se ramena, no ja nisam vjerovao da plače. On je to samo glumio zbog svijeta i materinih rođaka, tetaka, strina i stričeva koji su išli odmah za nama, i koji su svaki put kad bi se očeva ramena zatresla glasno zajecali. Polako smo išli kroz šutljivi, mrtvi gradić nad

kojim se sterala zlatna i crvena jesenska planina. Između obala tekla je mutna, masna i zeleno-žuta od mulja i prvih kiša Sava, pozdravljajući nas tamnim šumom. Jedan zlatan, raščestlan dudov list pao je na materin lijes. Mi smo ga zajedno s njom spustili u grob. To je jesen slala materi posljednji pozdrav opraštajući se s njom.

Zatim je žurno zatutnjila po lijesu zemlja.

POSLIJE materine smrti otac je uzeo u kuću sluškinju da nam kuha, pere, riba i radi sve ostale kućne poslove za koje se dotada brinula mati. Sluškinji je bilo ime Tereza; bila je još mlada, crvena i debela, puno je jela i rado se bezrazložno smijala tresući punim, teškim tijelom na kratkim, zdepastim nogama koje je neprestano zabacivala desno i lijevo u hodu. Voljela je oblačiti šarene, svilene haljine, žute polucipele i prstenje, no nerado se umivala i često se zatvarala s mlađim pomoćnikom u kuhinju kad oca nije bilo kod kuće. Po gradiću se odmah peti-šesti dan počelo govorkati da sluškinja ima nešto s ocem, da je ona zaražena i da je sigurno zarazila već i oca. Istina je bila da mi otac više nije dopuštao da spavam u istoj sobi s njim, kao što je to bilo za materina života, nego sam se morao preseliti u drugu (manju i mračniju) sobu koja je gledala u dvorište. Tamo sam često sate i sate proplakao od tuge za majkom, od straha i samoće. Iz očeve sobe vodila su vrata u kuhinju, a u kuhinji je spavala Tereza. Otac se nije nimalo uzbuđivao zbog glasova koji su se širili o njemu po gradiću i za koje je on brzo doznao iako je inače bio vrlo osjetljiv na svoju čast i nije dopuštao ni najmanje aluzije na svoj intimni život. Njemu su baš u to vrijeme (prvo proljeće koje smo proveli bez majke) poslovi išli izuzetno dobro. Upuštao se u spekulacije s obveznicama agrarne reforme, trgovao žitom i rogatim blagom i bavi se mišlju da sruši staru kuću i sagradi na njezinu mjestu novu, bar dvokatnicu. Razumije se samo po sebi da mu je, što je bogatiji bio, sve više rastao i ugled i moć, pored svih ružnih glasova (i možda baš zbog njih) koji su se vezali uz njegovo ime. Kupio je nekoliko dionica u pilani, imao je nekih mračnih poslova s obveznicama ratne štete koje nije nitko drugi mogao razumjeti osim

njega, preuzeo je zastupstvo za mineralne vode za cijeli naš kotar i kanio se idućih izbora kandidirati za narodnog zastupnika, računajući sasvim trijezno koliko mu to može vrijediti u trgovini i od kolike to koristi može biti za njegove daljne poslovne namjere. On nije bio političar nego trgovac. Ne praveći razlike između politike i trgovine on je i nehotice imao pravo. Tada mu je sve išlo od ruke što god je poduzeo, i toga ga je učinilo samouvjerenim i preduzetnim. Lukav i okretan od naravi osnovao je u našem gradiću kotarsku organizaciju one političke stranke koja je bila na vladi. Iako ga je to inače stajalo dosta novaca i truda jer je morao plaćati iz svoga džepa korteše i gostiti gladne kotarske činovnike, suce i pisare koji su ga izabrali predsjednikom privremenog izbornog odbora, njegovo oduševljenje nije jenjavalo nego postajalo iz dana u dan sve veće. Hoteći pokazati i svojom vanjštinom koliko se promijenio, on se počeo ljepše oblačiti, češće je mijenjao rublje, nije više toliko psovao i prepustio je dućan gotovo sasvim pomoćnicima, a sam se bavio samo krupnijim poslovima, po njegovu mišljenju jedino dostojnima sebe i svog novog društvenog položaja. Pustio je brkove, udebljao se i okrupnjao. Ruke su mu, obrasle riđim maljama, bile ogromne i snažne, ne mirujući nikada, ni onda kad je spavao. Kad me je stegnuo njima, vrištao sam prestrašeno otimajući se, jer mi se činilo kao da sam zapao u procijep. Dosada sam ga se samo bojao i izbjegavao da se sretmem s njim, ali sad sam ga već otvoreno mrzio. Mrzio sam njegovo puno, zadovoljno, bezizražajno, nepovjerljivo lice, zadržalo od dobre, masne hrane i crvenog vina, mrzio sam njegov otresiti, prebučni način govora koji nije nikome davao za pravo, mrzio sam ga i gadio se od njega zbog njegove zvjerske bešćutnosti prema majci dok je umirala, te hladnoće i nehaja prema svemu što je podsjećalo na nju. Kao da se zaista veselio što nje više nema. Materina smrt unijela je u mene klicu sumnje prema očevoj, dosada sakrosanktnoj ispravnosti, i ja sam ga počeo uhoditi. Vrebao sam na njegove riječi, poglede i kretnje kad se obraćao Terezi. Noću sam neumorno stražario uz ključanicu naprežući se da prozrem kroz mrak susjedne sobe koju je on punio svojim disanjem, svojim znojnim, kiselim zadahom i svojom mrskom prisutnošću koja je meni nagonila suze na oči. Hvatao sam istančanim sluhom tihe, mačje korake Terezine

koji prilaze krevetu, i njihov prigušeni, vreli, žarki smijeh (otac se smijao krupno i bučno kao trublja, a Tereza visoko, piskavo i raskalašeno), koji me je punio tajanstvenim strahom i jezom. Za naročito bistrih, providnih mjesečnih noći, poslije napregnutog, dugotrajnog gledanja, kad su mi se oči već privikle na tamu, mogao sam razlikovati u mraku na krevetu bijele, debele bokove Terezine i očevu dlakavu nogu (kao udo ogromnog, čupavog reptila) među njima, i krvario sam od strahovite uvrede koju su nanosili majci. Sve je u meni vikalo protiv oca. Gadilo mi se jesti zajedno s njim jer sam ga, dok je držao nož ili vilicu u ruci i trpao lakomo meso u usta, vidio na krevetu s Terezom. Gadili su mi se njegovi dodiri, njegovi oštri, jetki pogledi koji su se znali strogo i ispitivalački zaustaviti na meni kao da nešto naslućuju. Nisam mogao fizički podnijeti da me Tereza oblači i umiva, i činio sam to sam, izbjegavajući je gdje god sam mogao. Zbog toga sam morao rano ustajati, zaključavao sam se u sobi i nisam je puštao unutra kad je kucala na vratima. Kad nisam bio u školi, bježao sam makar kuda od kuće, samo da ne moram trpjeti njezinu nesnosnu prisutnost koja mi je izgledala kao utjelovljenje pokvarenosti i zlobe. Osjetivši to, Tereza mi se na razne načine osvećivala. Klevelata me pred ocem, izmišljala lažne pripovijesti o mojoj neposlušnosti, tvrdoglavosti i razuzdanosti, sakrivala mi rublje, džepne maramice, čarape i cipele. U svojoj mržnji nije poznavala granica. Nije me smjela sama tući, no zato je znala vrlo spretno i pakosno izazvati oca protiv mene, koji me je onda tukao za godinu dana unaprijed i unatrag. Bilo je dana kad me je otac znao, na njezin nagovor, do krvi izbiti kožnatim remenom kojim je vezao hlače. Tada me je ona, uživajući u svojoj premoći, s prijetvornom, lažnom sućuti koja me je mnogo više ponižavala od očeve surovosti, uzimala u zaštitu i molila oca da prestane. Okrutnom radošću sjale su joj male, svinjske oči u debelom, bubuljičavom licu koje je imalo crvenu, hrapavu kožu kao potplati na cipelama. Bila je rodom iz Primorja, voljela je jesti jako zapaprena, zabiberena i zamašćena jela (mirodije je uopće jako voljela) iako je obično od njih dobivala proljev. Bila je gadna, tusta i odvratna, te **još** ni danas ne znam **što je moglo oca** privlačiti na njoj. Sve čega se ta žena primila postajalo je nekako samo od sebe prljavo i gnusno, dobivalo je njezin kiseli vonj, sle-

dilo se i poružnjelo. Spasivši se iz njezinih ruku predmeti su bili sretni i zadovoljni, duboko odahnuvši kad su se našli na svježem zraku. Nisam je samo ja mrzio, svi smo je u kući mrzili i željeli joj zlo, od zidova, stolova i kreveta do kućnoga praga koji se uvijek veselio kad je Tereza zapela i posrnula prelazeći preko njega. Posuđe je voljelo ostati nečisto nego da ga ona pere, rublje se tako dugo radosno njihalo na vjetru dok ga ona nije dirnula svojom poganom rukom. Zagadila nam je i otrovala život, oskvrnula nam sve dobro i sveto što smo imali u kući svojom životinjskom lakomošću, nečistoćom i odvratnošću. Kad me je otac prisilio da je molim za oprostjenje (zbog izmišljenih krivica koje se nisu nikada desile), gutao sam sramotne, krvave suze i zaklinjao se na osvetu, a zajedno sa mnom stidjeli su se, patili i zaklinjali na osvetu svi predmeti u sobi, zastori na prozorima, golubovi koji su se parili na krovovima, sunčano, zlatno ljeto koje me dozivaše, pa i Terezine vlastite haljine koje su se sramile što vise na njoj, prsten na njezinoj ruci koji je proklinjao svoj zao udes, ukosnice u njezinoj masnoj, pepeljastoj kosi koje su same od sebe ispadale iz nje (makar u prašinu i blato) čim im se pružila prilika. Dok je ona kuhala kompote i likere koje nitko osim nje nije htio ni kušati, po prozorima su međutim visjele paučine, na pokuštvu ležale debela prašina, a miševi noću šetahu po kuhinji jer nije bilo matere da učini red u kući i da opet oživi stare, divne, blažene dane koji su nestali unepovrat.

Sunce je stajalo pred kućom i zvalo:

— Izadi!

Bogato su cvale lipe, a zemlja je omamljivo vonjala trudnoćom i zrelinom. Visoko su bili oblaci, a ja sam bio malen dječak bez majke, koga nitko ne voli.

U kuhinji je otac govorio Terezi krupno i šuplje:

— Nije dobro što ga puštamo ovako uvijek samoga da ide kud hoće, sasvim će podivljati. Već se sada ne može s njim ništa, a što će biti za nekoliko godina? Treba tu načiniti nekakav red dok još nije kasno. Što ti kažeš na to?

Tereza je gorljivo potvrđivala.

I pak je konačno došao dan koji je donio kraj Terezinoj tiraniji, no možda bi bilo bolje (danas mi je to već prilično jasno) da nije nikada došao.

Jednog jutra, vrativši se kući poslije višednevnog izbjivanja za kojega se Terezina bahatost uspela do vrhunca, otac me uzeo u krilo, pogledao me skoro srdačno u oči i rekao:

— No, Valentine, dobit ćeš novu mater. Kako ti se to sviđa?

Sasvim točno se sjećam toga dana. Napolju se spremalo na kišu, vrapci su utihnuli pred kućom. Nebo je bilo pepepljasto i rđavo. Velike, raščupane sjene stabala zamišljeno se protezale na vjetru. Otac je bio neobrijan i neispavan, zaudaralo mu je iz usta na rakiju i na duhan. Velik, tih pauk bezbrižno je šetao po stolu primičući se postepeno jatuu muha koje se rojilo za vratima. Tužnog, dobrog Isusa u plavoj bluzi koji je za materina života uvijek visio nad krevetom i pogledao svojim sjetnim, modrim očima za mnom kud god bih se okrenuo, Tereza je odnijela na tavan i objesila na nje-govo mjesto neprijaznog, mrkog, ružnog sv. Nikolu, zaštitnika mornara, koji me je uvijek plašio u mraku hladnim, tvrdim, beščutnim licem i sivim, koščatim, ljuskavim, ribljim rukama. Jedan već davno mrtvi hrušt, u mojoj dječjoj kutiji za leptire, rogače, bumbare i hrušteve, počeo je neočekivano lupati krilima. To me je tako uplašilo da sam se sav stresao. Jedna je očeva čizma bila prosječena nad palcem. Druga je bila čitava, prljava i nepomična. Sav trg i sve ulice bile su pune golemih, teških, zrelih, crvenih, rasječenih lubenica iz kojih je kapao sladak, krvav sok, ranih krušaka i poznih crnih trešanja. Sve ulice su bile pune osa, pčela i gladnih šumskih ptica koje je mamio medeni, opojni miris lubenica.

Odgovorih neprijateljski:

— Novu mater? Ja neću novu mater.

— Tko tebe pita hoćeš li je ili nećeš? Dobit ćeš je, pa gotovo. Čekaj još nekoliko dana dok dođe. Ona je iz Slavonije i ne govori tako kao mi. Zateže malo riječi. Pazi da ne budeš bezobrazan i da se ne vladaš prema njoj kao što se držiš prema Terezi, jer ćeš se tada gadno posvaditi sa mnom. Sad se gubi u školu, i da mi se više nisi natjeravao po cesti kad ideš kući.

— Neću novu mater, neću novu mater! — vikao sam ja, no oca začudo to nije smetalo kako sam očekivao. Šutke me skinuo s koljena i otišao u dućan. Lupao sam nogama po podu, derao se koliko sam najviše mogao, vrištao i čupao kosu, ali nitko nije došao da me umiri ili ispsuje, pustili su

me da radim što hoću dok mi ne dosadi, nadajući se da ću tako brže prestati. Kad sam se umorio, izašao sam u hodnik i susreo se s vrlo mrkom Terezom koja me nije ni pogledala.

— što to znači? — pomislio sam ja. — Zar se Tereza ne veseli dolasku nove matere?

Navukao sam čarape na noge. Dok sam tražio po sobi sandale koje je Tereza namjernon gurnula pod krevet, viknuo sam u kuhinju:

— Tereza!

Nije bilo odgovora.

— Tereza! — viknuo sam ja još jedanput. — Dobit ćemo novu mater!

Opet nije bilo odgovora.

Prolazeći uz kuhinju, ja sam, navirivši se kroz otvorena vrata, bacio staru čarapu u Terezinu glavu, nagnutu nad štednjak. Čas zatim bio sam na cesti, praćen Terezinim žučnim psovkama koje su bile pune otrova i mržnje.

No već za nekoliko dana postalo mi je jasno zašto se **N** Tereza ne veseli promjeni u našoj kući. Maćeha je došla u nedjelju u automobilu s mnogo gostiju u crnim odijelima koji su se svi zakitili ružmarinom. Bila je sva u bijeloj šuštavoj svili, na ruci joj zvečale zlatne grivne, oko vrata joj visio đerdan s lažnim biserima koji su se čarobno sjali na sunčanom svjetlu. Svadba je proslavljena raskošno. Otac je dao ispeći dva odojka i jedno janje, popito je nekoliko hektolitara vina, piva i rakije. Otac je također obukao crno odijelo, u zapučak je stavio crveni karanfil. Bio je glatko počešljan, obrijan i radostan. Za svadbu je naročito kupio novi džepni zlatni sat s malim, crvenim kamenom na navijaču, ponosno pogledavajući svaki čas u nj. Izgledao je vrlo ozbiljno i dostojanstveno uz mladu (nije još navršila ni devetnaest godina), vitku i lijepu maćehu, među gostima koji su svi bili niži od njega, brbljavi i brzo se opili. Na svadbu je pozvao svoje istaknute političke saveznike i prijatelje, uglednije domaće činovništvo, mnogo naših dalekih rođaka s kojima se već godinama nismo vidjeli, dva-tri mjesna trgovca i obrtnika i svu brojnu, gladnu maćehinu rodbinu koja se sva sjatila oko punog stola. Da smjestimo goste, morali smo maknuti suvišno pokućstvo iz prve, veće sobe koja je gledala na trg, ali i u nju su se jedva svi strpali, tiskajući se

na stolicama koje potmulo škripahu, gurajući jedan drugoga laktima i koljenima, srčuci glasno juhu i nespretno mašući vilicama po zraku. Toliko je novih lica došlo tu večer u našu kuću (tri dana su trajale grozničave pripreme za taj jedan dan jer se otac htio u svakom pogledu iskazati) da sam se ja odmah iz početka poplašio i stišao, povukavši se u kut otkuda sam ih mogao sve nesmetano promatrati. Malo me je smetao njihov svečani izgled, ljuti mirisi koje su žene donijele sa sobom, neprestano nazdravljanje, bučno, nametljivo hvatjanje, cvijeće koje su donosili mačehi i prosipali ga po stolu koji se savijao pod težinom jela i pića. Sreski načelnik i oba suca, a s njima i njihove žene, brzo su se povukli, i prava je zabava tek tada počela. Ja koji sam se plašio ljudi i koji sam najvolio biti sam, morao sam dopustiti da me grle i ljube nepoznate, ružne, lijepe, stare i mlade žene i djevojke, sjedjeti na krilu nepoznatim ljudima koji su me s prijatnom, lažnom nježnošću gladili po kosi i po čelu, a iz usta im je zaudaralo na vino, luk, kisele krastavce i masno, slabo prožvakano meso, deklamirali smiješne i nelijepe dječje pjesme koje sam naučio u školi, te nisam dospio pravo ni odahnuti. Svi su bili protiv mene, ili nisu bili ni za mene ni protiv mene (to sam im čitao u očima), no svi su smatrali svojom dužnošću da me pohvale kako sam lijep i vrlo bistar, što je sve više smetalo mene nego njih. Obukli su mi za tu zgodu novo, plavo odijelo i prvi put u životu duge hlače. Tereza mi je dugo prala kosu sodom i sapunom, ribala mi nemilosrdno vrat, leđa i laktove tvrdim, žilavim rukama, a zatim me je cijeli sat otac učio (zapravo mučio) kako ću predati mačehi, kad dođe, kao dar od njega i od mene, mali, zlatni lančić s četverolisnom djetelinom, i što ću joj tom prilikom reći.

Teklo je tiho vrijeme kao tiha voda. Šum njegov nalikovaše šumu prigušene, uspavane tuge u nama koja se zrcalila samo u dnu očiju. Krotko su umirale muhe u svilenoj i zlatnoj paučini nad prozorima, ne oprostivši se ni s kim. Sjedeći u sumračnom uglu, ja sam se žalostio zbog izgubljenog dana koji me je mamio iz kuće u puste savske vrbike, prošarane žutom rukom jeseni, pune uzbudljivih, reskih krikova močvarnih ptica, podvodnih tunela, zmijinjih gnijezda i modrih, krilatih vidika pod dobrim, visokim nebom. Odrastao uz Savu ja sam se s vremenom toliko srastao s njom da sam bio bolestan i tužan bez nje. Tako je lijepo bilo stajati bos u ranu

jesen dok sipi prva, tiha kiša, pod sasvim zlatnom krošnjom zalutale, bijele breze među rodnim glogovim i kržljivim kruškovim stablima, gaziti do koljena kroz visoku travu koja se plete oko nogu, trčati po bijelim pješćanim puteljcima između mrtvih rukava i gledati jata ždralova i divljih gusaka kako lete prema jugu. Zračnim, raspletenim rukama, naničavši se niz rijeku, mašu vodenice srebrnim ribama u brzjoj vodi. Vodeni pauci lebde u zraku nad crnim virovima iz kojih zrači jednolika, tamna tuga. Zatim uzlijeću jata komaraca za mnom, gradić se dimi u mlakoj kiši, viču žene i Sava šumi. Bjeličasta vodena para pliva niz rijeku u raskidanim krpama koje pritiskuju jedna drugu. Idem pokisao, mokar, krvavih nogu od šaša i oštrog šljunka, gladan i ozebao, a kiša pada još jače po mojim školskim knjigama. Neposlušni vjetar tresе kišu sa zlatom pošćropljenih krošanja breza. Truli drveni balvani pod mostom žalostivo škripe. Kod kuće me čeka otac, Tereza, ručak i batine, jer sam danas opet pobjegao iz škole, hladna, žablja Terezina ruka u mojoj košulji, pljesniva, gnjila tišina sobe koju para očevo hrkanje u snu. Sava je požurila dalje, brzo zaboravivši na me. Po neravnom, drvenom pločniku padaju žuti odrazi starinskih fenjera. Noć s mrakom i daždem. Mrtve, strašne oči utopljenika u mutnoj vodi koje gledaju u mene. Koraci Tereze u kuhinji, zatim u hodniku, pa u očevoj sobi. Podmukli, ljuskavi sv. Nikola koji me mrzi. Ljepljive oči i ljepljivi dlanovi od suza. Mrak. Kiša.

Za večerom me maćeha posadila uza se, metnula mi svoju njegovanu, mirisavu, punu prstenja ruku na rame i svaki čas me nutkala vinom, likerima, kolačima i voćem. Gosti žagorljivo i lakomo navališe na stol koji su za čas preplavili svojim tustim, pretilim spodobama i trbusima, prekrili svojim lijenim sjenama, pretrpali, progutali i očistili. Debele, lijene žene smijale su se punim ustima, a muškarci su pili, čačkali prstima zube, čupkali dlačice iz nosa, držali pijane govore, vikali, pjevali, kucali se i prolijevali vino po stolu, po sebi i po svima nama, raspravljali strasno o našoj unutrašnjoj državnoj politici, o tome kako se kod nas radi sve naopako jer nemamo dosta pametnih ljudi i jer smo zaostali kulturno i politički. Pri tom su često značajno nami-givali ocu koji je sjedio nepomičan kao kip i šutljivo, mrko pio. Mora da je strahovito mnogo popio toga dana jer je

čša pred njim uvijek bila prazna i jer su mu ruke podrhtavale dok je točio vino. Nisam ga nikada vidio tako pijana. Maćeha ga je od časa do časa skrbno pogledavala kad je što rekao muklim, hrapavim glasom, no on se nije puno osvrtao na nju. Pušio je lulu koju je neprestano punio i palio, disao teško kroz nos i popravljao ogrlicu na košulji koja mu je tiskala crvenu, izbočenu jabučicu. Nešto snažno, nesvakidašnje i surovo, ali i prisno u isti mah od čega je čovjeku postajalo toplo oko srca, drijemalo je u njemu. Davao je dojam ogromnog, metalnog spomenika koji prkosi zimi, suncu i vremenu. Pošto sam i ja bio pijan, zaboravio sam na svoju dojučerašnju mržnju na maćehu i čvrsto sam se stisnuo uz nju. Malo sam se i ponosio što imam tako jakog, velikog, dostojanstvenog oca kome se svi obraćaju s poštovanjem, i tako lijepu, mladu maćehu kojoj se svi dive. Otac je naručio i glazbu koja je stigla istom pred večer. Počeo je ples. Budući da on nije htio plesati (ili nije znao), plesala je maćeha sama s gostima i letjela od plesača do plesača. Ispod dugačke, bijele haljine virile su joj male, vitke noge u plitkim, plavim cipelama i svilenim čarapama boje kože. Najviše je plesala s dva mlada, ljepuška carinika koji su izgledali kao dva brata iako su bili iz različitih mjesta i do danas uopće nisu znali jedan za drugoga (jedan je bio maćehin daleki rođak, a drugi naš). Oni su je pažljivo stezali masnim, debelim ručetinama, izmicali se stolovima i stolicama, pokašljucavali važno i popravljali kosu koja im je padala na oči i na lice. Ocu se to, čini se, nije sviđalo: nekoliko puta sam uhvatio njegov mrk, zakrvavljen pogled kako pažljivo slijedi maćehu. Pomoćnici su sjeđjeli u dnu stola kod vrata i grlili pijanu Terezu koja se svaki čas morala dizati da donese novo jelo i piće, da kuha crnu kavu i čaj, da iznese polupane čaše i obriše prolito vino. Kao hladetina podrhtavalo joj je mlohavo meso na znojnim, golim rukama. Obukla je zelenu, na prsima duboko izrezanu haljinu kroz koju se nazirahu velike grudi boje zrele mrkve. Glazba je neumorno svirala jednu pjesmu za drugom. Svirači su pjevali, pili i kucali se s nama, podvikivali i zgedali se značajno kad je koji gost skočio za Terezom u kuhinju. Naročito se među njima isticao neki debeli, tromi violinist koji je neprestano nazdravljao maćehi, kujući u zvijezde oca i hvaleći biranim riječima njegov neobični trgovački talenat koji ga izdiže nad sve

trgovce na daleko i široko. Gosti su mu burno povlađivali, žene su ciktale (maćehina mati, sestre i sestrične), glazba je parala uši, violinist je sjeo i postao opet nepokretan, mrtav, a vino je samo nestajalo na stolu. Carinici su ispod stola gurkali maćehu koljenima. Plesalo se cijelu večer i cijelu noć. Pod je bio prljav i mokar od vina i jela, od prljavih cipela i oglodanih kosti, svuda razbacanih po sobi. Težak, gust, vlažno-otrovan zadah od vina, dima, masti i znojnog isparivanja uvlačio se u dušu koja je postala tužna i rasplakana.

Izenada otac udari šakom po stolu i reče:

— Agata! — Agata je bilo ime maćehi. — Dosta je za danas.

Nastade nelagodna stanka. Gosti zbunjeno gledahu jedan u drugoga. Maćeha pocrveni i uhvati se rukom za zid. Svirači su utihnuli, samo je onaj debeli, pijani, koji je cijelu večer hvalio oca, zamahnuo violinom preko glave.

— Tako je! Pijmo! — prodera se on. — Dosta je za danas i za sutra. Ne za sutra, nego samo za danas. Pijmo!

Čas zatim bacio mu je otac punu bocu vina u glavu. Svirač zatetura, iskesi zube i klekne na pod, a krv mu šikne iz čela.

— Pijmo! — rekao je još jedanput nemoćnim, piskavim glasom maloga djeteta koje se davi.

U sobi zavlada nered i lom. Gosti poskakaše sa stolica, svirači se razbježaše, žene uplašeno zavriskuše. Netko je u toj gužvi srušio veliku lampu koja je visjela na stropu, nastao je mrak u kome se očajno izmiješaše jauci, psovke, plač i zveket stakla. Maćehina mati, grbava, krezuba, stara vještica, koja se poslije svake čaše oblizivala kao mačka, pala je u nesvijest i povukla za sobom u padu poslužavnik s čašama koji je stajao na stalku za cvijeće iza nje.

— U pomoć! U pomoć! — vikala je Tereza kriješteći. Ritala se kratkim, zdepastim nogama (pod sedlastim leđima s neobično velikom, isturenom zadnjicom) oko sebe i otimala pomoćnicima koji su je uzalud nastojali umiriti.

Ipak se sve dobro svršilo, i to uglavnom maćehinom zaslugom, koja je pokazala nevjerojatnu prisutnost duha. Jedan je carinik izvadio džepnu električnu lampicu, maćeha mu je istrgne iz ruke i osvijetli sobu. Pojava svijetla djelovala je na sve umirujuć. Netko podigne lampu koja se na sreću nije

razbila, netko drugi zapali žigicu, treći opet skinе još vruć cilindar. Žene prestadoše vrištati. Otac je stajao mirno na svom mjestu i zbunjeno se smješkao. Svirači su se vratili natrag. Carinici su podigli onesviještenu maćehinu mater, koja je ležala poprijeko preko prevaljene stolice i nije pokazivala nimalo volje da dođe k sebi. Konačno se umirila i Tereza, otrčala u kuhinju i vratila se s laborom hladne vode i ručnikom. Počeli su polijevati maćehinu mater i ona je oklijevajući otvorila oči. Sviraču su oprali krvavu glavu i zalili mu ranu jodom koji se također odnekuda stvorio na stolu. On je došao k sebi odmah poslije treće, četvrte čašice klekovače, ali je za svaki slučaj ipak popio još dvije čašice pridržavajući se stola i tjeskobno pogledajući oko sebe. Maćeha mu je sama svezala veliku, bijelu maramu oko glave, koju je Tereza izvadila iz ormara. To je bio ormar u kome se nalazilo rublje i odjeća moje pokojne majke, no taj čas nije nitko mislio na to. Polako su sve stvari u sobi opet došle na svoje mjesto, a za njima i ljudi. Tereza je s pomoćnicima koji se nisu usudivali pogledati u oca pokupila staklo i ispravila stolice. Gosti su prestali žagoriti među sobom, plaho su pogledali u oca i nisu znali kako da se drže. Smetale su im ruke i oni su malodušno tražili džepove da ih metnu u njih.

— Agata! — rekao je žalostivo otac i ispljunuo veliku gvalju koja mu se koturala u ustima.

Maćeha je nakvasila ubrus i svezala mu ga oko glave. Zatim je ispričala oca pred gostima da ga boli glava, da je malo nervozan i da mu je žao što je do svega toga došlo. Gosti su konačno opet posjedali, neodlučno se namještajući na stolicama i izgovarajući se na kasno doba noći. Svirač je dobio za krvavu glavu stotinjarku koju mu je otac prilijepio na čelo, i straha je u društvu nestalo.

U dnu stola zakreketalа je Tereza:

— Pijmo!

Ispijene su čaše do dna i raspoloženje se vratilo. Za cijelo vrijeme dok je trajala uzbuna, ja sam ostao uz oca otkuda se nisam micao, osjećajući da sam uza nj najsigurniji. Sada kad je opet počela svirka, iz početka neodlučno i tiho kao da se boji, a kasnije sve žešće i sve strasnije, ja sam se izvukao od stola i otišao k prozoru. Moglo je sigurno biti već tri sata poslije ponoći. Bližila se zora. Telegrafske žice su glasno zašumile pod prozorom. Lastavice se već budile u

gnijezdu ispod kućne strehe. Nisam bio nimalo pospan; krvo-proliće do kojega umalo da nije došlo sasvim me je otrijeznilo. Otac je sad bio tih i miran. Pio je kao i dosad (i kao da je još više pio), no druge promjene nije bilo na njemu. Kad je maćeha ponovno zaplesala, kao da mu baš hoće prkositi, on se malo nasmijao ispod brkova, ali nije rekao ni riječi. Što se kasnije događalo s njim, to je teško pojmiti. To sigurno spada u ono tajno i zagonetno što se nalazi u svakom čovjeku, ludo i umno u isti čas, neobjašnjivo i nepojmljivo, odijeljeno samo tankom, kao svilena opna, ljušturom od jave. Pošto se do mile volje naplesala s carinicima i sa svakim tko je htio, čak i s pomoćnicima (gledao sam za to vrijeme pažljivo oca, no on nije davao znaka od sebe), maćeha je postala obijesna i odlučila da oca sasvim ponizi. I ona je već bila jako pijana. Lijepa, bijela vjenčana haljina bila joj je puna crvenih i žutih vinskih mrlja i otisaka od masnih prsta. Zgužvana, raskuštrana, ružna, oznojena i umorna od plesa, ona je teturala od stolice do stolice, grlila i žene i muškarce i ljubila ih u vrat, u lice, masna, vlažna, požudna otvorena usta koja su je željno čekala. Tako je stigla i do oca i počela mu nešto žurno i uzbuđeno šaptati u uho. Što mu je govorila i što je otac mislio o tome što mu ona govori, to nitko od nas prisutnih koji smo gledali u njih nije znao. Vidjeli smo samo da se otac mršti, da mu se na čelu pojavljuje jedna, druga, treća i četvrta bora, da niječno odmahuje glavom (na što je maćehin šapat postao glasniji i vreliji), da su mu žile na vratu, na licu i na rukama nabrekle i poplavjele. Maćehine vitke, vlažne ruke oplele se oko njegovih vrata i povukle ga za sobom.

— Agata! — rekao je on prijekorno, i oči su mu postale plave, dobre i tužne, pune suza.

Maćeha ga je prisilila da se digne i s naporom ga dovuksa u sredinu sobe. Otac nije znao plesati, to se vidjelo na njemu. Sporo je klimao za njom, krivio je vrat u tijesnoj ogrlici na koju nije bio naučen, od vina mu se maglilo pred očima iz kojih su iskakale žute i zelene sjajne iskre. Maćeha je mahnula rukom sviračima, i glazba zatrešti iznenada tolikom silinom da zazvečaše stakla na prozorima. Neočekivano se violine otrijezniše i zasviraše nujno i neveselo kao da plaču. Brzo su zaplesali carinici s maćehinim sestrama i pomoćnici s Terezom. Nakrivljen, žustar i isceren kao đavao,

s bijelim povezom kroz koji je probijala krv, i s violinom koja mu je živjela i rasla u rukama, kozičav, plosnata nosa i debelih, žutih usnica, osjećajući kako ga stotinjarka blago grije u džepu, toplije i nježnije od svake žene, debeli je violinist (onaj za koga je otac predstavljao uzor dobra trgovca) okretno obigravao oko oca i maćehe koji se smiješno okretahu na istom mjestu, prislanjao uho na gudalo da iz njega izmami što vruće, što strasnije zvukove, veslao čitavim tijelom u zanosu nadahnuća i visoko zabacivao glavu, zatvorivši oči. Napolju za niskim, sivim oknima evala je duboka, teška, srebrna mjesečeva noć koju nagrđivaše svojim maglenim bljedilom zora. Povlaćeci ga za sobom teškog i tromog, vrteći ga u krugu kao medvjeda (otac je bio za glavu viši od najvišeg čovjeka u sobi), maćeha je plesala s ocem, pijana, razdrljena, bludna i prljava. Oko njih su se vrtjeli podsmješljivi, okretni, masni carinici, gazeći ocu po nogama i gurajući ga laktovima u leđa, lajala je Tereza i držala se za trbuh od smijeha (izbočeni, životinjski, četverouglasti trbuh s otečenim mokraćnim mjehurom) grbava maćehina mati. U smijehu, u glazbi, u znoju i kalu, dok je napolju krvarilo jutarnje nebo, među pijanim, smrdljivim, znojnim i požudnim ženskim mesom koje je gnusno kikotalo, svijetlila je samo bolno, gorko i tužno golema očeva glava s prvim sijedim nitima, kao neki veliki, mrtvi svjetionik. Zatim maćeha odgurnu oca, razdrliji haljinu na grudima i skoči na stol koji se svine pod njezinom težinom. Visoko zamahnuvši desnom nogom, ona se počela strahovito žurno i strahovito ludo okretati na peti, dok se nije omamljena survala među boce, čaše, tanjure i žarke muške oči koje sa svih strana pristizahu.

S MAĆEHINIM dolaskom stvari se u našoj kući iz temelja izmijeniše. Odmah drugi dan uzela je ona kućanstvo u svoje ruke, kod čega nije trpjela ničijih, pa ni očevih (opravdanih ili neopravdanih) prigovora. Prvo joj je bilo da učini kraj Terezinoj samovolji, što je ujedno predstavljalo i **najteži dio zadatka koji je sebi preduzela. Tereza se borila rukama i nogama, borila se pogrdama, klevetama, prijatnjama, uvredama i psovkama, no ipak je izvukla kraći kraj.**

Stavljena pred izbor: ili da trpi i dalje Terezu u kući i dopušta joj da radi što hoće (kako je to bilo dosad), ili da je otjera, pa da računa s tim da će Tereza obavijestiti cijeli gradić o svom odnosu s ocem i o neobičnom, nesvakidašnjem, sumnjivom položaju koji je zauzimala u našoj kući (i tim posredno poniziti i nju, maćehu, kao svoju »nasljednicu« i »suparnicu«), maćeha je izabrala ovo drugo, razumije se, uz očevu privolu i pomoć. Istoga dana dobili smo novu sluškinju, već ostariju, krezubu i malo nagluhu Slovenku, kojoj je doduše trebalo svaku stvar vikati nekoliko puta u uho ali koja je inače bila čista i marljiva kao crv. Maćeha nije mogla biti bez sluškinje, i tu se opet nalazi jedno novo, čudnovato protuslovlje u očevoj naravi. Za mater mu je bilo žao svakog dinara, tjerao ju je da radi kad je već jednom nogom bila u grobu, i nikada mu nije bilo dosta. Maćeha je imala sve što je zaželjela. Za nju mu ništa nije bilo preskupo, ni jedna stvar dovoljno vrijedna, ni jedan nakit dovoljno dragocjen. Već tih dana počeo joj je kupovati teške, skupocjene svilene tkanine, prstenje, lančice, skupe parfeme i rijetku galanterijsku robu. Što god je zatražila od njega, odmah je dobila. Na sve je pristajao što mu je predlagala, makar tim žrtvovalao svoje najljepše planove na kojih je ostvarenju radio mjesecima. Sasvim je izgubio svoju volju, on, čija je tvrdoglavost i odrješitost bila poznata. Postao je sjena njezine sjene; povlađivao joj i onda kad se nije slagao s njom, samo da je ne izazove protiv sebe, nije se usuđivao malo više podići glas u njezinoj prisutnosti. Njoj za volju otjerao je jednog dugogodišnjeg pomoćnika i uzeo drugog kojega mu je ona preporučila i kojega nije pravo ni poznavao. Da li je taj moralni slom u njemu, nerazumljiv i fantastičan svakome tko ga je poznavao i tko je imao prilike osjetiti njegovu despotsku ćud na svojoj koži, bio posljedica događaja koji su se odigrali na svadbenoj večeri (gradić je o njima pričao nedjeljama i mjesecima, s naglašavanjem osobito pikantnih pojedinosti, s upletanjem epizoda kojih stvarno nije bilo, s uživanjem i pakošću) kad ga je maćeha javno ponizila, pljunula mu u lice i podložila ga pred očima sviju svojoj volji, ili je to bila neka neprotumačiva, unutrašnja, kobna živčana katastrofa u njemu koja ga je preko noći pretvorila u drugog čovjeka, to je bilo teško odrediti iako se nagađalo svašta. Teško je uopće bilo naći u njegovim postupcima, koji

su skoro svi i skoro uvijek nosili karakter jake nervne razdraženosti i potištenosti koju nije nitko mogao objasniti, nešto konkretno i čvrsto za što bi se čovjek mogao uhvatiti. Kao da je u njemu nešto puklo, otkrhao se jedan dio od njega, i on sada izgubljen luta po svijetu u teškoj depresiji, pretežak i pregolem za svoju malenu dušu, i ne zna kuda da se sklone i što da učini sa svojom velikom, golemom, blagoslovljenom energijom koja mu je postala suvišna.

Drugi koji je iskusio na sebi maćehinu neograničenu moć, bio sam ja. Prestale su divne, slobodne, ničim nesputane skitnje prije i poslije škole po gradiću, po vrbicama uz Savu i po pustim prudovima na kojima nije bilo nikoga, i koliko puta sam, sitneći drva u drvarnici, ljušteći krumpir u kuhinji ili čisteći maćehine, očeve i svoje cipele, s tihom čežnjom pomišljao na gadnu, mrsku Terezu koje više nije bilo a koja je imala tako puno razumijevanja za moje izlete izvan kuće i nikada im nije stajala na put. Odlučivši bezuvjetno od mene stvoriti, kako je ona mislila, dobro, poslušno dijete koje će biti na čast i ocu i njoj, ona me je lagano, promišljeno krotila i pripitomljavala pokazujući pri tom neobično mnogo vještine i inteligencije. Ni jedno joj sredstvo nije bilo preoštro, ni od čega nije odstupala kad se radilo o tome da mene skući i obuzda. Ona nije bila surova ni primitivna kao Tereza, no možda bi bolje bilo da je bila. Kazne kojima me je ona kažnjavala djelovale su oštro i brzo, i njima se nije moglo izbjeći. Zato što sam joj kad mi je naložila da odem u dućan po šećer, rekao da nemam vremena, morao sam cijelo poslijepodne klečati na kukuruznom zmlju. A što sam joj isplazio jezik kad mi je rekla da sam neodgojen i bezobrazan, morao sam u njezinoj prisutnosti izmoliti glasno deset Očenaša i iza svakog se prekrstiti i pokloniti pred Isusovim likom koji je poslije Terezina odlaska opet došao na svoje staro mjesto nad krevetom. Vjerujem da je ona, kao i Tereza, osjetila iz mojih pogleda i postupaka (iako sam ja to nastojao, koliko je moguće, sakriti), iz riječi koje su mi i nehotice pobjegle, da je ja mrzim, i nastojala to spriječiti još oštrijim pritiskom na mene, pogrešno računajući da ću se ja uplašiti i popustiti. Od svadbene večere kad me je uspjela zavarati i primamiti k sebi, a kad sam se ja prvi put razočarao u njoj, među nama nije bilo pravog razgovora ni bližeg dodira. Ona je uvijek

imala svojih poslova, a ja svojih: poslova zbilja mojih kojima sam se veselio, te poslova koje mi je ona nametnula da me oduči od nerada i privikne na red i poslušnost. Ona je cijeli dan prala, sušila i češljala svoju dugu, plavu, prekrasnu, mirisnu kosu koja se zlatno prelijevala na suncu. Čupala je obrve, crvenila usta i lakirala nokte. Ponoseći se time da je išla dvije godine u učiteljsku školu i da bi sigurno postala učiteljica (nasuprot moga oca koji je svršio samo osnovnu školu) da joj nije prije vremena umro otac, ostavivši nju, majku i dvije sestre u velikoj bijedi, znala je po cijele sate prosjedjeti u dvorištu na suncu s knjigom u ruci. To je bilo prvi put da su se u našoj kući pojavile i druge knjige osim očevih računica i mojih školskih knjiga. Kosa joj je tiho pucketala na suncu kao da tajanstveno izgara sama u sebi. Psi su lajali kroz tarabe na nju, razdraženi žarkim, crvenim bojama njezinih haljina kakve nije nitko nosio u našem mjestu. Kao da joj nije tekla žilama ista krv koja i nama, ona se tuđila od nas, očito se dosađujući u našem društvu, zijevajući dok smo mi govorili, ili čeznutljivo pogledavajući u svoje sjajne nokte, svoje lijepe haljine, nakite i dragocjenosti koje je uvijek sve nosila na sebi, teško se krećući i nelagodno se osjećajući s njima, a još nelagodnije bez njih. Rijetko se događalo da bi me baš tukla, iako bi to meni, kako god bolno i sramotno bilo, često bilo milije od suzdržanog, promišljenog mučenja i ponižavanja klečanjem, molitvama, prepisivanjem načisto pjesama iz čitanke, sastavljanjem dosadnih rečenica samo s podmetom i prirokom (što mi nikako nije išlo u glavu), ili risanjem jednog te istog cvijeta u deset različitih položaja. Uopće je izbjegavala bučne gestove i velike riječi poslije kojih se uvijek tužila na glavobolju, i nastojala da sve što je morala obaviti obavi u miru, bez vike i uzrujavan ja. Kao da to nije bila ona ista žena koja je na dan svoje svadbe plesala gotovo gola na stolu, pijana, cinična i osvetljiva, nastojala je da se što manje čuje za nju, premda je bila svagdje, sve nadzirala, o svemu vodila računa i sve udešavala prema sebi i za sebe. Ta tišina i red koji je vladao u kući a nije ga bilo od majčine smrti, znao me je zavarati i ja sam katkada pogledavao u maćehu gotovo s poštovanjem i ljubavlju. No to je trajalo samo čas, dok se ne bih sjetio što je sve učinila ocu i meni

u ova dva-tri mjeseca koliko je bila s nama, te do čega nas je dovela njezina uprava, i ja bih škripao zubima od mržnje.

Samo jedanput pamtim da se toliko razljutila te je zaboravila na sebe, ali to se desilo mojom krivnjom i svršilo se čak bolje po mene nego po nju. Ne mogu se točno sjetiti dana ni mjeseca, ali znam da je bilo prozračno, toplo predzimsko jutro puno mirisa suhog lišća i jesenskih, zabrinutih ptičjih letova, kad smo maćeha i ja bili sami kod kuće. Sunce je sjalo blago i zanjihano u prostranoj modrini neba, sjetno naherivši trudnu glavu. Maćeha je ležala na divanu golih koljena i raspletene kose, a ja sam svršavao za stolom sutrašnju školsku zadaću pjevušeći poluglasno od duga vremena. Već puna muha, ali još uvijek pruživa i sjajna, muholovka je visjela nad mojom glavom i nemarno se njihala. Jednu staru, izbljedjelu materinu fotografiju u žutom okviru koju mi je poklonila za prvu pričest, metnuo sam na čitanku. Maćeha se upravo vratila iz dvorišta gdje se sunčala, a sad je čitala neku debelu, crveno ukoričenu knjigu i nije gledala u mene. Svršivši i zatvorivši bilježnicu, uzeo sam sliku u ruke i počeo je ogledati sa svih strana jer me je zanimalo na koji je način fotografija utisnuta u okvir koji se ni s jedne srtane nije mogao otvoriti.

Iznenada maćeha upita:

— Kakva je to slika?

Pocrvenio sam i pokušao pokriti sliku bilježnicom, no ona se već uspravila i oštro se zagledala u mene.

— Kakva je to slika? — ponovila je još jedanput. Mnogo godina kasnije kad sam već upoznao mnogo različitih, ljepših i ružnijih, gorih i boljih od nje žena, javljalo se uvijek u meni samo od sebe to njezino napeto, oštro i preplanulo od sunca lice, kad god sam bio jako žalostan ili kad su mi neku naročito veliku nepravdu učinili, kao signal za opomenu da se moram čuvati od života, te kao utjeha i umirenje. Iz njega je, što je najneobičnije, sjalo u isto vrijeme nešto zlo i opasno, i nešto toplo, lijepo i dobro, što je bodrilo i tješilo. Tako je velik bio njezin utjecaj na mene uza sve moje ogorčeno protivljenje i mržnju. — Zašto je skrivaš preda mnom?

— To je slika moje matere.

— Koje tvoje matere? Kakve matere? Zar nisam ja tvoja mati?

— Moje prave matere.

Vidio sam kako su joj olabavjele usnice kad je rekla:

— Da vidim.

Čas je bio napet i odlučan i o meni je ovisilo hoću li se ponijeti kao junak kakvim sam se intimno smatrao, ili ću se žalosno pognuti pred njezinom nadmoćnošću i učiniti što traži. Slika je za mene predstavljala dragocjenost, i ja bih radije žrtvovao jedno oko ili jednu ruku nego nju. Činilo mi se da će je maćehine ruke, dođe li u njih, obeščastiti i oduzeti joj onaj naročiti, jedinstveni, malo dirljivi i bolni čar koji je imala za mene, čar nečega čega nema a što smo jako voljeli i što nam još samo tužno domahuje rukom iz daljine. Pocrvenjevši još jače, rekao sam odlučno:

— Ne dam. Slika je moja.

— Što si to rekao? — Maćeha hitro ustane.

— Slika je moja i ja je ne dam nikome.

Za čas je bila kod stola. Držeći me za ruku, ona zapovjedi:

— Pokaži sliku!

Istrgnem svoju ruku iz njezine i okrenem se od nje. Ne odgovorih ni riječi.

— Tako?

Uhvatila me je lijevom rukom za kosu, snažno me povukla k sebi i pokušala me otkinuti od stola, ali ja sam bio brži. Bacio sam sliku na krevet i velikom brzinom koja me je i samoga iznenadila dohvatio olovku sa stola, svom snagom je zabivši u njezinu lijevu podlakticu. Olovka se posklizne i zapara po ruci neravan, tamnocrven, gotovo crn trag iz koga brzo procuri krv. Vrisnuvši zaprepasteno maćeha pusti moju kosu i zagleda se u ruku koja je već bila sva krvava. Krv je kapala po stolu, po meni, po njoj i po podu, crna i topla. Nešto kao strah i nerazumijevanje odrazi se u njezinim očima koje se plaho rastvoriše, no to potraja samo čas. Već iduće sekunde navalila je na mene, srušila me na pod, čvrsto me stegla nogama i počela me nemilosrdno tući po glavi, po licu, po vratu i leđima, ne pazeći kuda udara i kako, i ne obazirući se na moje zapomaganje koje je još pojačavalo njezin bijes. Kao dijete ja sam bio slab i nerazvijen. U tučnjavama s drugom djecom uvijek sam izvlačio kraći kraj. Bio sam pored toga još i plašljiv i osjetljiv na krv koja je u meni uvijek izazivala živčani potres. Brzo sam se prestao braniti, kašljao sam i gušio se od krvi, suza i straha koji mi

se zgrudvao u grlu. Zasljepljena od mržnje, maćeha nije ni primijetila da joj se u borbi rastvorila haljina i pokazali lijepi bakreni bokovi koji su se zagasito tamnjeli pod snježnom bjelinom donjeg rublja na kojega je čistoću uvijek mnogo polagala. Ljepljivog lica od suza i njezine i svoje krvi, ja sam se pripio uz tu toplu, tešku nogu koja je mirisala sapunom, znojem i vlažnim, opojnim, mračnim mirisom mlade, zdrave, čiste žene, i počeo je gorko, očajno, sa strahovitom, neprotumačivom požudom, bolom i strahom cjelivati. Maćeha se najprije izenađeno trgnula, pokušala se osloboditi moje glave koja se zarila među njezine noge, i uspravila se, a kad joj to nije uspjelo, naglo je zalomila cijelim tijelom i briznula u plač. Ruke su joj pale uz tijelo kao odsječene.

A krv je curila po njoj, po meni i po podu.

Kakve čudne oči ima ovo dijete! — rekla je ona uvečer ocu, liježući kraj njega u krevet. Lijevu ruku, zamotanu do lakta i otečenu, pažljivo je položila u jastuk do sebe. Gledajući kroz ključanicu u njihovu sobu i napeto osluškujući što govore, razabirao sam točno svaku riječ. — To nisu tvoje oči, tako čudne, bolne, zrele oči, koje čisto plaše čovjeka. Duša me boli kad se sjetim kako su me gledale kad sam htjela da mu otmem sliku. Kao da je u njima sjalo neko tajno i tiho, ali žarče, nego nebesko, sunce, pa se ugasio kad su mene ugledale. Kakva je bila ta njegova mati kad je još i danas tako voli i kad je ništa ne može izbrisati iz njegova srca? Jesu li to njezine oči, te bolne, očajne oči ranjene životinje koju su stjerali među četiri zida? Mi tako ne znamo i ne možemo gledati. Tako gledaju ljudi koji su strahovito puno prepatili, pregarali i izgubili, ljudi kraj kojih je prošao život ništa im ne poklonivši, prosjaci i kljasti, osuđeni na smrt, koji su sve izgubili. Ti spavaš? Ja se poslije svega toga što se danas dogodilo bojim sresti s njim. Slutim da će proći kraj mene blijed, pognute glave, optužujući, ne kao dijete koje strepi od kazne nego kao čovjek koji zna da nije ništa kriv; čovjek kome je tako zlo da mu ne može biti gore, pa više ne zna za strah od neizvjesnosti. Kad sam se udala za tebe, ja sam savim drugačije mislila o sebi, o tebi, o njemu, o svojoj budućnosti među vama. Vjerovala sam da sam vam potrebna, da se veselite što ću doći k vama, da vam treba moja pomoć i

da ćete me voljeti i biti mi zahvalni, a sad vidim da stvari stoje baš obratno: ne volite me, nećete me, trpите me na silu (ne znam zašto), mrzite me i želite mi zlo. Nadala sam se da će moj život uz tebe biti kao neki, možda malo naporniji i jednoličniji nastavak onoga života kojim sam živjela kod kuće. Pošla sam za tebe jer sam htjela rasteretiti majku i sestre. Zнала sam da će njima biti više kad mene ne bude, i to me je tješilo i veselilo, jer sam bila uvjerena da se ne žrtvujem uzalud. Očekivala sam: ti ćeš mi čitati želje iz očiju (ne mogu se ništa potužiti, ti to zaista i činiš), on će me voljeti kao pravu majku, svi ćete me s ljubavlju susretati i obožavati, kao što su me kod kuće obožavali. Sanjala sam o tome kako ćeš ti biti jako bogat, kako ćemo moći putovati po svijetu i uživati život, pozivati i primati goste, priređivati večere i izlete, a sve se dogodilo baš obratno: ti si ostao isti, piješ, pušiš i kartaš, radiš, to ti moram priznati, ali ne znaš kako, za koga ni zašto. Pust je ovaj život, i srce je pusto i prazno. Nitko me ne voli, nitko me ne razumije, nitko nema srca za mene. Što sam ja tebi? Skupocjena biljka u vazi koju si ti kupio samo za sebe i ne daš je nikome drugome (a preskupo si je platio, to ti je sada već jasno). Vječno su mi govorili da sam lijepa i da me čeka velika budućnost, a sad vidim da su mi svi ružno lagali, jer mene ne čeka velika budućnost i jer ja nemam nikoga na svijetu tko bi se žrtvo-
vao za me. Mene svi mrze i kleveću, svi se nabacuju blatom na me i pakoste mi gdje samo mogu. Tvoj vlastiti sin me mrzi. Smatra me uzurpatorom i neprijateljem, jačim od sebe, ali zato s tim mržim, kome treba nastojati otrovati i zagorčiti svaki čas života. Osjećam kako me katkada kad vjeruje da ga ne vidim, motri žučno, hladno i tvrdo; oči mu, te velike, nujne oči, koje tako razoružavajući djeluju na mene, postaju male i kose, i žare se od nerazumljive naslade koja je studena kao čelik. Kad sam ja žalosna, on sav blista od radosti. Kad sam ja vesela, on je tužan i nespokojan, nigdje nema mira, ništa mu nije pravo; u očima mu čitam zavist i skrovitu želju da me vidi nesretnu i uplakanu. Možda sam ja svemu tome sama kriva? Možda je to moja zasluga da je sve ustalo protiv mene? Možda ja nisam znala postupati s vama kako treba, možda sam radila ono što nisam smjela, te vas odbijala od sebe baš onda kad sam najgorljivije nastojala da vas privučem k sebi? Možda ja

uopće ne znam i ne mogu pridobiti ljude za sebe trajno i potpuno. Tu ne pomaže ljepota koja vas privlači samo na čas, a ja osim nje ništa drugo nemam i ne znam. Pogriješila sam kad sam pošla za tebe, jer nisam pomogla ni sebi ni tebi, a odmogla sam svima, najviše sebi. U čemu zapravo i za koga prolazi moj život? Tko ima od njega koristi? I ti koji me nesumnjivo voliš, voleći me mrziš me jer osjećaš da si slabiji od mene. Nosiš me na rukama, gledaš me sebično i zavidno, kupuješ mi zlatninu i svilu, skrivaš me od sunca i od svijeta da me tko ne ukrade (ili da ja koga ne ukradem), ali sve to činiš samo za sebe, ne računajući sa mnom i ne brinući se za mene. Ono što je tebi dobro, mora i meni biti dobro, jer ja nisam svoja nego tvoja. Moja sreća nije tvoja sreća, ali tvoja sreća mora biti moja sreća. Zar ti to ne razumiješ? Ja sam mlada, a ti si star. Ja bih htjela živjeti, rasti, cvasti i uživati, a ti osjećaš u toj mojoj želji opasnost za sebe i brzo me zatvaraš u krletku da se ne bih pomamila od sunca i od slobode od koje me ti brižno čuvaš. Drugi uživaju u meni otimajući mi moju sreću i ograđujući me protiv moje volje od života koji nije samo njihov nego i moj, a ja ne mogu ništa učiniti protiv toga. Ja se ne mogu nikome potužiti jer mene neće nitko zaštititi. Tebi je milije da me nema nego da pripadam drugome. Moja sreća se tebe ne tiče, ali ja moram misliti na tvoju, i ti ne vidiš u tome nikakve nepravde. Tebe se sve to ništa ne tiče, samo neka si ti na miru. Meni je to potpuno jasno, ja potpuno shvaćam svoj položaj u tvojoj kući, ja sam već davno prozrela zašto ti mene trebaš, no od toga nemam nikakve koristi. Ja sam zapravo samo sredstvo za zabavu, sredstvo možda skupo i rijetko (skuplje nego vrijedi), ali ipak samo sredstvo na koje ti gledaš na isti način na koji si gledao i na svoju prvu ženu. Razlika je samo u tome da je ona bila patnica koju su svi voljeli i poštovali, i koja je ostavila iza sebe lijepu uspomenu, a mene nitko ne voli i nitko ne poštuje, i za mnom neće nitko zaplakati kadumrem. Moja je vrijednost kratkotrajna i žalosna: dok sam lijepa i dok djelujem svojom ljepotom, dotle je dobro. Kadjednoga dana nestane i te moje jedine vrijednosti, bit ću ne samo nepotrebna i suvišna nego odvratna. Kao ruža koja je uvenula u vazi i koju zatim bacamo kroz prozor u smet. Zar je za to vrijedilo živjeti? Slušaš li ti mene?

O TAC doduše nije izabran za narodnog poslanika, kako se nadao (na opće iznenađenje na izborima u našem kotaru, osim u dvije općine, nije pobijedila vladina listina kojoj je kandidat bio otac, nego opozicija, i to je uzvitalo mnogo prašine, mnogo žandarskih patrola koje su mjesec dana prije izbora pozatvarale sve istaknutije seljake i političke prvake, i mnogo krvavih glava), ali zbog toga, iako je to za nj bio težak udarac, nije nimalo jenjao njegov stvaralački zanos i poduzetnost. Našu staru kuću, kojoj se već bližila devedeseta godina, srušio je istog proljeća i počeo graditi na njezinu mjestu veliku, novu, zidanu dvokatnicu. Kad sam se ja, svršivši prvi razred gimnazije, vratio kući početkom srpnja, nova kuća je već bila gotova i kočila se gordo na mjestu negdašnje sive, neugledne prizemnice koja je bila građena za turskih vremena i pripadala njima. Otac je zadržao i dalje trgovinu mješovite robe, ali to je sada već bila veletrgovina na kojoj mu je cijelo mjesto zavidjelo. Uz nju je otvorio gostionicu i hotel. Naše negdašnje dvorište pretvoreno je u improvizirani vrt s okruglim, bijelim stolovima i isto tako bojadisanim stolicama, u kome je subotom i nedjeljom poslije podne i uvečer (često do poslije ponoći) svirala glazba, točilo se pivo na čaše, te crno i bijelo vino. Pored dva negdašnja pomoćnika otac je sada držao još jednog konobara i jednu sobaricu. Koje su bile njegove dalje namjere, i otkuda mu novci da izvede sve to što je izveo, to nitko nije znao. Idući kroz gradić visoko uzdignute glave, samosvjestan i skoro uvijek zamišljen, osjećao je radoznale, sumnjičave poglede svojih sumještana na sebi, ali se nije mnogo obazirao na to. On je išao svojim putem tvrdo i ne gledajući kuda staje. Nije mu stalo do toga što drugi misle o njemu. Imao je svojih briga koje su ga često znale pogružiti (tko bi mogao otkriti što se tada zbivalo u njegovoj duši); zato je prema brigama svoje okoline, naoko bliske sebi, ali u stvari potpuno oprečne i inferiorne prema njemu, ostajao hladan i suzdržljiv. Čaršija ne zna drugo nego lajati i nenavidjeti, a otac je vjerovao da on zna raditi i stvarati. Zato između čaršije i njega nije moglo biti prijateljstva ni sporazuma. To ga je tješilo i bodrilo.

Bile su prve poratne godine kad je spretan čovjek koji nije bio suviše opterećen savješću mogao postići sve što je htio. Nije bio rijedak slučaj da su pijani seljaci iz okolice,

vraćajući se sa sajma kući, znali zakartati i zapiti u očevu hotelu desetke hiljada dinara. Mladi begovi, s punim automobilima starih i mladih, lijepih i ružnih, debelih i mršavih žena, nastojeći na svaki način uništiti golemu baštinu svojih očeva i djedova koja im je izgledala bajoslovna i fantastična, ostajali su po sedam dana kod nas paleći hiljadarkama cigarete i tražeći uvijek novo vino i nove djevojke. Nešto se izmijenilo u našem gradiću, u našoj kući i u očevoj duši. Novaca je imao svatko dosta, bar je tako izgledalo na prvi pogled. Novac je dolazio i odlazio u očeve duboke džepove, a da ga on nije pravo ni vidio. Mladi, poletni evropski kapitalizam koji je prodro k nama sa Zapada, našavši ovdje podesno tlo za svoj razvoj poslije nekoliko ratnih godina stagnacije i mrtvila dosegovši nevjerovatne razmjere, očarao je oca. Sad je uvijek išao u crnom odijelu i crnim cipelama. Prestao je pušiti lulu i pušio samo cigare, da se i na taj način približi velikim inozemnim poduzetnicima s kojima se sretao na svojim sumnjivim, čestim poslovnim putovanjima i koji su mu u svakom pogledu postali uzor. Njegova energija bila je veća od njega i od okoline u kojoj je živio. Nije prošla ni jedna nedjelja a da se on nije upustio u kakav nov posao. Još nije imao automobila, no svima je bilo jasno da je to samo pitanje vremena i zgodne prilike kad će ga nabaviti. Kao da je u njemu živio neki fantastični strah od nekretanja, on je putovao iz dana u dan s jedne i druge strane Save, preuzimao poslove s kojima su svi drugi propali, tražio uvijek nova zastupništva i širio svoj posao na nova područja. Kao da očekuje od neizvjesnosti pred sobom nešto čega se boji, on je maskirao svoj strah radom, i rad ga je sasvim apsorbirao. Bio sam još premlad a da bih mogao shvatiti i razumjeti sve što se zbiva oko mene, no rano suočen sa životom i rano navikao na pregaranje i nepravdu, ja sam vidio i znao više od druge djece, i u tom je bila moja prednost pred njima i ujedno moja tragika. U meni je rasla stara, zrela duša, koja je tražila uzroke događajima što su se zbivali oko mene. Znao sam se zagledati u oca dok je sjedio poslije ručka za stolom i zamišljeno gledao u plavičasti, mirisavi dim cigare koji se kolutao oko njegove glave, i činilo mi se da sam mu čitao u očima izvjesnu premorenost i strah od samoga sebe. Ni tri godine još nisu prošle od materine smrti, a on se već čudno pogrbio i skrušio, ostarjevši najmanje za deset godina.

Nesumnjivo da je u njemu bilo snage i energije za dva druga čovjeka, no on je radio za trojicu i za četvoricu, a to je ipak bilo previše. Postojala je granica preko koje nije ni on smio ni mogao prijeći, a on nije o tome vodio računa, precjenjujući se i štetujući sam od toga. Iz lica mu je nestalo crvenila, tijelo mu je postalo debelo i mlohavo, pod očima su mu visjele ružičaste, pjegave lične kesice koje ga još više nagrdivahu. Ljeto ga je zateklo skoro sasvim sijedog i skoro ćelavog. Samo su mu zubi bili još uvijek jaki, zdravi i žuti kao ćilibar. Nikada ga ni jedan nije zabolio, drobio je njima kosti, orahe i lješnjake. Nije se samo jedanput desilo da je, kad je bio pijan, zdrobio zubima čašu, ne oštetivši ni jednoga, samo okrvavivši usnice i desni. Negdašnja živost je ishlapila iz njega, ostavivši iza sebe prenapregnutost i umor. Dok se klanjao gostima, njegov trup se čudno krivio, a tijelo je govorilo o reumatizmu i sklerozi. Nesumnjivo, profit je cvjetao u našoj kući, i kapital je rastao u zrak i u širinu, no po gradiću se govorkalo da otac više troši nego što zarađuje, da je prezadužen i da se nalazi pred slomom. Koliko je u tome bilo istine, nisam mogao otkriti. Otac je davao dojam prenavijenog sata koji grozničavo žuri naprijed da preteče defekt koji se sprema u njemu, i da ga spriječi brzinom. Gradić nije prestao mrziti maćehu, naprotiv, njegova je mržnja rasla iz dana u dan i prenosila se sve više i na oca. Po glasovima koji su kružili od kuće do kuće i od usta do usta, a koje su se i meni potrudili odmah saopćiti, maćeha je varala oca bez ikakvih obzira i bestidno. Gonila ga je na pretjerani rad koji je prelazio njegove sile, tjerala ga da se uvijek iznova upušta u nove, često vratolomne i opasne kombinacije za koje je on već bio prestar i pretrom. Njezina taština bila je veća od njegove snage, s njom je ona stvorila škaru koje nisu tištale nju nego samo oca. Maćeha je patila od megalomanije, a oca je pekla grižnja savjesti zbog pokojne matere i stvarala od njega još većeg slabića koji se sasvim pokorio maćehinoj prevlasti. Gradić je naslućivao slom u našoj kući i nije to tajio ni preda mnom ni pred ocem. Nije to više bio onaj negdašnji otac kome se nije smjelo ni jednom riječju protusloviti, šutljivo je saslušao što su mu rekli, a zatim je cijelu večer muklo, samotnički i očajno pio, da utopi u vinu tajnu tugu koja ga je pekla i mučila. Između njega i maćehe izrastao je zid preko

kojega nisu ni ona ni on prelazili. Još joj je uvijek kupovao darove i poklone, no spavali su već svako u svojoj sobi i događalo se da po cijele dane ne progovore ni riječi jedno s drugim. Otac je bio nesretan i razočaran: razočarao ga je život, razočarala ga je žena koju je volio kao oči u glavi, razočarala ga politika, a po svemu je izgledalo da sam ga i ja razočarao ako je uopće ikada ozbiljno računao sa mnom. To su mu sigurno bili teži udarci od neispłaćenih mjenica koje ga tištahu a s kojima je uvijek nekako izašao na kraj, od sitne, jalove zlobe zavidnih rođaka i prijatelja koji su bili bezopasni i smiješno neznatni prema njemu. Maćeha je pravila izlete u planinu i okolicu (baš tada se nekako pročulo za naš mali, mlaki izvor odmah nad gradićem da je radioaktivan, i mnogo je stranaca nagrnulo k nama, čak su se u vezi s njim proširile neke nepotvrđene vijesti o kupalištu i lječilištu koje da će se izgraditi kraj njega), uvijek u muškom društvu u kome nije bilo oca, mnogo je putovala a da otac nikada nije točno znao kuda, ostajala po cijele nedjelje kod svoje majke i sestre i kod nekih svojih daljnjih rođakinja koje su bile stalni posjetioci naše kuće. Otac se prema svemu tome odnosio potpuno pasivno, malodušno, gotovo ponizno. Ništa joj nije kratio, nikada joj nije ni jedne riječi prigovorio, davao joj je novaca kad god je zatražila i koliko god je zatražila, a da je nije nijedanput upitao zašto joj trebaju toliki novci. Nešto je trulo bilo u našoj kući; iako velika, u njoj je za nas bilo sve manje mjesta. Sve su zakrčile maćehine bezbrojne, lakome rođakinje i prijateljice koje su na oca (i na mene kad sam bio kod kuće) gledale kao na poslugu, kao na nešto što se mora trpjeti jer se bez njega ne može. Ta trulost se osjećala na svakom koraku. Kao da su temelji bili loši, kuća se sve više slijegala, bila je sve tješnja, sumornija, tamnija i neveselija. Po hodnicima su uvijek brzali tuđi, užurbani, nestrpljivi ljudi. Otac je još uvijek bio glavna ličnost u kući, no to je bilo samo prividno. Sve konce držala je u svojoj ruci maćeha, a otac je bio stroj koji je pokorno izvršavao njezine zapovijedi. Pomoćnici su to znali i nastojali se dodvoriti maćehi, ne obazirući se na to hoće li se tim zamjeriti ocu koji ih ionako nije mogao zaštititi od maćehina gnjeva. Hrlili smo hitro prema propasti koju više nitko nije mogao

zaustaviti; to mi je bilo jasno poslije mjesec dana provedenih kod kude.

Prvog dana kad smo se sastali, ocu se malo razvedrilo lice, razvukao je usta na škrti smijeh i rekao:

— Došao si. Nekako si oslabio, kao da ti ne prija život u gradu. Možda je to zato što nisi naučen na njihovu hranu, na njihov zrak i na školu? Gdje ti je svjedodžba?

Tako puno riječi nisam još nikada čuo od oca, i to me je malo zbunilo i uplašilo. Pokazao sam mu svjedodžbu koja nije bila ni vrlo dobra ni sasvim loša, pročitao ju je i spremio u džep.

— Dobro je — rekao je hladno. — Glavno je da nećeš ostati u istom razredu. Glavno da prolaze godine. Doduše, to je samo prva...

Došao je u kolima pred mene na kolodvor iako je baš te dane imao najviše posla. Žetva je mogla početi svakog dana, a on je još u proljeće zakupio (nešto za dug, nešto za robu i za zemlju) oko dvadeset vagona pšenice, raži i zobi, i sad ga je čekao golem trud dok to sve spremi, natovari u vagone i razasalje u različite krajeve zemlje. Njegov traktor se već spremio da krene s vršalicom preko mosta. Pogledavši iz kola kad smo se uspeli na brdo nad Savom, vidio sam samo nepregledno zlato žita kako se talasa na sve strane oko nas, natopljeno suncem. Vjetar je poigravao po tom moru zrelog, još nepečenog kruha. Žega je ležala na zemlji kao golema, oznojena, lijena životinja. Ravnicu je parala modra i izvijugana Sava. Otac se nasmijao ispod obješenog, sijedog brka i upitao:

— Sviđa ti se? Već si zaboravio na nas i na naše ljeto? Što je jedna godina u ljudskom životu? Zrno pšenice u tom žitnom moru oko nas, kap vode u Savi. Mlad si i dobro je da si mlad. Kad bih samo ja mogao opet biti mlad!

Ražalostio se i zapucketao bičem.

— Tuga, tuga! — dodao je više za sebe nego za mene.— Gdje je moj život? Za koga sam ja ostario? Što će meni moje bogatstvo kad ništa nemam od njega? — Pogledao je u mene i žalostivo spustio glas. — Jedan dan da mi se samo vratiti u tvoje godine. Jedan ovakav zlatan srpanjski dan kad zori žito. Ništa ti još ne znaš o životu.

To je bilo prvi put da govori sa mnom ozbiljno, kao s odraslim čovjekom, iako me je očito omalovažavao smatra-

judi me mladim i bezazlenij im nego što sam u stvari bio. On nije znao (ili nije htio znati) da sam se ja već duboko zagledao u dno životne stvarnosti i da sam više znao o njemu nego on o meni (ja sin o njemu ocu, nego on otac o meni sinu) zna. On je mislio na svoje djetinjstvo, a ja sam mislio na svoje koje je bilo sasvim drugačije od njegovog i kome su brige, nesreće i suze brzo oduzele čar nevinosti i ružičastu, krhku ljusku nepoznavanja života kroz koju je duvao hladan, bridak sjeverni vjetar.

— Ništa vi ne znate o meni — rekao sam ja gorko i sjeo natrag na svoje mjesto.

— Što si kazao? — Otac se nervozno okrene k meni.

— Da vi ništa ne znate o meni. Zar sam ja vaš sin kad vam je svatko važniji od mene? — Govorio sam polako i promišljeno, i malo sam se crvenio od straha što se usuđujem prigovarati ocu. — Vama je stalo samo do vas.

Silazili smo niz strminu u selo, konji pođoše kasom. Otac je pogledao u mene i rekao srdito:

— Šuti!

Očito mu je bilo neugodno što se upustio u razgovor sa mnom. Nije gledao u mene tjrajući konje koji su lijeno kaskali. I meni je bilo neugodno što sam se zaletio, pa sam se zagledao pred sebe i zašutio.

— Miči se, kujin sine! — viknuo je otac djetetu koje je sjedjelo u prašini na sredini ceste. — Jesu li te to u školi naučili? — Mrko me je pogledao u lice spustivši obrve. — Odučit ću ja tebe toga!

U dva mjeseca, koliko sam to ljeto proveo kod kuće, to je bio jedini slučaj da je između njega i mene došlo do razgovora.

Pred kućom nas je dočekala maćeha. Bila je u elegantnoj, svilenoj kućnoj haljini sa šarenim cvjetićima, bez čarapa, nazuvši cipele na bosa noge.

Pogladila me je po licu i rekla:

— O, ti si se vratio kući?

— Vratio sam se.

Zatim smo oboje zašutjeli. Teškim koracima otac je pošao ispred nas. Na crkvenom tornju zakričala je roda sa

zmijom u kljunu. Bili smo sasvim strani ljudi koji ne poznaju jedan drugoga.

Brzo smo se razišli.

odajući se sve više pijanstvu otac ipak nije prepuštao
Pni jednu mogućnost gdje mu se pružala prilika da zara-
di. S uspjehom se bavio lihvom posuđujući u zimu i u rano
protjeće seljacima žito za sjeme, novac ili robu iz dućana i
zakupljujući im za to još zeleno žito i voće. Za svoje prilično
sumnjive usluge koje im je činio a koje je naplaćivao dese-
terostruko, tražio je od njih da mu robuju, da se žrtvuju
za nj i da ga na rukama nose. Iskorištavao ih je na različite
načine isto tako nemilosrdno i neljudski kao što je njega
iskorištavala maćeha. Po cijela sela u kotaru (osim dvije-tri
uglednije i bogatije porodice) bila su u njegovim rukama, i
on je od toga rastao sam u svojim očima, sebeljubiv i tašt,
uživajući u svojoj moći i diveći se sam sebi. Negdje u šestom
ili sedmom razredu gimnazije, kad sam prvi put čitao
Balzacova Gobsecka, neprestano mi je lebdio očev lik pred
očima iako njega tada više nije bilo. Svaki dan bio je naš
dućan pun prezaduženih seljaka koji su molili oca da ih
još malo počeka, ili da im uzajmi još jednu ili dvije hiljade.
Najčešće su to bili siromašni muslimani kojima je agrarna
reforma dala nešto zapuštene, neobrađene i slabo plodne
zemlje, ali im nije otvorila i kredit da nabave ono najnu-
žnije što im je bilo potrebno, te ih na taj način posredno
silila da se zadužuju i gurala ocu u ruke. Oni su govorili
ocu »ti«, nisu skidali fesove kad su ulazili u dućan ili u
naš stan, ali su bili vrlo ponizni kad su molili, znajući da to
otac voli, i nisu se vrijeđali na očevo mrzovoljno skanjivanje
čim je trebalo dati novac iz kuće (kome drugome osim
maćehi), na njegovo sumnjičenje i pogrde zbog kojih sam se
ja stidio za njega. Oni koji su znali kakvu ulogu ima maćeha
u našoj kući, vrebali su da je uhvate kad je izlazila na šetnju
(maćeha nije htjela nikoga primiti u kući), moleći je da se
zauzme za njih kod oca. Obigravali su oko nje s lažnom
ljubaznošću i namještenom poniznošću (iako su je mrzili
mnogo više nego oca), jer su znali da će im otac, ako nju
pridobiju za sebe, dati sve što zatraže od njega. Stidio sam
se i gadilo mi se sve to što se događalo u našoj kući, no
malo sam se ipak i ponosio očevom moći, ne znajući kako je

ta moć krvavo plaćena i kako su neprispodobivo veći, moćniji i plemenitiji bili ti gladni, pretjerano ponizni i polugoli seljaci od mog oca i moje maćeha koji su živjeli od njihove krvi. Tada, a i još mnogo godina kasnije, skoro sve do danas, ja nisam bio svjestan društvenih suprotnosti među kojima sam živio, i nisam znao da golema većina naroda radi, pati, gladuje i zebe samo zato da jedan mali dio njegovih izroda koji su mu spretno zajašili na leđa može uživati do mile volje, toviti se i bogatiti na njegov račun. Iako sam se sam svakako zlopatio probijajući se kroz život, ja sam na odnose oko sebe gledao bezazleno i prostodušno kao malo dijete, i mislio žalosno i naivno da se pitanje sirotinje može riješiti milostinjom i dobrim djelima. Po uzoru pokojne matere ja nisam nikada pustio prosjaka od sebe da mu bar neku sitnicu ne darujem, ne znajući da tim stvarno ne činim nikakvo dobro djelo nego da mu samo vraćam ono što su moji roditelji i moji pređi u različitim oblicima oteli od njega ili od njegovih pređa. Mislio sam da je dosta imati dobro srce koje se ražalosti nad bijedom, i nisam promijenio to svoje mišljenje ni onda kad sam sam bio u bijedi, još uvijek suviše pod dojmom društvenih predrasuda koje su od djetinjstva bile ucjepljivane u mene. Seljaci su i mene pozdravljali kad su me sretali na ulici. Oni grublji i ozbiljniji doduše gledali su me mrko i nisu se baš mnogo veselili susretu sa mnom, no ja to tada još nisam zapažao. Ponoseći se tim što sam gimnazijalac i što sam cijelu godinu proveo u gradu koji je prema našem mjestu bio nerazmjerno velik, ja sam malo oholo, s rukama na leđima, šetao cijelo ljetno po ulicama i sokacima, ili se kupao i sunčao na Savi, ne družeci se ni s kim i zaljubljen u svoju slobodu i nezavisnost. Teška, mučna atmosfera u kući tištala me je gore od svakog zla. Zato sam bježao iz nje kad god mi se pružila prilika, a prilike je bilo do mile volje. Zaposleni svatko svojim poslom, na mene se nije nitko osvrtao: ni maćeha koja se više nije brinula za moj odgoj i budućnost zbog čega sam iz početka prolio mnogo suza, ni otac, ni posluga kojoj sam samo smetao i koja mi je svakom prilikom nastojala pokazati da sam nitko i ništa u kući. Sve strašnije sam osjećao svoju zapostavljenost i bijedu koja je zjapila u mene iz svih uglova i zidova s hladnim rugom. U vrtu, po sobama i u hodnicima gospodarila je maćeha, njezini prijatelji i obožavatelji kojih

je bilo sve više, i njezine rođakinje koje je nikada ne napuštahu i koje su tvorile neke vrste njezinu počasnu gardu. One su me očito mrzile, nikada nisu govorile sa mnom, gledale su u stranu kad bi se srele sa mnom. Nije me to tako mnogo smetalo jer sam isto tako kao one mene, ako ne i više, mrzio i ja njih, no smetalo me je to što su one uvijek nastojale da me na neki način ponize. Kad bismo se sreli na vratima, one su, ne gledajući u mene, kao netko tko je neizmjereno visoko nada mnom, čekale da im se ja maknem s puta (što nisu mogle dočekati). Bile su slabo ishranjene i još slabije obučene dok nisu došle u našu kuću, a izmišljale su lažne pripovijesti o svom bogatstvu i o ugledu svoga roda u koje nitko u gradiću nije vjerovao. Na svaki način su pokušavale da mi pokažu kako su one višeg roda od nas, govorile su kroz nos i namjerno glasno francuske i njemačke riječi koje nisu razumjele a kojima su se svi smijali, i izbjegavale razgovore sa seljacima i našim susjedima koji su bili dobri prijatelji i prijateljice moje pokojne majke. Ličile su na ptice koje se kite tuđim perjem. Oblačile su maćehine odložene, ponošene haljine, koje se njoj više nisu sviđale, kitile se njezinim nakitom, crvenile se, bijelile i mirisale njezinom šminkom i mirisima. Neprestano su je okruživale, grlile, milovale i ljubile, dok njoj to ne bi dosadilo i dok ih ne bi silom otjerala od sebe. Otac je varao cijeli kotar i bar još pedeset drugih sela, manjih i većih, pljačkao ljude i gulio im remenje s leđa, a sve to za maćehu i za njezinih sedam-osam rođakinja i prijateljica iz djetinjstva, i još jedanput toliko ljubavnika iz svih zvanja: od carinika koje sam upoznao na dan njezine svadbe do trgovačkih putnika koji su odsjedali i noćivali u našem hotelu (koji je gradić okrstio javnom kućom), mladih begova koji su pili i rasipali očevinu kod nas, očevih političkih prijatelja, činovnika, časnika i potčasnika. Svi su oni imali više prava u kući od oca i od mene. Kao gladne vrane, kreštavim, piskavim glasom koji je parao uši, rođakinje su pjevale s maćehom nerazumljive, iskrivljene mađarske pjesme koje je maćeha voljela, a radoznala se čaršija skupljala pod prozorima i smijala se porugljivo i zlobno. Otac je šutio i slušao.

Na svojim besciljnim lutanjima s jedne i druge strane Save (otac je tada bio dnevno od jutra do mraka na kolo-

dvoru gdje je tovario žito u vagone, uvijek supijan, živčano prenadražen, prljav od prašine i pljeve, oznojen i promukao od vike, psovanja i pogađanja), ja sam naročito volio sumrak, međuvrijeme koje nije ni dan ni noć. Meke, pamučno-plave konture predmeta i ljudi dobivale su tada nešto svijetlo i providno-toplo oko glave, kao aureolu. Sjene brda koračale su za mnom, kao ljudi. Sunca više nije bilo, ali na brdima je još tinjala njegova posljednja zlatna rumen. Ona je umirala sasvim polako i tužno. Neka tamna, osebjuna blagost padala je na sve. Riječi i zvukovi postajali su čudesno tihi i mukli, kao da se glasaju ispod vode. Ostavši na mostu, ja sam ćutio Savu kako se penje k meni. Sa žutog vrbovog lista koji je vir okretao oko sebe gledao me je šutljivo vodeni pauk. Tiho su bućkale mutno-sjajne, golišave (kao žene koje se kupahu na prudovima), vlažne ribe iskaćući iz vode s razjapljenim škrgama kao da dišu. Sava je bila bjeličastoplava i tanka među strništima s prvim večernjim maglama), kao cesta. Brzala je žurno u polja gdje je sumrak već ustupio mjesto mraku. Vraćajući se preko mosta ja sam slušao kako otegnuto i žalostivo pjevaju nadničarke, ne žureći se kući, i znao sam da bi ih odmah ostavila sva dobra volja da mene sretnu. U posljednje sam vrijeme doznao mnogo toga o čemu dosada nisam imao ni pojma, i to me je učinilo naročito ozbiljnim i zamišljenim. Čak se više nisam osvrtao ni na lajanje pasa koje me je pozdravljalo iz dvorišta. Prolazeći uz jednu hrpu ljudi koji su utihnuli čim su me ugledali, sasvim sam točno razabrao iz njihova naglo prekinutog razgovora kako oni vrijeđaju najpogrdnijim riječima moga oca, nazivajući ga krvopijom i prijeteci mu poluglasno. Da li su to bili njegovi dužnici ili možda politički protivnici (što je više stario i što je manje uspjeha u njoj imao, otac se sve više zanosio politikom koja mu je, poslije maćehe i stjecanja novca, postala strast), to nisam znao. Uplašile su me tvrde, s mržnjom izrečene riječi koje sam čuo, i ja sam i nehotice požurio korake. Jedan među ljudima se osobito isticao. On je bio najglasniji i najžučniji, vjerojatno je najteže osjetio očevu bezdušnost na sebi, ali možda je to bila i obična ljudska zavist i zloba (bio sam sklon povjerovati u to). Čuo sam kako je rekao za mnom:

— I to je njegova krv. Treba zgaziti štene dok još ne zna ugristi.

To što me je taj čovjek nazvao njegovom krvlju i štetom koje treba zgaziti, te što je očito prenosio i na mene mržnju koju je gajio prema ocu (učinilo mi se da sam ga češće viđao u očevu dućanu, ali tada uvijek vrlo tihog i poniznog, s punim rukama mjenica i nekih žutih, starih računa i obveznica), budilo je u meni neki naročiti strah i potištenost. Dani su išli i sa svakim danom zorila je u meni sve više spoznaja da je porodica kojoj pripadam prokleta, i da sam s njom proklet i ja. Pošto sam proveo godinu dana u gradu, djeca su me se, moji lanjski drugovi iz škole i igre, klonila, no kao da tome nije bilo uzrokom samo moje jednogodišnje izbivanje. I prije je među nama dolazilo do nespoznavanja. Od naravi zbunjen i povučen u sebe, ja sam se osjećao tuđ među njima i usred najživlje igre u kojoj su se gubile i morale gubiti sve podvojenosti. Bio sam nespretn, slabo razvijen, a plašio sam se svake sitnice. Djeca su osjećala tu moju, po njihovu mišljenje, slabost i prezirala me zbog nje. Rugala su mi se što sam imao krive noge, što sam nosio kratke hlače do koljena, kakve su u gradiću nosila samo gospodska djeca (u koju mene nisu ubrajala), zbog Tereze i kasnije zbog maćehe, ali sve je to bilo neznatno prema mom vlastitom osjećaju malovrijednosti i potištenosti zbog kojega sam uvijek patio kad sam se nalazio među mnogo djece. Odnos moga oca prema njihovim očevima još je pojačavao suprotnosti i nerazmjer među nama. Nitko od njih me nije volio. Većina se odnosila prema meni kao prema nečemu što nije ni dobro ni zlo. Pakostili su mi rado svi gdje god su mogli, i ne znajući kako ja malo imam od očeva bogatstva koje me je sramotilo u njihovim očima.

Pitali su me:

— Što tražiš među nama? Zašto si došao?

Bilo mi je jasno da ta njihova mržnja nosi svoj korijen u mržnji koju su njihovi roditelji (možda s pravom) osjećali prema mom ocu i maćehi. Možda su mi se na taj način htjeli osvetiti za podređeni položaj u kome su se njihovi roditelji nalazili (oni vjerovahu nezasluzeno) prema mojima, a moje krive noge, moja plahost i strah od djevojčica s kojima su se oni igrali slobodno i bezbrižno, moj neobični položaj u kući zbog kojega sam bježao i iz škole i iz kuće, sve su to bili

vanjski, manje važni uzroci na kojima su se oni slučajno zaustavili. Nije istina da djeca nisu svjesna sramote svojih roditelja, i da djeca ne mogu patiti zbog bijede u kojoj se nalaze njihovi roditelji. Još danas strepim od tih strahovito gorkih i mučnih dječjih briga, mržnja i osveta koje se nikada više u životu nisu ponovile s tolikom snagom. Bilo je dana kad me je spopadao očaj zbog toga, i kad sam odlučivao da im razjasnim što ja mislim o svom ocu i maćehi, i kako oni nisu u pravu kad me osuđuju zbog tuđih pogrešaka i grijeha, ali obično je sve ostalo na tome da bih ja pobjegao od njih u samoću kuće ili savskih vrbika gdje mi nije nitko ništa predbacivao i gdje me ne osuđivahu zbog krivnje drugih, i tamo se prepuštao svojim mislima koje su se jednolično nizale jedna za drugom. Ja nisam pripadao među njih, to sam osjećao. Ja sam već od djetinjstva pretežno bio upućen sam na sebe i prilično sam se zadovoljavao tim. Bilo je mnogo oštih sukoba između mojih drugova i mene, u kojima su mi oni prezirno dobacivali:

— Tvoja je maćeha kurva.

Ta ružna, gnusna riječ koju je čovječanstvo izmislilo da njom žigoše jednu kastu nesretnih, izopćenih žena koje su se prodavale od nužde, djelovala je porazno na mene iako još tada nisam imao ni pojma o svoj tragici koja se nalazi u toj riječi. Prvome koji mi je to rekao, skočio sam bijesno u lice, izvukavši, kao obično, kod toga kraći kraj; kasnije sam se samo pokunjio i udaljio svojim putem osjećajući da je to najbolje i najmanje sramotno za mene. Još danas crvenim kad se sjetim toga i kad pomislim na maćehu. Je li ona znala što gradić misli o njoj i kako ju je okrstio, i što je mislila o tome ako je znala? Naša nova, golema kuća u kojoj je bilo dosta soba da se može skloniti u njima od pogrđnih pogleda i osude javnog mišljenja koje je izazvala svojim vladanjem protiv sebe, i bučno društvo koje ju je uvijek okruživalo, davalo joj je dovoljno prilike da zaboravi na sve neprijatno i ružno s čim se sretala u životu. Najvjerojatnije je bilo da je sve znala, samo je prelazila preko svega zatvorenih očiju i ušiju, možda s tim više pateći u sebi. A možda je to nije ni smetalo? Možda je toliko prezirala **gradić da je baš ništa što je u njemu doživjela nije moglo uvrijediti?** Lako je povjerovao u ovo drugo svatko tko ju je poznavao. Maćeha je išla ulicama ne gledajući ni u koga,

visoko uzdignute glave i zabačene kose unatrag. Od nje je rijetko tko mogao čuti koju riječ, dobru ili zlu. Ogradila se ledenom šutnjom od prezira i mržnje koja je vrila oko nje, stvorila sebi svoj vlastiti život i svijet iz koga je izbrisala sve nas. Zatvorena u svojoj sobi i potrpana jastucima, poslije besnenih noći u vinu, bludu, grijehu, pjesmi, krikui radosti, ona je možda i plakala proklinjući svoju krv i još gori udes, no gradić nije vidio od toga ništa, jer ona nije htjela da vidi, i ništa nije moglo ublažiti njegov prezir i gnjev.

Sjećam se sasvim točno dana kad je došlo do sukoba između nje i nekog starog, hromog seljaka koji je došao posuditi od oca dvije hiljade dinara na neodređeno vrijeme. Zapamtio sam to tako točno zato jer je događaj nesumnjivo bio karakterističan za maćehu i za njezino mišljenje o nama, ali još više za dubijinu ogorčenja i mržnje koja se nagomilala u gradu i koju je maćeha, a s njom i svi mi drugi, potci jenila.

Seljak je došao u dućan nekako oko devet sati izjutra i odmah išepesao iz njega sav crven u licu, nakon kratke ali vrlo oštrem svađe s ocem, koja je imala za posljedicu da ga je otac izbacio napolje. On je nama dugovao već tri godine oveću svotu novaca na koju nije mogao plaćati ni kamate (kamati koje je uzimao moj otac nisu bili ni u kojem slučaju kršćanski). Imao je jedva četiri jutra pjeskovite, suhe zemlje, na kojoj je sijao samo kukuruz, punu kuću sitne djece iako se već bližao šezdesetim godinama, i pravo na neznatnu invalidninu (za nogu i nekoliko rebara koje je ostavio u Galiciji) koju mu već nekoliko godina ne isplaćivahu zbog nekog zastoja u državnoj administraciji.

— Gazda! — rekao je on mome ocu, gledajući mu uporno i moleći u oči. — Imaš li ti dušu, gazda? Puna mi je kuća sitne djece. Djeca ne znaju da nema, djeca ne razumiju riječi, djeca hoće jesti. Kad dobijem invalidninu, sve ću ti vratiti. Daj, ne mene radi, već djece radi. Boga radi.

— Tko ti je kriv što imaš toliku djecu? Zar ih nisam mogao i ja imati deset, a imam samo jednoga. Kao da ih ja ne bih mogao napraviti nego bih morao pozvati tebe. Tko si ti meni da se ja moram brinuti za tvoju djecu? Imam ja dosta svojih briga?

— Tako ti boga, gazda, pomози ako si čovjek. Kad nemaš svoje, ne daj ni tuđe da skapa. Kak'o ti meni, tako će bog tebi. Zdravlja se nanosio, gazda, dobrotvore naš! Ne tražim badava, sve ću ti vratiti. — Seljak je zatresao rijetkom, sije-dom kosom i produžio žalostivo. — Tako ti tvojega djeteta, pomози.

— Pusti ti moje dijete na miru, ono se tebe ništa ne tiče. — Otac je pocrvenio i uspravio se iza stola gdje je dosada sjedio, podbočivši desnom rukom glavu. — Kada ćeš mi vratiti, nikada mi nećeš vratiti. Cim ćeš mi platiti: dje-com? Meni je moje jedno dosta. Ne vjerujem ja na praznu riječ ni bogu, pa ni tebi! Ne dam ništa, jesi li razumio?

— Ti nisi čovjek, gazda! Djeca mi umiru od gladi, a ti me goniš iz kuće praznih ruku. Pseta ti je žao da ne skapa od gladi, a moje djece ti nije žao. Jesam li ja kriv što nemam ništa? Tko je kriv?

— A zar sam ja kriv?

Sto je dalje bilo među njima ne znam jer sam baš u taj čas morao izaći iz dućana da donesem ocu njegovu kutiju s cigaretama koju je zaboravio na noćnom ormariću. Hodni-kom je prolazila maćehina najmlađa sestra, zašuštala svilom pored mene, zamirisala jetko na jorgovan i počela se uspi-njati u prvi kat. Čuo sam još samo kako je seljak rekao ocu:

— Skini malo svile sa žene, pa daj meni. Samo jednim njezinim prstenom prehranit ćeš nas devetoro. Bojiš li se ti boga, gazda?

Kad sam se vratio u dućan, seljaka više nije bilo, a otac je šetao velikim koracima od zida do zida i nije se ni osvrnuo na mene. Pomoćnici su sipali šećer iz sanduka u velike, li-mene lijevke i zagrcavali se od smijeha. Te godine otvorena je u našem gradiću građanska škola, ali još nije počela u njoj obuka. Upravitelj škole (bivši općinski pisar, s nekoliko razreda gimnazije, ali ratni dobrovoljac i prema tome zaslu-žan čovjek za državu, koga je trebalo svakako nagraditi) stigao je pred nekoliko dana i nastanio se privremeno dok ne nađe drugi stan i ne doseli se sa ženom, djecom i pokuć-stvom, u našem hotelu. To je bio čovjek sredovječan, nizak, okrugao, crven i nevjerojatno smiješan (ne toliko ružan koliko smiješan), u službi ispravan, istog političkog uvjerenja kao i moj otac. Zajedno sa mnom ušao je u dućan i on, rukovao se s ocem i začuđeno pogledao oko sebe. Pomoćnici

se nisu prestajali smijati. U bijelom ljetnom odijelu i slamnatom šeširu, sa štapom preko ruke, zbunjen zbog smijeha kome nije znao za uzrok, on se groteskno okretao oko sebe, što je kod pomoćnika izazivalo još veću veselost. Svlađavajući se i skrivajući svoj smijeh u sanduke sa šećerom nad koje su se naginjali, oni su davali dojam neuračunljivih ljudi, što ga je samo još više zbunilo. Ne mogavši se snaći, on je ozlojeđeno pošao prema vratima, ali tada se otac već svladao i koraknuo za njim.

— Gospodine Risto! — zazvao ga otac. — Vi ste htjeli govoriti nešto sa mnom?

Pomoćnici su se uozbiljili i digli glave. Otac je uzeo kutiju s cigarama iz moje ruke.

— Što to znači? — Bivši općinski pisar i satnijski kuhar, odlikovan za lojalno držanje u predratnoj Bosni i hrabrost u ratu, crvenio se kao rak od nesnalaženja i uvrede, ali ipak nije odbio cigaru koju mu je otac ponudio.

— Svašta čovjek mora pretrpjeti u životu hoće li da sačuva koji dinar za starost. Ljudski život je nestalan i prozračan kao mjehur od sapunice. Još danas se sjaji na suncu i prelijeva u svim bojama, a već sutra ga nema. — Što je više stario, otac je sve radije govorio u alegorijama. Svaku nepravdu koju je činio on je znao zaodjenuti u ruho nužnosti koja ga sili da tako postupa. Nekada grub, iskren i otvoren i onda kad bi mu bolje bilo da nije iskren, on je danas lagao s okretnošću i vještinom kojoj sam se divio. Mogao je naći opravdanja i za najnevjerovatni je stvari i dokazati da su učinjene u dobroj namjeri. Danas mi je jasno da su u njemu zapravo bila dva čovjeka: jedan iskren i otvoren kakav je on bio od naravi, drugi lažan i namješten kakvim ga je učinio život. Stareći, u njemu je ovaj drugi čovjek sve više potiskivao onoga prvog. Bilo je u ocu nešto nesvakidašnje što ga je odlikovalo od drugih ljudi, i vječna je šteta što je bio osuđen živjeti u našem malom, zabačenom gradiću za božjim ledima gdje nije uspio razviti ni deseti dio svojih sposobnosti. Naročito sam se divio njegovoj savršenoj glumi koja je bila kadra zavarati svakoga. — Izvolite sjesti, gospodine Risto, odmah ćete biti posluženi!

Izašao sam iz dućana i našao seljaka kako sjedi na rubu uskog pločnika i jede kukuruznog kruha, slanine i bijelog luka, glasno žvaćući trulim, rijetkim, crnim zubima koji su

se klimali u desnim. Povlađujući glavom sam sebi i pažljivo guleći česna luka, govorio je glasno i razgovijetno, ne obazirući se na ljude koji su se skupili oko njega:

— Pitam ja njega za dušu, a gdje je njemu duša, ljudi? Zar bi radio to što radi, da ima dušu? Krvopije narodne i lopove skuplja oko sebe, hrani i napaja, a mi mu ne vrijedimo ni toliko koliko psi. što će mi tolika djeca, pita on mene, ljudi. Gdje sam izgubio nogu, za čije dobro, to on meni kaže. Nema u njemu duše, ljudi, on bi nju već davno prodao da je ima. Prokleta mu bila kuća njegova i hiljade njegove koje je oteo nama. Jednom rakijom da me je bar ponudio kad mi već ništa ne da.

Ljudi su stajali oko njega i smijali se:

— Ljutiš li se, Jakove? Ni rakijom te zar nije htio ponuditi?

Zašto je maćeha baš u taj čas (po nju najnezgodniji) morala izaći iz kuće, to će mi uvijek ostati zagonetka. Možda je čula kroz prozor što seljak govori, pa je, na svoju nesreću, htjela prkositi i njemu i nama i cijelom mjestu? A možda je to bio samo slučaj? Možda ona uopće nije ni znala što se događa na ulici, i izašla je sasvim slučajno, nakanivši to jutro izaći na šetnju. Bila je u svilenoj, zelenoj haljini s kratkim rukavima iz kojih su virile njezine lijepe, crnomanjaste ruke, opaljene suncem. Napravila je nekoliko koraka i odmah se sve oči uprle u nju. Polako, kao mu se ne žuri, seljak je položio kruh i slaninu u prašinu kraj sebe. Povlačeći kraću nogu za sobom i nabijajući izlizani, masni fes na oči, on je viknuo za njom, iznenada strahovito ražešćen i izobličen od gnjeva:

— Naučit ću ja tebe pameti, kurvo! Zbog tebe moja djeca gladuju. Nećeš se nanositi zlata na sebi, ili se ja ne zvao Jakov.

Maćeha je prošla kraj njega ne pogledavši ga. Pjevušeci u sebi prigušeno i mašuci desnom rukom na kojoj je sjala zlatna narukvica, ona je, kao da ne vidi što se oko nje zbiva, zakrenula za našu kuću i pošla ispod dudova i jabuka koje su rastle uz cestu, prema Savi. Još uvijek polagano, stajući samo vrhovima stopala na zemlju, u posvemašnjoj tišini koja je vladala oko njega, seljak joj se približio na korak i onda je naglo, zakriknuvši životinjski, skočio na nju. Za čas su bili oboje na zemlji, maćeha pod njim, nijema, prestravljena

i polumrтва od straha, a on na njoj, zajašivši joj desnom nogom na trbuh i trgajući odjeću s nje. Nastala je uzbuna na ulici, ljudi su pritrčali sa svih strana da ih rastave. Djeca su zaigrala na jednoj nozi vrišteći od radosti. Pred kućama se pojavile stare, ružne, lajave žene iz komšiluka i zagraktale:

- Kako si tko prostre, onako će i spavati.
- Što je zaslužila, to je i dobila.
- Koprivama je treba istrljati među nogama.
- Tko s vragom tikve sadi, vrag će ga odnijeti.
- Vrč ide na vodu dok se ne razbije.

No stvar se ipak svršila mnogo gore po starog Jakova nego po maćehu. Kao da nešto sluti, otac je, čim je izbila vika, istrčao iz dućana. Ugledao je gomilu ljudi i krvavu, polugolu maćehu u prašini kako očajno pokušava osloboditi se bijednog seljaka koji je zajašio na nju, čupajući joj kosu i udarajući je rukama i nogama, čak i onom kraćom, drvenom. Ne promišljajući ni časa, trgnuo je iz džepa revolver koji je uvijek nosio sa sobom, i opalio dva hica za redom u zrak. Pucnjava je izazvala među ljudima strah. Počeli su bježati na sve strane, zajedno sa ženama i djecom. Ostavivši maćehu na zemlji, seljak je potrčao niz cestu nevjerojatnom brzinom s obzirom na svoju hromost. Za njim je lepršao razderani kaput, kao slomljeno krilo. Fes je ostavio u prašini kraj maćehe. Zagrizavši zubima u brk i zažmirivši malo na lijevo oko, otac ga je hladno gađao ne spuštajući ruke. Prvi ga je hitac pogodio u rebra, zaglavinjao se i srušio se na tlo. Drugi ga je promašio ali mu je zato treći prikovao ruku uz zemlju. Ipak mu je uspjelo da se podigne, pa da, ne osvrćući se, kao divlja zvijer, znajući da mu se radi o glavi i da ga samo brzina može spasiti, s očajnom upornošću, koja je iznenadila kod njega, potrči dalje hramajući još više i ostavljajući jasan, krvav trag za sobom. Otac je pucao. Jedan se hitac odbio od kamenog podnožja Majke Božje koja je stajala na raskršću, i pogodio u trbuh dijete koje se sakrilo za nju. Dijete očajno zavrišti, kao da ga paraju, izvalivši se u prašinu, a Jakov potrči kraj njega, sve jače krvareći i sve više se naginjući naprijed, dok nije stigao do ograde općinskog vrta. Tu ga je pogodio četvrti i posljednji hitac i ubio na mjestu. Pao je licem u prašinu i kamenje kojim je bila nasuta cesta, zakrvavivši sve oko sebe. Nije više ni pisnuo.

Popostavši još čas na mjestu, otac je mimo turio revolver iz koga se još uvijek dimilo u džep i vratio se u dućan kuda je prije njega utrčala maćeha zakriljujući rukama obnažene, krvave grudi i glasno jecajući.

MOJE školovanje, ili bar ono doba koje sam proveo u srednjoj školi, dijeli se u dva dijela: prvi do maćehina bijega, točnije do očeva potpunog sloma, a drugi poslije toga. Prvi je trajao nepune tri godine, i ja sam ga proveo u jednom privatnom konviktu koji mi nije ostao u lijepoj uspomeni. Koliko se sjećam, otac je plaćao za mene šest stotina dinara mjesečno koju je svotu odmah uplatio za deset mjeseci unaprijed, da, kako je govorio, nema više brige sa mnom. Međutim s ostalim mojim izdacima bilo je mnogo teže. Očeva je bolest bila da nije rado izdavao novac od sebe i da je uvijek volio zategnuti s plaćanjem gdje god se to moglo. Morao sam mu po tri-četiri puta pisati za svakih deset dinara koje mi je poslao. U konviktu je bilo strogo, pazilo se na svaku našu riječ i korak i sve odmah dojavljivalo roditeljima. Slabo su nas hranili, morali smo mnogo učiti i mnogo šetati u dvoredovima po pustom, golom vrtu koji sa svih strana opkoljavahu zidovi. Tištala nas hladna samoća soba u kojima nikada nije bilo sunca. Noću su nas plašili miševi i crvotočne, trule krevetske noge koje su tajanstveno škripale. Još mnogo godina kasnije ostao mi je taj konvikt i njegov ćelavi, trbušasti prefekt u ružnoj uspomeni, i ja nikada nisam mogao bez izvjesne jeze pomisliti na svoje strašne dječачke noći u tim vlažnim sobama u kojima se uvijek na nekoga vikalo i nekoga uhodilo. Bio sam sretan kad se više nisam trebao vratiti u njega.

Ni u školi nije bilo mnogo bolje. Već prvih dana, kad smo se malo oslobodili i naučili koliko-toliko misliti svojom glavom, bilo nam je jasno da profesori ne idu za tim da mi ono što nas oni uče zaista i naučimo. Njima je bilo glavno da znamo onda kad nas pitaju, da se ne smijemo i ne razgovaramo za obuke dok oni govore ili čitaju novine kad nisu raspoloženi da govore, da ne zanemarujemo dosadne zadaće koje su nam zadavali, i da ih pozdravljamo na ulici

kad ih sretnemo. Kao u konviktu, i u školi je bilo mračno, tjeskobno, neprijatno i hladno. Nama je trebalo sunca i zraka, a oni su nas učili redu i poslušnosti. Mjesto da nam govore o onome što se događalo svuda oko nas i što nas je sve podjednako zanimalo, oni su nas silili da pamtimo suhoparna, nerazumljiva pravila iz gramatike i matematike koja ni njima samima nisu bila jasna. Sjećam se kako su nam čak i zbilja lijepe i interesantne predmete, kao što je bio prirodopis, zemljopis ili povijest, znali zagaditi. Zapisivali su nas u razrednicu ako smo malo glasnije kihnuli za sata, osvećivali nam se neprofesorski za male nemarnosti i propuste kojima nije bio uzrok u našoj lijenosti i protivljenju, kako su oni mislili, nego u običnoj dječjoj nestalnosti i zaboravljivosti. Kao stražari su bdjeli nad disciplinom u školi jer im nije bila svrha da nas odgoje nego da nas ukrote. Ako im nismo odgovorili kad su nas što pitali istim riječima kojima su se oni služili, smatrali su da ništa ne znamo. Bili su više uhođe nego nastavnici, iako možda u duši i nisu bili zli, bar većina ne.

Naročito se među njima isticao profesor povijesti Dražić, zao, ružan čovjek četrdesetih godina, tankonos i tankonog, s nezdravom bijelom, dlakavom kožom na licu i na rukama, koja se mrtvački caklila, namješteno ciničan, grlat, hrabar kad se radilo o tome da nas utjera u strah, uvijek vrlo pažljivo obučen, glatko izbrijan, namirisano, počešljan i lukavo, neiskreno nasmiješen, s nečim ženskim u tustim, tromim pokretima, kojega smo svi mrzili i željeli mu da ga istoga časa udari kap (pred našim očima), ili da mu padne crijep s novogradnje na glavu kad prolazi ispod nje. Sve je na njemu bilo lažno i namješteno: ženske ruke s puno prstenja na prstima, s lakiranim noktima i zlatnim ručnim satom, kravate žarkih proljetnih boja, zlatni zubi, bojadišana kosa, grleni, porugljivi smijeh, svijetle cipele i šarene svilene čarape koje je rado pokazivao prebacivši nogu preko noge. Govorilo se za nj da je bio već nekoliko puta premješten s jedne škole na drugu zbog nekih ružnih stvari s malim djevojčicama, što nije moralo biti istina, da je ucjenjivao učenice svojim ljubavnim ponudama, da govori nekoliko jezika i da je strastven šahist, ali mi smo ga znali samo kao profesora povijesti, i mrzili smo ga isto toliko koliko smo ga se bojali. Bilo je nečega špijunskog i podlog

u njegovoj obrijanoj, sjajnoj njušci koja se uvijek zlobno cerila, i to nije bilo samo slučajno. Profesori, pa i mi (jer đaci obično znadu sve o profesorima, a profesori ništa o đacima) znali smo kakva je uloga profesora Dražica na našoj školi u praskozorje diktature), znali smo da ne smijemo biti iskreni s njim i da čovjek treba dobro paziti što govori pred njim, da je on policijski konfident i da se samo na taj način uspio i dalje održati u državnoj službi; zato smo ga se svi klonili, profesori i mi, ali on se svima nametao i uvijek je svuda bio, trom i lijen, ali u izvjesnim slučajevima, kad ga je nešto zanimalo ili kad mu je to bilo potrebno, nevjerojatno hitar i dovitljiv, sav sastavljen od osjetila i gipkosti. Mnogo je taj čovjek nazlobio i štetovao ljudima, mnogo zla učinio u životu, ali to je sve bilo zamotano u svileni veo riječi kroz koji se ne naziraše crna, otrovna jezgra. Preduzeo je sebi da nas na svaki način zaglupi, i pokazivao je pri tom nevjerojatno mnogo izdržljivosti, truda i dobre volje. Govorio je brzo zapećući se u govoru i gutajući riječi; pri tom mu je smiješno poskakivala na grlu izbočena jabučica. Nikako nije bilo ugodno doći u sukob s njim i navući njegovu mržnju na sebe. To smo znali svi i toga smo se svi držali (u granicama mogućnosti). Kako je ipak došlo do toga da se pažnja profesora Dražića od nas trideset sedam, koliko nas se nalazilo u razredu, zadržala baš na meni, to danas više ne znam točno. Možda sam bio neoprezan, pa sam se dao (od prvoga dana bio mi je toliko mrzak da ga nisam mogao gledati bez gnušanja, a ja to nisam znao sakriti); možda je znao čitati misli u očima, pa mu nije bilo teško pogoditi što o njemu mislim. Njegova je osveta bila okrutna i ružna, i to je čovjek koji mi je prvi zagadio i otrovao život koliko to nisu uspjeli učiniti otac i maćeha. Izvrgavao me je ruglu pred cijelim razredom i na svaki način nastojao ubiti u meni volju za učenjem. Tumačeći moju zbunjenost i plahost glupošću, uživao je u tom da me po cijele sate muči pitanjima na koja je znao da mu ne mogu odgovoriti. Iskoristavao je svaku priliku gdje me je mogao poniziti, uveličavao svaku moju sitnu pogrešku do apsurdna, hvatao se za moje najčešće nepromišljene riječi i upuštao se sa mnom u rasprave kojima se smijao cijeli razred. Njegovi su satovi značili za mene strahovitu muku protiv koje sam ja bio sasvim nemoćan. Mene su mogle rasplakati i ogorčiti najma-

nje sitnice na koje bi se možda netko drugi, stariji ili mladi od mene, nasmijao; znajući za to, on je vrebao na svaku moju riječ i svaki pokret, kao pauk na lijeni, ljetni let muhe, dok nije naišao na nešto za što se mogao uhvatiti i što je mogao upotrijebiti protiv mene. Tako je to išlo u beskonačnost, iz godine u godinu i iz razreda u razred. Svake godine tumačio mi je iznova da ovo mora biti moja posijedna godina u gimnaziji, da ja nisam za školu jer sam pretup i prelijen, da sam prošle godine samo slučajno prošao, ali da se to ove godine neće, ne može i ne smije ponoviti, a razred je slušao ili nije slušao, smijao se ili se nije smijao, kako je kada bio raspoložen; ja sam najprije šutio, zatim sam se bunio, ljutio i plakao, a na kraju sam opet šutio, jer sam znao da mi je to posljednji i jedini izlaz i da inače muke nikada neće prestati.

— Valentine! — zvao me je on porugljivo. — Ti ćeš nam danas govoriti o perzijskim ratovima. — Druge je zvao obično prezimenom, a nekima je čak govorio »vi« (onima kojih su roditelji bili uglednije ličnosti u gradskoj hijerarhiji, koje bi mu mogle naškoditi), no mene je uvijek zvao samo imenom i govorio mi »ti«, da me i na taj način, kako je on mislio, ponizi.

— O perzijskim ratovima. — Ponovio sam, pocrvenio, zamucuo, počeo nešto govoriti o prošlosti Perzije što sam slučajno zapamtio iz njegovih predavanja i iz listanja po knjizi, prešao naglo na grčke državnice i lokalne sukobe među njima, sve bez ikakove logične veze, opet se vratio u Malu Aziju, ne rekavši ni o Grčkoj ni o Perziji ništa, pocrvenio još jače i najzad tužno zašutio, kako je to uvijek bivalo u takvim slučajevima.

— Samo se nemoj žuriti. — Profesor velikodušno pokušava da mi pomogne. — Bez reda nema rada, a bez rada reda. Počni još jedanput iz početka.

Bio sam uvjeren da on vrlo dobro zna da ja ne znam ništa o tim prokletim perzijskim ratovima, a i ono što znam da sam sada zaboravio (trebalo je samo da mi pogleda u oči, pa da odmah bude načisto s tim znam li ja danas ili ne znam, jer ja nisam mogao od njega ništa sakriti), ali on je namjerno produžavao s mučenjem praveći dobrodušno, bezazleno lice i uživajući u tome što se ja mučim i što se ne mogu snaći, što gutam slinu, mucam i što ću za čas proplakati. Bio

sam slab đak, priznajem, ali to je bila više njegova nego moja zasluga. Mrzio sam školu i bio sam najsretniji kad sam izašao iz nje, na sunce i na vjetar koji me nikada nije ništa pitao i ni za što me nije grdio. Zamišljao sam se, dok su profesori govorili, u svoje misli koje nisu imale ništa zajedničko s onim što su oni govorili, slušajući ih rijetko kada, a i tada preko volje, samo na jedno uho i samo djelomično. Ja sam sanjao o tome kako ću kad odrastem postati veliki vojskovođa koji će osvajati jednu zemlju za drugom dok ne osvoji i pokori cijeli svijet (i tada, kad sam osvojio cijeli svijet, postao sam najedanput tužan i prazan, jer više nisam imao što osvojiti); sanjao sam o lijevim ženama koje sam sretao na ulici (te dane, u jesen na početku trećeg razreda gimnazije, mučila me naročito tajna spola, čarobni cvjetni veo u koji su žene bile zamotane, a ispod koga još nisam zavirio, pornografska literatura koju smo čitali pod klupama za sata i koja je išla od ruke do ruke); o nepojmljivoj snazi i privlačnoj moći koja prši iz zrele, lijepe žene (djevojčice, pa ni djevojke nisam volio i bježao sam od njih) kad ide topla i teška večernjim pločnikom; o sebi i o svojoj ličnoj sreći u koju sam pobožno vjerovao. Ali profesori nisu vodili računa o tome što ja sanjam, i tražili su od mene da se okanim snova i da slušam njih; to je bilo uzrokom stalnom, nekad prigušenom, nekad žešćem sukobu između škole i mene, koji ne jenjavaše nikada. Možda ja u stvari nisam mrzio školu nego tupu disciplinu kojoj su nas u njoj učili. Mrzio sam pisati svaki dan iste besmislene, jednolične zadaće koje su nam već svima dosadile (osim nekolicine najboljih đaka), iako su me u konviktu silili na to, i možda baš zato. Volio sam biti slobodan i nevezan, a škola je tražila da budem discipliniran i poslušan; sapevši nam ruke i noge lancima smiješnih, neodgojnih disciplinskih propisa i kazni koje su zamjenjivale nagrade, škola je tražila od nas da se razvijamo i da učimo samostalno misliti, pisati i raditi. Otuda nerazumijevanje i mržnja između nas i škole: škola nije razumjela nas, a mi nismo (nismo mogli ili nismo htjeli) razumjeli nju. Ipak smo mi bili u prednosti pred školom iako to nitko od profesora nije vidio: ona je nas trebala jer bez nas nije bilo ni nje, a mi nju nismo trebali jer smo mi bez nje mogli biti. Samo što smo mi od toga imali malo koristi, jer to nikome

drugom osim nas nije bilo jasno, i jer nitko drugi u to nije htio vjerovati.

— Što je tvoj otac, Valentine? — pitao me je profesor Dražić kad se konačno uvjerio da ja neću odgovarati na njegovo pitanje i da zaista ne znam ništa o perzijskim ratovima. Pitanje je bilo upravljeno meni, ali on nije gledao u mene, nego preko moje glave (i možda kroz mene) u razred i iza razreda nekuda u prazno.

— Trgovac.

— A majka?

— Ona je umrla.

— Kada je umrla?

— Pred četiri godine.

— Brine li se tvoj otac za tebe?

— Brine.

— A imaš li maćehu?

— Imam.

— Brine li se ona za tebe?

— Brine.

Zašutio je, pogladio zalizanu kosu, zamislio se, a onda je počeo po stoti put razvijati svoju teoriju o štetnom utjecaju škole na seosku djecu koja u školi brzo zahire, odrode se i pogospode privikavši se na lagan život i na površnost. Ona nikada ne ulaze dublje u bit znanosti nego ostaju uvijek samo na površini, jer za njih znanost nije svrha nego sredstvo da lakše dođu do uhljebljenja. Seljak je u biti sebičan, tvrdoglav, lakom i tup, i takav ostaje i onda kad obuče gospodski kaput, jer seljak je seljak, a gospodin je gospodin, jedni i drugi imadu svojih dobrih i loših strana; i jedni i drugi mogu biti korisni društvu kad ostanu na svom mjestu. Ali ništa nije strašni je ni kobni je (a ni štetnije po društvo) nego kad se netko gura na mjesto koje nije za njega i za koje on nije dorastao. On, profesor Dražić, ne govori to zbog mene, ili zbog kojeg drugog seljačkog sina u razredu (on je naš razrednik, te smo mu svi jednako prirasli srcu); on to govori općenito, teoretski, s namjerom da pomogne društvu koje se nalazi u zabludi, i da ga izvede na pravi put. On je o tome mnogo i ozbiljno mislio te je došao do uvjerenja da se u tome najviše nalazi uzrok našoj narodnoj zaostalosti. Mi bismo svi htjeli biti gospoda, to je naša najveća pogreška; ali da nije lako biti gospodin, s

tim nitko ne računa. Da čovjek bude gospodin, mora znati mnogo toga o čemu mi obično nemamo ni pojma. Neka seljak ostane seljak, a gospoda će se već pobrinuti sama za sebe; to se seljaka ništa ne tiče, kao što se gospode ne tiče što će biti sa seljacima. Znamo li mi uopće što to znači biti gospodin? Najveća naša hrvatska pogreška sastoji se u tome da mi ne znamo cijiniti svoje velike ljude, svoje narodne prvake i vođe. Najveći i najpametniji naši ljudi umirali su od gladi i bijede u isto vrijeme dok su se tisuće i tisuće drugih, koji im nisu dorasli ni do pupka, gušili od obilja i sitosti. Zar je to dopušteno, i smije li to uvijek tako biti? On to nama ne govori da nas uplaši, ili da svali krivicu na nas, nego zato da znamo, kad odrastemo, kako stvari stoje. On je o tome razmišljao godinama, i on je potpuno uvjeren da ima pravo. A kad on u nešto povjeruje, onda ga ništa više u tome ne može pokolebati, a najmanje smiješna laž da su svi ljudi među sobom jednaki (pred bogom možda, tamo još nije bio, ali ovdje na zemlji nikada). Kao u prirodi, među ljudima postoji stalna borba u kojoj pobjeđuje jači. Sad još samo treba odgovoriti na pitanje tko je jači: onaj koji ima jače ruke ili noge, ili onaj čiji je mozak jači? Tko će mu odgovoriti na to pitanje?

Tu istu svoju misao i teoriju razvijao je profesor Dražić pred nama već stotinu i tisuću puta, i mi smo je svi već znali napamet. On ju je primjenjivao na povijest pripovjedaajući nam o seljačkim bunama koje je osuđivao, ili o odnosu nas Hrvata prema staroj rimskoj kulturi koju smo zatekli u dalmatinskim i panonskim gradovima i koju smo nerazumno uništili. To isto je govorio i tumačio svim razredima od prvog do osmog, svima s istom svrhom i na isti način, i svima se već ta njegova teorija popela do grla, ali svi su ga ipak slušali i odgovarali strpljivo na njegova pitanja kako je tko znao jer mu se nitko nije usudio zamjeriti. Po toj teoriji profesora Dražića seljačkoj djeci nije trebalo dopustiti da se školuju, jer od toga društvo nema nikakove koristi nego samo štete. To školovanje on je nazivao gubljenjem vremena koje treba »u interesu naših roditelja« (iako su baš oni tome najviše krivi, te ne bi trebalo imati obzira prema njima) spriječiti. On ga je i »sprečavao«, i to tako da nas je gonio gdje god mu se pružila prilika, nastojeći nas na svaki način uništiti. Kome su potrebni novi lvice

Kičmanovići: njemu, nama, društvu, narodu? Od utopija se ne može živjeti, a književnost ne može nikada nadomjestiti kruh. Mi smo tada još malo razumjeli od svega toga, ali vidjeli smo i razumjeli svi da je taj čovjek zao i da je najbolje ne protiviti mu se, tko može, jer je to od dva zla ono manje.

Teško mi je još uvijek govoriti o profesoru Dražiću bez mržnje. On je toliko gorčine namro sebi u baštinu u mojoj duši, da to nikada neću moći izbrisati iz sebe. Zato profesor Dražić ne može i nikada neće umrijeti, po zlu koje je širio oko sebe postavši vječan. Slutim da živi još i danas u meni te, da ga zagušim, morao bih najprije zagušiti sebe. On je otrovao najranije godine moga školovanja, i on je čovjek koji mi je prvi ogadio život. Kao da me pita prolazeći između klupa i zastajući kod mene:

— Valentine, danas opet nisi oprao noge?

Osjećam više od trideset pari očiju kako je radoznalo prikovano uz mene, pocrvenim i odgovaram tiho i ponizno, iako perem noge svaki dan:

— Nisam, gospodine profesore.

— Valentine, što ću ja s tobom učiniti?

— Ne znam, gospodine profesore. Što želite.

Zatim šuti on, šutim ja, šuti razred. Polako i tužno, pogružen i težak od moje sramote, profesor Dražić se vraća k stolu. Jesen je, pada kiša i sivi sumrak crnim, oblačnim spužvama slika mokre mrlje po starim zidovima i klupama.

DRUGI dio moga školovanja započeo je potkraj treće godine i bio je mnogo bolniji, mučniji i krvaviji od prvoga. Izazvao ga je maćehin bijeg od oca s jednim mladim avijatičkim poručnikom koji je najprije proveo skoro mjesec dana u našem hotelu kao maćehin daljnji rođak i očev dobar prijatelj. Pošto je odnijela sa sobom i sve svoje haljine i dragocjenosti, u hotelu je iza nje ostala pustoš i mrtvilo. Razbježale su se sve njezine rođakinje i prijateljice, i svaka je pri tom nastojala što više odvući sa sobom iz kuće tvrdeći da su joj to otac i maćeha poklonili. Opustjele su sobe u kojima je nekada bilo tako bujno i živo; čak ni gosti više

nije bilo kad maćehe nije bilo. Mjesecima je otac samo pio, pušio, mislio i šutio, ne poznavajući nikoga, ne mareći ni za što i ne vodeći ni o kome računa, pa ni o samome sebi. To se zbililo krajem travnja, poslije kratke i vrlo blage zime, dak su u našem konviktskom vrtu jako cvali jorgovani i jabuke. Mene su o maćehinom bijegu obavijestili materini rođaci, s malo zlobnog veselja, ali s još više zabrinutosti što će sada biti s ocem i sa mnom. Od oca nije bilo ni traga ni glasa. Na sva moja pisma i molbe nije odgovarao. Po gradiću se sve glasnije i sve bezobzirnije počelo govoriti o očevoj propasti koja da se nalazi pred vratima, o njegovoj prezaduženosti i nemogućnosti da odgovara na svoje obaveze. Njegova savršena tupost za sve što se oko njega događa poslije maćehina bijega, pogodovala je tim glasovima koji su mu još više poljuljali ionako već poljuljani kredit. Trgovina je opustjela, preduzimači su odlazili od njega neobavljena posla, hotel je zvrjao prazninom. Varali su ga radnici, pomoćnici, poslovni drugovi i svi kojima se pružila prilika (a prilika je bilo na izbor). Kao da je zaista sve ono što je dosada stekao bilo prokleta, i sad se opet vraća svojim pravim vlasnicima od kojih je na nepravedan način oteto, očevo se bogatstvo rasplinulo kao dim na vjetru. Proces zbog ubojstva starog Jakova koji je otac neprestano odgađao potkupljujući i miteći advokate i suce, uzeli su u svoje ruke očevi politički i poslovni protivnici koji su ga nastojali (navodno u ime neopskrbljene Jakovljeve djece kojima je otac ubio hranitelja i za koje su tražili odštetu) iskoristiti u svoje svrhe. Oni su razdijelili Jakovljevu djecu među sobom i preuzeli svu opskrbu za njih na sebe, ne zato što ih je ganula njihova zaista bolna i žalosna sudbina jer je njih mogao ganuti samo novac, nego zato da pomoću njih ucijene oca, da mu podmetnu nogu i da ga tako unište. Borba je bila ogorčena i nepoštedna, i u njoj se ne birahu sredstva. Gdje nije pomagala istina, pomagala je laž. Premda kao trgovci nisu bili ništa bolji od oca, oni se nisu nimalo stidjeli da ga proglašavaju lihvarom koji je sve što ima stekao prevarom i pljačkom. Sve je to bilo istina, samo je lažno bilo njihovo zgražanje nad očevom gramzivošću koja nije **bila ništa veća od njihove. I oni su, kao i otac, posuđivali novac uz kamate koji su redovno prelazili glavniciu. I oni su isto tako okrutno utjerivali »svoje«, kao i otac, kad je došlo**

vrijeme za isplatu duga koji se za dvije-tri godine potrostručio i početverostručio. Razlika je bila samo u tome što je otac bio na rubu propasti i što su svi znaci pokazivali da će propasti, a oni su istom bili na početku ili baš u najjačem zamahu svoje snage, i očeva propast im je svima dobro došla da se oni ojačaju, i da svrate pozornost na sebe i sa svojih djela na oca i da tako bace ljudima prašinu u oči. Oborili su se na njega sa svih strana nastojeći da svaki ugrabi što više može, a otac je zatvorio vrata od života koji je šumio pred njim, i nije ni pokušao zaustaviti kola koja su svom snagom jurila niz strminu.

Čaršija se uzradovala, zalajala i zaštektala sluteći gozbu na sprovodu po kome je mirisalo rano ljeto. Zaigrala je radosno oko očeva trupa koji se kesio iz praznog dućana mrtvo i bezvoljno, ne protiveći se, tako savršeno dalek i zatvoren za njihovu sitnu, jalovu zlobu, da mi je od toga postajalo zima. Oni nisu vidjeli opomenu u očevim ugaslim očima. Bili su tako jadni i mali prema njemu kad je išao težak i sijed kroz grad, ne primjećujući nikoga, noseći u sebi strašnu bol i sramotu koju nije nikome htio priznati, neobrijan, nepočesljan, nijem i trom, kao čovjek iz nekog drugog, mrtvog svijeta, koji se ne može snaći u našem životu i našim omjerima, te sad bježi izgubljen i proklet u sebe da se sakrije suncu, ljudima i svemoćnom vremenu koje ga je svladalo. Šutio je i pio, dok su ljudi, njegovi dojučerašnji susjedi, braća, rođaci i prijatelji, maštali o svojoj budućoj veličini, bogatstvu i moći, kad oca više ne bude, sitni, mali, grbavi, škiljavi i tusti trgovci, mesari, posrednici, političari i lihvari, za koje je tuđa smrt značila njihov praznik a tuđa nesreća njihovu sreću. Još je zeleno bilo lišće njihove pobjede koju su izvojevali bez borbe, ulažući u nju samo sitan otrov i žuč i ne žrtvujući ništa (jer su znali da se protivnik ne može uništiti žrtvama nego malim, podmuklim, nenadanim i dobro smišljenim udarcima iz mraka u leđa), ali oni su bili sigurni za svoju budućnost i pijani od radosti. Preuzeli su na sebe ulogu javnog mišljenja koje je osudilo oca, nametnuli se gradiću za tutore, jedan nenavideći drugome, no svi složni u tome da treba za vremena što više oteti od oca jer će im se teško kada u životu pružiti takova prilika.

— Ako je tko lud, ne budi mu drug.

— Koliko sam ga puta opominjao da se čuva, ali tko bi njega urazumio kad je on bio najpametniji na svijetu! A gdje mu je sada ta njegova pamet?

Ne kanim braniti oca jer on to nije zaslužio od mene, no njihova je zloba izazivala u meni prkos i gnjev. Znao sam da otac nije propao zbog malih njihovih intriga i podvala koje su bile krhke kao slamke (koliko god ih oni natapali žuči i zlobom) prema njegovoj golemoj energiji koja slamaše sve pred sobom, a njihovo samopouzdanje i ponos nalikovalo mi je na kevtanje malih pasa koji laju za kasnim prolaznikom kroz plot, ali se ne usude istrčati na cestu. Oca je ubila samo maćeha i nitko drugi. Samo maćeha je bila kadra povući ga za sobom u provaliju jer je njezina moć nad ocem bila neograničena. Gdje je ona bila sada, kuda ju je odveo njezin poručnik, što radi i kako živi, to nije nitko znao, ali postojalo je bar dvadeset priča o njoj od ljudi koji su se svi kleli da su je vidjeli u tom i tom mjestu i u tom i tom kupalištu u društvu samih časnika kako pleše na stolu među vinskim bocama (i sama slična vinskoj boci), ili kako putuje s puno kovčega i cvijeća u rukama brzim vlakom iz jednog grada u drugi, sama i žalosna, nigdje ne nalazeći mira. I jedni i drugi su uvjerovali da samo oni govore istinu; i jedni i drugi su nastojali dojaviti ocu svoja otkrića, ali bez uspjeha. On je tih dana zaista nadrastao svoju okolinu i postao nekako veći (u duhovnom smislu), dublji, tamniji i čovječniji, ili se to samo tako činilo. Kao da ga je bol produhovila i oplemenila stvorivši od njega preko noći drugog čovjeka, on se iznenada izgubio iz malog, prljavog, zavidnog gradića u kome je proveo sav svoj vijek, a ono što je još ostalo iza njega bila je samo njegova mrtva sjena koju je on prezreo i ostavio ljudima za uspomenu. Bio je živ i nije bio živ. Bio je bliz i bio je dalek u isto vrijeme. Razdvojena imetkom i društvenim položajem čaršija se udružila u mržnji protiv oca zaboravivši sve razlike, i bujala oko naše kuće kao poplava. Svi su znali sve o nama: što imamo i što nemamo; što smo mogli imati da smo bili pametni; što bi oni učinili na očevu mjestu; kako je život čovjeku najveći neprijatelj, ali da zato ipak ne treba nikada gubiti nade. Žalili su nas i blatili žaleći nas, ili su nas mrzili i opet nas blatili mrzeći nas. Tješili su nas bez uspjeha, moleći boga da ih poštedi naše sudbine i našeg prokletstva

koje neka ostane i dalje nama jer nama pripada, ili su dizali glas protiv nas, uvrijedivši se zbog očeva savršenog nehaja prema svemu što su mu govorili i savjetovali, opet s istim uspjehom. Obučari su krpili stare cipele i raspravljali o uzrocima naše propasti. Žene su pile crnu kavu i veselile se mraku i zaboravu koji padaše na nas i na naše ime:

— Vrč ide na vodu dok se ne razbije.

— Tko visoko leti, nisko pada.

— Gdje mu je bila glava kad ju je uzeo? Ili zar on ima glavu?

— Sve je u božjoj ruci. Bog dao, bog uzeo. Pametan čovjek mogao je odmah zaključiti da to neće sretno svršiti, što je god previše, ne valja. Bolje je malo, ali sigurno. Ne da bih se radovala, sestro, njihovoj nesreći, ne dao bog, nego mi je drago što vidim da još ima pravde na svijetu. Život je takav: ne da on da se netko izdigne nad njega. Kuda ćeš, zemaljski crve, u nebeske visine kad te je bog stvorio da po zemlji pužeš? Ako ti je suđeno da budeš siromah, nema ti spasa. Trpi i šuti, sestro. Tko je to još vidio da jedan čovjek hoće sve prisvojiti sebi?

Zatim brižna molba i strah da tuđa nesreća ne zarazi i njih:

— Samo da nam bog ne uskrati svoj blagoslov!

Između vrbika tekla je Sava, nabujala od proljetnih kiša, pod plavim, čistim nebom koje je spustilo u nju rub modrih skuta. Sava je bila žuta i ljuta. Preko mosta su putovali prašni putnici, prosjaci i skitnice. Nad kućama se vijale plave zastave dima. U noći je bilo zima bez krova u napuštenim čardacima, sjenicama i kolibama iz kojih su izljetali šišmiši i uplašene ptice. Psi su drhtali od hladne noćne jeze i zavijali na mjesec. Netko je razbio fenjer na mostu, i nad Savom je svu noć ležao težak mrak pun zebnje i neizvjesnosti, koji je plašio ribe u vodi i hladna, mrtva kućna pročelja.

Kad sam se ja krajem lipnja, svršivši treći razred, vratio kući, zatekao sam sve u rasulu koje se više nije moglo zaustaviti. Očevo nabuhlo, pomodrelo, otečeno lice od alkohola, nespavanja, nekretanja i samotovanja, koje nije ni okom trenulo kad se suočilo sa mnom, uvjeralo me je odmah da je sve propalo i da je uzaludna svaka nada u spas. Ja

sam tada već bio dovoljno zreo za svoje godine. Nepravičan postupak prema meni u školi, u konviktu, u društvu, u kući i svuda kuda sam zalazio a koji je zapravo bio samo uvod u ono što je imalo doći i što je došlo, nije me doduše naučio da ne vjerujem ljudima na lijepu riječ i slatko lice (te sam se slabosti otresao tek mnogo kasnije), ali me je učinio starijim i ozbiljnijim. Pokušao sam namoliti oca da se trgne iz mrtvila koje je najviše škodilo njemu samome (njemu i meni), a kad mi to nije uspjelo, potražio sam pomoći na drugom mjestu. Bio sam smiješan sam sebi dok sam išao od kuće do kuće, ponizan i strpljiv, moleći i tražeći zaštite koje nigdje nije bilo. Pošao sam k njegovim poslovnim drugovima, k materinim i njegovim rođacima, k njegovim političkim prijateljima i saveznicima, obišao sam cijeli gradić, no nigdje nisam obavio ništa. Oni koji su nam htjeli pomoći (naša najbliža rodbina i nekoliko prijatelja koji su se sažalili više na mene nego na oca) nisu mogli, a oni koji su mogli, nisu htjeli jer im to nije išlo u račun. Pomoćnici su s poslugom razvlačili iz kuće još i ono malo što je ostalo, a da ih u tome ni ja ni itko drugi nismo mogli spriječiti. Ismijavali su me kad bih im što rekao, gurali me napolje iz dućana u kome su neograničeno gospodarili oni, i samo što što me nisu tukli. Onaj jedini tko bi ih u tome mogao spriječiti i spasiti što se spasiti dalo, otac, dignuo je ruke od svega i prepustio sve svojoj sudbini. Opijao se sve više i sve strašni je, glava mu je postala još veća, uglata i izobličena od besanice i pića, teturao je cijeli dan iz sobe u sobu (kao otvoreni grobovi koji ga mame k sebi zjapile su prazne sobe pred njim), ne pokazujući volje ni za što. Što je dublje gazio u propast i što je više pio, sve više je gubio svoje nekadašnje dostojanstvo i ugled; ostala je samo tvrdokornost i zloba koja ga je izjednačila s okolinom u kojoj je živio, i do kraja ponizila. Na časove mi se činilo da je samo podjettinjio i da će se s vremenom opet osvijestiti i uozbiljiti kad zaboravi na maćehu: trebalo je samo da se dogodi nešto veliko što bi ga iz temelja potreslo, nešto nesvakidašnje, bolno ili radosno, svejedno, samo neobično i uzbudljivo, nad čime bi se on mogao zamisliti i sabrati. Trebalo je vremena da on može stati pred zrcalo događaja i usporediti sebe sa životom iz koga se dobrovoljno isključio, pa bi odmah shvatio do čega je doveo samoga sebe, zgrozio se nad sobom

i sigurno se opet vratio k sebi i u sebe, spasivši što se još spasiti dalo. Jer otac nije bio čovjek koji se plašio rada ili napora. On je bio kadar početi opet sve iz početka, samo je trebalo da se dogodi nešto što bi ga uzbudilo, uznemirilo, zaprepastilo i pružilo mu jasnu sliku položaja u kom se nalazi. Ali toga nečega nije bilo, vrijeme je teklo svojim usklađenim tokom, zbivali se obični, svakidašnji, nezanimljivi provincijski događaji koji se ponavljahu iz godine u godinu i iz generacije u generaciju. Otac je stajao do vrata u blatu i propasti, i bilo ga je gadno i strašno gledati kako sjedi jadan, pijan na nečistom drvenom pločniku pred tuđini krčmama i briše rukavom gnusnu, pijanu slinu koja mu curi po bradi i po vratu, a oko njega stoji zlobna čaršija i samozadovoljno se smije. S ocem je bilo sve svršeno, to sam osjećao. On koji je nekada mogao piti za deset drugih ljudi i koji je u najstrašnijim pijankama uvijek ostajao trijezan, sad je bio pijan od čaše rakije, i tada se groteskno i sablasno (skidajući glavu sa sebe, kao bolan teret) naslanjao na kućne zidove i valjao po nabujalim jarcima uz cestu, po kojima su plivali utopljeni mačići i psi. Tužna i troma, slična poniženom ocu koji je zapio svoje ljudsko dostojanstvo, jadona se naša kuća (koja više nije bila naša) u mraku starim brijestovima i dudovima na trgu, koji su poznavali njezinu mrtvu majku, ali joj nitko nije mogao pomoći.

Nekoliko dana prije svoje smrti rekao mi je otac pošto sam ga dugo bezuspješno nagovarao da se okani pića i napravi red u kući, začudo dosta trijezno i sabrano, no u alegorijama, kako je govorio posljednjih nekoliko godina, koje su ga dovele do njegova naglog uspona i pada:

— život je, sine, kao gomila pijeska. Dune vjetar ili nabuja rijeka, i pijeska nestane. Raznese ga vjetar na sve strane svijeta, otplavi ga voda i opet izbací negdje u sasvim drugom kraju. Zar je vrijedno strahovati zbog njega? Pedeset i dvije godine sam se probijao kroz život i mučio kao pas. Nisam znao za sunce ni za mjesec, za radost ni žalost, za ljeto ni zimu. Stjecao sam dinar po dinar, varao sam svakoga koga sam mogao prevariti, nisam poznavao milosti ni ljubavi, pa što sada imam od svega toga? Izdali su me oni koje sam najviše volio i kojima sam uvijek samo dobro činio, pa kako me neće izdati oni koje sam mrzio i progonio? Sasvim mi je svejedno hoću li skapati danas ili sutra, hoćeš li ti gladovati

poslije moje smrti ili ćeš biti bogat i sretan. Tko si ti meni da bih se ja trebao brinuti za tebe? Što to znači da si ti moj sin? Mene se nitko ništa ne tiče, meni je svega dosta. Otrujte me, bit ću vam zahvalan. Cijeli život sam varao druge i uživao u tomu, a sad na kraju vidim da je život prevario mene. Zar zbog tebe da se pomirim sa životom i da započnem opet iznova? Dosta si bio sit, sad možeš biti malo i gladan. Stotine su gladovale dok si ti jeo, pa zar te je ikada zapekla savjest zbog njih? Plačeš li, sine, za ocem, ili plačeš za sobom?

Njegova ogromna, žilava, čupava majmunaska ruka bubnjala je tvrdo po stolu.

Okrenuo sam se i pošao prema vratima.

— Ja se ne bojim! — rekao sam muklo, pocrvenjevši i zbunivši se, kao uvijek kad sam stajao pred njim, ali potpuno svjestan svake svoje riječi. — Ja se ne bojim.

Otac se nasmijao drvenim, hladnim, žalosnim smijehom koji je parao srce.

— Mene se sve više ništa ne tiče! — ponavljao je on. — Ostavi me. Idi od mene. Mene se sve više ništa ne tiče. Tko si ti meni?

U prozore je žeglo strašno, vrelo, žitko, otrovno srpanjsko sunce. Modre kao čivit pupale su žile na očevu vratu. Cuo sam kako mi srce stravično tuče.

CA smo našli u rano nedjeljno jutro. Visio je na užetu

nad vratima svoje sobe sa strahovito iskešenim, podbuhlim licem koje se pakosno podrugivalo. Kad su pomoćnici, grozeći se, prerezali užu, golemo, beživotno tijelo svalovalo se, oklijevajući i njišući se u padu, na pod, kao klada. Mora da je smrt nastupila negdje tik pred zoru jer su mu ruke bile još malo tople. Mrtav, otac je opet stekao svoje dostojanstvo i svoju strašnu, golemu premoć nada mnom koju je posljednjih dana života izgubio. Njegove slijepeljene, mrtve, prazne oči gledale su u mene s ružnim, ledenim neprijateljstvom i mirom koji me je razoružavao. Bio je samo u gaćama i košulji, debeo, dlakav, ružan i gnusan, s plavim, mlohavim usnicama na koje je izbila usirena krv. Svi su očevi udovi bili prenategnuti i nabuhli; odebljala brada skriva-

la je u sebi neku tvrdu, mračnu odluku, koju otac nije dospio nikome povjeriti. Kao da se mrtav otac sprema obračunati sa mnom, ja se nisam usuđivao ni taknuti ga prstom. Stajao sam kraj kreveta zgrožen i nijem, bojeći se samo korak napraviti iz sobe da se otac ne digne i ne pođe za mnom. Napolju je lijevala diluvijalna kiša još od subote uvečer. U lokvama vode koja je tekla preko svih ulica, mahala i avlija, žuta i mutna, u mrtvoj nedjeljnoj tišini u kojoj je kiša turbobno, jesenski, hladno šumila, gradić je nalikovao ostrvu na koje sa svih strana navaljuje voda. Smlaćeno i sjetno ležашe lišće svuda po zemlji. Sivi, mokri kućni zabati krivili su se na kiši kao potopljene lađe s kojih su poskakali u vodu posljednji putnici. Ogromna, žuta i plahovita Sava tresla je trulim temeljima mosta na kome nije bilo ni žive duše. Ljudi se posakrivali u kuće, kao u tvrđave. Ulicom je samo katkada protrčao netko s vrećom na glavi, bos sa zavrnutim hlačama i gaćama do koljena, a voda je curila niz njega potokom. Neka očajna čama i praznina ležala je nad mjestom koje je izdisalo. Oca su okupali, obrijali, presvukli u čisto i pokrili ga bijelom plahtom. Poslije podne kad je kiša malo jenjala, kuća se napunila rođacima, prijateljima, susjedima, radoznalim ženama gladnima novosti, besposličarima i zlobnicima koji pod maskom sućuti skrivahu zvjersku radost. Oni su hodočastili ispred očeva mrtvog tijela, sivi, zgureni, pokisli, namješteno tužni i zamišljeni, s ušiljenim mišjim njuškama, šapćući molitve ili pakosno šuteći. Teška, mračna sjena samoubojstva ležala je na našoj kući u neveselom, mokrom danu koji je ozeblo hramao ususret večeri. Ja sam bio izgubljen u gomili koja je neprestano prolazila kroz našu kuću. Nepoznati ljudi s kojima nisam nikada u životu ni riječi progovorio gledali su me samilosno ili zlobno, prema tome da li im je očeva smrt koristila ili štetovala. Usprkos njihova bučnog, nametljivog prisustva, ili možda baš zbog njega, kuća je sve više pustjela, sve sivlja, strašnija i ledenija pred mrak već mahaše čupavim, oblačnim krilima ispred prozora. Otac se još uvijek jezivo podrugivao, nepristupačan i neograničen u svom savršenom miru. Izgledao je kao da se miče kad bi mu se netko suviše približio. Zatrpan suzama, zebnjom, svojim vlastitim jadom i strahom, među ljudima koji su dolazili i odlazili, koji su me ljubili u čelo i u obraze, ja se sjećam samo male rođake Višnje koja je ci-

jelo vrijeme prostajala uz mene držeći me za ruku. Što je više padao mrak i što je pustija bila kuća (napolju su divlje mahale rukama sjene stabala ulazeći u naše tamne duše), Višnjina je ruka bila sve toplija i sve vlažnija. Kao da Višnje nestaje a ostaje samo ruka u koju se Višnja pretvorila, i ta ruka zarobljena i dobra, kao dobra ptica, cvrkuće u mojoj ruci, grije me svojom toplinom, jer ja sam malodušan i tjeskoban od očeve smrti, tješi me i čini boljim i čistijim. U nesigurnom svjetlu petrolejke koju je upalila neka brižna žena, očevo se lice groteskno izobličilo. Bilo je veliko, ukočeno i limeno, s izduženim nosom i čvrsto stisnutim vilicama. Podrhtavajući od mnogih glasova, svjetlo je pisalo po njemu tajanstvene (samo njemu znane) znakove koje sam uzalud kušao odgonetnuti. Svjetlo je suzivalo i proširivalo lice koje je postajalo čas veće čas manje. Kao da hoće nešto da reče što je zaboravio reći, otac je slijedio glavom svjetlo i šutio. Možda mu je bilo žao što je otišao ne oprostivši se sa mnom, a možda mu je smetala naša prisutnost, ali nije znao kako da nas se riješi. U polumraku bile su Višnjine usnice ružičaste i vlažne, a oči plave kao potočnice. Ona je plakala puno više od mene naslanjajući se na me svojim toplim koljenima. Kasnije je Višnja zaspala (nije joj bilo još ni deset godina), ljudi su se polako razišli, a u sobi je ostalo s nama samo nekoliko starih žena koje su odlučile čuvati oca preko noći. Zatvorio sam oči čuteći kako tonem postepeno u san, ali čudno, taj san nije bio nimalo sličan običnim snima koji dolaze nenadano i neočekivano. On je uspavljivao napose svaki dio tijela, kao neka velika, topla, dobra žena koja se naginje nad mene primičući mi se sve bliže. A kad sam konačno usnuo, vidio sam debelu, голу, mesnatu, pijanu Terezu, kako mekećući i lajući, jaši na mrtvom ocu i vuče ga za užu koje mu je svezano oko vrata. Za njim je išla maćeha povlačeći drvenu nogu za sobom, kao stari Jakov, mala i lijepa, kao Višnja, s cvijećem u plavoj kosi, po travi rosnoj, i velikoj do koljena, zagrcavajući se i glasno plačući.

STAVŠI bez roditelja, drugi dio moga školovanja od očeve smrti dalje, razlikovao se bitno od prvoga, na moju štetu. Stanovanja po mansardama i podrumima velikih kuća s bijednim perspektivama gladovanja i tuberkuloze po-

đrovala su vrlo brzo dokraja moje samopouzdanje i vjeru u život. Brigu za mene preuzeli su materini rođaci, službeno proglašeni mojim skrbnicima. Oni su ujedno uživali do moje punoljetnosti ono malo baštine što mi je ostalo iza oca. Njihova briga sastojala se u tome da mi od mjeseca do mjeseca pošalju koju stotinu dinara, da s tromjesečnim zakašnjenjem plaćaju stan za mene i da mi se svakom prilikom tuže kako ću ih upropastiti i dovesti na prosjački štap svojim rasipništvom i nemarom. Jeo sam u besplatnim đačkim kuhinjama, stanovao u posljednjem predgrađu, oblačio se u ponošena odijela koja sam kupovao na sajmištu ili kod staretinara, postigavši s vremenom u tome izvjesnu okretnost i vještinu. Brzo su mi nestali iz sjećanja crvotočni kreveti i mračni hodnici konvikta u kojima je ostao jedan dio moje mladosti. Iz moje sobe na mansardi stare kućerine u predgrađu kraj koje su stršili u nisko, čađavo nebo tvornički dimnjaci i sivi, memljivi kućni krovovi, rasle su nove slike i novi doživljaji koji su potisnuli blijedu, nemilu prošlost. Kržljavi golubovi i vrapci dolazili su k meni bez straha i jeli mrvice iz moje ruke dok sam u predvečerje sjedio na niskom prozoru mašući nogama po zraku i gledajući u crvenu planinu koja me sjećala na moje rodno mjesto. Po prozorima ispod mene zračila se stara posteljina i rublje. Na nečistim, vjerujem, kišom i vremenom izglođanim balkonima stajale su stare kante i lavori sa smećem. Žene se svađale i pljuvale jedna drugoj u lice. Kućerina je bila stara i trula, kao stara žena. Iz rasporene utrobe izlazili su joj ljudi, žene i djeca i bježali kroz uske, blatne ulice u potrazi za hljebom. Uvečer je kuća brujala od glasova, vike, kletvi, plača, pjesme i starih gramofonskih ploča. U dvorištu su djeca mučila mršave pse i igrala se loptama od krpe po kržljivoj, žutoj travi. Praznim, gnjilim čeljustima iz kojih su poispadali zubi kućerina je žvakala bezbrojne ljudske sudbine, bolove, radosti i žalosti, a tvorničke sirene pištale su otužno u jesensku večer naviještajući noć. Život je stajao otvoren preda mnom, a ja sam zebao u svojoj mansardnoj sobi i s tihom tugom mislio na svoje rano djetinjstvo uz Savu koje je mrtvo i koje se nikada više neće vratiti.

Tek poslije očeve smrti vidjelo se koliko su opravdani bili glasovi koji su se još za njegova života širili po gradiću o njegovoj prezaduženosti i skoroj propasti. Ponovila se stara istina o nestalnosti trgovčeva zanimanja. Trgovac je bogat i siromašan u isto vrijeme, jer nitko ne zna točno kako zapravo stoje stvari s njim. Dok je živ i dok uspijeva na vrijeme zadovoljiti svojim obavezama, nikoga se ne tiče na koji mu to način polazi za rukom, i nije li to možda samo predsmrtna borba sa svakidašnjom groznicom i strahom iza koje dolazi neizbježivi pad. On je ugledan i moćan, uživa na sve strane neograničeno povjerenje, upušta se u nove poslove i važi kao spretan poslovan čovjek u koga se svi pouzdavaju. Kad jednoga dana zapne nešto u dosada savršenom i nepogrešivom stroju kupnje i prodaje kojim se ogradio od tuđih pogleda, iznenada se javi sumnja, i ta sumnja može postati kobna. Jedna sumnja povlači za sobom drugu, druga treću, četvrtu i desetu, trgovac sve više zapinje i sve više se guši u mreži dugova i neispunjenih obaveza u koju se sam zaleo. U manje od godinu dana, često samo za jedan mjesec, ruši se čitava kula od karata njegova blagostanja i novčane moći koja je dosada smatrana savršenom. Ismijan, iscijeđen od dugova, očajan i osramoćen, on osjeća kako mu se mreža nemilosrdno steže oko vrata, kako ga izbjegavaju njegovi dojučerašnji prijatelji, a neprijatelji ga susreću s otvorenom radošću, i u njemu se nešto lomi i krha, i krvave pauke osjeća svuda po sebi, na licu, po tijelu, u ustima i u očima. Tako krvareći, on očajno trči od zida do zida, iz sobe u sobu, od kuće do kuće, od čovjeka do čovjeka (tek tada spoznavši da nema nigdje čovjeka), a za njim u stopu trči njegova sramota i tuđa radost. Teško je u takvim slučajevima biti hladan i sabran. Malo je ljudi koji su znali zaustaviti kola kad su krenula niz strminu. Otac nije spadao među te ljude. Poslije burnog i punog uspjeha života u kome je pokazao mnogo hrabrosti i odlučnosti, on je svojom smrću dokazao da nije hrabar i da je život jači od njega. Bilo mi je žao i stidio sam se (za njega i za sebe) što se sve to tako jadno svršilo.

Nekoliko dana pred svoju smrt, potpuno neočekivano i nevjerojatno za svakoga tko ga je poznao, otac je učinio najplemenitiju gestu svoga života: spalio je sve knjige i sve račune svojih dužnika koje je još pred nekoliko

mjeseci nemilosrdno gonio po sudovima i plijenio im za kamate koji su već davno progutali glavnicu, posljednju kravu i posljednju košulju na njima. Je li to učinio u času nadahnuća koje ga je, neshvatljivo i njemu samome, preobrazilo i oplemenilo u danima agonije kad je sigurno već bio riješen na sve, ili opet samo zbog zlobe koja nije nikada umrla u njemu, to nitko nije znao. Svi su se iznenadili, začudili, razveselili i ustrčali po kućama, ne vjerujući sami sebi i plašeći se da se iza toga ne skriva kakova nova očeva (ovaj put posljednja) podvala. Čaršija je zabrujala od hvalospjeva koji nisu znali za mjeru i koji su zahvatili i mene. Na njegov skoro deset dana pust i sramotan grob, na kome je čak i cvijeće uvenulo prije vremena, počele su hodočastiti sa svih strana cijele gomile razdraganih i veselih seljaka koji nisu mogli vjerovati u svoju neočekivanu sreću i koji su svi htjeli vidjeti mene, našu kuću, očeve račune među kojima više nije bilo njihovih mjenica, očev grob koji su zasuli cvijećem i nad kojim su stajali skrušeni i tihi, ne nalazeći riječi kojima bi mogli izraziti svoju radost i zahvalnost. Dok su nezajažljivi vjerovnici razvlačili iz kuće sve što se odvući moglo, svađajući se ogorčeno oko ostataka trgovine, oko mrtvog hotela i oko blizu sedam jutara zemlje među kojima su bila i tri materina, po selima oko gradića, u malim, siromašnim kućicama sa sitnim prozorima i slamnatim krovovima, oko čađavih banaka i ubogih ognjišta kraj kojih se pod pekvom pušio kukuruzni kruh, rasla je legenda o plemenitom gazdi koji nije bio plemenit, i sve su kuće radosno pušile svoju jutarnju lulu gledajući u dobro, žuto sunce koje je sjedjelo na vrhu planine i brisalo rosu sa čela.

— Čudan je čovjek — govorio mi je mali, grudobolni obućar Marko, naš susjed, s nerazmjerno velikom glavom i rijetkim, riđim brkovima, jedan od onih ljudi koji su malo dobra vidjeli u životu i koji su oca samo po zlu zapamtili. U ratu je Marko odmah prvog proljeća zapao u rusko ropstvo i ostao tamo punih sedam godina. Vrativši se, on se toliko izmijenio i preobrazio da ga nitko u mjestu nije mogao prepoznati. Puna su mu bila usta nove radničke i seljačke republike iz koje je došao, novog društvenog poretka zasnovanog na pravdi i jednakosti, novih teorija o seljačkoj proizvodnji i zadrugarstvu koje je kanio kod nas primijeniti, dok to nije dosadilo kotarskom predstojniku koji ga je (»zbog širenja

alarmantnih vijesti o promjeni oblika vladavine i pozivanja naroda na oružani ustanak protiv zakonite državne vlasti i sadašnjeg društvenog poretka») kaznio najprije s četrnaest dana, a kasnije s mjesec i s dva mjeseca, pa i sa šest mjeseci zatvora. Žandari su ga prebili, polomili mu rebra i zube i odbili bubrege, robija mu je načela pluća, ljudi ga počeli izbjegavati jer je bilo opasno nalaziti se u njegovu društvu, žena ga ostavila i preudala se, a dijete mu umrlo kad je imalo deset godina, nešto zbog bolesti, ali više zbog bijede u kojoj je živjelo. Tada se desila nova, druga promjena u Marku: skrušio se i ponizio, obećao svečano predstojniku i žandarmerijskom kapetanu (koji je cijelo jedno ljeto proveo u našem mjestu zbog stalnih seljačkih nemira koji su postajali sve ozbiljniji) da više neće konspirirati i da će se baviti svojim građanskim poslom, popravljanjem i pravljenjem cipela i opanaka, naučio napamet Sv. pismo i odao se neke vrste vjerskom misticizmu i kršćanskom humanizmu protiv koga nisu imali ništa ni žandari ni upravna vlast. — Prečudan je čovjek, čudniji od zvijeri koja znade samo voljeti ili mrziti, tajanstveniji od neba koje ne poznamo i u koje nikada nećemo doći zbog grijeha i opačina naših. On je kao more koje nema dna. čovjek je najveća zagonetka od svih stvorova na svijetu. On je kao zrcalo: mutno vodeno zrcalo u kome vidimo svoju bijedu i prostotu. Tko bi to ikada rekao za tvoga oca koji nije volio ljude i koji je znao samo mrziti i činiti zlo?

rativši se u grad, ja sam još dugo, mjesecima i godina, čuvao u sebi sliku očeve smrti i rasula koje je poslije nje nastalo u našoj kući. Hotel je prodan u bescijenu, prodana je djedovska zemlja osim tri materina jutra koja su moji skrbnici uspjeli spasiti za mene, prodano je sve što smo imali, i još uvijek nije bilo dosta. Čudna je i strašna bila ta brzina s kojom smo hrlili u propast. Još uvečer sam legao u krevet bogat (kako se to činilo svakome tko nije znao pravo stanje stvari u našoj kući, i kako malo ja imam od tog navodnog bogatstva), a ujutro sam ustao iz njega siromašan i ubog, prepušten na milost i nemilost rođacima i skrbnicima koji su preuzeli moj dio baštine, ali se nisu veselili ni meni ni mojoj baštini od koje su imali malo koristi. Kako je došlo do toga da se sve što je otac

godinama stjecao i slagao na hrpu rasulo u nekoliko mjeseci, i kako to da ja od svega tog bogatstva nisam dobio ništa drugo osim materina tri jutra to mi ni danas nije jasno. Tada sam bio još premlad da bih mogao o tome ozbiljno voditi računa, i nisam se znao snaći u zapletenim pitanjima moje baštine i očeve propasti kod čega je glavnu riječ imao sud, a rođaka se to i ticalo i nije ticalo. Oni su imali svojih briga, pa nisu dospjeli (ili nisu htjeli dospjeti) brinuti se i za moje iako im je to bila dužnost. Poslije dugog savjetovanja i razmišljanja odlučili su da je najpametnije prepustiti sve sudu i ne natezati se više s advokatima. Mene su poslali dalje u školu jer sam, po općem mišljenju, bio preslab za svaki drugi posao. Tako se polako uzbuna s očevom smrću i propašću stišala, vjerovnici su izvukli netko više netko manje, kuća je prodana na dražbi, ljeto se bližalo kraju i ljudi su brali prve jabuke i šljive, pekli rakiju i pekmez, ženili se, umirali, svadali se, tukli žene i razgovarali o politici, o vremenu, o sebi, o rakiji i o žetvi od koje su najviše koristili imali trgovci a najmanje oni. Vrijeme je poteklo dalje.

Tih dana, neposredno poslije očeve smrti kad je već naša sudbina bila zaključena, pojavila se iznenada u gradiću maćeha na starim seljačkim taljigama koje je vukao samo jedan mršavi, gladni konj. Sjedjela je kraj kočijaša (polupijanog seljaka srednjih godina i jakih, zvjerskih vilica, koji se svraćao u svaku birtiju usput, pušio prost, jak duhan i psovao strahovito), pogružena, blijeda, u sivom, zgužvanom i prljavom od puta ogrtaču i blatnim cipelama, s dva kovčega na sijenu iza sebe. Taljige su stale pred hotelom koji više nije bio naš, konj je zarzao, a seljak ga ošinuo držalom biča po ušima. Zagledavši se neodlučno u kuću i očito strepeći od svoga povratka (popravila je kosu i navukla haljinu na koljena), maćeha je izašla iz kola koja je začas opkolila porugljiva, radoznala gomila. Otkuda je došla i da li je znala što se sve dogodilo u našoj kući poslije njezina bijega ili nije, to nitko nije znao. Klica sumnje pojavila se u njoj kad je vidjela zapečaćeni dućan i zastore na prozorima koji se ne osvrtahu na nju. Oklijevajući, tromo i nevoljko pošla je prema dućanskim vratima, ogledajući se zbunjeno i žalostivo, stara, ružna, grbava i uvučena u sebe. Gomila oko nje šutjela je još uvijek, napeto očekujući što će biti. Okrenuvši se kočijašu, maćeha reče poluglasno kao da se ispričava:

— Ti ćeš me ovdje pričekati dok se ne vratim. — Promislila je malo i dodala. — Ja ću se odmah vratiti. Čekaj, što me tako gledaš?

Namještajući se na dasci s koje je maćeha upravo sišla seljak je procijedio kroz zube:

— Trebalo bi nahraniti konja, a i ja bih se već morao malo odmoriti. — Zatim, očito zbog nečega vrlo ozlojeđen, odlučio. — No, ja ću čekati.

Iz redova nestrpljive gomile koja je (nitko ne zna ot-kuda i zašto) sve više rasla oko nje, pojavila se najedanput neka žena. Zamotana u rubac i bosa, po svoj prilici kakva siromašna seljanka koja je došla u gradić nešto kupiti ili prodati (dotada je još nikada nisam vidio), stala je pred maćehu s prijetvornom ljubaznošću i poniznošću koja je u gomi-li izazvala bučnu veselost i smijeh.

— Koga tražite? — upitala je porugljivo, prišavši skoro na korak maćehi i zagledavši joj se u blijedo, neispavano lice koje je davalo izgled savršenog očaja. Zbunivši se još jače i pocrvenjevši (ali ne, kao što obično ljudi pocrvene, čitavim licem, nego samo vrhovima jagodica koje se zališe žarkom krvlju), maćeha se pokuša nasmijati.

— Zar nema nikoga kod kuće? — upitala je ona moleći. Ni traga više nije bilo na njoj od negdašnje njezine prezirne nadmoćnosti s kojom je svakoga susretala. Stajala je kao prosjak pred zatvorenom kućom i kršila ruke.

— Nikoga — odgovorila je žena, a gomila je porugljivo zagrohotala.

— Baš nikoga?

— Baš nikoga. — Opet grohot, kao da se smije čitava čaršija.

— Što to znači? — Maćeha se tjeskobno ogledala oko sebe, a ljudi se približiše.

— Nema nikoga, zar ne čuješ? — Žena se više nije rugala; lice joj se naglo uozbilji i smračilo. Smračilo se i gomila; golubovi odletješe s trga lepećući krilima. — Koga tražiš? — upita žena grubo.

Vraćajući se od tetke kod koje sam poslije očeve smrti

stanovao, ja sam naišao na maćehu baš u času kad ju je gomila opkolila, doduše još uvijek kikoćući, ali i sve tješnje stežući obruč oko nje.

Odozada zagrajaše djeca:

— Kurvol!

— Što hoćete od mene? — upitala je maćeha uplašeno, zagledavši se u sama mrka, zlobna, osvetljiva, ružna lica oko sebe koja se sve bliže primicahu. Šeljak, koji ju je dovezao, sjedio je na kolima, pridržavajući jednom rukom konja koji se plašio, i gledajući iznenađeno u mnoštvo oko sebe. Očito se nije mogao snaći.

— Koga tražiš? — ponovila je žena još žučnije i pljunula u nju.

To je bio signal za opći napad. Iznenada su svi postali brzi, okretni i žustri. Počeli su je gađati kamenjem, korama od lubenica i otpacima od voća i povrća koji ležahu razbacani svuda po trgu. Pljuvali su po njoj i igrali oko nje podvikujući i poskakujući na jednoj nozi, crveni, razbješnjeni i iscereni kao đavoli. Kao da je u njih ušla neka paklena, neljudska radost koja ih je sasvim izobličila i preobrazila, oni su zaboravili sve obzire i izlili na nju, nemoćnu i nezaštićenu, svu svoju dugo zadržavanu mržnju i jed koji su godinama skupljali u sebi. Pobožne žene koje su se križale kod svake ružne riječi ili kod đavoljeg imena bljuvale su najstrašnije pogrde i kletve od kojih bi inače pale u nesvijest. Sijedi starci koji su danonoćno sjedjeli na tronozima u svojim malim radnjicama i trgovinama, pušeci krijumčareni duhan i sjećajući se lijepih dana svoje mladosti, sada su podivljali i urlali od veselja kad je jedna velika balega pogodila maćehu u raspletenu plavu kosu. Mala djeca koja još nisu razumjela užasnu težinu psovki u svojim ustima zaplela se materama među noge i s tog zaštićenog mjesta gdje im se ništa nije moglo dogoditi ponavljala sve ono što su pred njima izvikivale njihove matere. Za gradić je maćehin povratak i njezino javno poniženje u kom su svi sudjelovali predstavljao neke vrste cirkusku priredbu na koju se skupilo sve živo i zdravo što je moglo micati nogama i rukama. Lupali su u stare kante, lonce i bakrene kotlice, bacali od veselja šešire i fesove u zrak, kupili gnjile krumpire i patlidžane i gađali njima maćehu, svejednako vrišteći, grohoćući i trčeci oko nje i oko kola u kojima su, jedan kraj drugoga, kao osuđenici, sjedjeli maćehini kovčezi i čekali. (Poslije toga se gradić zbilja umirio i nekako

prodobrio, brzo zaboravivši na nas, kao da mu je odlanulo poslije obračuna s maćehom.)

Gurajući se s teškom mukom kroz ljude, ja sam vidio samo maćehino blijedo, ispaćeno, bolno lice koje nije ništa shvaćalo (nije bilo oca da je obrani, kao onda od starog Jakova), i bilo mi je milo i stidno u isto vrijeme, ali više milo. Kad je pala, ljudi su se malo zbunili i uzmakli od nje, ali nisu ušutjeli. Po ulicama su još od jučerašnje kiše ležale loške vode, nakvašene konjske i govedske izmetine i prvo jesensko lišće koje je lepršajući padalo sa stabala išaranih žutim i crvenim jesenskim pjegama. Maćeha je teturala, kao pijana, dizala se, padala i opet dizala. Krv joj je curila iz lica, pljuvala je krv, gazila po krvi, mahala krvavim rukama i jedva se držala na nogama. Strahovito je omršavjela i postarala se za nekoliko mjeseci izbivanja. Jedva se nekako uspela u kola (nitko joj to nije branio) gdje se odmah srušila u sijeno. Kotači su zaškripali, seljak je gadno opsovao konja i potjerao ga cestom prema mostu. Šuteći razmaknula se gomila i propustila kola.

Tako se svršilo maćehin ponovni i posljednji dolazak u naš gradić. Padalo je prvo lišće s drveća i Sava muklo šumila kad su konjske potkove zaružile po drvenim gredama mosta. Zapamtio sam njezinu mrtvu, blijedu ruku koja je visjela iz kola kao odsječena grana. Visoko uzmahujući bičem i mlateći konja koji je otužno kaskao seljak je dimio iz lule kao iz dimnjaka, ne osvrćući se na nijemu, zaprepastenu, zakrvavljenu ženu (još mladu, kao djevojku, a opet već tako staru) koja je ležala u kolima za njim. U ravnici, među strništima, šikarama i mladim, gustim branjevinama, izvijugana kao Sava, tekla je željeznička pruga po kojoj je sporo gmizao (nalik velikoj, tromoj gusjenici) teretni vlak.

Oj dobri prijatelj i zaštitnik profesor Dražić stanovao

je na drugom katu visoke, žuto oličene četverokatnice u zapadnom dijelu gradu, kraj koje sam, idući u školu, morao svaki dan proći. Pokatkad sam ga sretao na popodnevnoj šetnji u sivom, modnom ogrtaču, tijesno sašivenom uz tijelo, kako vodi za ruku šestogodišnjeg sina i puši cigaretu za cigaretom, mašući lijevom, slobodnom rukom po zraku, kao

da se prijeti ne kome. S prozora ga je, prije odlaska, uvijek ispraćala njegova žena koju nije nikada vodio sa sobom, niska, mršava i prosjeda, vrlo slična njemu, samo joj je napadno stršio trbuh ispod plosnatih grudi u kojima je stanovala sušica.

— Tomislave! — vikala je ona zabrinuto za njim. — Molim te, pazi na Vladimira. Ti si tako strašno rastresen, Tomislave!

Između njega i mene odnosi su i dalje ostali zaoštreni u najvećoj mjeri. Polako i lijeno prolazilo je vrijeme, no rijetko je kada donijelo što novo sa sobom. Uglavnom je obnovilo stare brige i skrbničke tužaljke koje su iz mjeseca u mjesec i iz godine u godinu postajale sve nametljivi je i sve neizdržljivije. Oni su se, govorahu mi prijekorno, žrtvovali za me, a ja ću im sigurno dobro vratiti zlim, to se vidi na meni. Ne kažu uzalud stari ljudi da jabuka ne pada daleko od stabla. Ne mogu ja biti bolji od svoga oca, to bi bilo neprirodno, a priroda voli pravilnost i red. Dok mu je bilo dobro, otac ih je gonio od sebe i mrzio, čineći im zlo gdje god mu se pružila prilika, a kad je umro, znao je mene ostaviti njima na brizi, i nije ga nimalo zapekla savjest što će oni (a on ih u životu ničim nije zadužio) propasti zbog toga, i što će njihovoj djeci morati biti manje da meni bude dosta. Cesto sam mijenjao stanove, doduše ne zato što mi je bila potrebna promjena, nego zato što sam obično stanovao kod siromašnih ljudi kojima je nužno trebao svaki dinar, a rođaci mi nikada nisu poslali novac za stanarinu na vrijeme. Mijenjajući stanove ja sam u stvari mijenjao samo imena ljudi kod kojih sam stanovao, njihova zanimanja, ulice i kućne brojeve (seleći se s mansarde u podrum ili iz podruma na mansardu), a drugo je sve ostajalo isto. Sobe su bile iste, i ista je bila okolina u koju sam došao. Između udovice s četvero djece, koja je dobivala malu mirovinu i bolovala od raka u maternici, i pijanog tipografa, čija je žena znala, čekajući ga uzalud, po cijelu noć proplakati u krevetu, nije bilo skoro nikakove razlike: i jedni i drugi su stanovali na mansardi, i jedni i drugi, premda u različitim ulicama, bili su u predgrađu, i jedni i drugi mrštili se i jadikovali čim bih nekoliko dana zakasnio sa stanarinom. Tipograf je katkada sjedao u noći s gitarom na otvoreni prozor i pjevao muklo i turobno stare, tužne pjesme u kojima je uvijek net-

ko umro od ljubavi ili netko plakao na dragom grobu. Udo-
vica s četvero djece (najstarija je bila vlasuljarka, ljepuš-
kasta, obla djevojka, koja se nije nikada vraćala kući sama)
kod koje sam se nastanio otišavši od tipografa, nije se uma-
rala pripovijedati sate i sate o starim, dobrim predratnim
vremenima kad je život bio jednostavniji i ljepši, i kad je
bilo više poštenja na svijetu.

Jedno sam vrijeme (tih dana se najradije sjećam iz svo-
je mladosti) stanovao kod starog, jednookog kolodvorskog
nosača Grge koji je obožavao zemljopisne karte i strane ze-
mlje, naročito tropske, koje nije nikada vidio. Nas dvojica
smo u mraku, koji je toplo i prisno osvjetljavala vatra iz peći
(stanovao sam kod njega čitavu jednu zimu), razgovarala
sa strašću i žarom o raskošnim ljepotama afričkih šuma
u kojima cvate mesnato, otrovno cvijeće, o velikim, prugas-
tim zmijama koje sikću u žutim, malaričnim bengalskim
noćima. On je bio rođeni pustolov, sanjar, romantik i slikar,
iako nije nikada držao kist u ruci. Volio je naročito žarke,
purpurne, zlatne i modre boje na karti. Znao je tako jedno-
stavno i vjerno opisivati pejzaže koje nije nikada vidio, da
sam ostajao zapanjen i uznesen poslije svakog takvog raz-
govora s njim. Njegovo jedino oko sjalo se dok je govorio o
bešumnim kretnjama velikih mačaka kroz bujnu tropsku
floru, kao žeravica. On je sad već davno mrtav: slušajući u
grobu kako po drvenom pokrovu lijesa kaplje hladna kiša,
sigurno zatvorenih očiju čezne za vrelim egipatskim suncem
koje prži gole, oglodane kosture zalutalih putnika u neome-
đenom prostranstvu pustinjskih, stepskih trava kroz koje
prolaze samo gladni šakali. Ono najveće i najljepše u njemu
što mu je podizalo vrijednost u mojim očima bio je baš taj
neobični, nesvakidašnji zanos za sve što je strano, dakako i
nepoznato. Šarenilo geografske karte dočaravalo mu je ša-
reno perje prašumskih ptica i žuti sudanski pijesak kroz
koji teče, modar kao različak i nevjerojatno star i taman od
prošlosti, Nil. Kretnje mu tada postajahu grozničave i žar-
ke, riječi potmule i gluhe, kao da dolaze iz daljine. Sve što
je znao o tropima naučio je iz pustolovnih romana i iz po-
pularnih geografskih knjiga koje je gutao, ali se sasvim jas-
no razabiralo iz njegova glasa: hladeći vrelí uzduh, mašu
lijane vlažnim, debelim lišćem, palme se smiješno naklanja-
ju pred nagim, crnim ženama koje doje na suncu djecu, šu-

me raznobojnim krilima velike i male ptice lijećući s grane na granu na kojima čuče patuljasti majmuni igrajući se đatulama i kokosovim orasima. Na pustim, mrtvim ostrvima južnih mora šute melankolično čitave dane jata pingvina (za njih ne postoji vrijeme) u pobožnoj meditaciji, nujno nagnuvši glave prema beskrajnom, nemirnom, studenom oceanu oko njih. Male kanoe urođenika s čudesnom spretnošću krs-tare između igličastih koraljnih grebenova koji podmuklo strše iz zapjenjene, plave pučine. Brončane, bestjelesne i vitke jedanaestgodišnje malajske djevojke plešu pred šutljivim, mrkim idolima koji mrze ljude, s đerdanima od krupnog jantarovog zmja oko vrata. Zatim strahovito zatresti gong i velika, ružna, golišava ptica potrči preko beskrajnog, mrtvog, bijelog pijeska koji se fantastično ljeska na suncu.

Iz kuhinje se čuje kako hrče u snu Grgina žena, potrapana jastucima i kaputima preko glave, pod kojima se guši, i budilica kuca na ormaru tiho i mudro, kao srce.

Napolju bride mrzli sjeverni vjetrovi upala, izgladnjela lica ozeblih bludnica koje šeću pred sjajno osvijetljenim gostioničkim prozorima za kojima se pjeva, pije, puši, raduje i smije.

Svuda uokrug između kuća, tvornica, trgova, ulica i građevnih blokova rasta je bijeda kao epidemija. Zviždali su vlakovi pod sivim, bešćutnim noćnim nebom. Mračan strah uvlačio se u djecu koja su zebila pod tankim pokrivačima. Ona nisu vjerovala u sv. Nikolu, ni u bajke o rodi koja ih je donijela na ovaj svijet. Ona su znala za vrijednost novca i za čežnju za toplim kruhom i mlijekom; dalje od toga nisu išla i nisu mogla ići, jer je tu bio kraj svih njihovih čežnja i nada, žarčih i neposrednijih od svih nada na svijetu. Velikih, zrelih, umornih staračkih glava koje su optuživale i vrijeđale, rano su naučila krasti, lagati, psovati i spolno općiti. Za njih nisu postojale tajne, ona nisu znala za dobar odgoj, za pažljivu roditeljsku njegu o kojoj su ih učili u školi: za njih je postojala samo stvarnost bijede koja ih je, čim su progledala, dotakla svojom žutom, hladnom rukom od koje su se uplašeno stresla i zaplakala. Nisu trebala od-rasti da ostare, ni krenuti u život da ga upoznaju. Ona su se vrlo rano srele s njim i vrlo gorko osjetila na sebi taj susret. Bila su djeca bijede, suvišna i svima na smetnju, posljednja u društvu, o kojima nitko nije vodio računa.

Sramotni žig siromaštva nosila su na čelu. Svatko je imao pravo da viče na njih, da ih tuče i goni ispred svoje kuće. Psi se na ulici okretahu od njih prezirući ih. Tvorničke su im sirene pjevale uspavanke. U istoj sobi u kojoj su ona spavala, prodavale su im se matere za nekoliko dinara i komad kruha. Djeca su šutjela u mraku i slušala. U njihovim glavama rađala se mutna, plaha slika noža.

Sivi i prazni u svojoj bezdušnoj jednoličnosti bili su dani u školi. Noć je sahranila dan, a jutro je bubnjalo na pogreb noći, ali stvari su se vraćale u starim oblicima i zvi- jezde su svijetlile uvijek iste u mraku duše koja je tražila novo i nedoživljeno. Kao školske klupe, tužne od starosti, suho i tvrdo, mijenjali su se predmeti i profesorska lica, žute knjige, računске formule, moralni zakoni, geografski podaci i mrtvi, nezanimljivi stari jezici koji su govorili o uzvišenim osjećajima i mrtvim radostima zbog kojih su nekada ljudi patili i plakali. Razred je, kao svi razredi u svim školama na svijetu, bio razdijeljen na dva nejednaka dijela, od kojih je jedan, manji, uživao sve povlastice i pogodnosti, a drugi, mnogo veći, ništa. Ta podjela, kojoj su često, možda i nehotice, pogodovali profesori, a koja je brzo iskopala jaz među nama, protezala se na čitav naš školski i vanškolski život: oni bolji sjedjeli su u prvim klupama, bili su lijepo obučeni, dobro odgojeni, uhranjeni i siti, bili su najbolji đaci i nisu se rado družili s nama, osim u slučajevima gdje se to nikako nije moglo izbjeći; mi drugi sjedjeli smo iza njih, bili smo gladni, nespretni, neodgojeni i zaostali u sve- mu za njima. Oni su na odmoru pripovijedali o kazalištu, o koncertima i o nogometnim utakmicama koje su gledali, a mi smo uvijek razgovarali o tome što smo danas jeli i što ćemo sutra jesti, što je dalje odmi- calo vrijeme i što smo više star jeli, sve veća je bila ta razlika i sve ružnije su bile njezine posljedice, jer je u raz- redu stvorila dva suprotna tabora i dvije zaraćene stranke koje su se mrzile među sobom do istrebljenja. Očito je bilo za svakoga, a naročito za profesora Dražića koji je u to vjerovao kao u evanđelje, da to i mora biti tako i nikako drugačije. Zato je prvi tabor i prva stranka, iako malobroj- nija od nas, bila jača, jer su uz nju bili skoro svi profesori (ili nisu bili ni uz nju, ni uz nas, što je također značilo da

su uz nju), a svaki profesor vrijedio je za nas deseticu. Borba je bila jalova i nesretna po nas, ali mi nismo odstupali i nismo htjeli priznati naš poraz, jer nam to ne dopuštaše ponos, ni osjećaj zapostavljenosti i malovrijednosti od koga smo stalno patili.

Vraćajući se iz škole kući ja sam morao upotrijebiti svu silu da ne sjednem negdje na putu i ne zaplačem, tako su me znali uvrijediti u školi i tako sam se tup i utučen osjećao poslije četiri-pet sati provedenih u njoj. Bez volje su mi prolazili dani među ljudima koji su me prezirali i ponižavali samo zato što nisam imao toliko koliko su oni imali. Oduševljavajući se za srednji vijek i ružeći novo doba, profesor Dražić je često pogledao u mene dokazujući kako je to prirodni zakon da na svijetu postoje podvlašteni i povlašteni, vladari i podanici, gospodari i slugе. To je tako odredila priroda, najveći stvaralac, umnik i umjetnik na svijetu, i mi možemo samo slušati i pokoriti se. Za vladara ne postoje isti zakoni koji postoje za one nad kojima vlada. Njemu je dopušteno i ono što nama drugima nije. Ja sam znao da on to govori najviše zbog mene, no trudio sam se da ne gledam u njega i da ne pokažem koliko me to vrijeđa i boli. U petom ili šestom razredu dopale su mi ruku prve knjige i novine u kojima se stručno raspravljalo o društvenim nejednakostima i nepravdama i o novom društvu u kome će biti svi jednaki i u kome će svi imati ista prava i iste dužnosti. Zatvorivši se u svojoj sobi i potrpavši se do brade pokrivačima i starim kaputima jer se u sobi nije ložilo ni ljeti ni zimi, ja sam gutao te lijepe riječi i obećanja, i bilo mi je toplo oko srca kad sam pomislio na sret-niju i ljepšu budućnost koja sviće svima nama podvlašte-nima i ubogima. Proljeće je bilo u gradu i kestenovi su pred kućama obukli nove, zelene kapute. Nedjeljama i blagda-nima dolazio je u naše dvorište iz susjedne kuće, gdje je u podrumu stanovao, stari svirač s harfom i pjevao drhtavim, nesigurnim glasom, zanoseći na češki, arije iz starih opera i opereta koje je nekada naučio dok je bio član kazališnog orkestra, a žene su bacale s prozora i balkona sitniš u nje-gov stari, masni šešir koji je položio kraj sebe u travu. Pred Uskrs je harfist umro, i cijela mu je ulica išla na sprovod. Zatim smo tri nedjelje bili tužni bez glazbe, a onda se jedne nedjelje, koja je bila naročito lijepa i naročito pra-

zna bez mrtvog svirača, pojavila s harfom njegova žena, i sve je opet bilo kao i prije. Često me je proljeće odmamilo iz grada u planinu koja je sva bujala novim životom i snagom. Poslije jorgovana cvali su bagremovi i prve lipe. Sočna, visoka trava skrivala je u sebi mladi vjetar i zvala blijedog gradskog čovjeka da legne u nju i da se odmori. Više sam volio proljeće od ljeta jer je sve bilo još u razvoju i cvatu, nedirnuto kosom, srpom ni zrenjem. Idući prašnom brdskom cestom, izuo sam cipele i ugurao ih u svoju torbu za knjige u kojoj sam nosio sa sobom na put kruha i malo sira da založim kad ogladnim. Topla prašina žarila mi je tabane, a pčele su sjedale na moju znojnu kosu da se odmore. Šuma je bila dobra i tiha, kao mati. Velika, krošnjata stabla držala su na lisnatim dlanovima male ptice koje su smiješno otvarale žute kljuniće i uzbuđeno pjevale. U jarku kraj ceste sjedjeli su ljudi, užinali tvrdo kuhana jaja, salamu i suho meso i pili iz boca mlijeko, čaj ili bijelu kavu. Djevojke u šarenim proljetnim haljinama nosile su pune pregršti divljeg šumskog cvijeća, mahale divljom, crnom kosom i smijale se glasno i bezbrižno. U dolini uz Savu ležao je širok, težak grad, sav u suncu, čudno modar i proziran u vedrom svibanjskom danu koji ga je umotao u ljubičastu maglicu. Nepoznata, dobra, lijepa žena koja mi je došla ususret zamolila me da joj nabere ciklama koje su rastle na strmini nad potokom, a zatim je sjedjela kraj mene u travi, razgovarala sa mnom o šumskom drveću, travijem rastu, pticama, proljeću i mladosti, slušala pažljivo dok sam joj ja pripovijedao o sebi i o svom djetinjstvu, ponudila me narančama i kolačima koje je nosila sa sobom, bacala zajedno sa mnom kamenčiće u vodu i smijala se na sve što sam ja rekao. Odlazeći, ona mi je pružila ruku (malu, toplu ruku koju je opalilo sunce), pogledala me u lice crnim, radosnim očima i upitala:

— Kada ćemo se opet vidjeti?

Ja sam pocrvenio, a ona se još glasnije nasmijala, pogladivši me po kosi.

— Kako ste vi veliko dijete! — U bijeloj bluzi venule su joj male grudi, kao male, zarobljene ptice. — No, hvala na cvijeću. I nemojte se ljutiti na mene.

Pratio sam je cijelim putem izdaleka strepeći da se ona ne okrene i da me ne primijeti, koristeći se stablima i zavo-

jima koje je pravila cesta, a kad smo zašli u grad, kućama i prolaznicima, dok se nije izgubila u bučnom mnoštvu koje je ispunilo sav prostor između kuća. Nešto veliko i svijetlo zapjevalo je na čas u meni, kao što je velik i svijetao bio cijeli taj sunčani nedjeljni dan, no brzo sam se opet uozbiljio i stužio kad sam zakrenuo iz grada u predgrađe. Čekali su me stari, poznati predmeti i poznate slike koje nije moglo ništa uljepšati ni razveseliti. Tu noć sam gorko plakao u krevetu grizući jastuk od bola i sramote, a u snu sam sanjao da sjedim s nepoznatom ženom s kojom sam se danas upoznao na jesenskoj savskoj obali i gledam kako se ljeskaju ribe u tamnoj vodi promičući jedna kraj druge strelovitom brzinom. Kasnije je žena postala obijesna, privukla me k sebi i zarila moju glavu među svoje male dojke koje su bile nemirne i žive kao ptice. Ja sam osjećao tajanstvenu jezu i bolnu radost, drhtao sam od straha i iščekivanja u isti mah, a ona me gladila toplom rukom po kosi i sve tješnje me stezala k sebi. Na nebu je visio potkovast, zelen mjesec (usred dana) koji je radoznalo zavirivao u ženinu bluzu, Sava je šumila i ribe su iskakale iz vode hvatajući mušice. Zatim su odnekuda došli neki crni, mrki ljudi koji su odveli ženu sa sobom iako se ona branila rukama i nogama i zvala u pomoć, a ja sam ostao sam kraj mračne, zle vode i nisam znao što ću učiniti od tuge i užasa.

Ujutro je po prozorima bubnjala kiša, vjetar je teškim koracima koračao po krovu, Majka Božja se zibala na zidu nad prvom knjigom Marxova Kapitala. Ruke su mi bile tromе i mrtve, a kosa slijepljena i teška.

N eosjetno i polako svršavalo se jedno poglavlje u mom životu: mladost. U drugim prilikama ono je trebalo biti naj sretnije, kao dragi svjedok i drug čovjeku samcu u kasnijem, ružnijem i crnjem životu. U mojim prilikama ono je bilo uvod i zasluživalo je u cijelosti taj naziv, jer je zaista bilo samo uvod. Koliko je kod toga bilo moje svjesne volje ili moje krivnje, to bi bilo teško odrediti. Događaji su me vukli za sobom, i ja sam se nemoćno vrtio u njihovu viru, izgubljen i malen, kao slomljena grana koju bujica nosi sa sobom niz strminu. Ljudi su strahovito voljeli da me truju, da me vide malena i ponižena pred sobom i da

mi se onda nadmoćno smiju. Nevidljivo i neprimjetno prelazio sam iz godine u godinu. Djetinjstvo je bilo već daleko za mnom i jako je mirisalo na zrelo voće, na poljsko cvijeće, na vrbove svirale i na tihu, skromnu majku koja me je jedina u životu voljela. Ja sam stario i sve mučnije osjećao svoju starost. Lagano me je život potčinjao sebi. Sve su riječi s vremenom dobivale drugi prizvuk, nešto strano i šuplje što je odbijalo i plašilo. Doživljaji s kojima se dnevno sretah nisu me više samo površno dodirivali nego su ulazili u mene i bolno me ranjavali. Nešto lijepo i ljupko, slično idili, što sam satakao za sebe u djetinjstvu, sada je bilo prerezano, rasječeno i otrovano. Kao da sam skinuo ispred očiju providni veo kroz koji sam dosada gledao, i život je odmah dobio druge boje i druge oblike. Ljeti, vraćajući se preko praznika u rodno mjesto, teško sam prepoznavao kuće i lica s kojima sam godinama živio i koje sam svake godine iznova sretao. Nešto se bitno promijenilo u meni. Bio sam hladan s rođacima, još više sam se tuđio od svojih negdašnjih školskih drugova, po cijele dane sam lutao sam po prudovima i vrbicama oko Save, veslao, plivao, kupao se i samotovao, ne tražeći nikoga i ne družeći se ni s kim. Sve više se kod mene (govorahu mi, no ja nisam vjerovao u to) ispoljavala očeva samoživost i njegov prezir prema tuđem mišljenju koji je konačno platio glavom. Sasvim sam dostajao sam sebi. Jedino što sam želio i bez čega nisam mogao biti bilo je sunce, samoća i moji snovi koje mi sad sve češće zamjenjivahu knjige. Prošla me je želja da postanem slavan vojskovođa, ali me nije ostavila navika da o svemu što sam nakanio najprije dugo mislim i sanjarim. Otuda svim mojim odlukama biljeg težine i trijezne zreline (jer sam ih dugo nosio u sebi i doživio u svim mogućim varijantama), iako ja zapravo nisam bio ni trijezan ni težak nego malodušan i neodlučan. Volio sam vjetar, oluju, kišu, mutnu, nabujalu Savu i mrko nebo koje se prijetilo stablima, ljudima i životinjama. Još uvijek me je djetinjski veselila pjesma ptica i šareni let leptira po rascvaloj djetelini. Jednoga dana, poslije plahog bučnog pljuska koji je oprao lišće i cvijeće i osvježio uzduh, dotada zaparan, gluh i težak, sreo sam u žituispod sela svoju rođaku Višnju koja je sada već bila velika, lijepa djevojka s dugačkim pletenicama i modrim očima ispod gustih, začudo sasvim crnih

obrva koje su joj osjenile i postarale lice. Išla je sama, mahala srpom po zraku, bose, lijepe, malo prekrupne za njezinu težinu noge, vlažne od kiša i trave kroz koju je gazila, bile su joj crvene od vjetra, kopriva i ujeda komaraca. Bilo je nešto na njoj što je sjećalo na zrele, crvene jagode, na poljsko cvijeće koje oporo, teško miriše. Prošla je kraj mene, ne primijetivši me.

— Višnja! — zazvao sam je ja.

Stala je i nasmijala se.

— Kako si me uplašio! — rekla je tada. — što tražiš ovdje?

Odgovorio sam joj da ne tražim nikoga, ali da mi je milo što sam našao nju. Sjetio sam se kako je nekada bila mala i kako je zajedno sa mnom krala kocke šećera iz ormara gdje je maceha sakrivala šećer pred nama, pa sam se sada začudio kako je velika i lijepa narasla za posljednjih nekoliko godina i kako su joj crne obrve. Njoj to valjda nije krivo?

— Zašto bi mi bilo krivo? — Pokazala je u smijehu bijele, zdrave zube. Kosa joj je još bila sva mokra od kiše. Cijelo poslijepodne je hodala po pljusku, a nije se imala kuda skloniti, pa je prokislala do kože. Košulja joj je tijesno sapela pune grudi. Pustila me da je uhvatim za ruku, ali ju je odmah i istrгла. Ruka joj je bila tvrda i izrađena, ali prsti su joj bili topli, i vlažni kao nekada. I oči su joj se modrile, kao nekada dok je stajala uz mene kraj mrtvog oca i naslonila svoje toplo koljeno na moje. Proljepšala se i izrasla, ali u očima joj je ostalo još nešto od one negdašnje Višnje što me je sjećalo na djetinjstvo i na našu staru kuću koje više nema. Rastužio sam se i razveselio u isti čas.

— Pokislala si, Višnja. Tako ti je hladna ruka. — Osjećao sam da bi sada trebalo nešto drugo reći, toplije i ljepše, što bi Višnju ganulo i sjetilo je naše zajedničke mladosti u kojoj mi je ona bila sestra, i više nego sestra, ali mi riječi nisu prelazile preko usta, a Višnja je bila hladna i tuđa, i kao da je jedva čekala da je ostavim na miru. Pocrvenio sam i zamucuo, zbunjeno tarući dlanove i vrteći glavom. Ona je gledala preko otkosa u modrikastu večernju maglu šuteći. — Ja sam tako puno mislio na tebe, Višnja, a ti si mene sigurno već zaboravila. Sto me tako gledaš? Ja ti neću ništa zlo učiniti. Hoćeš li me pozvati u svatove kad se udaš, Višnja?

— A hoćeš li ti mene pozvati u svoje?

Među nama je bio zid. Višnja nije htjela preskočiti preko njega, a meni nije dopuštala da ja preskočim. Možda je voljela nekoga drugog, pa se žurila da se sastane s njim, ili mi jednostavno nije vjerovala i zato me odbijala od sebe. Počeo sam joj govoriti o sebi, o gradu, o njoj i o tome kako smo nekada bili djeca, ali sam brzo uvidio da to nema nikakova smisla i da me ona ne sluša. Nestrpljivo je strugala bosim nogama po zemlji koja je već upila kišu, a lice joj se još više uozbiljilo i stamnulo.

— Tebi je dosadno sa mnom, Višnja? Možda te tko čeka kad se tako žuriš? Ja sam se razveselio kad sam te sreo, ali sad vidim da će bolje biti da prekinemo jer se tebi žuri. Hoćeš li se skoro udati? Dakle me nećeš pozvati u svatove? Vidiš, Višnja, a ja sam mislio da si ti još uvijek dijete. Tebi je zima?

Sava se nije htjela približiti k nama, ali nam je slala iz daljine svoj mračni šum kao pozdrav. Višnja me je otvoreno pogledala u oči i rekla ozbiljno:

— Moram ići, zima mi je. Ja sam danas cijeli dan bila na suncu i na kiši, a tebi je lako, ti si čekao pod krovom dok kiša ne prestane. Pusti me, može nas tko vidjeti. Ne ljutim se na tebe, ali se ne smiješ ni ti ljutiti na mene. Bog zna kad ću se ja udati. Prije ćeš se ti oženiti nego ja udati, ti si stariji. Pozovi ti mene u svoje svatove. Već je noć. Ne ljutim se na tebe, ali moram ići. Pusti me.

Istrgla mi se iz ruke i potrčala po travi.

Viknuo sam za njom:

— Zbogom, Višnja, i oprostí ako sam te uvrijedio. Dobro da se i mene netko boji.

Vratio sam se kući u vlažnoj, svježoj večeri, i znao sam da sam ispao smiješan pred Višnjom i da mi je najpametnije otputovati natrag u grad, jer mi je djetinjstvo već umrlo, i samo blijedi, nujni mjesečev srp tuguje još sa mnom u prvom sutonu koji raspleće preko mokrih, sočnih stabala ljubičastu večernju svilu. Te godine sam svršio sedmi razred gimnazije, ali u duši sam ostao još uvijek dijete koje gleda na život kroz prozor svojih sanja i pročitanih knjiga. Spoznaja praznine u kojoj sam se kretao te zbog koje sam toliko patio, bila je više dječaćki nemir i bijeg od životne stvarnosti u kojoj je sve bilo kruto i stegnuto u određene oblike,

nego otvoreni protest i negacija. Osjećao sam u sebi samo pustoš i nezadovoljstvo: s onim što činim, što sam učinio i što kanim učiniti. To nije bilo ono što se obično zove osjećaj zapostavljenosti i težnja za novinom. Neka tajna, tiha tuga kljuvala je u meni, pekla me i boljela, i ja joj se nisam mogao odrvati. Sa svojih nepunih osamnaest godina, koliko sam tada imao, pročitao sam već vrlo mnogo knjiga, i nesumnjivo je da je dosta toga zbog čega sam se žalostio bilo posljedica čitanja tužnih ljubavnih dogodovština koje su mi zamjenjivale pravi život a koje me ipak nisu mogle sasvim zadovoljiti. Bio sam i ostao sanjar, i iz te kože nisam mogao pobjeći. Za četrdeset minuta, koliko mi je trebalo da dođem iz predgrađa gdje sam stanovao u školu, mogao sam pro-sanjati čitav jedan život. U njemu je sjalo toplo, ljupko sunce djetinjstva, male, plave djevojčice brale su jagode i cvijeće, Sava je treperila pod lelujavim milovanjem vjetra., U njemu su sve stvari mijenjale oblike i zavijale se u ružičastu maglu. Stvari su mi govorile: da nema smisla biti žalostan, da će sve proći što me boli, i da ću ja još biti sretan i zadovoljan, samo treba čekati. Postat ću slavan arhitekt čijim se građevinama divi cijeli svijet. Napisat ću knjigu nad kojom će morati svatko proplakati tko je pročitao. Sanjao sam u uskim, lešem posutim uličicama predgrađa u kojima je mjesto cvijeća evala bijeda a mjesto pasa lajala gladna djeca, ne osjećajući taj kontrast i ne dajući se smesti uličnom bukom, automobilskim trubljava ili tramvajskom zvonjavom koja je prodirala u mozak. Ni stare cipele me nisu mogle zbuniti iako je po njima rasla pepeljasta rđa od blata i vremena; ni prezimi nehaj školskih drugova i sebičnih prijatelja koji su mislili da su bolji od mene zato što su bogatiji od mene. Snovi nisu imali bridova, oni su bili obli i raskošni, mamili me za sobom i uspavljivali me svojim bajkama kojih sam se, kad bih se osvijestio, stidio i odricao. Šutljiv, slaborječiv i tih, s vječno vlažnim i ranjavim od ozebina nogama, u starom, izlizanom odijelu koje nije bilo krojeno za mene, baveći se za slobodnog vremena kondicijama da što više oteretim rođake, potpuno iscrpljen od mnogog bdijenja, slabe hrane, loših stanova i neprestanih žalba i prigovora kojima su me zasipali sa svih strana, ja ne znam čime sam zapravo izazivao tuđu zavist i mržnju na sebe. Ja sam imao manje od svih, svatko se gurao pred mene, svi su bolje pro-

lazili od mene, a ja se nikada nisam ni jednom riječi požalio protiv toga. Dobro sam izrastao za svoje godine, no ostao sam i dalje slab i nerazvijen, kao dječak. Sve što sam poduzimao u dobroj namjeri svršavalo se loše, često tragično po mene, to tragičnije i gore što ljepše i bolje su bile moje namjere. Možda je tome bila kriva moja slabost i neodlučnost za koju su svi znali i koju su svi iskorištavali. Svi oni mutni, tamni osjećaji potištenosti koje sam nosio sa sobom iz najranijeg djetinjstva (iako više nisam vjerovao da sam proklet i da moram nastaviti tamo gdje je mati prestala) oslabili su i omlitavili moju volju. Sve što sam činio izazivalo je među ljudima samo smijeh, premda sam bio uvjeren da je to što ja radim i što hoću promišljeno i trijezno, i da je mnogo vrednije i ozbiljnije od onoga što su mi drugi savjetovali da radim. Idući u školu ja sam uvijek trčao uz stube; nespretno sam pozdravljao profesore na ulici izbjegavajući da se sretmem s njima; nisam se volio upuštati u razgovore o ženama i o ljubavi, jer sam držao da je to lična stvar svakog pojedinca o kojoj ne treba nitko drugi ništa znati; nikako se nisam mogao priučiti na bučnu veselost oko sebe koja me je smetala i vrijeđala; u diskusijama na seminarima ili u prepirkama s profesorima moja se riječ nije skoro nikada čula, a kad sam morao progovoriti, govorio sam zbunjeno i nelogično, zaplećući se u pojmovima i riječima. Zato su se s mišljenjem profesora Dražića o meni s vremenom složili i ostali profesori i moji školski drugovi, a ja nisam mogao ništa poduzeti protiv toga. Podnosili su me od nužde, omalovažavali, prezirali, zapuštali, ne slušajući što govorim, gledali kroz mene, kao kroz zrak, sve to namjerno i svjesno, da mi pokažu koliko sam ispod njih. Za odmora su moji drugovi pušili u zahodu ili u zavjetrini u dvorištu i razgovarali o svojim sluškinjama koje se nimalo ne brane kad im oni zavlauče ruke u njedra, uvečer su šetali po korzu s djevojkama iz boljih kuća, igrali šah i tenis, plesali i odlazili preko praznika u kupališta ili u planine na ljetovanje, a ja sam obično stajao sam kraj prozora i gledao lastavice na telegrafskim stupovima i mlado lišće na kestenovima pred školom. Bojao sam se naročito gimnastičkih sati jer nisam imao nikakova smisla za stupanje u redu, za skakanje s odskočne daske, ni za ostale vježbe, pa čak ni za zajedničke igre kojima su se svi drugi veselili. Naš je razred svake

godine priređivao nekoliko ekskurzija, većih i manjih, na kojima ja skoro nikada nisam bio. Znali su da nemam novaca, pa su preko mojega imena prelazili šutke kao da me i nema. Jedan ili dva puta ponudili su mi da će mi razred skupiti određenu svotu koja mi je potrebna za put, a kad sam ja to žestoko odbio (malo ih je to iznenadilo), nisu više navaljivali na mene i sasvim su me pustili iz vida. Te dane kad su oni obilazili visoka alpska jezera i vodopade, kad su pješačili preko planinskih sljemena i razgledali nepoznate krajeve, gradove, luke i zatone, ja sam ostajao u gradu sam. Šuteći sam išao kroz poluprazne, nujne, prekrivene maglom i uvelim lišćem jesenske parkove u kojima sam ponekad iznenadio koji osamljeni ljubavni par. Bila mi je draga vlažna, sjetna tišina golih stabala koja su strepila pred zimom, žalostivi krik koje zalutale ptice i monotono trubljenje automobila na zavojima. Imao sam neko vrijeme tri instrukcije koje su mi oduzimale po tri i četiri sata dnevno, dakle skoro sve slobodno vrijeme koje mi je ostajalo poslije škole. Tada sam uspio kupiti novo odijelo i novi zimski kaput (prvi put u životu), počeo sam polagati više pažnje na rublje i na obuću, čak sam sudjelovao i u jednom izletu na more. Znam da sam tada, u nekoj lučkoj krčmi, popio **mного jakog, crnog vina. Krčma je bila tik uz more, vonjala je zadahom svježih riba, pljesnive vinske buradi, pijanih ljudi i znoja.** Sjedjeli smo na drvenim klupama, jeli pržene ribe, kartali se, svađali, pili i pjevali. Postepeno smo otromili, stišali se, umorili i probljedjeli. Dosadilo nam je pjevati i piti. Teturali smo kroz sparnu noć. U šetalištu smo polijegali po klupama. Svu noć su šumili neki mrtvi vodoskoci, ili je to plima prelazila preko nas. Pred zoru su nas probudile ptice i jutarnja studen koja nam je ulazila u kosti.

Sto teže su bile prilike pod kojima sam morao živjeti u srednjoj školi, to sam se neprijatnije osjećao u njoj i to sam je više mrzio. Krivio sam je i za ono za što ona nije bila kriva. Bio sam tuđ samome sebi u velikoj, memlji-voj školskoj sobi u kojoj nikad nije bilo dosta zraka, prepisujući s ploče nerazumljive jednadžbe i gledajući kroz prozor komad plavog, čistog neba preko kojega su plivali bijeli oblaci. Instrukcije su me icrpljivale, školu sam osjećao kao teret, kod ljudi sam nailazio samo na neprijateljstvo

i odbijanje. Nisam nikada bio slab đak, čak ni nemaran u doslovnom smislu (na svoju sramotu). Učio sam noću i rano ujutro, čitao sve knjige do kojih sam mogao doći, bez obzira na njihov sadržaj, stekavši na taj način izvjestan krug znanja koji mi je dobro dolazio skoro u svakom predmetu. Profesor hrvatskog jezika Jelenić, koji je bio poznat kao veliki prijatelj đaka, pohvalio je jedanput javno jednu moju zadaću (bila je slobodna tema, i ja sam napisao dojmove iz Hamsunove Viktorije), ali od toga nisam imao mnogo koristi, jer jedna zadaća i jedan uspjeh nisu mogli pokolebati mišljenje koje je razred stvorio o meni. Ja sam s tim računao i nije me to mnogo bunilo, ali sam se zato s tim više iznenadio kad sam na kraju godine (jedini ja u razredu) dobio najbolju ocjenu iz književnosti. Izlazeći iz škole sa svjedodžbom u džepu u vreli lipanjski dan titrav od vrućine (drugi u društvu, sa smijehom ili kletvom, a ja sam i tih, ni radostan ni žalostan), profesor Jelenić me dostigao, primio me za ruku i pošao sa mnom nekoliko koraka.

— Jeste li se pomirili s Dražićem?

— Ja bih se rado pomirio, ali on neće. Kao da to o meni ovisi. — Ne znajući mogu li biti iskren, pogledao sam mu upitno u lice, ali nisam mogao pročitati ništa. To je bilo prvi put da me jedan profesor nagovori na ulici, i još da me drži za ruku, no ja se nisam mnogo uznio zbog toga. Čas smo išli šuteći i ne nalazeći pravu riječ, a onda se on najednput zaustavi i reče otvoreno:

— Bilo je časova kad sam i ja sumnjao u vas i kad sam vjerovao da od vas neće biti ništa, ali uvijek me je vrijedao način na koji su vas nastojali potisnuti u stranu i zanemariti. Vi me razumijete? Poniženje može čovjeku pokvariti radost, ali ga ne može uništiti. Govorim s vama kao s prijateljem, a ne kao sa svojim učenicom. Ja lično vjerujem u vaš talenat i u vašu sposobnost, ali držim da ste premalo odlučni i hrabri. Što je s vašim plućima? Možda je uzrok vašoj neodlučnosti u slabom zdravlju. To ne bi bio prvi i jedini slučaj u životu. Odviše ste pokorni i odviše popuštate drugima. Vi biste željeli da vas nitko ne mrzi, a pošten čovjek ne može biti a da ga netko ne mrzi. Mržnja je u životu potrebna da možemo jače osjetiti svoju vrijednost i svoje značenje. Kroz mržnju čovjek upoznaje sebe i dolazi do spoznaje o svojoj moći i o otporu koji može pružiti

neprijateljskom društvu. Ja vas ne želim koriti, nego bih vas htio upozoriti na vaše mane kojih se morate u vlastitom interesu otresti. Ja vam sigurno želim dobro, to mi možete vjerovati. Budete li i dalje sjedjeli na dvije stolice (oprostite, ja to mislim u prenesenom značenju), može vam se dogoditi da više ne budete imali ni jedne. Ja sigurno nisam manje patio i manje gladovao u životu od vas, ali nikada nisam gubio samopouzdanje i vjeru u budućnost. Stisnite šaku i udarite bez oklijevanja svakoga u lice tko se usudi da vas nezasluzeno vrijeđa. To je sve što bih vam imao za danas reći.

Pustio je svoju ruku i krenuo preko trga taknuvši se nemarno prstom šešira.

Ja sam se tiho nasmijao u sebi, ali nisam rekao ni riječi.



tili fajfo' KOt;-y ul.

s'

n Ja

BUGA PLAČE

GODINE nisu žuto lišće na čvorastim rukama stabala koje kida jesenski vjetar, a čovjek nije hladna kuća sa zatvorenim prozorima kroz koje uzalud zaviruje radoznalo oko prolaznika. Otišao je dan i rekao: zbogom, nužno se nasmiješivši posljednji put. Ide čovjek sam kroz mrak i ne zna da ima dvije ruke dok jednu ne izgubi. Sjedi za stolom, pije crno, trpkno vino, puši i ne zna da ima dušu dok mu netko ne pljune u nju. Zar su to zaista moje riječi zbog kojih žene zastaju na vrhu stubišta i zbunjeno se okreću za mnom? Uzalud tražimo od budućnosti da bude milostiva prema nama, kad je vrijeme okrutno i crno, i sve što smo u prošlosti skrivili sebi i drugima vraća nam se u budućnosti kao vječna opomena i upitnik. Nikada nitko nije prevario vrijeme, pa to sigurno neće uspjeti ni meni. Htio sam zaključati vrata, sjesti kraj peći i popušiti na miru cigaretu, ali je život bio brži od mene. Sad je kasno lupati glavom o zid, ili zvati u pomoć. Što je bilo, prošlo je. Kad sam imao devet godina, umrla je moja mati. Kako je to danas daleko od mene i blizu u isti mah. Sa četrnaest godina proveo sam noć uz mrtvog oca, i tada sam spoznao da mrtvi nikada ne mogu biti zli. Odnoseći sa sobom u grob svoje grijeha, taštine, sitne zlobe i propuste, mrtvi se čiste ljušteći sa sebe staru kožu i postajući bolji i ljepši. Samo tri godine kasnije upoznao sam prvi put ženu, ali to me nije ni odviše razveselilo ni ražalostilo. Nisu imali pravo ni oni koji su vidjeli u ženama samo zlo, ni oni koji su ih smatrali savršenstvom i uspoređivali ih s bogom. Kao i ljudi, žene su bile dobre i zle u isto vrijeme. O prilikama u kojima su živjele ovisilo je koje će od to dvoje prevladati. Najčešće je prevladalo ono drugo, ali to je bilo zato što su se u životu osjećale odviše same i slabe pa su se uvijek morale na ne-

koga nasloniti. Tužno je bilo da je uvijek taj na koga su se one u nuždi naslonile najviše stradao i trpio od njih. Na njemu su se žene osvećivale za nepravde koje su im drugi učinili, on je morao izliječiti rane koje su im drugi zadali, a često je bilo tako da je i on sam tražio nekoga na kome će se osvetiti za nepravde koje su mu drugi učinili, i tko će mu izliječiti rane koje su mu drugi zadali. Tu leži korijen sukoba i nerazumijevanja među ljudima i ženama. Jedni su od drugih očekivali ono što im drugi nisu mogli pružiti, i zato su postali zli, jer im nitko nije htio pomoći da postanu (ili ostanu) dobri. Imao sam osamnaest godina kad sam to spoznao, mnogo dugova koje nisam mogao platiti, mnogo rodbine kojoj je strpljivost već bila iscrpljena, ranu na lijevoj plućnoj strani, ružno iskustvo sa životom i blizu dvije stotine knjiga koje sam što kupio, otkidajući sebi od usta, što pokrao u antikvarijatima i kućnim knjižnicama svojih školskih drugova, sinova bogatih roditelja i uglednih činovničkih porodica koji su me katkada pozivali k sebi u kuću. S dvadeset jednom godinom bio sam već student prava, pustio sam brkove koje sam poslije nekoliko mjeseci obrijao jer su mi ružno stajali, odležao nekoliko dana u zatvoru zbog demonstracija na sveučilištu, bio sam zaljubljen u Bugu i dobio sam mjesto dnevničara (ne zato što sam bio zaljubljen u nju) u arhivu Statističkog ureda s osam stotina dinara plaće mjesečno. Uredovno vrijeme trajalo je od sedam sati ujutro do sedam sati uvečer s prekidom od dva sata u podne, ali to je bilo samo privremeno. Obećano nam je s mjerodavne strane da će se jednokratno uredovno vrijeme od osam do dva vratiti čim samo malo odahnemo od posla.

Soba, u kojoj sam ja radio, nalazila se na kraju paviljona i gledala svojim pročeljem u tijesnu, mračnu uličicu pod prozorima, u koju je sunce prodiralo istom kasno poslije podne i ostajalo u njoj svega dva-tri sata. Ona je bila tako uska, da su se dva automobila teško mimoilazila u njoj. Nešto tjeskobno i tužno zračilo je iz njezina izlokanog, starrinskog pločnika. Noću su u njoj cviljeli štakori, prostitutke, mačke i psi. Na prozorima memljivih, neprozračenih, sirotinjskih soba zračila se svako jutro nečista, stara posteljina i bojažljivo su cvale kržljave belagonije i rezede. Blijede, nelijepe djevojke u šarenim, ponošenim haljinama (kono-barice u noćnim lokalima, pralje, švelje i sušičave tvorničke

radnice) katkada su sušile mokru kosu na prozoru, nagnule se nad uličicu i čeznutljivo pogledale prema suncu koje je još bilo daleko. Staretinari su izvirivali radoznalo i nepovjerljivo (kao svi stari ljudi) iz svojih vlažnih, pljesnivih jazbina u kojima je mirisala starina i naftalin. Svakoga jutra i svake večeri pronijeli su kolporter i novine i raskinuli mrtvu, tromu tišinu uličice reskom, grlatom, promuklom vikom. Tada su sluškinje koje su cijeloga dana prašile tuđe sagove i ribale tuđe podove oživjele i prestale lupati posuđem u kuhinji. Konobarice s crvenim, nabreklih rukama od vječno mokrih boca, čaša i tanjura i s upalim, pjegavim očima od nespavanja izlazile su iz kuća pred kojima su sjedjeli invalidi i umirovljeni podvornici s mnogo djece i šuteći gledali za njima. Konobarice su pjevušile u blagoj travanjskoj večeri u kojoj se zagušljivo isparivahu otvoreni kanali, jer je iz vrta franjevačkog samostana vjetar donosio latice rascvalih kajsija. Njihove su cipele bodro kloparale po pločniku, iako su znale da će danas i opet probdjeti noć u radu, dimu, mirisu znoja i alkohola koji teško liježe na uspavanu, čudljivu svijest. Tada su zazvonila večernja zvona gotovo na svim crkvama u isti čas. Mi otvaramo prozore, peremo ruke i oblačimo kapute.

— Mogli bismo večeras poći negdje na čašu vina — razmišljamo mi glasno. — Kakva je ovo grozna ulica.

Naša soba gleda u sivi svijet pred njom jednim mrtvim, žalosnim oknom s rešetkama i oguljenom stijenom. Ona je puna mirisa starih, natrulih, pljesnivih spisa, vlažnih zidova i onog naročitog, osobitog vonja službenih prostorija (svojestvenog kolodvorskim, liječničkim, advokatskim i sudskim čekaonicama) u kojima ima mnogo crvotočnih ormara, mnogo prašnih, nepotrebnih papira i mnogo ljudi koji se cijelog dana zadržavaju u njoj. Danima suho šušte prsti među listovima zapisnika. Danima gutamo prašinu, kašljemo, pljujemo, pušimo i psujemo. Na četiri stolice sjedimo nas četiri dnevničara pognuti za jednim velikim stolom, ili skidamo s ormara lanjska, uvezana, nikome potrebna, impregnirana godišta akata i mapa. Iz sobe vode vrata u drugu sobu koja također ima samo jedan velik sto u sredini i četvoricu dnevničara sličnih nama, ni boljih ni gorih od nas, koji se naginju nad njega. Lijeva vrata vode u hodnik. Na drugoj strani hodnika je nužnik. Kad odjuži, cvili

vodovod žalostivo i nužno. Preko cijeloga dana čuje se kako voda u nužniku monotono kaplje. Katkada zaluta nesigurna noga posjetioca koji se dolazi potužiti na nepravdu, po kamenim pločama hodnika, ali ta se nikada ne zaustavlja pred našim vratima. U sobi smo mi sasvim odrezani od ostaloga svijeta. Izjutra nas pozdravlja s druge strane uličice zelena, mršava papiga kreštanjem i dva kanarinca u dva kaveza zvonkom, cvrkutavom dobrodošlicom. Kad se kanarinci ispjevaju do mile volje i papiga ispsuje (ona psuje s uživanjem, s malim stankama dok sabere daha, kao čovjek), otvaraju se prozori pod njima i na njima se pojavljuju radoznale ženske glave koje zažagore razgovorom i smijehom. Blago i zlatno sunce se valja preko kuće po modrom, ustalasanom transparentu neba koji šaraju 'vuneni oblaci. Sunce nestašno dobu je prstima po našim prozorima zlateći prašinu koja u kosom mlazu struji iz sobe prema njemu. Život se samo naslućuje među četiri pusta, hladna zida i puni srce tihom tugom. On šumi, snažan i bujan, kroz sredovječne, mračne ulice grada sa starim, malim zlatarima u oronulim radionicama u koje nitko ne svraća, s antikvarima koji uzalud vješaju po zidovima prašne, požutjele reprodukcije starinskih bakroreza i litografija, sive etude i rijetke, skupocjene knjige, s malim, tihim gostionicama u kojima se glasaju samo monotone, trudne ure. Život je zao, golem i sjajan, kad sličan oluji zašumi iznad glava koje su žalosno prignute. U sobi s mapama, aktima, sušicom, praznim želucima i izlizanim kaputima provodimo dane, mjesece i godine. Od zajedničkog smo života poprimili zajedničke navike, zajedničke potrebe i zajedničke fizionomije. Govorimo istim riječima iste misli na isti način istim povišenim, piskutavim glasom koji stranca smeta i buni, i tužimo se s istim argumentima na iste nevolje, jer nas je zajedničko stradanje zbližilo i izjednačilo među sobom. Osam stotina dinara mjesečno koliko dobivamo upravo nam dostaje da ne smijemo reći da smo gladni i da ne moramo noćivati pod vedrim nebom. Kad platimo stan i hranu u menzi, ostane nam još nekoliko dinara s kojima ne znamo što bismo počeli. Bijeda nam je dobra, vjerna prijateljica koja nas sili da dajemo kondicije kasno uvečer i da svakog prvog u mjesecu izbjegavamo krojače i postolare koji već rano ujutro dok smo još u krevetu kucaju nestrpljivo na vratima

s računima u ruci i zlovoljom na licu. Bijeda nas sili na mnogo toga u što se inače nikada ne bismo upuštali, prateći nas svuda u stopu i ne ostavljajući nas nikada, ni onda kad sjedimo s djevojkama iz predgrađa uz čašu crnog vina u tihim gostionicama na kraju grada, koljena pripijena uz koljeno i ruku isprepletenih, ili u toplom mraku kinematografa koji dočarava lepršavu iluziju sreće. Bijeda je kao neka naša druga mati, koja razastire preko nas mrežu dugova, brige, siromaštva, i očajanja, mati vjernija i bolja od naše prave majke koja nas je rodila. Ona raste i živi zajedno s nama, jede ono isto što mi jedemo, ili ne jede ništa kad mi ništa ne jedemo, potpisuje nam mjenice i račune koje nećemo nikada moći isplatiti, i vječna je, strašna, nepromjenjiva i strpljiva kao smrt. Deset, dvanaest i više godina derali smo hlače na školskim klupama, prepisivali zadaće od najboljih đaka, svađali se s profesorima, risali po zahodskim zidovima gole žene i pušili tuđe čikove, plaćali biljege na svjedodžbe od kojih nismo imali nikakove koristi i poslije kojih nismo postajali ništa pametniji ni bolji, kupovali knjige i učili iz njih napamet pravila, zakone, rečenice, definicije, odlomke, stranice i poglavlja, uvijek više gladni nego siti, u starim, tijesnim kaputima s okračalim rukavima i izlizanim, šupljim laktovima, s neizbježnim mirisom školskih klupa i profesorskih opomena kojega se nikako nismo mogli riješiti i koji je svuda ostajao iza nas, a kad je tih osam ili deset godina konačno prošlo i kad smo dobili posljednju (osmu, devetu ili desetu) svjedodžbu, našli smo se na ulici i morali smo opet sve početi iznova. Tada smo spoznali da nas u školi nisu učili za život nego za školu (da možemo nesmetano prelaziti iz nižeg u viši razred), da između škole i života postoji dubok jaz koji ne može premostiti nikakova visoka aritmetika ni moralka, da isti takav jaz postoji između onoga što profesori govore, i što rade, i kako žive, te da smo uzalud išli u školu u kojoj nismo ništa naučili, a ostavili smo u njoj najljepše i najvrednije godine života. Trebalo je mnogo vremena, mnogo iskustva, mnogo bolnih razočaranja, poniženja, obilaženja tuđih pragova, molba i očajanja dok smo došli do te spoznaje, ali kad smo došli do nje, ništa nas više nije moglo pokolebati u njoj. Rasprave s profesorima o bogu, o čovjekovu podrijetlu, o utjecaju astronomije na ljudski život, o našim i

stranim književnim klasicima kojih smo biografije i sadržaje glavnih djela morali znati napamet, o našoj političkoj povijesti, o odnosima između Hrvata i Srba, znale su doduše često prijeći okvir dopuštenog (ako profesor nije bio dovoljno oprezan), znale su postati žarke i žučne, no nikada nije u njima rečeno ono što je jedino trebalo reći. Ostajali smo uvijek na površini, na manje važnom području ličnog sukoba između profesora i nas, jer su profesori bili državni činovnici koji su dobro pazili što govore, a mi smo bili premladi i nedovoljno obrazovani za trezniju raspravu. Sjedeći za prašnim, pretrpanim stolom u arhivu, otpremništvu ili računovodstvu (bacali su nas kao predmete iz odjeljenja u odjeljenje i iz sobe u sobu, gdje je bilo mjesta, ili gdje nije bilo dosta ruku i pluća da listaju mrtve statistike i gutaju živu prašinu) Statističkog ureda, mi smo se često sjećali tih svojih otužnih, sterilnih, đaćkih, gimnazijskih godina kad smo još vjerovali u svoju budućnost i kad smo mislili da u životu uspijevaju samo oni najbolji i najvredniji. Tko može (koji državni odvjetnik) protiv nas podići optužnicu zbog naivnosti?

Za tmurnih kišnih dana kad je voda klokotala u žljebovima, pretvarala se uličica pod našim prozorom u kanal. Bujice su tekle preko pločnika, po vodi su gacala bosa djeca, i stare su se kućerine mamurno pušile. Uličica je bila tanka i vijugava. Po njoj su plivali ostaci jela, papiri, prazne kutije od konzerva i masne krpe. Kao zgarišta, kuće su se pepeljasto, nečisto sivjele pod niskim, žalosnim, olovnim nebom koje se spuštalo sve niže. Klopajući petama po hodniku, tajnica se žurila uz našu sobu, osjećajući uvijek neku tamnu, neodređenu jezu kad je morala prolaziti kroz naš hodnik, pod niskim, mračnim svodom s rijetkim sijalicama koje su mutno žmirkale. Ona je otvorila vrata i pokazala blijedu, neispavanu glavu s toplim, crvenim usnicama koje su blis-tale.

— Valentine! — rekala je službeno. — Zove vas gospodin načelnik.

Idući za njom kroz hodnik, milovao sam očima njezino mlado, vitko tijelo koje se nejasno naslućivalo kroz tanku svilu haljine, bijelo i oznojeno pod pazuhom. Kad se okrc-

nula k meni, grudi su joj se blago zanjihale, tješeci i umirujući.

— Danas je zle volje. Nemojte govoriti gluposti.

— Zašto me zove?

— Ne znam. — Progutala je slinu i rekla. — Mogli biste me večeras otpratiti kući, kiša tako strahovito lijeva. Volite li vi kišu?

— Ne volim.

— Hoćete li me otpratiti? Mogu vas ponuditi samo čajem, drugo nemam ništa kod kuće. Vi ste sigurno jako izbirljivi?

— Nisam izbirljiv.

Popravila je haljinu na grudima i nasmijala se:

— Nekako slabo izgledate, Valentine. Da niste zaljubljeni?

— Nisam zaljubljen.

— Zašto vi uvijek tako kratko odgovarate, kao da se srdite? Iz vas treba izvlačiti svaku riječ. Čisto se čovjek umori dok govori s vama. Možda se vi bojite žena, ili ste tako škrti te čuvate riječi za sebe (crne riječi za bijele dane)? — Pogledala me je u oči i nasmijala se. — Ne sviđaju mi se škrti ljudi. Ne volim vas.

Pocrvenio sam i pokušao sakriti zabunu, no ona je već (imala je lijepu, malo umornu glavu i topla, crvena usta) zakrenula u svoju sobu i nije se više osvrnula na mene. Doviknula mi je:

— Ali nemojte otići prije mene, poznam ja vas. Da vidite kako ću se naljutiti na vas ako me prevarite. Ja bih rekla da ste vi ipak zaljubljeni.

Kiša je padala šutljivo, neumorno i gusto. Obrisao sam nos i pokušao na vratima.

ČEVA smrt ležala je na meni kao stalna ljaga od koje se nikako nisam mogao oprati. Za skoro sedam godina koliko je proteklo od nje, ona me je pratila svuda u stopu, ne ostavljajući me ni časa nasamo. Ona je za mene značila ono isto što za otpuštene robijaše godine provedene u tamnici koje se ne mogu izbrisati iz čovjekovog života. Bacali su mi je u lice kad sam imao toliko hrabrosti da se ne

složim s njihovim mišljenjem, ili su mi, služeći se njom, tumačili da sam hereditarno opterećen i da ću prije ili kasnije poći i ja njegovim tragom. U tih sedam godina koje sam uglavnom proveo sam uspjelo mi je donekle izgraditi svoju ličnost (ili sam ja to samo tako mislio), ne obazirući se kod toga na savjete i opomene koje mi stizahu s desna i lijeva. Stvorio sam za sebe neku vrst životnog programa kojega sam se u svakoj prilici držao. Htio sam da čovjek čovjeku bude brat a ne vuk i krvnik, da ja ne smetam nikome i da meni nitko ne smeta. Profesor Jelenić je lagao ili me nije razumio kad je moju povučenost tumačio kao želju da se nikome ne zamjerim. Čineći dobro i izbjegavajući zlo ja nisam tražio za to nikakvu nagradu, jer sam znao da mi je to dužnost i da drugačije ne može i ne smije biti. Mene su svi prezirali, a ja nisam nikoga prezirao ni mrzio, i poštovao sam svačije uvjerenje bez razlike, jer sam tražio da i drugi poštuju moje. Ja sam htio pokazati ljudima oko sebe kako se ne može živjeti bez poštenja i časti, a oni su mi zabijali nož u leđa i tjerali me kao psa ispred svojih pragova. Možda je zaista postojalo u meni nešto prosjačko? Možda sam zaista naslijedio očevu sebičnu, samoživu, gladnu i lakomu ćud koja je svima drugima osim sebi sporila pravo na život? Ispovijedam se. Proučavao sam sebe, svoje postupke, riječi i djela i nisam mogao, usprkos najpažljivijoj pretrazi, naći u njima ništa što bi me sjećalo na oca, premda nisam bio uvijek sasvim zadovoljan sa svim. Možda se to što je ljude odbijalo od mene nalazilo u mojoj vanjštini, u mojim kretnjama i gestama, a da ja sam toga nisam bio svjestan. Znam da sam na instrukcijama uvijek bio najslabije plaćen iako sam učio samo bogatu djecu, i da su mi pored toga još uvijek svi nenavidjeli što nisam gladan. Srednja škola koja se oteгла kroz dugih osam godina bila je jedan od glavnih uzroka tome mom ropskom osjećaju malodušnosti i straha iako je u dva posljednja, najviša razreda (svjesno ili nesvjesno, osjećajući grižnju savjesti i nastojeći je na taj način ušutkati, ili slučajno, jer se tako providnosti svidjelo) popravila mnogo toga što je u šest ranijih skrivila. Još su mi sasvim svježiji u sjećanju (kao da je to bilo jučer ili danas) sumorni dani u jesen osmoga razreda kad su nas gonili s predavanja na predavanje, iz jednog kuta u drugi i iz jedne sobe u drugu, kad su, s brzinom koja je nagonila u

čudo prelazili s predmeta na predmet, s definicije na definiciju i s paragrafa na paragraf, sve s grozničavom hitnjom i strepnjom da nećemo do kraja godine uspjeti sve ponoviti, naučiti sva pitanja koja moramo znati za maturu, pročitati sve knjige koje moramo pročitati, ili izraditi tri pokusne zadaće iz svakog predmeta. Sva je zgrada odisala tom žurbom od koje su se tresla stakla na prozorima i vrata sama otvarala i zatvarala. Hitri đaci i još hitriji profesori žurili se kroz hodnike sa zakašnicama ili knjigama pod pazuhom, podvornici su zvonili sa zakašnjenjem, niži razredi šutljivo nam se sklanjali s puta. Ravnatelj se nije derao na nas kad smo zakasnili u školu, a profesori nas nisu trebali opominjati da se ne smijemo i ne razgovaramo pod obukom, jer smo i bez toga bili nijemi i ozbiljni. Zima je te godine bila duga i mokra. Snijeg je padao i topio se, opet padao i opet se topio. Cvijeće je kasno procvalo, a sunce smo skoro zaboravili u vječnoj magli iz koje je uvijek pomalo daždjelo ili sniježilo. Čudan je nemir tih dana obilazio gradom, ne mimoišavši ni našu školu, u kojoj su se najedanput svi zbunili i uplašili. Zebnja je bila ispisana na ljudskim licima i strah u očima koje su najradije gledale u stranu. Noću su žandari s nabijenim puškama patrolirali pustim ulicama u kojima nije bilo ni žive duše. Po kućama su svaki dan vršene premetačine, zatvori su bili prepuni, a policijski agenti se drsko zagledali na ulici ljudima u lice i pretraživali svakoga tko im se učinio malo sumnjiv. Nad školu se nadvio cm oblak. Ravnatelj je posijedio u nekoliko dana. Naivni buntovni natpisi na zahodskim zidovima i školskim klupama, na koje se dosada nitko nije osvrtao, dobili su sasvim drugo značenje poslije jednog državnog praznika na kojega su proslavu svi viši razredi došli s crnim florum oko ruke i pozdravili prigodno predavanje profesora Dražića zviždanjem i posprdnim smijehom. Nastala je beskrajna istraga, preslušavanje, pisanje zapisnika u nekoliko primjerala, nepovjerljivi šapat kroz sive hodnike, uzbuđeni glasovi na telefonu, trka kroz hodnike i niz stube i pjegava lica redarstvenih činovnika koji su nam postavljali unakrsna pitanja upućujući nas da ćemo najbolje proći ako sve priznamo i ako odmah imenujemo kolovođe. Napolju su žandari kundačili žene i djecu i boli ih bajunetama, pucali u zrak i u ljude i skidali zabranjene zastave s kuća. Automo-

bili su neprestano trubili kroz grad, prepuni ranjenika i uhapšenika. Kad se stvar malo stišala i kad je prvo uzbuđenje prošlo, kažnjeni smo svi ukorom nastavničkog savjeta; isključen nije bio nitko jer se nikome nije moglo ništa konkretno dokazati, ili naći kakova naročita krivnja, a sve nas ipak nisu mogli isključiti. Ja sam tih dana bacio nekoliko puta krv, jako sam oslabio, od uzbuđenja nisam mogao jesti ni spavati, magla me je gušila i silila na kašalj. U školi sam padao u neko mrtvilo, slično pijanstvu, iz koga su me budili samo pozivi na preslušanje, mračno lice profesora Dražica koje nije obećavalo ništa dobro, zbunjeni pokreti profesora Jelenića koji se stidio za sebe i za nas, ili povišeni ton kojim nas je ravnatelj opominjao da će on znati ugušiti u školi sve prevratničke namjere odmah u zametku i da njemu neće nitko hodati po glavi. Tupost je zavladala u meni, pojačana snažnom unutrašnjom depresijom iz koje me ništa nije moglo trgnuti. Gledajući po običaju kroz prozor u mračno, prazno nebo nad nečistosivim kućnim krovovima, koje je nisko poleglo nad crvene zvonike i šiljaste vrhove stabala, ja sam stvarno bio nenazočan u školi. Bio sam pred zgradom Okružnog suda iz koje je izlazila Buga u tamnoplavoj kišnoj kabanići. Išao sam za njom kroz večernje ulice, skrivajući se za kućne sjene da me ne primijeti. Volio sam je (volio sam prvi put u životu), znao sam za svaki njezin korak, gdje stanuje, s kim se druži i sastaje, u koliko sati odlazi u ured i u koliko se opet vraća natrag iz njega. Poznao sam sve njezine haljine, cipele, čarape i šešire, među stotinama drugih sam je odmah prepoznao. Znao sam da jedno rame drži malo u zraku, da ima dva prstena na ruci i da voli crvenu boju: crvenila je usta, nosila crvene haljine, bluze i veste, kupovala uvijek samo crveno cvijeće. Sve što sam mislio, želio, radio i govorio kretalo se oko Buge i bilo je posvećeno njoj. Dani su prolazili, i mjeseci su prolazili, ali ja sam bio sretan jer je preda mnom išla Buga i svojim sitnim koracima određivala smjer mojih budućih koraka i putova koji su svi počinjali kod nje i vraćali se opet k njoj. Kad bih je otpratio do kuće (u pepeljastim prosinačkim noćima s vjetrovima i kišom koja je gasila plinske fenjere na raskršćima), vraćao sam se natrag s tihom, svijetlom radošću u srcu, jer sam znao da volim Bugu i da živim samo za nju i zbog nje. Nije me zanimalo i nisam se pitao voli li i ona

mene ili voli koga drugoga, bio sam sretan što ja nju volim i što mi to nitko ne može zabraniti. U noćima kad sam bio sam, Buga je sjedila sa mnom za stolom, čitala istu knjigu koju sam ja čitao, mislila iste misli koje sam ja mislio. Buga je bila moja, a ja sam bio njezin. U praznu čašu na stolu metnuo sam crvene ruže, najmilije Bugino cvijeće, i one su mi dočaravale njezinu dragu prisutnost bez koje mi je život bio prazan i jalov. Napolju je divljala bura i padala kiša, a ja sam se s Bugom razgovarao o njoj, o sebi, o nama, o našoj ljubavi i našoj budućnosti. Metnula je svoju ruku na moju, naslonila svoje hladno lice na moje, ispreplela svoju kosu s mojom. Njezine tamne, krupne oči sjale su od radosti dok sam ja tražio u njima svoju sliku. Usta su joj bila topla i trpka kao glog. Ruže su mirisale kao Bugina kosa. Ušavši u mene Buga me više nikada nije ostavljala. Kao da je znala svoju moć nada mnom, pojavljivala se uvijek baš onda kad sam morao misliti na što drugo. Silila me je da budem samo njezin, a ona je meni zauzvrat davala samo san o sebi i blijedu sliku čežnje.

Često čujem penjući se uz stube i po običaju trčeći kako mi Buga veli hvatajući me uzbuđeno za ruku:

— Dragi, ja se bojim za tebe. Naša se ljubav neće sretno završiti.

— Zašto se bojiš, Buga?

— To nije dobro što ti uvijek ideš tako daleko iza mene. Što onda, ako me netko napadne kad tebe nema? Dok mi ti stigneš u pomoć, ja mogu već triput biti mrtva. Nije dobro, dragi, nije dobro. Ja se bojim. Zašto su tvoje oči uvijek tako mutne i tužne?

Hoću da odgovorim Bugi da je njezin strah djetinjast i besmislen i da se ne treba nikoga bojati dok sam ja uz nju, ali Buge više nema, a ja stojim sam u mračnom hodniku i ne znam što da učinim s rukama koje su mi iznenada postale čudno teške i suviše. Iz zbornice izlaze ćelavi, trbušasti profesori i namjerno gledaju u stranu kad prolaze uz mene. Sivi zidovi s nevještim đačkim risarijama i zemljopisnim kartama, stežući drvene okvire prozora, slušaju veliku uru u prizemlju kako tuče muklo i zabrinuto. Prošao sam kraj profesora Dražića ne pozdravivši ga. Sinoć sam vidio novu, žutu (prvi put žutu) Buginu haljinu i bio sam cijeli dan veseo jer je Buga bila najljepša od svih žena na trgu.

Očekivala je moj pozdrav i nije se iznenadila kad sam skinuo šešir. Čvršće je stegla cvijeće rukom obučenom u crnu rukavicu. Sjedio sam u klupi, listao po knjigama i mislio na sinoćnju večer koju je Buga uljepšala svojim jednostavnim, srdačnim osmijehom, pocrvenjevši kad sam prošao kraj nje. Satima sam zatim lutao bez cilja kroz toplu mjesečnu noć, večerao i pio u jednom vinskom podrumu koji je bio pun radnika i nosača, razgovarao sa sobom i mahao rukama i glavom, čuvajući ljubomorno u sebi Bugin osmijeh i pogled koji mi je bio ljepši i draži od svih pogleda na svijetu. Ujutro je pala kiša, dan je skraćao i hitro se ugasio. Kola Društva za spašavanje prošla su brzo kraj mene i nestala za uglom. Kiša je isprala tragove sinoćnjeg sna, padala je cijeli dan na sive kuće, stare kapute i prosjacima na žute ruke u kojima nije bilo ni Bugina pogleda, ni dinara, ni kruha. Iz škole sam pobjegao sat ranije, čekao skoro četvrt sata u jednoj kućnoj veži dok pljusak malo popusti; ručao sam preko volje i bez teka, ne osjećajući gladi, više od navike. Dva sata instrukcija poslije podne prošla su u nekom dimijivom, polusnenom raspoloženju u kome sam teško razabirao lica i predmete oko sebe, što inače nije bio moj običaj. Kao da me je netko ogradio zidom od jave (još uvijek sam grozničavo tražio Bugin pogled, no njega je sakrila kiša), svezao mi oči sivim, neprozirnim velom i gurnuo me u mokru, hladnu noć koja se neće nikada svršiti, ja sam samo nejasno, jednim dijelom svijesti, shvaćao što se oko mene događa, ali glava mi je bila odsutna, i oči nisu gledale u hrastova vrata i u teške, brokatne zavjese na prozorima nego nekuda u sebe ili kroz sebe u jednu tuđu dušu koja je živjela u meni zajedno s mojom, potisnuvši moju. U mračnoj, tihoj sobi tukle su svuda po zidovima, stolovima i ormarima stare, bakrene, srebrne i drvene ure, no svaka je pokazivala drugo vrijeme. Na pokućstvu, presvučenom crnom kožom, mrak je ostavio vlažne pjege koje je uzalud nastojalo izbrisati bijelo, studeno električno svjetlo, šuštale su stranice latinske gramatike, tužne od tužnih, mrtvih pravila u njima, ušla je gospođa i pružila usku, ne baš sasvim čistu ruku koju sam ja morao poljubiti (ali nisam), dječak je oživio za stolom, zdrobio palcem muhu koju je već dugo držao u lijevoj ruci čekajući zgodan trenutak, a kiša po prozorima zapljušti jače i hučnije.

Gospođa upita (ona je uvijek nešto pitala, za nešto se zanimala, nešto savjetovala i nečemu prigovarala, iako joj ja skoro nikada nisam protuslovio i skoro nikada nisam mogao određeno odgovoriti na njezina pitanja):

— što ćemo učiniti s njim, gospodine Valentine? Njega sve više zanima nego škola. Recite, on nije netalentiran, samo je strašno rastresen?

Trgnuo sam se i potvrdio da dječak zaista nije netalentiran (koliko sam se ja mogao osvjedočiti o tome), samo je strašno nestašan i rastresen, pa prema tome i površan. Njega samo zanimaju ptice i kukci, a knjige mrzi, to mu se vidi na licu. Treba ga polako priučavati na učenje (ja mislim), treba ga uvjeriti da bez škole neće moći živjeti, ili da će bez škole za dva mjeseca umrijeti, uopće treba biti s njim mnogo stroži i hladniji, inače će sve biti uzalud. Ja znam da gospođa nema za to vremena, ali možda ipak samo jedan sat dnevno___

— Sve sam ja to već pokušala, dragi gospodine, pa eto vidite kakav je uspjeh. — Gospođa tužno i tronuto zalomi rukama. — Bojim se da ću zbog njega još mnogo suza prolići. Željko, što to radiš?

Počele su izbijati, kao na zapovijed, sve ure, velike, veće i najveće, pa i one male po stolovima i ormarima. Začudo sve su tukle sedam sati, iako je svaka pokazivala drugo vrijeme. Jedne su škripale i tukle muklo i polagano (patuljci su s čekićima i šiljastim bradicama izvirili iz tajanstvene izbice nad kazaljka, ali su se brzo odmah sakrili ne dočekavši da izbije svih sedam udaraca), druge su tukle žustro i zvonko, treće su poslije svakog udarca olakšano odahnule i zanjihale se na zidu kao da su se riješile teškog tereta. Male su prestige velike i brzo se smirile, a velike su još i dalje tukle, i soba je sva titrala u očekivanju i strepnji. Vlažne mrlje na crnoj koži pokućstva postale su sivlje i neodređenije. Gospođa je prebacila nogu preko noge. Dječak je, kao slučajno, zatvorio knjigu. Glava mu je bila cijelo poslijepodne zatvorena, a knjiga otvorena; sad je knjigu zatvorio, a glavu otvorio jer je bilo sedam sati. Ure su probudile kanarince i češljugare u hodniku i njihov prodorni, nemili cvrkut ispuni čitavu tihu kuću, zamotanu u noć i kišu. Čulo se zatim kako ih kuharica polijeva vodom da se umire, i kako netko grglja vodu u kupaonici, a zabo-

ravio je zatvoriti vrata za sobom. Dječak je neprimjetno nestao u drugoj sobi iz koje se brzo vratio, ali samo zato da reče gospođi da djevojka nije dobro zatvorila prozor u sobi i da kiša curi niz zid na pod.

— Neka curi. Zovi Katicu. — Gospođa očito nije bila dobro raspoložena. — Kako vaše zdravlje, gospodine Valentine?

— Hvala na pitanju, dobro. Ne mogu se potužiti.

— Ali meni se čini da s vašim plućima nešto nije bilo u redu.

— To je bilo, a sada je prošlo. I nikada nije bilo opasno. Kad bi samo sve drugo bilo tako u redu kao što je zdravlje.

— Baš pred tri dana sam izbacio dosta krvi, a zatim ležao blijed i uplašen na suncu koje je podvečer čudno pocrvenjelo, no gospođa to nije smjela znati.

— Vi znate da ja to ne pitam od radoznalosti. Vi ste svaki dan dva sata uz željka, pa mi nije i ne može biti svejedno jeste li vi zdravi ili niste. A razumije se da me to zanima i zbog vas samih. Vama je poznato koliko ja cijenim vašu vrednocu i čednost koja se danas rijetko nalazi kod mladih ljudi vaših godina. Nemojte me krivo razumjeti.

— O, ne, ja sam vas sasvim točno razumio. I hvala vam, milostiva gospođo, na brizi i pažnji.

— Mi ćemo na Uskrs na Semmering. Tako mi je žao što ne možete i vi s nama. Vi niste nikada bili u Austriji?

— Nikada. — Napolju je padala kiša, a ja sam stanovao u predgrađu. Večer kišobrana i mokrih cipela najbolje je provesti u toplom krevetu s knjigom u ruci i petrolejkom nad uzglavljem, koja gori cijelu noć. Ali gospođi se nije nikuda žurilo. Njoj je bilo dosadno samoj kod kuće, a osim toga se morala pred nekim pohvaliti sa Semmeringom, i tako mi nije preostajalo ništa drugo nego da sjedim i slušam.

— Šteta, vječna šteta. To bi bio za vas lijep odmor i rasonoda. A tek zrak! Pa sunce! Pa snijeg! Ne, to se ne može opisati, to mora čovjek sam vidjeti. Vjerujem da mi zavidite. Imate i na čemu. No što nije danas, može biti sutra. Ipak je lijepo biti bogat!

— Lijepo — potvrdim ja.

— Čovjek je slobodan, ne ovisi ni o kome i ne boji se nikoga. Može otići kud hoće, raditi kad hoće i što hoće,

putovati kud hoće i koliko hoće. Sto kažete na to strašno vrijeme?

Kad sam odlazio, ona me je ispratila do vrata i opet mi pružila ruku. Crna, rijetka kosa padala joj je na nisko čelo ispod koga su sjale krupne, živahne oči. Sišavši niz stube, otvorio sam u mračnoj, tjeskobnoj veži kišobran, podigao ovratnik na kaputu i potrčao po kiši, a onda sam se sjetio da sam zaboravio pitati gospođu trebam li doći sutra; ipak se nisam vratio. Zastao sam pred knjižarskim izlogom, zapalio cigaretu, svratio se u menzu na večeru, popio dvije čaše vina da se malo ugrijem i razveselim, no od vina sam postao još tužniji i umorniji, a ni ugrijao se nisam. Jedva sam nekako došao kući (put mi je bio dulji od vječnosti), ne svlačeći se legao u krevet, potrpio se preko glave i zaspao, dršćući u snu od neke unutrašnje hladnoće i jeze koja me je svega prožimala.

NI MATURA, koju sam začudo položio bez ikakvih poteškoća, nije unijela neku naročitu novinu u moj život. Kao da sam već stotinu godina živio, ja sam se naučio na jednoliku mijenu dana koji su svi imali iste hlače i kapute i ista prazna, glupa lica, na uvijek iste kuće i ljude koje sam sretao na ulici i koji su svi već poznali mene, kao što sam ja poznao njih. Događaji su se nizali jedan za drugim, stizali su se i prestizali, smetali su jedan drugome i meni sileći me da se sasvim prepustim njihovoj zahuktaloj, bučnoj, grozničavoj brzini, no među njima nije bilo nikakove veće, bitnije razlike. Svi su bili građeni na isti kalup i svi su se jednako svršavali: veselo ili žalosno, ali svi monotono. Posljednja godina koju sam proveo u srednjoj školi djelovala je nesumnjivo pozitivno na mene u svakom pogledu. Postale su mi jasne mnoge dosada zagonetne intrige u koje sam zapadao i protiv svoje volje, i nisam se više bespomoćno okretao pod kišom optužbi kojima su me obasipali sa svih strana nego sam se znao braniti i obraniti. Nešto se dakle ipak promijenilo u meni: na dobro ili na zlo, to tada još nisam mogao odrediti. Možda je to bio nužan proces zrenja u meni do kojega je moralo doći, novi razvojni

put za koji sam bio unaprijed predodređen. Nisam volio ljude, milija su mi bila stabla i ptice, sunčani dani, prozirna svila oblaka, otužne vjetrene trublje u granju i nemirna dječja radost u visokoj travi koja je puna proljeća i cvijeća. U travnju i svibnju popela se napetost u školi do vrhunca. Uzbudljivi zimski događaji o kojima se još uvijek poluglasno govorilo na odmorima i prije ili poslije škole, djelovali su naročito na profesora Dražica koji se tada, pa još i sada, nalazio u njihovu središtu. Promijenio se, ostario, stišao i umirio. Kad je pušio u hodniku, ruka mu je drhtala, a oči su mu neodređeno bludjele nekuda kroz prozor u prazno. Cigaretta je dogorjela i zapištala među prstima. Uplašeno se stresao i skoro potrčao kroz hodnik koji je nosio za njim njegovu tromu, ravnodušnu sjenu. Svima nama je bilo jasno da s njim nešto nije u redu: išao je sam (on je tako rado uvijek vodio glavnu riječ) po ulicama s knjigom u ruci i nabranim čelom, ne osvrćući se ni na koga, kao da nešto mučno misli. Nije se, kao dosada, ogledao za ženama; nije zastajao pred izlozima sa ženskim donjim rubljem ili alkoholnim pićima. Vukao je pod pazuhom čitave snopove starih novina i časopisa koje je lakomo, nesabrano listao. Hodao je šutljiv i bezvoljan, glavu je uvukao u ramena i nespretno mahao rukama oko sebe. Nisam mogao vjerovati u to da su ga se zimski događaji u kojima je stvarno škola izvukla kraći kraj a ne mi, toliko kosnuli, no da on više nije onaj negdašnji porugljivi, uvredljivi i cinični Dražić, moj smrtni neprijatelj koji mi je prvi otrovao život, to nije trebalo naročito dokazivati. Mrzio sam ga još uvijek otvorenom, žučnom, neobuzdanom mržnjom koja je izbijala iz svih mojih riječi i pokreta, ali on se, mada mu je to očito bilo poznato, nije na to mnogo osvrtao. Bio je čak susretljiv prema meni, nije mi više postavljao pitanja na koja nisam mogao odgovoriti, nije me više onako bezobzirno vrijeđao kao dosada, nije se upuštao u svoja poznata razmatranja o inferiornosti seoske djece koja nisu za školu (njegov nepovjerljivi, vrebajući pogled često sam osjetio na sebi kako me ispitujući promatra), možda i zato što nije želio novih zapleta i što mu je dosadilo voditi vječni rat s nama; i on je konačno bio čovjek, što se više bližio konac godine, to više je nastojao približiti se i sprijateljiti se s nama. Na odmoru je dolazio sam k nama u razred, davao nam je savjete kako ćemo se

držati na maturi, što ćemo učiniti ako jedno pitanje ne znamo ili ako se zbunimo, često je zastajao kod mene (bio je zapravo slabić i lažac, govorio je protiv vjerskih predrasuda, ali se bojao boga, išao svake nedjelje u crkvu, ispovijedio se, a možda i postio), zanimao se koliko sati trošim dnevno za kondicije i koliko mi vremena ostaje za učenje, bacam li još uvijek krv i hoću li se upisati na sveučilište, a ja sam mu odgovarao hladno i preko volje pokazujući mu otvoreno da ga mrzim i da mi se gadi. To, kao i posljednji događaji u kojima sam živo učestvovao (vječne, žučne dačke rasprave s profesorima o bogu, o koliziji između Sv. pisma i egzaktne nauke, o individualizmu i socijalizmu, o lažnom i pravom liberalizmu i o utjecaju sredine na razvoj pojedinaca), nisu mi doduše donijeli neki naročiti ugled u školi, ali su me spasili od dosadašnjeg uvredljivog zapostavljanja i prezira, a to mi je bilo za početak dosta. Nisam bio najbolji u razredu, ali ni najgori. Pokazivao sam zube, i ljudi su se odmah prestali smijati jer nitko nije htio da baš on bude taj koji će ih prvi osjetiti na sebi. Nisu mi htjeli pokazati da nešto značim jer su se bojali da bi tim umanjili svoje značenje, ali slušali su pažljivo što sam govorio, osjećajući da govorim logično i da znam što hoću. Ja sam tada već sebi stvorio sud o vrijednosti profesora Dražica i Jelenića, kao i o vrijednosti drugih svojih profesora i školskih drugova. Znao sam da prvi ne zna ništa, a drugi malo, da se od prvoga može sve očekivati, pa i najgora podlost, a drugi da je u suštini dobar i čestit, samo ga sputava ograda državnog činovnika, strah od gubitka službe i uništene egzistencije. Postepeno sam sve više shvaćao kako treba postupiti s ljudima ako ne želim da ih učinim svojim neprijateljima, kako laž može u izvjesnim slučajevima biti i korisna (samo se čovjek mora znati snaći), a kako je istina uvijek štetna. Zato je bolje lagati nego govoriti istinu, jer je ljudima laž slađa i milija, i nikada se ljudi ne mogu toliko uvrijediti na laž koliko na istinu.

Tužno i ružno proljeće nikako nije htjelo ustupiti mjesto ljetu. Mokar, težak snijeg pao je na procvale jorgovane koji su žalosno objesili grane. Ljudi su se otužno i tromo vukli iz ulice u ulicu u zimskim kaputima. Lastavice koje je prevario kalendar padale su smrznute s kućnih streha. Grane su bojažljivo pupale, no nisu se usuđivale izlistati i procvje-

tati. Tada je iznenada došla otrovna jugovina, žega, prašina i kratko ljeto s prežarkim, zlim suncem koje je uplašilo ljude. Dani su bili sparni, zagušljivi, teški i puni zaraznih bolesti. Trava je jedva izrasla, a već je požutjela i stvrdnula. Prve trešnje bile su sitne, kržljave, gorke i bez svježine. Uvečer kad sam pratio Bugu iz ureda kući, kružili su uplašeni golubovi pod prašnim, sivim, bezličnim nebom, i ljudi su kao mravi vrvjeli iz kuća da iskoriste večernju hladovinu. Buga je još uvijek najradije nosila crvene i ružičaste haljine, još uvijek je sama išla u ured i sama se vraćala iz ureda kući. Malo kao da se postarala i smršavjela preko zime, no ostala je još uvijek lijepa, ljepša od svih žena na svijetu. Kao sjajne, svilene latice nekog čudnog, crnog cvijeća padala joj je kosa na vrat. Mahala je njom u hodu, kao crnom, divljom zastavom. Kretnje su joj bile neobično gipke i živahne. Kad je zakoraknula, ocrtala joj se čitava noga pod haljinom. Nikada još nisam vidio ženu koja je tako hodala kao ona. Ne znam što je mislila o meni i o mojoj vječnoj, jednoličnoj pratnji koju ništa nije moglo zbuniti ili spriječiti. Ničim nije pokazivala želi li se upoznati sa mnom ili sam joj već dosadio, smetaju li je moji pozdravi (na koje je uvijek jednostavno odzdravila), ili im se raduje, hoće li da se to stanje među nama produži, ili da je ostavim na miru. Hladna, lijepa i daleka kao čežnja, prolazila je uvijek istim koracima kraj mene, nasmijala se kad sam ja skinuo šešir, držala jedno rame malo u zraku, rado se kitila prstenjem, narukvicama, šarenom svilom i cvijećem, nedjeljom odlazila (u društvu starog, prosjedog gospodina, nešto višeg od nje) u park i vraćala se u prvi mrak opet natrag kući. Ništa nisam mogao otkriti na njoj što bi mi udarilo u oči i s pomoću čega bih mogao prodrijeti u njezin intimni život i njegove tajne. Sve što sam mogao bilo je da budem vječno uz nju, da se veselim njezinom malom, brzom, dragom liku kad se pojavi iz glomazne, dostojanstvene zgrade Središnjeg ureda, ili iz mračnog ždrijela neprijazne, žute kuće u kojoj je stanovala. Možda se ona konačno već naučila na moju nenametljivu i vjernu prisutnost? Možda se zato uvijek ogledala na ulici da vidi gdje sam ja, osjećajući potrebu da budem iza nje i da je čuvam od onoga što vreba na nju u skoroj budućnosti.

Još prije svoje sentimentalne pustolovine s Bugom ja sam češće došao u dodir sa ženama. Stanujući po tuđim stanovima, u sobama kraj kojih su često stanovale prostitutke, debele svodilje koje su staroj, bogatoj gospodi (da im uljepšaju pozni, prazni, gubavi, nikad siti život kome su već dosadile obične ljudske ljepote i radosti) podvodile malodobne djevojčice iz najzabitnijih uličica predgrađa, kod udovica koje su spavale u istoj sobi sa mnogom, svlačeći se i oblačeći preda mnogom, kod porodica s odraslim djevojkama koje su same tražile priliku da mi se približe, tužne od pustog svakidašnjeg života u kome nije bilo veselja ni vedrine, ja sam sasvim dobro znao što su žene, i nije mi o njima ništa bilo nepoznato. Znao sam za mlade radnice i sluškinje koje su same na sebi vršile pobačaj pletaćim iglama, vretenima ili šiljastim korijenjem i zatim umirale od strahovitog krvoliptanja u mukama koje su ih sasvim izobličile. Znao sam za mrtvu djecu u cijevima kanala koja nisu nikada progovorila, za čemer života bez ljubavi i radosti koja umire na tuđim podovima, za strah noćnih žena kad vjetar gasi ulične fenjere i hladnoća bridi promrzle ruke i noge. Mnoge su se žene naklonile intimno nad moj život i prekrile ga svojom žalosnom sjenom. Još je u meni bila živa 1 svježja uspomena na majku, kao vjesnik drugih žena koje su stajale iza nje i čekale na red: siromašne radničke žene koje rađaju djecu zato da ih kasnije gutaju tvornice, rudnici, vojarne, ratovi, tamnice, bolnice, sirotišta, ulice, besposlica i bijeda, stare, ispijene sluškinje koje su ostavile svoje gorke suze u tuđem rublju za krvavu nadnicu od koje nisu mogle ni živjeti ni umrijeti, krivonoge, grbave, slijepe i gluhe prosjakinje koje idu kao sablasti kroz život i bez doma, vječito gonjene od kuće do kuće, blijede, tuberkulozne, otrovne noćne žene koje prodaju svoju mladost za komad kruha i krov nad glavom. Žene koje sam ja poznavao nisu imale ništa zajedničko s Bugom. Njihova je uloga bila jednaka ulozi domaćih životinja koje rade, tegle, krvare i posrcu pod jarmom dok ne skapaju. Jalovo su rađale djecu od koje su postajali novi patnici i beskućnici, radile su malo za sebe a mnogo za druge, nasmijale se katkada da im srce ne pukne od tuđe, a plakale mnogo, klečale po studenim crkvenim pločama i molile sive, hladne svece koji su se gadili od njih i gonili od sebe njihove nasrtljive, nezahvalne

molitve. Ništa nisu imale od života. Ni za čim nisu trebale žaliti kad su umirale. Nitko im ništa dobro nije učinio u životu. Pred smrt su postajale čudesno vidovite: ugledale su svoje molitve kako čekaju u prašnim crkvenim tornjevima, među šišmišima i noćnim pticama, zapletene u paučinu i pobožne laži bogomoljaca i farizeja kroz koje nisu mogle prodrijeti u nebo, za njih bešćutno i zatvoreno. Buga je bila žena iz drugog carstva. Naše brige i bolovi njoj su bili strani, što je ona znala o noćima bez sna i pokoja, o neplaćenim stanarinama, o zimi bez drva i o djeci koja traže kruha a kruha nema? Buga je voljela ići u kinematograf i gledati operete u kojima se sve dobro svršava. Voljela je crveno cvijeće i crvenu svilu, brze vlakove, automobile, putovanja i šareno neonsko svjetlo na transparentima reklama. Buga je štedjela novce da može preko ljeta otputovati na more. Ona je bila čista, mlada, zdrava, lijepa i ukusno odjevena, bila je dobro odgojena i puna pouzdanja u život i u sebe, a žene koje sam ja poznavao nisu se više ničemu nadale od života i nisu više nikome vjerovala. Buga se žalostila što nema novog šešira, a one nisu nikada imale ni novoga ni starog, nisu imale ni haljina, ni rublja, ni čarapa, ni cipela, ni kruha.

Priznajem, bilo je dana kad sam se Buge bojao i kad sam vjerovao da je nisam dostojan, da je ona toliko iznad mene da ne smijem ni pomisliti na nju. Nju, svetu i najljepšu među ženama, nikada ne smijem okaljati svojom sebičnom, ružnom željom za posjedovanjem. Bojao sam se da ne pokidam krhku nit romantike koja nas je vezala, jer sam slutio da bi poslije nje moglo doći razočaranje i gorčina. Na maturalnoj večeri na koju smo pozvali sve profesore, poslije govora koje smo održali izmjenično, profesori nama, a mi njima, idući besciljno po mjesecini koju su od časa do časa zamotali mokri oblaci, praznim, tihim i žalosnim od protekle ponoći ulicama u kojima je živjelo samo cvijeće po prozorima i moji osamljeni, sjetni koraci, ja sam tako intenzivno i živo vidio pred sobom Bugu u titravom, srebrnastom mjesječevom svjetlu da sam se morao uhvatiti za glavu da ne vrisnem od radosti. Išao sam za njom iz ulice u ulicu, ne usuđujući se glasno izgovoriti njezino ime da je ne uplašim, sakrivajući se za kuće i stabla da me ne vidi, tiho, da me ne čuje. Ne znam kako smo dugo tako išli i koliko je vremena

moglo proći. Vjetar je zanjihao mjesec (lampion od srebrnog papira), zamotavši ga u oblak koji proguta Bugu. Ostao sam sam u pustom drvoredu preko koga se valjao maslinasto-cm, potmuo mrak. Nad glavom mi je šumilo rosno lišće platana. Bio sam pijan. Pred jednom visokom, crnom kućom u mračnoj ulici sjeo sam na prag da se malo saberem i odmorim. Pošavši dalje dobio sam volju da zapjevam, ali sam odustao od toga kad sam pogledao u tamne, zatvorene prozore za kojima su spavali ljudi željni sna i odmora. (Trijezne i pijane misli miješale su mi se u glavi u toj kasnoj, toploj noći; čas su prevladale prve, čas druge.) Opet je izašao mjesec. Nebo je postajalo sve više i sve zelenije. U nasadima pred kazalištem nabrao sam puno crvenog, rosnog cvijeća. Iz Frankopanske ulice dolazio mi je ususret stražar. Da se ne sretmem s njim, okrenuo sam se i vratio natrag. Dugo sam sjedio na klupi pred kazalištem slušajući daleke, prigušene piskove noćnih vlakova koji su dolazili i odlazili. Grad je spavao i muklo disao u snu, velika, premorena mašina koju izdaje snaga. Zatim mu je huk postajao sve tiši i sve mutniji. Svitalo je. Na električnoj uri prošla su već tri sata, počelo se polako razdanjivati. Stresao sam se od hladnoće. Na Prilazu me je alkohol opet svladao. Zamutilo mi se pred očima kad sam pogledao u žalosni, blijedi jutarnji mjesec, sjeo sam pod kesten kraj niskog, pijanog čovjeka koji je, nakrivivši polucilindar i ne obazirući se na mene, glasno i gorko razgovarao sam sa sobom:

— Jesam li Farkaš ili nisam? Ako jesam, zašto sjedim ovdje? Ako nisam, zašto onda sjedim ovdje? Konobar, molim čašu konjaka sa sodom. Pokazat ću ja vama tko je Farkaš. Konobar! Sluga ponizan, gospodine direktore! Klanjam se, gospodine knjigovođo! Ljubim ruke, gospođo Virginijo! Molim, platiti! Platiti!

Kasnije se rasplakao i priznao mi da je privatni činovnik i da je bio namješten kao blagajnik u podružnici neke velike američke tvornice šivaćih mašina. Pred tri dana otkriven je povećí manjak u blagajni za koji je revizor okrivio njega. Dva dana je odležao u istražnom zatvoru, ne sklopivši oka. Pustili su ga sinoć u sedam sati da se brani iz slobode. Odonda pije. Sad ide kući, ali bi mu zapravo bolje bilo da skoči u Savu. Što će mu žena reći kad se pomoli na vratima? Jesam li ja možda oženjen?

— Nisam.

Hvala bogu da nisam. Ipak ima još pametnih ljudi na svijetu. On je doduše sada pijan i plete mu se jezik (moj go-spodine, od sedam sati uvečer do sada svake tri minute jednu čašu), ali neka se ja ne bojim, on zna dobro svaku riječ koju je rekao. Ja njemu možda sada ne vjerujem, možda mu se smijem u lice, ali će doći dan kad ću gorko požaliti što sam bio nepravedan prema njemu, i suze će mi curiti same od sebe, kao što sada njemu cure, kad se sjetim ove noći i riječi koje mi je on rekao. No tada će već biti kasno.

Zaista je plakao. Brisao je rukavom nos, štucao, polucilindar mu je pao s glave i otkotrljao se po pločniku.

— To je uvijek tako i uvijek će tako biti. Mladost ne vjeruje starosti. Mladost je, dragi moj mladi prijatelju, kao sreća: dok je ima, čovjek je ne zna cijeniti, a kad je izgubi, onda se uzalud jada i predbacuje sam sebi da je bio lud i da nije znao što radi. Treba brati jabuke dok još vise na grani, a ne čekati dok ih drugi oberu.

Pomogao sam mu ustati, metnuo mu polucilindar na glavu i uhvatio ga ispod ruke. Zajedno smo krenuli dalje teturajući i uvjeravajući izmjenično jedan drugoga o svom prijateljstvu i ljubavi. Zora je počela kapati po kućama crvena i hladna. Grad oživi od ranih autobusa, pekarskih i mljekarskih kola i ptičjih cvrkuta. Nosio sam u lijevoj ruci cvijeće i od časa do časa skrbno pogledao u nj da ga pijani blagajnik ne pobjuže ili da mi ga ne izbije iz ruke. U gornjoj Illici, nedaleko kuće u kojoj je stanovala Buga, našli smo otvorenu krčmu i popili u njoj na brzu ruku nekoliko čaša ljute klevkovače koja nas je malo otrijeznila. Ulica je već zažagorila jutarnjim životom. Kućepaziteljice su otvarale vrata i čistile hodnike. Posudio sam od blagajnika njegov polucilindar koji mi je bio malo prevelik, podigao ovratnik na kaputu i ušao u Buginu kuću ne promišljajući mnogo. Uspevši se u prvi kat, pozvonio sam dvaput na njezinim vratima. Morao sam neko vrijeme čekati, pozvonio sam još jedanput, a onda su iznutra zazvečali ključevi, zašuštale pustene papuče i netko zapita osornim glasom:

— Tko je?

Zatim se vrata malo odškrinula i na njima se pojavilo žuto, neprijazno žensko lice koje me srdito odmjeri od glave do pete.

— Koga tražite?

— Gospođicu Bugu.

— Ona još spava, što hoćete s njom?

Polucilindar mi je pado na oči. Žena na vratima gledala me nepovjerljivo i hladno.

— Donio sam cvijeće za gospođicu Bugu — rekao sam gotovo moleći. — Hoćete li biti tako dobri pa joj ga predati kad ustane?

Žena me pogleda još jedanput oklijevajući i žmirkajući krmeljivim očima, primi cvijeće iz moje ruke i reče sumnjičavo:

— A kako ću kazati gospođici kad me upita tko joj je poslao cvijeće? — Bila je dakle sluškinja, a ne mati. To me je ohrabrilо. Izvadio sam posljednjih deset dinara iz džepa, spustio ih u njezin široki, hrapavi dlan i dodao:

— Ne trebate reći ništa. Glavno je da cvijeće dođe u njezine ruke, a od koga je neka ona pogodi sama. Jeste li me razumjeli? — Mjesto pozdrava taknuo sam prstom polucilindar i pošao niz stube. Vrata se za mnom odmah zatvoriše.

Na ulici je već sjalo sunce. Od Kolodvorske ulice dolazio je prvi tramvaj. Prozori se na kućama otvarahu i na njima se pojavljivahu još sanene i tople od noći ženske glave. Bio je drugi srpanj. Trg se zacrvenio trešnjama i zamirisao jagodama. Iz Topničke vojarne izlazili su vojnici sa šljemovima na glavi i s mitraljezima. Sunce je pozlatilo poručnikovu sjajnu sablju. U crkvama je zvonilo na ranu jutarnju misu. Nisam imao nikakove volje da se vratim kući. Oprostio sam se s blagajnikom, vratio mu njegov polucilindar, obećao mu da ću ga svakako pohoditi čim dospijem, i pošao uz brijeg prema Jelenovcu koji me je privlačio zelenilom, tišinom i raspjevanim pticama koje pozdravljahu novi dan. Tamo sam legao na jednu osamljenu klupu, metnuo šešir pod glavu i brzo zaspao, podvukavši koljena pod sebe i zaboravivši na sve što sam preko noći doživio.

Sunce je sjalo. Ptice su pjevale. S lišća je kapala rosa.

NA JESEN sam se upisao na sveučilište. S jedne strane ono me je privlačilo kao suprotni stožer od srednje škole koja mi se već popela do grla; s druge strane bilo mi je ono posljednji i jedini izlaz poslije mature kad sam se iznenada (ne samo ja) našao na ulici, a neko sam zanimanje ipak morao naći. Bilo je nečega dječjeg i nedoraslog u intimnoj povjerljivosti i pouzdanju s kojim sam došao na prvih nekoliko predavanja. Žuta kuća na Kazališnom trgu s istrغانom željeznom ograđom i neurednim nasadima preko kojih su prešle stotine i tisuće nogu izgledala mi je iz daljine kao neka svijetla oaza znanosti i slobodnog mišljenja u gradu u kome je riječ bila prigušena nožem i puškom. S radosnom sam se jezom uspinjao prvi put uz stube pod svježije okrećenim svodovima, izgubljen u ženskom i muškom žagoru koji je, talasajući se, prelazio iz hodnika u hodnik. Sanjao sam o profesorima koji stoje pred vratima svojih kabineta s punim rukama knjiga koje pripravno dijele na sve strane. Napolju je bilo hladno, mokro i vjetrovito, beskućnici su čekali pod strehama da kiša prestane, tramvaji su, sa zamagljenim prozorima, zvoneći promuklo, vozili mrzle, poslovne ljude iz jednog dijela grada u drugi, a u sveučilištu su škripala naliv-pera i olovke po bijelim listovima papira, profesori su govorili o pobjedonosnoj nauci koja svakog dana sve više napreduje, vatra je pucketala u peći i širila po dvorani prijatnu toplinu. Vječna istina stajala je u obliku sadrene statue na stolu i dobroćudno se smješkala na nas.

Otrijeznio sam se tako brzo da me je to i samoga iznenadilo. Poslije nekoliko demonstracija i protestnih štrajkova koji su preselili studente iz učionica u bolnice i zatvore, poslije bezbrojnih detektivskih lica koja su svaki dan prolazila ispred ulaza zagledajući se svakome u oči, poslije uzdignutih kundaka i revolvera koji su bili mnogo veći autoritet od svake nauke, poslije pušćanih hitaca, jauka i krvavih glava na hodnicima, ohladnio sam sasvim i povukao se u sebe. Idile je nestalo, a ostala stvarnost izгона u rodno mjesto, policijske paske, noći probdivenih u zatvoru, otečenih tabana i krvavih nokata. Profesori su bili ćelavi, mrzovoljasti, samoživ i nepovjerljivi. Rijetko su dolazili na predavanja, sve što su govorili bilo je već stoput rečeno, dosađivali se na ispitima i čeznuli za svojim tihim, polumračnim sobama, za bijelom kavom, pidžamama, papučama

i novinama. Poslije dva semestra na filozofiji (povijest filozofije, psihologija, etika, estetika i književnost) prešao sam na pravo, s istim rezultatom. Počeo sam se kloniti stare, žute zgrade pred kazalištem jer sam osjećao da u njoj samo gubim vrijeme. Detektivi su sumnjičavo pogledali za mnom jer sam im već upao u oči, djevojke su lakirale nokte i crvenile usnice pod predavanjem, profesori su govorili monotono, piskavo, otužno, očito ozlojeđeni zbog našeg prisustva i potišteni zbog reumatizma, skleroze, vjetrova, hemoroida i čirova u želucu od kojih su patili. Uzalud sam tih dana pokušavao sklopiti sporazum s rođacima da dobijem od njih još nešto novaca na račun moje baštine koja je pripala njima. Tužili su se na moju nezahvalnost, na privrednu krizu koja ih upropaštava, na dugove koji ih tište, na neimaštinu zbog koje zapostavljaju svoju vlastitu djecu. Tjerali su me od sebe i proklinjali moga oca koji me je ostavio njima na brizi. Iza jedne vrlo mršave i oskudne godine u kojoj sam živio samo od sitnih prihoda od kondicija, sve jače kašljući, uspjelo mi je konačno dobiti namještenje u Statističkom uredu, i to je donekle popravilo moj položaj. Pored osam stotina dinara koje sam dobivao tamo zadržao sam još jednu instrukciju koja mi je nosila četiri stotine dinara mjesečno. Postao sam vedriji, zadovoljniji i veseliji. Preda mnom su bili sasvim drugi izgledi nego dosada. Preselio sam se u novi stan u Donjem gradu, ostavivši predgrađe koje me je dosada pratilo kao sudbina. Imao sam sobu s pokuštvom i upotrebom kupaonice. Soba je gledala u dvorište koje se produžavalo u vrt. Pod njom je bila terasa s rascvalim kaktusima i s dva velika oleandera koji nikako nisu htjeli da procvatu. Velika sjena kuće zaustavljala je sunce da dođe na moj prozor, no ja sam se tako malo bavio kod kuće da me to nije mnogo smetalo ni žalostilo. S vremenom sam nakupovao dosta knjiga, mogao sam dopustiti sebi taj luksus da po nekoliko puta mjesečno odem u kazalište, da popijem uvečer s kolegama iz ureda po čašu vina i da ne pušim najprostije cigarete. Točno svakoga prvog u mjesecu plaćao sam stan i hranu. Odjeću i obuću kupovao sam na otplatu. Postao mi je život spokoj ni j i zadovoljniji iako je i dalje ostao vrlo skroman i primitivan. Ja sam još od djetinjstva bio zadovoljan s malim, pa mi je moje sadašnje stanje, prema onome što je bilo

i što sam se još bojao da će biti, izgledalo gotovo ružičasto. Bio sam savršeno slobodan i nevezan, mogao sam raditi što god mi se prohtjelo, ići kud hoću, družiti se s kim hoću, i dolaziti kući kad hoću. Bugu sam neko vrijeme pustio s vida, ne toliko svojom krivnjom koliko stjecajem okolnosti koje nisu išle na ruku zblizanju između nje i mene. U srpnju ili najkasnije u kolovozu ona je svake godine otputovala na ljetovanje, obično na tri ili četiri nedjelje; tada je naša veza silom prilika prestajala (protiv moje, a možda i protiv njezine volje). Nisam imao novaca da odem za njom, pa sam se morao zadovoljiti čekanjem. Stari, prosjedi gospodin, po svoj prilici njezin otac, iz godine u godinu sve stariji i zabrinutiji, pratio ju je još uvijek svake nedjelje u kinematograf ili u park na šetnju. Kad Buge nije bilo, išao je sam. Pušio je uvijek cigare i zamišljeno obarao glavu na prsa.

Moja je gazdarica bila primalja, debela, ružna žena već u godinama, koja me je odmah prvi dan upozorila što smijem a što ne smijem raditi u svojoj sobi, i zbog čega je otkazala mom predšasniku koji je svaku večer dolazio pijan kući i nije se htio držati kućnog reda. Živjela je sama s četrnaestogodišnjom kćeri Cvijetom, visokom, crnomanjastom djevojčicom s jako dugačkim rukama i nogama, koja je išla u četvrti razred liceja. Je li kada bila udata ili nije, nisam nikada doznao mada je često spominjala nekog Filipa (muža ili ljubavnika, to je zadržala za sebe). Djevojčica, koja uostalom nije nimalo ličila na nju i koja je bila dosta ružna, služila joj je kao neka brana protiv napadaja samoće; zato ju je čuvala kao oko u glavi. Često se tužila na migrenu i na probadan je u leđima (posljedica stanovanja u vlažnim stanicama), gutala nevjerojatno mnogo aspirina, mlijeka i bijele kave, jela masno meso, zelenje, jaja i južno voće, pravila abortuse sluškinjama i mladim radnicama zbog čega je uvijek pomalo zaudarala po mrtvoj djeci i po lizolu, primala neke tajanstvene ženske i muške posjete, s uživanjem pripovijedala masne, dvosmislene šale kojih je znala strahovito mnogo i kojih sam se ja iz početka stidio. Od toga je nije mogla suzdržati ni prisutnost kćeri koju je, kad je bila osobito dobre volje, obećavala meni (pod uvjetom da prije svršim pravo i doktoriram). Inače zdepasta i lijena, s

tromim pokretima koji su sjećali na dostojanstveno kralje preživanje, s nevidljivim lancem bezbrojnih, malih dječjih leševa koji se, kao krvavi plašt, vukao za njom, strepeći podsvjesno pred njihovom osvetom, no maskirajući taj strah smijehom i lažnom veselošću, u muškom društvu je odmah oživjela i postala lagana i gipka. Kad je govorila, prskala joj je slina iz usta i smiješno poskakivala donja čeljust u ritmu govora, no nju to nije smetalo.

Povjerljivo mi se unijela u lice:

— Kako vam se sviđa kod nas, gospodine Valentine?

Malo zbunjen i crven, ne shvaćajući što hoće od mene, ja sam odgovorio da mi se stan sviđa i da se ne mogu ni na što potužiti. Soba je čista i tiha, ima dosta zraka i svjetla, a meni je to najvažnije. Da, sasvim sam zadovoljan. — Zbunio sam se još više i okrenuo se u stranu jer nisam mogao izdržati njezin pogled.

Ne mogu se ni na što potužiti? Ne smeta me Cvijetin klavir?

Ne smeta. Naprotiv. Pa ja sam tako malo kod kuće. Čisto se veselim kad dođe nedjelja, pa mogu malo dulje ostati u krevetu i prodrijemati.

A Cvijeta kako mi se sviđa? Jesam li primijetio kako me ta djevojka čudno gleda? — Gazdarica se ružno smijala ližući jezikom debele usnice.

Za ime božje, pa Cvijeta je još dijete. Zašto ona to meni govori?

O, ja se jako varam ako mislim da je Cvijeta još dijete. Ona ju je već nekoliko puta uhvatila kako se zaključava u kupaonicu (što radi tako dugo sama u toploj kadi ako je još dijete, kako ja mislim?). Ako ja ne vidim, vidi ona. Vidi i zna. Cvijeta je sada u petnaestoj godini, a to nisu više dječje godine, gospodine Valentine. Neka se ja samo ne pravim nevješt.

Na terasi pod nama naganjala se djeca vrišteći. Glasniji od njih bio je gramofon koji je nemilosrdno parao tišinu nedjeljnog jutra. Gazdarica je hodala po sobi, neprirodno naguta naprijed, njišući se čitavim tijelom.

Uzrujao sam se i ustao:

— Zašto vi to meni govorite, gospođo?

— Gospodine Valentine! — Ona je ljubazno zatreptala očima. — Neka me bog na mjestu ubije ako vam želim zlo.

Zar vi ne možete razumjeti radost majke nad prvom ljubavlju kćeri? Sebe vidim u njoj, pomlađujem se kroz nju. Vas boli glava, gospodine Valentine?

— Ne, glava me ne boli.

— Ili zub?

— Ne, ni zub me ne boli.

— Možda ste što loše sanjali noćas? Ili vas boli želudac? Ne smijete se ljutiti na mene, ja sam toliko starija od vas da bih vam mogla biti mati. Zar vi ne znate mirno govoriti? Izgleda da vama živci nisu u redu.

Priznao sam nemoćno:

— Da, gospođo, zaista mi živci nisu u redu.

— Zdravlje je najveće bogatstvo koje nam ne može ništa nadomjestiti. Što je čovjek bez zdravlja? Kao da mu je netko odrezao ruku (desnu ruku, gospodine Valentine!). Zar ne da se niste rasrdili na mene?

Zazvonilo je zvonce na vratima i gazdarica se požurila u predsoblje da otvori vrata. Ostao sam sam. Sjetno me je pogledao sa zida izbljედjeli sv. Josip u plavom stolarskom haljetku. Pošao sam do prozora gdje me dočekaše sive plohe kućnih krovova. Visoko nad njima, zlatni od sunca, spuštajući se sve niže i lepećući razdragano krilima, letjeli su golubovi. U vrtu za kućom cvali su crveni jabučni cvjetovi. Boljela me je glava. Naslonio sam je na hladno prozorsko staklo, napuklo po sredini. Počela je iznenada, iz skoro sasvim vedra neba, padati kiša. Golubovi žurno odletješe preko kuća koje je kiša brzo poškopila crnim mrljama. Jabučni cvjetovi se tužno svinuše.

Gazdarica se pojavi na vratima i reče:

— Cvijeta se vratila iz crkve. Želi li gospodin Valentin govoriti s njom?

— Ona je sigurno umorna, a i ja se ne osjećam baš najbolje. Tako volim slušati kišu i vjetar. — Jedan je golub sletio na prozor (bio je bijelo isprugan i mokar), kucnuo kljunom po limenoj ogradi i brzo se spustio na terasu s koje su pred kišom pobjegla djeca. — No ako to baš mora biti, neka gospođica izvoli ući.

— Ali, gospodine Valentine, što vi to govorite? — Vrućina joj je navalila u lice, zacrvenjela se i uzmahala rukama. Kad se nagnula k meni, grudi joj izadu iz kućne haljine. — Vi ste u svojoj sobi sasvim slobodni kao da ste kod svoje

kuće. Možete raditi što želite, možete dovesti koga želite, možete otići kud želite, možete se čak i objesiti — pokušala se našaliti, no smijeh joj je ispao lažan i ružan — ako želite (samo, to sigurno nećete učiniti). Što se tiče Cvijete, ja nisam tako mislila kako ste me vi shvatili. Ja sam samo htjela da vas malo razonodi i da vam prikrati vrijeme (ja vas volim kao sina). Ona je tako veselo, ljupko, nestašno, bezbrižno dijete, uvijek spremno na smijeh. Ona je u stanju svojom veselošću svakoga zaraziti, to je baštinila od mene. Mi računamo s tim da ćete vi danas ručati s nama. — Intimno me uhvatila za ruku. — Valjda nam to nećete odbiti? Gospodine Valentine, Cvijeta bi se jako žalostila. — Zastala je i zakašljala, a onda oprezno produži. — Gospodine Valentine ... Cvijeta tvrdi da vas je juče vidjela s jednom gospođicom u plavoj kišnoj kabanici ispod ruke. Ona je išla za vama sve do njezine kuće (siromašno dijete, već je bio mrak). Da znate kako su joj samo lijevale suze dok mi je to pripovijedala. Curile su kao potok.

— Kako te nije stid, mama! — U sobu je neočekivano utrčala visoka, mršava djevojčica u bijeloj ljetnoj haljini i bijelim cipelama. — Što će gospodin Valentin misliti o nama? — Zatresla je kratkom, crnom kosom nad tankim, dječaćkim vratom sa sunčanim pjegama. — Ti ćeš me natjerati da opet plačem. Zar ne, gospodine Valentine, da to niste vi bili? Gospodine Valentine!

— Nisam, nisam! — požurio sam se ja da potvrdim, sasvim zbunjen. — Ja sam jučer poslije podne bio u kazalištu.

— Poslije kazališta. — Djevojčica je počela glasno jecati. — To je bilo poslije kazališta.

Zbunio sam se još jače i uzvrtio na mjestu. Kiša je stala. Sunce je požudno sr kalo rosu s kožnatog oleandrova lišća na terasi koju su opet zaposjela djeca s pobjedonosnom vikom.

Pokušao sam posredovati:

— Ja se toga ne sjećam, a morao bih se sjećati kad bi to zaista bilo tako kako vi kažete. Ja uopće ne poznajem nikakve gospođice u plavoj kišnoj kabanici. Poslije kazališta išao sam odmah na večeru.

— Umiri se, Cvijeta, srce! — Gazdarica zagrlila kćer brišući joj rukavom suze. — Ti si se sigurno prevarila, Cvijeta. Zar ne čuješ što gospodin Valentin kaže, a ti znaš da gospo-

din Valentin nikada ne laže. Možda je bio netko sličan na njega?

— A ako vi mene varate? — Djevojčica sumnjičavo zaškilji na mene.

— Ne varam vas. Sasvim se točno sjećam svega što je bilo sinoć. Večerao sam kiseli bakalar s krumpirovom salatom. Odigrao sam jednu partiju preferansa i popio dvije čaše bijelog vina s kiselom vodom. Zatim sam odmah išao kući.

Gazdarica bojažljivo zapita:

— Ako smetam?

— Mama! — vikne Cvijeta ogorčeno. — Ti zbilja ne znaš što radiš. Kako se može netko u tvojim godinama tako vladati?

— Ja sam samo mislila... Vi ste mladi, vi ćete se najbolje sporazumjeti sami. No, nemoj vikati.

— Mama!

— Ništa, Cvijeta. Tako se ne govori sa svojom mamom.

Gazdarica je otišla, a Cvijeta je odigrala na klaviru dvije vježbe iz svoje glasovirske škole. Klavir je bio malo rašti-man. Cvijeta je srdito lupila rukom po katapultu i spustila poklopac. Etude su se snuždile.

— Gospodine Valentine!

— Molim.

— Vi se ljutite na mene?

— Što vi to govorite, gospođice Cvijeta? Kako bih se ja mogao ljutiti na vas?

— Jer me ne volite.

— Ta vi ste još dijete, gospođice Cvijeta. Što je vama danas? Zašto mi tako govorite?

— Da vam donesem kavu? — upitala je gazdarica iz kuhinje.

— Ne, hvala, doći ćemo kasnije, — odgovorio sam ja.

— Ponovite to još jedanput — rekla je Cvijeta prkosno.

— Što da ponovim, gospođice Cvijeta?

— To da sam još dijete.

— Pa kad jeste dijete, gospođice Cvijeta. S vama danas nešto nije u redu. Imam li pravo ili nemam? Kako bi bilo da malo prošetate na svježem zraku prije ručka? Ili da možda malo prilignete?

— Mama! Mama! — počela je djevojčica da viče, da se udara šakama po glavi i da bježi od zida do zida. — Zar ti ne čuješ, mama? Zašto ti to dopuštaš, mama?

Sunca je nestalo i opet je počelo daždjeti. Bio je trinaesti travnja, dobro sam zapamtio taj dan. Vjetar naglo zašumi iznad kuća, zanjise zavjese na prozorima i zalupi vratima negdje pod nama. Netko je prigušeno pjevao u hodniku. Čulo se kako cvili lift i kako laje kućepaziteljčin vučjak na mršavu, žutu mačku koja je čučala na jabuci. Gazdarica je izašla s Cvijetom koja je još uvijek plakala. S terase su opet pobjegla djeca. Pušio sam cigaretu za cigaretom. Kiša je pljuštala i bubnjala po staklima. Pogledao sam kroz prozor. U dvorištu je stajao visoki, sušičavi krojač iz podruma i gledao tužno u oblake. Kiša ga je nemilosrdno šibala. Bio je samo u košulji koja mu se priljubila uz mokro tijelo. Vučjak je utihnuo. Mačka je još uvijek čekala na jabuci, i ona mokra. Krojač se pažljivo ogleda oko sebe. Kad vidje da nema nikoga, hitro izvuče britvu iz džepa i prevuče njom preko grla, kao gudalom. Mačka prestrašeno skoči s grane, a pas divlje zareža. Krojač je nepomično stajao na kiši s krvavom britvom u ruci. Krv mu je curila niz vrat i prsa, i kiša je muklo padala.

UBOKO, toplo ljeto uokvirilo je grad zlatnim porubima
D kroz koje je ružičasto i žitko zračila raskošna vrelina srpnja. Kuće su se treperavim, maglenim velom ogradile od ljudskih pogleda. Golemo, platneno nebo raslo je visoko nad najviše crkvene tornjeve. Prepasno tinjaše u ženskim očima misao na bijeg. Uvečer je kroz ulice strujila raspjevana poplava žagora koja je opajala. Tužno se objesilo platanino lišće, pokriveno tankim slojem prašine pod kojom je hlapjela svježina. Kavane su konzervirale pokrete i razgovor. Muhe su trudno svjetlucale krilima kloneći se sunca. Na predgrađa je pao crveni, zapami žar. Golišava djeca trčala su po kržljivoj, uveloj travi. Žene su obnažile nečista, gladna prsa. Uličica pod prozorima našeg ureda suzila se i usijala do bjeline. Pete su upadale u mekani asfalt. Psi su isplazili jezike. Stare žene su cijelo popodne spavale u sobama sa spuštenim zastorima na kojima se sunčaju dremljivi pauci.

Ljeto je satkalo preko grada zlatnu, prozirnu mrežu u koju je umotalo ljudske bolove i radosti. Tihim, tromim, sklizavim koracima, kao mačke, penjale su se žene uz stube ostavljajući za sobom miris ljeta i žarki ushit. Bile su gotovo sasvim gole pod tankim, bijelim svilenim haljinama. Porozna i šupljikasta, sa sjajnim kapljicama znoja i prašine, njihova je koža prije odbijala od sebe nego privlačila. Uličica pod našim prozorom nalikovaše usahloj, mrtvoj česmi. U podne je bila potpuno mrtva, samo su mravi (izvlačeći se iz pukotina i podrovanih temelja starih, ruševina kućerina) žurili preko nje, teško se probijajući kroz ljepljivu, žitku smolu koja im je žarila nožice.

U sobi je sjedjelo nas četvoro za stolom, nagnuto nad žute formulare i folijante iz kojih je zračila prošlost i gorka sjeta. Oni su nas upoznavali s davnim pomorima i epidemijama na koje je već pao pepeo zaborava. Još uvijek se znalo desiti da tajnica zakuca na vratima i naruga se:

— Valentine, kuda ćete na ljetovanje?

— A vi, gospođice Slavka, ako se smije znati?

— Zašto vi mene uvijek zovete Slavka?

— Zato jer mi se tako sviđa. Zar nije ljepše Slavka nego Stanka? Kakvo je to ime Stanka?

U predsoblju je gundao stari podvomik Ivan koji je danas već triput bio u gostionici ispod našeg ureda da malo opere suho grlo:

U ribara mokre gaće,
za večeru ne zna šta će ...

Tajnica ljutito zalupi vratima, ali nije bila ljuta nego žalosna. Vrijeme je hitalo noseći ljude, žene, stvari, događaje i želje, ali njoj nikada nije ništa donijelo. Modre žilice na čelu nije joj dospjelo pocrniti sunce, jer su naši prozori bili uski i uvijek zatvoreni. (Za njima je titrao zrak od vreline.)

Izlazeći iz ureda nabio sam šešir na čelo jer mi je sunce žeglo ravno u oči. Niz stube kad sam se spuštao u donji grad pratio me cijelo vrijeme jedan plavi golub koji mi je neprestano slijetao na rame. Djeca su se igrala u šetalištu na koje padaše preteška hladovina kestenovih krošnja. Sunce je bilo obla, zlatna lopta kojom se igrao vjetar. Djevojčice su ga dobacivale jedna drugoj skačući s klupe na klupu. Sunce je bilo nestašno kao vjeverica kad su djeca pružala

ruke za njim preko ograda. Ručavši na brzu ruku, potišten od žege i monotonog, ubitačnog uredskog života, poslije podne sam obično, ako nisam morao natrag u ured, šetao do kasno u noć polupraznim parkom i sjenovitim putovima iza njega. Jesti sira s vrhnjem i šumskih jagoda sa žutim, domaćim vinom smatrao sam svečanošću kojoj sam se nekoliko dana unaprijed radovao. U posljednje sam vrijeme manje kašljao nego prije. Vedrina me nije ostavljala ni u najtežim časovima očaja koje sam uvijek znao nekako prebroditi. Sve češće se javljalo u meni zadovoljstvo nad životom, vjera u sebe, zapaljeni ljetni grohot u vreloj glavi. Večernji žagor ulica naročito me je mogao zanimati i uljuljati u ružičastu čahuru bezbrige. Išao sam između bezbrojnih, hučnih lica oko sebe, sam, hvatao svaki glas i svaki zvuk, smijao se radosno rumenim lutkama u bazarima, brbljavom žboru tramvajskog zvona, pjegavom električnom svjetlu u krošnjama drveća, crnim, oštrim kućnim sjenama, ženama i sebi, a vjetar mi je češljao kosu i pisao čudna slova po glatkom pločniku. Lijepo je biti mlad i lijepo je živjeti! Nagnuvši glavu koso, vidio sam samo lica, trupove i noge, pružive ženske korake i slatku, tromu večer koja brza za njima. Glave su plivale nad svijetlom rijekom ulice; bljesnula je gola ženska ruka, za trubila automobilska trublja, zabunbjao vjetar po staklenim izlozima i potjerao kroz drvored prasne, stare papire i nekoliko prvih uvelih listova. Koraci, pozdravi, glasovi, erotika, smijeh. Živi ulica u reskoj poplavi buke i prerazličitih zvukava koji gase žute fenjere i bijele sijalice u čudesnom spletu svjetla i mraka, dana i noći.

Kasno poslije podne sreo sam u aleji Bugu sa starim gospodinom za koga sam ja držao da joj je otac; s desne strane išao joj je onizak, nepoznat gospodin tridesetih godina (ali je mogao imati i više), s naočarima i sivim šeširom koji je držao u ruci brišući znoj sa čela. Žarko ljetno pohlepno je srkalo mladost iz Buge. Bila je vedra i živahna, no omršavjela je tako jako da joj je preširoka haljina padala s ramena.

Pozdravio sam. Odzdravivši, Buga reče čeznutljivo, ne okrećući glavu;

— Kako jako mirišu ove rezede!

Stari se gospodin, prolazeći uza me, potužio:

— Vruće je!

— Da, vruće je! — potvrdim ja jer je gledao u mene.

Buga i gospodin s naočarima neprimjetno su pošli dalje. Zeleni, neugledni cvjetovi rezeda njihali se premda nije bilo nimalo vjetra.

— Kišu čekaju — objasni mi stari gospodin koji je zastao kraj mene da odahne.

— Kako kišu? — začudio sam se ja.

— Kišu. Biljke naslute kišu tisuću puta bolje od naših barometara. To je ono šesto osjetilo o kome čovječanstvo sanja od prvog dana svoga postanka. Vidjet ćete da će još noćas daždjeti, ili ja ne znam više ništa. Biljke su najosjetljiviji i najprecizniji seizmograf na svijetu. Zato tako jako rezede mirišu; to je nešto kao nemir ptica pred oluju. To je stroj koji nikada ne vara. Moj gospodine, vi se možete raspeti ako hoćete, ali biljka ostaje biljka i životinja životinja, a mi smo samo obični ljudi i ništa više. Ljudi koji u prirodi ne znače ništa i do kojih u prirodi nitko ništa ne drži. Što smo mi, vi ili ja, u poredbi na primjer s jednim starim psom ili konjem? Gdje je ta naša toliko hvaljena i isticana nadmoćnost, i u čemu se ona sastoji? Instinkt je bio uvijek snažniji i savršeniji od mašine, i vi to nikako i nikada ne možete spriječiti. No, vas to sigurno mnogo ne zanima?

Očito je bio razgovorljiv i nije mnogo pazio na društvene forme. Primijetio sam skromno:

— Danas mašine već korigiraju instinkte.

Sjeli smo na klupu. Aleja je bila prazna. Raskopčavši kaput, pružio mi je ruku, ne osvrćući se na moju primjedbu.

— Doljanski, umirovljeni željeznički činovnik — predstavio se on. — Matija Doljanski. Gospodin je sigurno student?

Kad sam ja to potvrdio, on se malo nasmijao dodavši:

— To je naime moja naročita sposobnost da svakome odmah pogodim zanimanje. U tome sam već dotjerao do neke vrste savršenstva. Što vi mislite o antropozofiji?

— O antropozofiji? — upitao sam ja zbunjeno.

— O antropozofiji. Ne znate ništa? Ne smeta. Ja ću vam reći. Ni drugi nisu znali pa su naučili, a bili su stariji i bedastiji od vas. Antropozofija je u prvom redu univerzalna što znači sveobuhvatna, a u drugom redu spiritualna znanost,

koja nije podvrgnuta nikakvim ovozemaljskim zakonima. Ona se ne ravna po cestoredarstvenim propisima, ne plaća trošarine kad ulazi u grad, ne potpada ni pod jedno ministarstvo i neće da prizna državni monopol. Ona je posljednje utočište današnjeg čovjeka, sapetog u jaram materijalizma i teških, svakidašnjih briga, koji treba duhovne higijene i rasonode, šteta što se nismo dosada poznavali. Što se toga tiče, ja bih vam mogao mnogo ići na ruku. Ne činim to za novac nego iz čistog idealizma (ili altruizma, kako želite). — Govorio je kao iz rukava, monotono i dosadno, ali s čudnim uvjerenjem i žarom koji je tinjao na dnu riječi. Brzo je zaboravio na umor i na vrućinu. — Antropozofija je religija budućnosti, moj gospodine, čovjek može osjećati averziju prema njoj, može biti slijep i gluh za njezine opomene, ali ne smije negirati njezino golemo značenje za razvitak suvremenog čovječanstva. Danas postoje tomovi knjiga o seljenju duša i o utjecaju podsvjesnog na ljudski život, iako je za mene psihoanaliza pornografija i besmisao. Dopustite da vas upoznam.

Buga i njezin pratilac vratili se i stali kraj nas. Buga reče prijekorno:

— Ti, tata, sigurno gnjaviš gospodina antropozofijom. — Zatim se okrene k meni. — Morate mu oprostiti, antropozofija je njegova bolest. Jesam li pogodila?

Gospodin s naočarima se ljubazno nasmiješio.

— Magister Haman! — rekao je on predstavljajući se. Imao je lijepe, bijele zube koji su oštro odudarali od crnih, podrezanih brkova. — Gospođica Buga je strašno stroga.

Bio sam u velikoj neprilici. Ništa od svega toga što se tako iznenada desilo nisam očekivao. Zbunjeno sam gužvao šešir u ruci. Okretao sam se na mjestu, ne znajući što da učinim s rukama koje mi smetahu. Magister Haman je brisao naočare.

Gospodin Doljanski se uvrijeđeno namrštio:

— Neprilika je u tome što vi, današnja generacija, imate smisla samo za ono što je stvarno i svakome pristupačno. Antropozofija je nauka koja korigira kršćanstvo i koja je po svojim plemenitim intencijama i strogoj etici bliza sredovječnom asketizmu, samo što je od njega raznolikija i humanija. Ja sam o tome mnogo čitao i razmišljao, i vrlo dobro znam što govorim. Vi ste najutilitarističkija i najlukrativnija

generacija u povijesti čovječanstva, i to vam svakako ne služi na čast. — Slina mu je prskala iz usta; lomio je jezik dok je izgovarao teške, duge, strane riječi koje je on nekako naročito naglašavao, gutajući slova i završetke riječi; ispalo mu je umjetno zubalo i jedva ga je opet namjestio s obje ruke, ali nije prestao govoriti i nije se dao smesti. — Što znači taj tvoj ton, molim te, Buga?

— Ne ljuti se, tata. — Buga priđe k njemu i metne mu ruku na rame. — Nisam te htjela uvrijediti.

Pošli smo zajedno dalje, Buga i magister Haman spri-jeda, a njezin otac i ja za njima.

— Tako sam žedna! — reče Buga žalostivo.

— Dopustite! — pokušao sam ja svratiti pažnju na sebe.

— Ja sam tako iznenada (a sigurno i protiv vaše volje) zapao u vaše društvo, pa mislim da bi bilo najzgodnije... — Ne našavši pravu riječ, produžim brzo, osjećajući kako sve više crvenim. — Stran čovjek uvijek smeta u intimnom društvu. Sam sebi postaje nepotreban u izvjesnim slučajevima. — Govorio sam banalno i nepametno kao da govorim naučenu lekciju iz udžbenika za otmjeno vladanje; osjećao sam to, ali mi ništa pametnije nije htjelo pasti na um.

Magister Haman se ponovno ljubazno nasmiješio (mahao je bijelim rukavicama po zraku). Gospodin Doljanski me je uhvatio za ruku.

— što vi to govorite? — začudio se on, namjerno glasno.

— Jesmo li mi pozvali vas, ili vi nas?

Buga se okrene k meni.

— Zar smo mi strani ljudi, gospodine Valentine? Vi se volite šaliti, ili nas želite uvrijediti. — I pri tom me je pogledala u oči. — Ja sam čak vaš dužnik ako se to može tako reći. Zar su za vjerovnika dužnici stranci? Da su neprijatelji, to bih još mogla razumjeti, ali u našem slučaju (ja mislim) to pogotovo ne dolazi u obzir. Ako sam dužnik, ja ću se i odužiti. Smijemo li vas sada još jedanput pozvati da nam se pridružite?

— Ne sjećam se — promućao sam ja. — Kakav dužnik?

— No ima još vremena, pa ćemo vidjeti. — Buga se nasmijala. — Dužna vam svakako neću ostati. Ja ipak mislim da vi znate o čemu se radi.

Radoznalo me je gledala u oči. Gospodin Doljanski nije puštao moju ruku, očito sam mu se svidio. Izbliza Bugino je

lice bilo malo staro i čeznutljivo. Nešto neveselo i umorno gorjelo joj je i gasilo se u očima koje su gledale otvoreno i srdačno. To me je još više bunilo.

— Kako vi želite! — odlučio sam konačno, a gospodin Doljanski me povuče za sobom.

U paviljonu smo pili hladno crno pivo. Iza nas su gorko i ljepljivo mirisali ocvati jasmini. Sunce, žareći cijeli dan nad gradom, sjelo je trudno na rub planine i obrisalo znojno, zlatno čelo. Naslonilo se na široko stablo, glavu je položilo u toplu, rosnu travu i odahnulo zadovoljno, kao čovjek koji je stigao na kraj puta, motreći zlatnokrvavi trag koji je ostavilo za sobom. Zatim je žurno zamaklo u mrak. Pred večer je duhnuo tih, prohladan vjetrić koji naježi Bugine gole ruke. Oplela ih je u prvom sumraku oko glave, kao vijenac. Magister Haman je bio vrlo prijatan i jednostavan gospodin koji se za sve zanimao. Mora da je bio u dobrim odnosima s Bugom i njezinim ocem jer je razgovor između njih tekao prirodno i srdačno kao između starih znanaca. Ne bi se baš moglo reći da je bio lijep. Njegova mala, kržljava, ptičja glava prije je odbijala od sebe nego privlačila. Kad je skinuo naočare, primijetio sam da je malo razrok. Žutim, tubastim prstima bubnjao je nestrpljivo po stolu. Samo mu je glas bio nevjerovatno zvučan i pun. Tim glasom on je i nehotice privlačio pažnju na sebe. Kad je govorio, tiho i jednostavno, gledajući nekuda u stranu a nikada u onoga s kim govori, okretale su se radoznale glave sa susjednih stolova prema nama. Taj glas i skoro neprirodna bjelina zubi bilo je ono što je osvajalo na njemu. Sad kad je sjedio uza me, vidio sam da je mnogo stariji nego što sam to u prvi čas pomislio. Bore su mu se usjekle u lice i išle sve do usnih kutova. Iako je moja pažnja uglavnom bila uperena na Bugu, htio sam se upustiti s njim u razgovor, ali me je u tome sprečavao gospodin Doljanski koji me nikako ne puštaše na miru. Kad su Buga i magister Haman otišli na terasu plesati, gospodin Doljanski mi je »u povjerenju« saopćio da on pivo ne voli i da ga pije samo zbog nas, jer ga mi pijemo i jer neće da žalosti Bugu. On voli vino, a pivo mu se zapravo gadi. Kod njega je potreba vina neke vrste uslovni refleks (ako se to može tako nazvati) koji je vezan uz razgovor. Čim malo dulje govori, odmah osjeti želju za vinom. Predodžba razgovora vezana je u njemu s pre-

dodžbom vina tako da se jedna ne može pojaviti bez druge i da se ne mogu rastaviti. To je po svoj prilici zato što je on dok je bio mlađi puno razgovarao i puno pio. Njemu se taj magister Haman nimalo ne sviđa. Vrag neka ga zna je li on uopće magister ili nije. Nikada ne radi ništa, uvijek ima novaca, njemu se nimalo ne sviđa njegova sumnjiva, šiljasta njuška koja sigurno ne misli dobro. Buga ga je negdje našla i dovela sa sobom kući, ali njemu bi bilo milije da se nikada u životu nije sreo s njim. Ja sam mu mnogo miliji jer imam iskreno, dobro lice koje ne može lagati. Ja sam sličan mladima njegova doba, a magister Haman je sumnjivi probisvijet s kojim nije dobro sjedjeti za istim stolom. Zašto ja ne plešem s Bugom, zar ja ne znam plesati?

— Ne znam.

To mu se još više sviđa jer ni on nikada nije znao plesati. Čovjeka koji malo ozbiljnije shvaća život ples zapravo vrijeda i stid ga je plesati. Kad bih se bavio antropozofijom, bilo bi mi jasno mnogo toga što mi danas nije jasno i o čemu danas i ne slutim. Pomoću antropozofije čovjek postaje vidovit. Budućnost je jasna pred njim. Sve nevolje i brige otpadnu odmah, čovjek se kroz sebe pomlađuje i preporada. Vid mu se razbistri, a vid je ono najvažnije i najplemenitije kod čovjeka. Jesam li primijetio kako magister Haman skriva svoj razroki pogled od nas naočarima? Mislim li da je to nenamjerno? Treba se čuvati razrokih i ridih ljudi, premda i kod njih može biti iznimaka. Ali zar iznimke nisu samo zato da potvrde pravilo?

Ispili smo čaše i gospodin Doljanski predloži da prijeđemo na vino.

— Vino je ozbiljnije i teže — objasni on. — Meni se od piva spava, a od vina postajem svježiji i življi. I misli mi nekako postaju hitrije i lakše. Uopće se sav osvježim i preporodim.

Kad su se Buga i magister Haman vratili, gospodin Doljanski mi je već pripovijedao o odličnom, starom fruškogorskom muškatu koji je on pio dok je bio glavar u jednom selu nedaleko Iloka. Bio je prvi put u gostima kod nadšumara koji je imao veliki vinograd (skoro tri jutra) čistog muškata i traminca. Sjedjeli su za teškim hrastovim stolom u nadšumarovoj radnoj sobi koja je gledala u vrt, pun mladih jabuka i krušaka, jeli suhi sir, slaninu, raženi kruh

i pili sedamgodišnji muškat bez vode i bez sode. čaše su bile plitke i bijele, a vino se u njima tamno, mutno zlatilo, kao med. Kad je ispio prvu čašu, ostao mu je u ustima sladak, mirisan okus zrelih muškatovih bobica (nikada još nije pio tako mirisnog i tako slatkog vina) koji se topio na jeziku i sladio. Jedna čaša tražila je drugu, jedna boca drugu bocu. Počeli su poslije ručka, a rastali se pred zorom. Što je dalje bilo, toga se gospodin Doljanski više točno ne sjeća, a i malo ga je sram govoriti o tome. U hodniku, izlazeći iz nadšumarove kuće, učinilo mu se da ga netko hvata za leđa i vuče natrag. Okrene se, ali nije bilo nikoga. Nadšumar je išao pred njim, malo pognut i visok, držao u ruci upaljenu svijeću, nekako čudno, neprirodno šutio i izbjegavao njegov pogled.

— Sebastijane! — Tako je bilo ime nadšumaru s kim se te večeri pobratilo. — Zašto zbijaš šale sa mnom?

Ali nadšumar nije odgovarao gledajući ustrajno pred sebe i držeći u zraku ukočenu desnu ruku u kojoj je nesigurno gorjela svijeća. Pogledavši ga pažljivije, gospodinu Doljanskom se učinilo da i s njim nešto nije u redu. Malo je hramao idući (no ne mičući se s mjesta nego kružeći u hodniku od zida do zida), što po danu nije primijetio kod njega, a oči su mu pod zlatom obrubljenim naočarima stakleno gledale pred sebe. Gospodin Doljanski pođe prema njemu, ali u isti čas osjeti opet ruku na ramenu koja ga povuče natrag. Jedva se uspio održati da ne padne.

— Sebastijane, brate u Kristu! Tako li se ti dakle šališ sa svojim gostima? — Gospodin Doljanski je bio žalostan i uvrijeđen.

No s nadšumarom se zbivalo nešto čudno i neobjašnjivo. Najprije mu je pala ruka sa svijećom koja se u padu ugasila te je u hodniku nastao mrak. Zatim je netko (u mraku nije mogao razabrati tko, a nije se čuo nitko) vukao gospodina Doljanskog desno i lijevo, naprijed i natrag, gurao ga od zida do zida i od vrata do vrata, samo mu nije dopuštao izaći iz hodnika. U toj borbi u kojoj je nekoliko puta udario glavom po nekim nevidljivim, tvrdim predmetima (puškama, jelenjim i srnećim rogovima, zimskim šumskim pejzažima i svijećnjacima bez svjetla), koji su visjeli po zidovima, najednput je nabasao na neki živi, pokretni trup koji je ležao

na podu i potmulo zaječao kad je gospodin Doljanski šuštao sjeo na njega. Sto je najzanimljivije, glava mu je bila savršeno bistra i jasna, samo se tanka omaglica, kao prozirna pjena, prevukla preko mozga koji je požudno zaronio u san. Kuća je spavala, ne dajući se smetati od njih. U zoru ga je probudila studen i nadšumarovi lovački psi koji su mu lizali lice i nos i izujedali ga po cijelom tijelu, ušavši kroz otvorena vrata u hodnik. Pod njim je ležao modar i već skoro ugušen nadšumar. Strčale se oko njih sluškinje i četiri nadšumarove kćeri glasno vrišteći, rastjerale pse, počele ih polijevati vodom i trljati vinskom rakijom, izbacile bez mnogo obzira gospodina Doljanskog kroz vrata napolje (u vlažnu, već budnu jutarnju šumu), a nadšumara odnijele u krevet gdje je jedva došao k sebi, ali sedam dana nije mogao nikuda iz kuće.

Tako se svršilo prvo poznanstvo gospodina Doljanskog s iločkim muškatom, ali moglo se i gore svršiti. Razumije se da ga nadšumar nikada više nije pozvao k sebi, a objektivno uzevši, zar je on tu što kriv? A ako je bio, koliko je njegova krivnja? Ne snosi li najveći dio odgovornosti ipak sam nadšumar koji je znao kakvo je vino, a nije ga htio unprijed upozoriti? Što ja mislim o svemu tome?

— Opet o antropozofiji? — upitala je Buga, sjedajući među nas, ovaj puta malo zlobno. — Što će gospodin misliti o tebi, tata?

— To se tebe ništa ne tiče! — odgovorio je gospodin Doljanski. — Gospodin je moj prijatelj. Uostalom, gdje to stoji da ja ne smijem govoriti ni o čemu drugom nego samo o antropozofiji? Tko meni može zabraniti da ja govorim 1 radim što hoću?

— Ako to nije protiv interesa cjeline. — Magister Haman se ljubazno nasmiješi. Bijeli zubi bljesnuše mu u mraku. Pogledao je na uru i zabrinuo se. — Za deset minuta devet. Gospoda će mi morati oprostiti, ali meni je zaista već vrlo kasno. Hoćete li se srditi, Buga, što ću vas morati ostaviti?

Ustao je i oprostio se. Njegov vitki, maleni stas okretno je promicao između bijelooličenih stolova i stolica. Zatim ga progutaše golemi džbunovi jasmína za kojima se crnila noć.

— Čudan čovjek — reče gospodin Doljanski. — što mu samo bi da je tako brzo otišao?

— Tko bi znao? — Buga je potražila svoju čašu i nasmijala se. — Hoćete li me ponuditi jednom cigaretom? Hladno je! — doda zatim i složi ruke na stol.

Srebrnasta mjesečeva potkova naherila se nad paviljonom. Glazba je nužno svirala. Jedno vrijeme, tužno, tamno i zamišljeno, kao da plače, svirao je samo saksofon. Bila je prekrasna, bljedičasta, zvjezdana noć. žuto, zlatno i toplo sjale su oči ljubavnih parova u mraku ispod terase.

Neočekivano Buga mi metne ruku na rame.

— Jako mi je drago da smo se konačno upoznali. Možda je onako bilo romantičnije, ali ovako je prirodnije. Iz početka je bilo originalno i zanimljivo, no kasnije se već izrodilo i postalo dosadno. Nemojte me krivo shvatiti. One su me ruže jako razveselile. Odmah sam znala da ste vi taj nepoznati, čim me je djevojka probudila. Još jedanput vam hvala, bilo je vrlo lijepo od vas.

— O čemu vi to govorite? — upitao je ljubomorno gospodin Doljanski.

— O antropozofiji, tata. — Buga se ugrize za usnicu. — Hoćemo li skoro kući, zima je? — Okrenula se k meni. — Jesam li pogodila? Glavno je da smo se konačno upoznali, a da to nije ispalo (nakon svega onoga) komično.

Dok smo silazili u grad (alejom na kojoj smo se pred kratko vrijeme sastali), gospodin Doljanski se sjetio starog rizlinga koji je pio u požeškom kraju, i počeo je opet govoriti o uslovnim refleksima za koje je on znao još prije Pavlova, i o telepatiji koja se već danas primjenjuje i u radiofoniji i medicini. Išli smo u redu, Buga u sredini, gospodin Doljanski s desne, a ja s lijeve strane. Šljunak je škripao pod našim koracima. Da li je to bio zaista mjesečinom posrebreni šljunak ili smrznuti snijeg kojim gaze naše izgubljene, umorne stope? Lišće je bilo teško od srebrne rose koja se slijevala niz njega. Hodali smo po mutnom, rijetkom srebru koje nas pritiskaše k zemlji.

— Ipak vi niste običan čovjek! — reče iznenada Buga.

To je smelo gospodina Doljanskog koji uvrijeđeno zašuti. Jedan se automobil lagano uspinjao uz brijeg.

ETKO viknu za mnom:

N

— Valentine!

— Izvolite, gospodine profesore!

U platnenom ljetnom odijelu, s kupaćim kostimom i Mannovom Smrću u Veneciji pod pazuhom, vraćajući se po svoj prilici s kupanja, profesor Jelenić se požuri za mnom.

— Dugo vas već nisam vidio. Promijenili ste se i dobro izgledate. Vidim da imate novo odijelo, to mi je drago. Uvijek mi je bilo žao što ste se morali onako zlopatiti u gimnaziji. Vidio sam da u vama ima energije za tri druga čovjeka, samo je ne možete ispoljiti. Bijeda je lijepa samo u romanima, nemojmo se zavaravati. U životu je ona ružna i krvava. Sasvim točno vas se sjećam premda su odonda već prošle tri-četiri godine.

— Dvije.

— Samo dvije? Svejedno. I mjesto sam zapamtio na kome ste sjedjeli. Što je naročito zanimljivo, ja se vas sjećam još iz nižih razreda. Vrlo mi je milo da ste se uspjeli afirmirati u životu; nemam razloga da vas varam. Bacate li još uvijek krv?

— Ne bacam.

— Jeste li se liječili?

— Nisam.

— Sjećam se da ste onda vrlo slabo izgledali. To je bio glavni razlog da Dražić nikako nije mogao prodrijeti sa svojim intrigama protiv vas. Taj čovjek spada svakako među najpodlije ljude koje sam ikada sreo u životu. Vi se sada nalazite na sveučilištu?

— Još zasada.

— A ne kanite ga svršiti?

— Mislim da ga svakako hoću svršiti, samo vam ne mogu točno reći kada. Ja nikada nisam bio naročito uzoran đak, vi to znate.

— Studirate filozofiju?

— Najprije sam studirao filozofiju, ali sad sam već prešao na pravo. No bilo bi puno bolje da sam ostao kod filozofije. Ni jedno ni drugo me baš mnogo ne privlači. Kako vidite, nisam se »ozbiljno prihvatio posla«, kako biste vi to rekli, pa eto.

— Ali zaista dobro izgledate. Tko mi je to rekao da ste dobili namještenje u Statističkom uredu? Čekajte, nije

li tamo namješten i neki gospodin Drndarski, mislim da mu je ime Franjo, moj negdašnji kolega sa sveučilišta?

— On je u računovodstvu, a ja sam u zdravstvenom odsjeku.

— Sad se sjećam, on mi je govorio o vama. I na njega ste učinili vrlo dobar dojam. Ja sam uvijek vjerovao da ćete vi dobro proći u životu. Vi se ne plašite napora i ne birate sredstva kad se radi o tome da ostvarite ono što ste namili. Molim, to je moje lično mišljenje koje ne čujete danas prvi put i koje ne mora biti točno. — Kiselo je razvukao usta na smijeh. — Što kažete na Dražićev slučaj?

Pogledao sam u njega i začudio se:

— A što se desilo s gospodinom Dražićem? Ja ne znam ništa.

— Zar je moguće da vi to ne znate? Gdje vi živite, čovječe, kad ne znate što se oko vas događa? Dražić se već sedam mjeseci nalazi u ludnici. Zapravo nije lud, ali je zapao u takvu depresiju da nedjeljama i mjesecima ne progovori ni s kim ni riječi (što nije daleko od ludila). Držim da je ta katastrofa kod njega pretežno seksualne naravi. To je lijepa satisfakcija za vas. Dražić vam je priredio mnogo neprijatnih časova. Možda nije lijepo od mene da ja ogovaram svoga kolegu pred vama, njegovim i svojim bivšim učenicom, ali ima stvari kod njega koje treba zbilja iznijeti pred javnost i žigosati. — Hitro je skočio s Dražića opet na mene. — Već nekoliko puta sam vas vidio s jednom vitkom, lijepom crnkom koja se jako intimno naslanjala na vas. No to su vaše lične stvari u koje također nije lijepo ulaziti. Drago mi je da smo se vidjeli. Čitate li još uvijek onako mnogo kao nekada dok još niste bili zaljubljeni? Kako vidite, ja izučavam Manna. — Pokazao je rukom na knjigu pod pazuhom.

— Malo težak stil koji umara, možda malo odviše analize i lirike na račun radnje, ali djelo inače od kapitalne vrijednosti. Vama je poznato da sam ja uvijek inklinirao k njemačkoj kulturi. To je narod koji najviše odgovara mojem moralnom uzoru. — Naglasio je važno posljednje rečenice.

— Dakle, čitate mnogo?

— Čitam, gospodine profesore.

— Da vas dulje ne zadržavam (evo baš moga tramvaja), do viđenja, Valentine! — Pružio mi je ruku.

— Zbogom, gospodine profesore!

NE BI se baš moglo reći da sam u to vrijeme bio bez prijatelja. Koliko god čovjek pokušava da se ogradi od ljudi, ima slučajeve kod kojih se poznanstvo nikako ne može izbjeći. Takav je odnos bio između mene i mojih drugova u uredu s kojima me je vezao isti život, ista sudbina i iste brige, radosti i žalosti. Živeći iz dana u dan zajedno, mi smo brzo poprimili iste navike, isti način govora, iste riječi kojima smo izražavali čuđenje, bijes, veselje ili bol, iste mržnje i iste ljubavi. Čak smo i fizički sve više nalikovali jedan na drugoga. Išli smo svi pogrbljeni, jedno rame smo držali više, drugo niže, prerano smo počeli sijedjeti i ćelavjeti, lica su nam se stanjila i požutjela, tužili smo se da nam oči sve više slabe, da nam je ujutro uvijek teško ustati iz kreveta, da dobivamo hemoroide od sjedenja i loše probave i da nam pluća nikako nisu u redu. Kao svi ljudi koji mnogo žive sami nismo puno govorili i nismo voljeli ljude koji puno govore. U mirnim, starinskim gostionicama gornjega grada gdje se toče teška, stara, slatka domaća vina i gdje ure glasno kucaju na zidu osjećali smo se najprijatnije. Tamo se vrijeme zaustavilo na ulazu. Svjetlo je prodiralo kroz male, niske prozore na prazne stolove i stolice na koje se rijetko naslanjala čija pijana glava. Budući da smo svaki dan bili zajedno, dosadili smo jedan drugome i smetale su nas naše vlastite riječi i kretnje koje smo otkrivali jedan kod drugoga. Željeli smo da se nešto promijeni u tom lijenom, ustajalom, monotonom, zagušljivom životu koji se teško naklonio nad nas, kao voda nad tijelo samoubojice. Naše je prijateljstvo nastalo više od nužde, od zajedničkog života i zajedničkih potreba, nego namjerno, trpjeli smo ga kao nešto što nam je nametnuto spolja (protiv naše volje i nauštrb naše slobode), i čekali smo prvu zgodnu priliku da ga se otarasimo.

Prijatelja koje sam zadržao iz gimnazije bilo je malo, a i tih sam se klonio na ulici kad bismo se sreli. Nisam ih volio, a ni oni nisu voljeli mene. Oni su to otvoreno pokazivali meni, a ja njima. Lažnu, namještenu učtivost ljudi i žena iza koje nije nikada postojao adekvatan osjećaj davno sam već prozreo i prezreo. Bili smo ravnopravni protivnici koji nisu skrivali jedan od drugoga svoj prezir i mržnju. Smiješeci se slatko, mi smo govorili jedan drugome najteže uvrede i psovke. Rukujući se, pljuvali smo jedan drugome

hladno u lice, s nevjerojatnim mirom i ozbiljnošću. Trulo i lažno bilo je sve što su ljudi govorili, pisali, molili, računali, gradili, rušili, kopali, davali ili obećavali. Kad su sagradili kuću da jedanput u životu legnu u krevet pod svojim krovom, bili su već zreli za grob. Kad su došli u najljepše godine, bili su već siti života. Lagali su o sreći i zadovoljstvu da pobude zavist kod drugih, a bili su zapravo nesretni, gladni, prezaduženi i ogorčeni na život koji se odnosio prema njima hladno i neprijateljski. Trgali su jakim, zvjerskim zubima krvavo, još toplo i sirovo govedsko ili svinjsko meso, kupovali ženama zlatne ogrlice, prstenje, srebrne lisice i svilu, gušili se od dugova i mjenica, od kožnih i spolnih bolesti koje su skrivali od drugih, i život im je tekao strahovito bridak, kratak, prazan, monoton, bezizgledan i sramotan. Mjenice su nosili mjesto iskaznica i knjiga, mjenice su oblačili, na mjenicama su spavali, mjenicama se pokrivali, mjenicama su brisali usta mjesto ubrusima, u mjenicama su nosili zamotan kruh za doručak i svoje blijede, nezanimljive fizionomije koje su požutjele od vremena i prašine. Bili su bankari, tvomičari, advokati, suci, liječnici, profesori, činovnici, obrtnici ili obični siromasi, kao poplava vuklo ih je vrijeme za sobom, svi su žudjeli za tuđim ženama, za ogromnim, neobičnim bludom koji će zaprepastiti svijet, za stranim zemljama i za bogatstvom koje će ih spasiti od prezaduženosti i bijede. Nosili su ulicama (pod kaputima i košuljama) svoje brige, bolove, radosti, ekceme, gonoreje, želučane katare, šećerne bolesti i paklenu želju za mladim ženskim mesom, ali pokazivali su samo obrijana lica, bojadisane brkove, odjeću i obuću koju su kupili na otplatu, zlatno zubalo i bijele posjetnice na kojima je uvijek bilo nešto krivotvoreno ili izmišljeno (ili ime, ili zanimanje, ili stan). Vidio sam ih gole, dlakave, mlohave, krivonoge i tankonoge, trbušaste, celave i krezube kako šeću po svojim praznim, hladnim sobama i misle o sreći na koju nisu naišli od svoga djetinjstva. Svi su se oni morali beskrajno mnogo poniziti, naplakati, najadovati i namoliti dok su uspjeli doživjeti trideset ili četrdeset godina. Čekala ih je siva, studena, bezoblična i očajna starost u kojoj urla zimski vjetar nad mrtvim dimnjacima i pada prvi, radosni snijeg djetinjstva koje su pokopali zajedno s vjerom u sebe i u svoj životni cilj. Imao sam prijatelja i nisam ih imao. Među ljudima

sam išao sam, prazan i odsutan. Bio sam kao mrtvac koji je iznenada, nikome potreban, poslije pedeset i stotinu godina koje je prospavao u grobu zabavljajući se raspada-
njem i truljenjem, oživio. Za pijanih noći ljudi s kojima sam se sretao gubili su konture, oblike, udove, prsni koš i trupove. Mjesto njih išle su ulicama koje su plakale od čame same velike, male, učmale, grbave, lakome, zaplašene, cinične, lukave, posprдне, neuljepšane i gladne glave. Netko lud i u isto vrijeme ingeniozan vukao ih je na koncima za sobom po taktu neke groteskne, fantastične glazbe. Ljudi su igrali kao clowni, davili su jedan drugoga, urlicali zvjerski i pohotno, silovali male, krvave, nage djevojčice koje su očajno plakale. Nikada nisu bili gladni, ali su znali govoriti
0 gladi lažno, patetično i profesionalno, kad im je to bilo potrebno, te lagati sramotno i bestidno (u malim krčmama
1 vinskih podrumima) o društvu koje treba reformirati, o novoj književnosti, nauci, darvinizmu i fašizmu, kad im je to moglo koristiti. Svi su uglavnom (neposredno ili posredno) živjeli na tuđi račun i ponosili se time. Jedanput su živjeli na račun roditelja (kotarskih sudaca u provinciji, učitelja, općinskih bilježnika i umirovljenih poštara) koji nisu smjeli imati svog života da njihovu životu ne uzmanjka ništa; drugi put na račun manje spretnih drugova koje su također izdržavali njihovi manje spretni, uvijek inferiorni roditelji. Različita su bila njihova imena, zanimanja, stanovi ili fizi-
onomije, ali svi su htjeli i tražili isto: da njima bude dobro. Ide li to na štetu drugoga ili cjeline, to se njih nije ticalo iako su im usta bila puna lijepih riječi o dobru cjeline i o napretku čovječanstva za koji su spremni sve žrtvovati. Nisu znali za dužnosti ni za tuđe interese, za besnene noći i strašnu zbiljnost bijede koju ne može ništa uljepšati ni ukrasiti, no govorili su papirnato i lažljivo o reformi društva koja je pred vratima, jer od toga nisu mogli ništa ni dobiti ni izgubiti. Bili su paraziti, a optuživali su druge zbog para-
zitivizma. Poslije svakog sastanka s njima prao sam dugo i gadljivo ruke kod kuće i odlučivao po stoti put da ću jedan-
put zauvijek prekinuti s njima, ali sam uvijek bio premalo hrabar i odlučan da to zaista i učinim. Znao sam da je sve ono što oni govore laž, da se oni služe velikim riječima da sakriju svoje neznanje, da su takova lica kao što su oni vječna (uvijek ih je bilo i uvijek će ih biti), i da se moram

pomiriti s činjenicom da njih ni jedna oluja neće zbrisati s lica zemlje, no u društvu s njima redovno mi je ponestajalo riječi, uvijek sam se zbunio i zaboravio na ono najvažnije što sam htio kazati. Oni su to znali i iskoristavali su to. Instinktivno su slutili otpor u meni koji se dizao protiv njih, i zaglušivao ga izmišljenim argumentima i statistikama koje su krivo tumačili ili krivotvorili. Pristajali su uvijek uz onoga tko je bio jači, a jer ja nikada nisam bio jači, uza me nisu nikada pristajali. Znao sam da sam nemoćan protiv njih i klonio sam ih se, a oni su samo to i čekali.

Zvali su me:

— Valentine, što se to s tobom dogodilo?

— Valentine, posudi mi deset dinara.

— Valentine, pozovi nas na čašu vina. Što nas tako krvnički gledaš?

Njihove glave nezdravo su se sivjele na pločniku na kome su zaostale (za ženama koje su se gubile u mraku) nežive, svilene ženske noge i neobično široki, znojni bokovi.

— Tko je ona djevojka, Valentine, koju svaku večer pratiš kući? Dakle, hoćeš li nas pozvati na čašu vina?

U poznavši se s Bugom trebao sam mnogo više vremena nego dosada, a to sam mogao postići samo tako da zaštedim na snu. Nove navike i potrebe ušle su u moj život koji se izmijenio i obnovio. Skoro svaku večer čekao sam Bugu kad je izlazila iz ureda, pratio je redovno do kuće ili na šetnju, odlazio s njom u kinematograf ili u kazalište, kupovao joj cvijeće i sitne darove (zlatninu i srebminu) kojima se ona uvijek vrlo radovala. Tijesno smo se sprijateljili i zbližili. Dolazio sam često k njima u kuću i igrao s njezinim ocem šah ili preferans, pio čaj s rumom, bermet i domaću šljivovicu, ostajao kod njih na ručku ili na večeri. Katkada nam je pravio društvo magister Haman koji je znao vrlo živo pripovijedati o Heidelbergu, Munchenu i Parizu gdje je dugo vremena studirao, o Veneciji, Assisiju i Toskani u kojoj je jedne godine proveo čitavo ljeto. Magister Haman bio je obrazovan, učtiv, taktičan i ugodan gospodin koji nikada nije nikome nametao svoje mišljenje, koji je bio uvijek ljubazan i korektno odjeven, smiješeci se neodređeno i elastično kad bi se gospodin Doljanski upustio u svoja razmatranja o budućnosti čovječanstva ili potrebi

duhovne higijene društva koje je zašlo na stranputicu. Sušeci na prozoru tamnu, tešku kosu koja je pucketala na suncu i mirisala po divljem cvijeću, voću, vjetru i suncu (miris gorak i vreo), s dugačkim, gipkim, nemirnim bokovima djevojčice koja se penje u voćnjaku na jabuke i na šljive, Buga je gledala u ravni krov susjedne kuće gdje su se sunčali golubovi, a oči su joj bile mračne, čeznutljive i tople kao bademi. Male, jedva primjetljive bore na licu svjedočile su da Buga stari. Kad se žurila u tankoj kućnoj haljini i papučama s niskim peticama po sobi iskoračujući cijelom nogom i prenoseći svu težinu tijela na tu nogu, mnogo me je podsjećala na maćehu iako je bila viša od nje i crna. Najčešće dobre, žalostive i nježne, oči su joj, za hladnih dana kad je padala kiša, blistale umorno i okrutno, ne primjećujući nikoga oko sebe. Tada me je skoro plašila. Išla je uz mene, a bila je odsutna, dodirivala me hladnim rukama, govorila sa mnom i smijala se, ali ja sam znao da ona misli na nešto drugo, i brzo sam zašutio što je ona jedva dočekala. Vrlo rijetko je među nama dolazilo do intimnijih odnosa. U tamnoj veži ili predsoblju kad me je kasno u noći pratila do vrata, ona me je katkada znala dugo, požudno, pijano i mahnito ljubiti u usta. Propinjala se na prste jer je bila niža od mene, i unosila mi se u oči cijelom, malo nujnom i umornom glavom na koju je padala topla sjena kose.

— Valent, hoćeš li me čekati sutra ujutro? — Svi su me zvali Valentin, samo me je ona zvala Valent, i izgovarala je to ljupko i ozbiljno, možda samo malo izvještačeno. — Valent, hvala ti na ciklamama, ti si uvijek tako dobar.

Njoj za volju počeo sam te zime učiti plesati. Na parketima sam bio tvrd, glomazan, spor i nespretan, smiješno sam se okretao oko sebe i crvenio se od srama. Bila mi je tuđa i neprijatna sentimentalna salonska glazba, ali sam se, Bugi za volju, oduševljavao njom. Dok smo išli kući, ona me je tješila:

— Tvoja je glavna pogreška da ti ne vjeruješ dovoljno u sebe. Ti si pretjerano malodušan, patiš stalno od nekih nerazumljivih kompleksa sebezapostavljanja i sebemučenja, bojiš se svojih vlastitih riječi i činova; zbog toga najviše stradaš u životu i ispadaš smiješan. — Pogledavši u mene, ona se nasmijala. — Valjda mi vjeruješ, Valent, da ti se ja ne rugam? Pogledaj me u oči.

ozna jesen nabacivala se na nas vlažnim, uvelim, satru-
Plim lišćem i daždem. Gorski vjetrovi zviždali su kroz
drvorede i stezali lice ledenim obručem. Prošle je noći pao
prvi snijeg koji se preko dana otopio. Kuće su se zamotale u
predzimsku zebnju i nemir. Na uglovima je mirisalo pečeno
kestenje kraj kojega je Buga svake večeri zastajala. Poslije
lišća umrlo je jako mnogo gradobolnih u bolnici na Bre-
stovcu. Još prije tri dana šetali su na prosinačkom suncu,
smijali se, mislili o budućnosti i vjerovali da će ozdraviti.
Dan prije smrti bili su čak naročito gladni. Pojeli su nekoliko
mekokuhanih jaja, dva komada kruha s maslacem i medom
i dvije šalice mlijeka. U krevetu su čitali Kellermanna i
Sudermanna i nadali se da će u proljeće, kad procvatu plavi
jorgovani i bijelo smilje, sjedjeti kod svoje kuće na balkonu,
u vrtu ili jednostavno na stolici u dvorištu tko nije imao bal-
kona ni vrta, mirisati sunce i cvijeće, slušati zuj muha i
cvrkut vrabaca, gledati modro nebo i zelene krošnje drveća,
spavati, jesti, piti, pjevati i smijati se, kao svi drugi zdravi
ljudi na svijetu. Umrli su misleći na svoje djetinjstvo kad
su jeli zelene rane šljive i kruške u malim selima uz Dravu,
Savu, Kupu, Vrbas i Unu (svi su se sjećali neke rijeke, vrb
uz nju, mosta na njoj i riba u njoj). Mrtve su ih dovezli u
mrtvačnicu u crnom automobilu koji je šuplje i žalosno tru-
bio u mokroj jesenskoj šumi, zamotanog u studenu maglu.

Vraćajući se iz antituberkuloznog dispanzera, ja sam
nešto teže disao nego obično, ali to je sigurno bilo zbog
magle i zbog toga što sam u posljednje vrijeme mnogo pušio.
Po klupama i stolicama u čekaonici sjedjele su stare, mršave
žene iz predgrađa i kašlj ale u hrapave dlanove. Sestre su
mjerile težinu i temperaturu. Vrata su se jednolično otvarala
i zatvarala. Doktor je okrenuo glavu od mene kucajući me
po prsima i prisluškujući na njima, tražio da mu donesem
pljuvačku na analizu, navukao nezgrapne gumene rukavice
i vrtio rentgenskim ručicama koje su pištale plačno i žalo-
stivo. Žene u čekaonici govorile su poluglasno kako više ne
mogu ribati cijeli dan kao nekada, kako im maternice nisu
u redu, kako se znoje noću i kako uvijek ujutro kašlju žuto
i crno. Opet je mlijeko poskupjelo, i kruh je poskupio, i
meso je poskupjelo. Život postaje neizdrživ, i možda bi
najbolje bilo umrijeti, samo da smrt dođe u snu kad čovjek
ništa ne zna i ne osjeća. Po zidovima su se crnjeli i crvenjeli

propagandni plakati: smrt je kosila stotine sušičavih radničkih žena i djece, pijani rudar rigao je na dvogodišnje dijete u kolijevci oblake Kochovih bacila, rumeni, siti dječaci kupali se i sunčali na livadi, mlada djevojka spavala je kraj otvorena prozora u bijeloj, čistoj košulji, a pretjerano pune grudi dizale joj se i spuštale u snu. Doktori su tjerali žene iz jedne sobe u drugu, govorili im, promukli od vike, povišenim glasom kako se tako živjeti kako one žive ne može i ne smije, kako treba jesti bar triput na dan, i to ne mnogo nego dobro, i spavati poslije ručka, i kako je sušicu bolje spriječiti nego liječiti, žene su se oblačile i svlačile za paravanom, stidljivo su pokazivale mršava, žuta ramena i ispijene, usahle dojke, strahovale od dodira doktorskih ruku i blijedjele kad su doktori vikali na njih. Šutio sam i slušao.

Daždjelo je uporno cijeli dan, a ja sam bio na sprovodu jednom svom drugu iz ureda, ruskom emigrantu iz susjedne sobe, koji je umro od vodene bolesti. Hodao sam između mrzlih, mokrih arkada, obraslih mahovinom i bršljanom, između križeva i spomenika koji me mračno pogledahu. Vjetar je šibao golo, crno granje kestenova u aleji. Kiša je bila gusta i hladna, a ja sam zaboravio kaljače kod kuće; žene su plakale kao što žene uvijek plaču; pijani grobari sklizali se po blatu trećeg razreda; grude zemlje nisu tutnjale po lijesu jer su bile ljepljive i raskvašene od kiše. Ljudi su zaštitili glave kišobranima i ovratnicima; žene su i dalje plakale; vjetar je kidao papirnate vijence i uvelo cvijeće s grobova. Vraćali smo se potišteni i mokri. Rus je u grobu potmulo vrištao dršćući od hladnoće, vlage, straha i očaja. Cijeli je život čeznuo za suncem i toplinom, a sad je svuda oko njega bila samo mokrina i zima. Pod grobljem kisnuo je grad, panično su trubili u kasarnama mirozov, pisali su srednjoškolci zadaće o ratu i miru i zvonila zvana u čast sedamnaestgodišnjega bolesnog, reumatičnog, sušičavog mira koji je bio pun rana i zaudarao kao lešina. Tekle su goleme panonske vode pod gnjilim drvenim mostovima i plavile kuće, voćnjake, strništa i kukuruzišta; ljudi su se klali krvavim noževima za očevinu, za vino, za zemlju i za žene; politički osuđenici štrajkovali su u Mitrovici glađu; vlakovi su jurili preko mostova i livada, kroz gradove i sela, teško dašćući i izbacujući oblake vamica. U Trepči, u Donjem Ladanju, U Konjšćini i u Varešu obustavili su radnici posao

zbog preniskih nadnica (dok dionice rastu), zaposjeli rudnike i zatvorili sva okna. Kroz grad su defilirali tenkovi, brdska artiljerija, vojnici s plinskim maskama i časnici u ulaštenim čizmama. Na sveučilištu je opet poginulo nekoliko studenata, u Slavoniji i Lici nekoliko seljaka. Nad Evropom je gorio sumporni žar skorog požara. Novine afiširaju crnim slovima crne vijesti u crno doba: u Grčkoj je izbila nova buna; sedam sovjetskih brodova prošlo je posljednjih dana kroz Bospor i Dardanele na putu u Barcelonu i Valenciju; šest njemačkih podmornica i dva razarača uplovila su u Alicante, Tanger i Ceutu; započeli su pregovori između francuskog i engleskog generalštaba; u Španiji gore životinje, ljudi i djeca, gore gradovi, sela, zemlja, voda, planina, vjetar i nebo; Njemačka gradi svaka dva mjeseca jedan ratni brod: na mongolsko-mandžurskoj granici palo je opet osamnaest ljudi; talijanski bombaši, bacači plamena i motorizirani odredi upalili su Džidžigu i Harar i poklali, otrovali i pogušili deset hiljada crnačkih žena i djece; u južnoj Americi pretvorene su dvije republike u monarhije, a dvije monarhije u republike; u Jaffi pale Arapi židovske kuće i plantaže, a četvrt milijima Kurda prelazi preko Jordana u pomoć Arapima. Pada kiša. U olovnosivoj hrvatskoj večeri maršira vojska s instrumentima i topovima kroz grad i zvone zvona.

toploj kupaonici, sapunajući prsa i leđa, čujem gazdarčin glas kako govori nekome tko se ne vidi kroz zid, ali tko se odaje tihim stenjanjem.

— Sada je već sve dobro. Morate se još malo odmoriti. To je više strah i sugestija nego bol.

— Ja se bojim što će mi mama reći. — Glas je bio visok i tanak, kao u djeteta.

Jecanje je prestalo tek onda kad se gazdarica energično izderala:

— Tko vas je silio? Jesam li ja tražila vas ili vi mene? Budite na miru, da vam zaustavim krv. Kad je zlo, onda su svi krivi, samo ne vi. Kad vam kažem da se ne trebate više ništa bojati.

Istrljao sam se ručnikom, obrijao, počeošljao i izašao iz kupaonice. Dok sam se oblačio, čuo sam Cvijetu kako uči u susjednoj sobi:

— Klasično doba njemačke književnosti tvore Klopstock, Wieland, Lessing, Herder, Goethe i Schiller. Za nas je najvažniji Goethe, jer je preveo s talijanskog našu prekrasnu narodnu pjesmu Hasanaginica, zadržavši u prijevodu originalni narodni deseterac. Uza svu pažnju ipak mu se potkralo nekoliko težih jezičnih i stvarnih pogrešaka koje kvare smisao i koje ćemo mi zato redom nabrojiti...

UGA je odrinula šalicu s čajem i zaplakala. Čaj se raz-
Blio preko stola i počeo kapati na pod. Blijede, sladunjave marine po zidovima (jedna starinska, nepotpisana, slabo ušćuvana litografija, za koju je gospodin Doljanski tvrdio da je Rembrandtova, ispod njih) potamnjele su od neshvatljive sjete kojom je bila zasićena zima pod prozorama. Gospodin Doljanski je otišao u prvi kat kućevlasniku na razgovor. Ležeći na divanu obnaženih ruku i nogu (u peći je toplo pucketala vatra), Buga nalikovaše još više na maćehu. Kao da maćeha leži na divanu, pokrivena zelenim, kariranim vunenim pokrivačem, te čita debelu, u zeleno platno uvezanu knjigu. Buga je prebacila nogu preko noge ležeći na leđima, ih je hodala po sobi nečujno i gipko, kao mačka. Tankim, vitkim prstima bubnjala je po stolu, očito se dosađujući. Zatim je zabacila glavu unatrag, tiho jecajući i gurajući me od sebe kad sam je pokušao umiriti i utješiti. Titravi, bljedičasti snježni odsjevi kroz prozor učinili su je mladom i tanjom. Bila je razbarušena, lijena i zaplakana. Osjećao sam da u njoj ima nešto što nije svakidašnje. Ražaljena i nevesela ona nije željela savjeta: kad se radovala, čuvala je ljubomorno radost samo za sebe; kad se žalostila, nije mogla podnijeti da netko drugi zna za njezinu žalost. Najviše je mrzila utjehu i protiv nje se borila rukama i nogama. Nešto krhko i lomko bilo je u njoj što je mrzilo teške riječi. Kao da je poslije mnogo dana i poslije mnogo radosti došla iz nekog drugog grada i druge zemlje gdje nema naše ružne magle i našeg blatnog, hladnog, hrvatskog neba, te sada sjedi sa mnom u zimskom sumraku i plače od nerazumljive tuge koju ni meni ni sebi ne može objasniti. Katkada mi se činilo da Bugu smeta moja prisutnost, da se ona želi mene riješiti i zatvoriti se u sebe, i dvaput zavrnuti

ključ u bravi da nitko ne može doći k njoj. Ljubio sam je iza uha u vrat i u vrelo grlo. Klatila se tijelom, kao pijana, gurala me od sebe, grizla sitnim, staklenim zubima i plakala. Podavala se bezumno, pohotno, strasno i gorko. Kretnje su joj bile žarke, grčevite i očajno uporne, kao kretnje utopljenika. Gola nalikovala je na djevojčicu koja plače jer su joj uzeli njezinu loptu. Djevojčica se igrala u vrtu, preskakivala je preko lijeha s cvijećem, paprikama, jagodama i ribizom, kuda je ljetio leglo da otpočine, bacala je loptu na zid i dočekivala je u ruke (lopta je bila zelena, smeđa i plava, malo eliptoidna, kao globus), a onda se nagnulo preko plotu neko ružno, riđe, bradato, razbojničko lice i odnijelo loptu sa sobom. Hodala je tiho po sobi, češljala se, oblačila i svlačila. S glavom u njezinom krilu (velikom, čupavom, satirskom glavom koju je Buga tukla šakama), ja sam osjećao kako joj je tijelo mlado, toplo i vitko, i kako peku njezina trpkasta usta. Dojke su joj bile male i bijele. Među njima rasle su sitne dlačice. Buga je udarala glavom po krevetu, koraci su joj se splećali dok je hodala, sva je bila živčano prenapeta i zbog nečega jako ojađena. Cijele dane padao je pod prozorima snijeg, smrzavala se mlada stabla, stakla na uličnim fenjerima, limeni pladnjevi pred brijačnicama, crni generali i pjesnici na spomenicima, djeca i ptice. Zvonile su zelene, ledene zvijezde, kao zrna u đerdanu. Idući u ured, Buga je hukala u promrzle prste.

— Primi me ispod ruke — govorila mi je dršćući na vjetru. — Valent, voliš li ti mene?

— Zašto me to pitaš, Buga?

— Noćas sam sanjala da smo zajedno putovali (kao na bračno putovanje) u Italiju. Ti si otišao na blagajnu da kupiš karte, a ja sam te čekala na peronu. Čekala sam te dugo i dugo, a tebe nije bilo. Vlak je već davno otišao, ljudi se razišli, pao je mrak, kolodvor je opustio, a ja sam čekala i čekala, i tako je tužno padalakiša da sam serasplakala. Zatim je došao nekakav čovjek u žutom kaputu, uzeo kovčeg koji su stajali kraj mene, i pozvao me da pođem za njim. A tebe nigdje nije bilo, Valent. Duhnuo je jervetar, kiša je stala, magla se razišla. Čovjek u žutom kaputu koji je išao ispred mene najedanput je stao, iskesio se i pošao prema meni. Tek tada sam primijetila da ima tvoju glavu na ramenima i da su mu ruke neprirodno tanke i uske dok

trlja njima vrat i čelo, čudne bijele, porculanske boje. Skinuo je kaput, razdrljio nečistu, bijelu košulju i pokazao prsa koja su bila rasječena po sredini i sva ogrezla u krvi. Sasvim sam jasno vidjela kako mu se stežu i rastežu pluća dok diše. Sto me je najviše uplašilo, on je imao tvoju glavu i tvoje oči, tako tužne, strašne oči da sam htjela vrisnuti od užasa. Zatim se sve izmijenilo, čovjeka je nestalo, i kolo-dvora je nestalo, a ja sam klečala u tvojoj sobi kraj kreveta, grlila tvoje hladne noge, ljubila tvoja krvava prsa, slušala kako ti srce tuče neobično glasno i muklo, kao zvono. S kreveta je kapala krv na mene i na pod, ti si gurao svoju glavu od sebe i plakao, na vratima su stajali ljudi u bijelim gaćama i košuljama (sama neka nepoznata lica koja nikada u životu nisam vidjela, a među njima moj otac, i on samo u donjem rublju), krstili se pobožno i brisali oči. Ne znam kako je dugo sve to trajalo, što si mi ti govorio i što su mi govorili ti ljudi na vratima, ali znam da sam ja neprestano čupala kosu, lupala čelom po podu, zvala boga, tebe, ljude i doktora, a ti si metnuo ruku na golo, krvavo srce i zatvorio oči. Kad sam se probudila, bila sam sva mokra od suza. Sto znači taj grozni san, reci, Valent? — Stiskala je uznemireno svoju ruku i naslanjala se na mene. — Tata ne vjeruje u sne i kaže da je to glupost, što ti kažeš na to, Valent? — Pogledala me je ozeblim, tjeskobnim očima, usnice su joj poplavjele i nabrekle. — Sve to ne sluti na dobro.

— Što ne sluti na dobro, Buga? — Uhvatio sam je za ruku i pogledao joj u oči. — Što ja sve već nisam sanjao, pa još i danas živim, i zlo obilazi oko mene ne dirajući u me. Bojim se da si preumoma, Buga. Možda bi ti trebala odmora. Sanjaš li često takve sne? čega se plašiš, Buga?

— Ja se samo šalim, Valent. Kad ti uvijek šutiš, onda moram ja nešto govoriti. — Buga se stidljivo smijala. — S tobom je tako dosadno, Valent. Zašto ti uvijek samo šutiš? Tako si mrk kao vuk, ja se tebe bojim. Što sam ti ja kriva?

Sve rjeđe smo odlazili u kazalište i kinematograf, i sve češće ostajali sami u Buginoj ugrijanjoj, tijesnoj sobi u kojoj su svjetlucale mjedene karniše na prozorima i kvake na vratima. S oronulog, vlažnog zida kad bi netko jače udario nogom u stanu nad nama, opadala je žbuka. Kuća je bila

stara, trošna i zagušljivo-mračna. Tapala je pijano u mraku kao slijepi prosjak. Jugovina je napolju strugala po krovovima i crvotočnim drvenim balkonima, a u sobi je, nad Buginom glavom, u staroj, žutoj zavjesi, zujala očajno jedna lanjska, polumrtva muha. Gospodin Doljanski je išao iz sobe u sobu u prugastom kućnom kaputu i sivim hlačama, pušio cigare i pio jaku, ljutu, otrovnu, skoro zelenu rakiju koja je pekla u grlu kao vatra. Jugovina mu je ulazila u kosti. Kapitalo je sa streha, ganjali se nebom krilati oblaci, izobličeni i fantastični. Slušali smo u mraku kako pucketa vatra i kako negdje sablasno cvili gramofon po staroj, izgledanoj ploči. Poslije kupanja Buga se uvila u tanku, svilenu kućnu haljinu koja joj se tijesno priljubila uz tijelo, a po vratu i visokim grudima zadržale joj se sitne, sjajne kapljice vode. Cijelo smo prijepodne šetali na snažnom, bodrom južnjaku uz Savu na kojoj je pucao led, i Buga se iznenada sjetila djetinjstva tako neposredno i živo kao da se to sve jučer dogodilo. Snijeg je crnio i kopnio; iz jaruga i vrbika prašilo se smeđom, poluprozirnom, maglenom tamom; crne i izmiješane s isto tako crnim gavranovima ostajale su naše stope iza nas u ljubičastoj daljini. Jug nam je trubio u uši radosnu vijest da je došlo proljeće, da su u zavjetrini pod humom gdje se legu zmiје i gdje uvijek raste najveća trava već nikle prve visibabe i sunovrati, i da zime više nema. Samo smo jednog čovjeka sreli kako zamišljen ide nasipom, puši i gleda pred sebe. Vjetar mu je iznenada odnio šešir. Čovjek se uhvatio za ćelavu, plosnatu glavu boje ružnog proljetnog snijega, no šešir je već plivao po vodi koja je snažno šumila. Vrane su sjedjele na golim, kljastim vrbama i gledale za nama. Šutjeli smo motreći velike, sive ledene ploče kako brzaju niz vodu. Dva gola jablana s druge strane rukava, ravnija od telegrafskihstupova, sjetila su nas ljudi, pa smo brzo krenuli uz obalu da ih zaobiđemo. Bili smo sami i sretni što smo sami.

Proljeće je uzbudilo i ražalostilo Bugu. Sve ju je danas sjećalo djetinjstva: proljetni vjetar, opora gramofonska svirka, modro gavranovo pero, izgubljeno u snijegu, gole topole nad smrznutim riječnim rukavom, naša šutnja i naš jednoliki jutarnji put koji su štatile vrane i vrbe. Do svoje četrnaeste godine ona je živjela u malom, gorskom, rudničkom mjestu gdje joj je otac bio najprije prometnik, a

onda glavar stanice. Kraj njihova prozora prolazilo je dnevno trideset do četrdeset vlakova, brzih, osobnih, mješovitih i teretnih, pili su, pjevali i psovali rudari u kantini, i snijeg se srebrio na čadavim, cmogoričnim planinskim vrhovima s kojih su slijetale divlje ptice. Vlakovi su vozili poslovne ljude, trgovce, turiste u kariranim sportskim odijelima, političke emigrante, pustolove, trgovačke putnike i snobove. Meko i pamučno, kao kost u hrskavici zglobova, klizili su po sjajnim sinj ama točkovi Pullmanovih vagona iz kojih su gledale blijede, neispavane žene u sivim putnim kostimima. Uvečer je sunce zalijevalo ledenjake krvlju, zeleno su blistala visoka, prozirna, studena alpska jezera, i tamno i tužno odzvanjali na pašnjacima promukli pastirski rogovi. Vagoni su vozili kameni ugalj, benzin, petrolej, crvenu željeznu rudaču, pirit, bauksit, smrznute jelove i smrekove balvane koji su mirisali smolom, utovljene svinje, konje i goveda za inozemstvo, pšenicu, kukuruz, šećernu repu, hmelj, buhač, vino, rakiju, sanduke šljiva, jabuka, grožđa i duhana. Satima je Buga sjedjela na prozoru kad se otac vraćao s noćne službe, blijed, umoran, neispavan i živčano iscrpljen, u kantini su cijelo poslijepodne i cijelu noć cviljele gramofonske ploče sa žalostivim tirolskim i štajerskim napjevima od kojih nikako nije mogla usnuti (za olujnih ekvinocijalnih noći kad vjetrovi gone među oblacima krhku, mutnosrebnmu, živu mjesečevu ljusku koja tužno kriči u mraku i lepeće krilima kao ranjeni golub), u vagonima su sjedjela djeca i jela čokoladu, ementaler, trapist, tvrdokuhana jaja, kruh s maslacem i kavijarom, kolače, naranče, banane i suhe smokve, pila topli čaj, mlijeko, kavu i kakao i mahala Bugi rukama. Mati je lupala tanjurima u kuhinji, uvijek malo pijana i zlovoljna, psovala promuklim, muškim glasom, slala Bugu u dućan po rum i konjak, tukla je nemilosrdno za svaku sitnicu rukom, cipelom ili cjepanicom (što joj je prvo dopalo pod ruke), tjerala je da plijevi u vrtu, da vuče vodu iz bunara i zalijeva cvijeće, plakala kad bi se svadila s ocem, a to se nije rijetko događalo, zaključavala se od ljudi i prijetila da će se ubiti, ali se nije nikada ubila. Preosjetljiva za dojmove, lako nadraživa, nemirna i razmažena, ali zdrava, nesklona plaču i obijesna, Buga je slušala brzice kako huktave i zapje-njene padaju u pitome, zelene doline, hodala preko drvenih mostića i jahala na vrbama uz potok u kome se kupala i

lovila bjelice i kržljave somiče. Svuda po obroncima crvenjele se slikovite brdske crkvice i kapelice; gorski putovi su bili isprani od kiša i vjetrova, bijeli kao snijeg i krivudavi; na svim raskršćima kisnula su drvena raspela s košaricama uvelog cvijeća i vijencima od zimzelena i bršljana. U gimnaziju je Buga išla svako jutro vlakom u mali, čisti, tihi alpski gradić (četvrtu stanicu od njihova mjesta) u kome su svi profesori nosili crna odijela i zelene lovačke šešire, i nisu voljeli nemirne, neposlušne djevojčice kao što je bila Buga. Uvečer kad nije bio u službi (tada još mlad, crven, uvijek glatko izbrijan, s podrezanim crnim brkovima), čitao je otac glasno novine ili nove brojeve antropozofskih časopisa za koje se tada već počeo zanimati, mati je plela čarape ili radila ručni rad ako nije bila pijana, a Buga se povlačila duboko u mrak među ormarima ili iza peći, grizla nokte, trgala okrutno muhama nožice ili krila, cupkala niti iz svoje haljine ili slušala zvučan, malo umoran, neujednačen očevo glas koji je ispunio svu sobu. Prevrćući za kišnih dana kad nije mogla nikuda iz kuće po očevoj skromnoj knjižnici više od radoznalosti i dosade nego od zanimanja, Buga je slučajno otkrila Kačićev Razgovor ugodni, crveno ukoričenu, dosadnu, staru knjigu kojoj su se iz korica izvlačili crveni konci i koja je koštala jednu forintu (kako je pisalo na njoj), a u njoj jednu mračnu, strašnu sliku Friedricha Velikog sa šiljastim, jezivim šeširom koji je izgledao kao ptičje krilo, s tvrdim, ostrim jastrebovim očima, s mršavim, prodornim profilom i jakom mesožderskom vilicom pod tankim usnicama koje su prijetile, u crnoj, vojničkoj pruskoj odori, s balčakom mača koji nalikovaše na čekić, sliku nejasnu, crnu i sablasnu u mraku, na lošem, glatkom, sivom, debelom ratnom papiru, u slaboj reprodukciji, koja je za Bugu postala jedan od najintenzivnijih i najstrašnijih doživljaja u djetinjstvu. Izgledalo je, kao da mračna, zla Friedrichova glava miče usnicama, a čeljusti se stežu i rastežu, i čuje se kako škripe kosti u njima. Držeći lijevom rukom balčak mača, Friedrich je kucao njim, kao čekićem, po Buginom mozgu u kome je ostao samo strah. Knjiga je izašla prvih godina rata kad je Buga imala devet godina, mijesila s djecom kolače od blata, trčala s patkama po jarcima i lokvama poslije kiše, pravila papirnate lađe i mostove od kukuruzovine, kupila puževe i gljive, lovila leptire i kukce

i pravila bazgove puške i vjenčice od poljskog cvijeća. Od toga dana kad je prvi put naišla na nj, Buga se bojala Razgovora ugodnog više nego pijane, ratoborne matere koja ju je tukla drškom noža po glavi kad je nije htjela što poslušati, ili kantinskih gramofonskih ploča po kojima ruži tupa igla, i gramofonski rog se trese, jer se igla teško pomiče i još teže prelazi iz koluta u kolut, i rog trubi kao trublja. Sjedjela je na prozoru i gledala nisko, električno nebo, posuto rojem zelenih i žutih zvijezda, zeleno i crveno svjetlo semafora, crveno svjetlo na posljednjem vagonu, konduktera koji zviždi i maše upaljenim, žutim fenjerom, ili sjedi u maloj, smiješnoj kućici bez prozora na kraju teretnog vagona koja se Bugi mnogo više sviđala od kuće u kojoj su oni stanovali, a onda se najedanput sjetila zlog, crnog, đavolskog lica s čekićem i šiljastim šeširom kakav još nije nigdje vidjela, i obamirala je od straha. Kasnije, kad je pošla u gimnaziju, moć slike je dosta oslabila, i Buga je mogla da je analizira, da čita latinski tekst ispod nje od kojega je po koju riječ razumjela, i da se smije svome negdašnjem dječjem strahu, no i tada se još u sumraku, kad su plamenovi iskakali iz peći kao vatreni, patuljasti rudari i kopači zlata iz starih dječjih priča i po prozorima se koturao hladni, metalni mjesečev tanjur, znalo dogoditi da mrtvi, crni, pakosni, pakleni kralj iznenada oživi u crvenouvezanoj Kačićевой knjizi i pođe prema Bugi prijeteci čekićem u ruci i zlobno stisnutim usnicama. Što su prema njemu značile nevješte lavice, pantere, divlje mačke, vukovi i risovi u njezinom Životinjstvu, kojima je Buga risala plavom olovkom brkove, ili preparirane sove, papige, kolibri, zmije u špiritu i ljudski kosturi u staklenom ormaru u njihovu školskom prirodopisnom muzeju?

Mati joj je umrla od upale pluća i porebrice kad je Bugi bilo dvanaest godina. Sedam dana prije smrti žestoko se posvadila s ocem, porazbijala sve tanjure i čaše u kući, trčala za njim s velikim kuhinjskim nožem u ruci niz stube i po dvorištu (na veliku radost djece koja su se skupila sa svih strana), razbacala po sobama posteljinu, rublje, odjeću, obuću i knjige, a onda se zaključala u sobu i ostala u njoj do drugoga jutra, ne puštajući nikoga k sebi i bacajući cipele i knjige u vrata čim bi začula čije korake ili glasove. Gledajući pažljivo kroz ključanicu, ljepljiva lica od suza i

stida (onaj neopisivi, gorki, bolni dječji stid koji se ne može nikada izbrisati iz sjećanja), Buga je vidjela razbarušenu i očajnu mater kako sjedi na podu i brusi na koljenu nož, a ramena joj se tresu i suze kaplju po nožu, po rukama, po koljenima i po podu, krupne i crne, kao kapi tinte. Nije se doduše zaklala i nije nikoga drugoga zaklala, ali je te noći uhvatila propuh (otac i Buga su spavali kod susjeda), prehladila se, ujutro dobila temperaturu, tužila se na glavobolju, na vrat, na slabost po cijelom tijelu, legla u krevet i nije više ustala iz njega. Pred smrt se pomirila sa svima, molila oca za oprostjenje, obećala da će bdjeti nad Bugom s onog svijeta, ispovjedila se i primila posljednju pomast. Kad je umrla, upalili su joj svijeću uz uzglavlje, skrstili ruke na prsima i stavili u njih molitvenik i čislo.

Pred večer su navalili sa svih strana ljudi.

— Jadna naša Marta — govorili su posjetioци, prometnici sa stanice i činovnici iz rudnika koji su došli izraziti ocu i Bugi svoje saučešće. Oni su pili rakiju iz malih, plavoobrubljenih čašica, kucali se s ocem, pušili lule, cigare ili cigarete, štucali, brisali nos i govorili šaptom kao da se nalaze u crkvi. — Gledajući je, čovjek bi mislio da će doživjeti stotinu godina, toliko je zdravlja i snage bilo u njoj. Koliko je samo ruma i rakije mogla popiti! Eto, što ti je život čovječji? Kad legneš večeras u krevet, ne znaš hoćeš li se sutra probuditi. Kad čitaš novine, ne znaš hoćeš li ih moći dočitati do kraja. — Gdje ste kupili ovu rakiju, gospodine Doljanski?

Dvije godine kasnije došao je u njihovo mjesto jedan grbavi, mladi talijanski slikar s kojim se župnik pogodio da renovira kapelicu na groblju i glavnu lađu u župnoj crkvi koju je »zub vremena« najjače oštetiо. Koliko je župnik obećao platiti slikaru, to nije nitko znao, jer slikar nikada nije podigao svoju zaradu. U pogodbi je osim toga stajalo da dobiva besplatan stan i hranu, i to tako da svaki dan jede kod drugog župljanina. Slikar je bio jedan metar i dva-deset visok, nosio uvijek golem, crn šešir sa širokim obodima i izbljedjelu kišnu kabanicu koju je, kad je sunce sjalo (došao je nekako početkom svibnja), nosio savijenu preko ruke. Imao je lijepo, bijelo, dječje lice s velikim, tužnim očima koje su nezdravo, grozničavo sjale. Znao je dugo uvečer hodati kraj pruge i pjevati uz gitaru tužne

talijanske pjesme od kojih su se rudarske žene obično rasplakale. Sa samim rudarima, kao i sa seljacima kojih je u mjestu bilo malo a bavili se najviše stočarstvom i povrćarstvom, bio je u vrlo dobrim odnosima. Rado se razgovarao i šalio s njima, (riječi je izgovarao s jedva primjetljivim stranim naglaskom), i znao je sate i sate prosjedjeti s njima u rudarskoj kantini nedaleko kolodvora za stolom u razgovoru, ne okusivši ni kapi vina. Svi su ga brzo zavoljeli. Inače šutljivi i zatvoreni u sebe, prerano ostarjeli od napornog, nezdravog rada koji ih je iscrpljivao, slabo plaćeni, gladni i mrzovoljasti, skloni alkoholu i zlu, s mnogo nečiste, proždrljive djece koja su obrala sve još zeleno voće u selu, rudari su prema grbavom slikaru, što je inače bio izuzetak, osjećali naročitu ljubav i pažnju. Govorilo se za nj da ima ženu negdje u Trstu (mladu i vrlo lijepu, ali vrlo nevjernu, koja ga je varala), da je zato uvijek žalostan i zabrinut, da je iz bogate porodice koja ga se odrekla, te da sigurno neće dobro svršiti. Koliko je u svemu tome bilo istine, i nije li slikar možda kakav pustolov koji vara ljude i živi na tuđi račun, to je bilo teško doznati. Kad je došao red na Bugina oca da kod njega jede i prenoći, kapelica je već bila gotova, i pobožan je svijet grnuo sa svih strana da je vidi i da joj se divi. Za tom istom kapelicom, u gustoj hladovini stare lipe, na jednom nadgrobnom spomeniku koji je prevalio vjetar, u spokojnoj tišini groblja, Buga je, kad je imala pet godina i kad je još hodala po selu samo u bijeloj košuljici, sjedjela na krilu magazinerovu sinu Lovri koji joj je neprestano odizao znojnim, prljavim od potočnog mulja (u kome su malo prije lovili rakove) prstima košuljicu i obećavao joj da će joj kupiti čokolade i nabrati puno krupnih maćuhica u njihovu vrtu ako ne reče nikome ništa. Buga je zajašila na njegovo koljeno, čupkala mu obrve i kosu, bilo joj je dosadno i htjela je pobjeći od njega, ali on je nije puštao od sebe. Grbavi slikar je bio slab i bolestan. Njegovi dugački, tanki prsti s velikim, ne baš odviše čistim noktima, podrhtavali su nesigurno dok je držao nož ili vilicu u ruci i rezao tvrdnu teleću pečenku. Popio je dvije čaše limunade, obrisao usta ubrusom, zanjihao se na stolici

u kojoj se gotovo sasvim izgubio, zaželio šalicu jake crne kave, ali nije popio ni dva gutljaja, a zatim je, navodno zato da malo prospava poslije ručka, otišao u svoju sobu koja

se nalazila odmah uz Buginu, gdje je ostao po prilici dva sata. Što je sve radio za to vrijeme, da li je zaista spavao kako je rekao, ili je ta dva sata upotrijebio da se spremi za ono što je iste noći nakanio učiniti, to je Bugi ostalo zauvijek neobjašnjeno. Ona je tada išla u treći razred gimnazije (bila je uvijek jedan od boljih đaka), plela kosu u pletenice, čitala prve ljubavne pjesme i knjige, i grbavi slikar, sa svojim lijepim, bolesnim licem i tajanstvenim udesom, jako ju je zanimao. Hodala je nemirno ispred zaključanih vrata za kojima se slikar nalazio, ali nije mogla čuti ni vidjeti ništa. Jedanput joj se doduše učinilo, kad je pristonila uho na vrata, da u sobi šušti nekakav papir i da je šuštanje popraćeno prigušenim, jedva čujnim jecanjem, no sve je to bilo tako tiho i nejasno (i sve se to moglo njoj samo pričiniti) da se Buga nije usudila povjerovati sama sebi, i radije je pošla u vrt da nabere crnog ribiza i ranog ogrozda koji se razrastao svuda uz plot. Sutradan, kad je već sve bilo gotovo, Buga je doznala da je slikar toga dana dobio jedno cmouokvireno pismo iz Trsta (tko je pisao to pismo, što je bilo u njemu, zašto je bilo cmouokvireno, nije li se to možda netko sam okrutno našalio s njim, to su bila pitanja s kojima je Buga dugo, bezuspješno razbijala glavu), i tek tada joj je bilo jasno ono šuštanje papira i jecanje u njegovoj sobi. Tragedije koje se događaju u našoj prisutnosti, uz naše učešće i s našim znanjem, nikada nas tako ne diraju kao one kod kojih prisustvujemo samo svršenom činu, a sve ostalo nam ostaje nepoznato i tajno. Zato je slikarov slučaj izmučio Bugu strahovito. Veo tajne u koji je sve bilo umotano, s kobnim pismom kojega sadržaj nikome nije bio poznat ali uz koji se vezivahu prerasličita nagađanja i pretpostavke, ostao je neraskinut. Buga je stajala pred zaključanim vratima slikarove sobe i slikarova nesretnog života i nije mogla unutra. Naslućivanja koja su značila isto toliko koliko ništa samo su još pojačavala njezinu bolesnu, pubertetsku, dječju radoznalost. Slikar je ustao oko pet sati, pojeo krišku dinje i tanjurić ribiza, popio opet čašu limunade i pošao na svoj redovni posao u crkvu otkuda se više nije vratio. Do kasno u noć čekali su ga otac i Buga s večerom, ali njega nije bilo. Zatim su legli, malo zabrinuti; oklijevajući su ugasili svjetlo i zaključali vrata. Glava im je bila puna nepovjerljivih pitanja koja su tražila odgovor.

— Možda ga je župnik zadržao kod sebe na večeri, ali tada nas je mogao obavijestiti da ga ne čekamo uzalud — razmišljao je otac, a Buga je gledala velikim očima u hladnu, bistru, ljetnu, brdsku noć pod prozorima, punu željezničkih piskova, nerazumljivih šumskih glasova i životinjskih krikova. Kao neka sjajna, fosforna neman prošao je brzi vlak i ražalostio Bugine oči nizom osvijetljenih prozora za kojima su sjedjeli, spavali, razgovarali i smijali se nepoznati, tjeskobni putnici koji žure iz jedne zemlje u drugu u vječnoj žurbi za još nedoživljenim i novim, noseći sa sobom svoje skrovite brige, želje, boli i radosti. Možda su bježali pred podmuklim opasnostima koje su vrebale na njih u njihovoj zemlji, grozničavi od potjere koju slute za sobom, hrleći ususret novim opasnostima i pogibeljima?

Te noći Buga (kao da je nešto slutila) dugo nije mogla zaspati. Prevrtala se u krevetu, smetalo ju je cijelo tijelo, grizli je nevidljivi kukci i mravi, a ura je na zidu tukla namjerno glasno i bučno, ili se to Bugi samo tako činilo u tišini koja je vladala svuda oko nje. Ona je tada prvi put dobila menstruaciju, i ružna tajna spola otkrila se iznenada pred njom neobično i odvratno. Gadila se od svega toga, od svoje lepršave mladosti koju su nagrdili prvi znaci zrenja. Pokušala je upaliti lampu, ali ju je odmah i ugasila, jer su bezbrojne leptiriće i mušice navalile u sobu, privučene svjetlom koje ih je mamilo, i još više je uplašila.

— Buga, zašto ne spavaš? — pitao je otac iz druge sobe.

— Odmah ću zaspati, tata — uplašila se Buga i pokrila preko glave.

Rano ujutro probudila ih je vijest da se grbavi slikar bacio četiri kilometra od njihove kuće pod vlak koji ga je oko osamdeset metara nosio sa sobom. Noć je bila mračna i već poodmakla, vlak je jurio kroz mrak punom brzinom noseći usnule putnike, konduktore, pisma i pakete, s jedne i s druge strane pruge cm jela su se visoka, tmasta brda nad kojima su hladno treperile jutarnje zvijezde. Ložac je bacio nekoliko lopata ugljena u peć, obrisao čelo i naslonio se na prozor da se malo rashladi. (Koliko se moglo razabrati iz njegova pripovijedanja, on je tu večer popio s jednim svojim prijateljem, podvornikom u Državnoj hipotekarnoj banci, oko dvije litre rakije, pa je neprestano žedao i zapadao u drijem.) Iznenada mu se učini da netko stoji uz

prugu: mala, grbava ljudska sjena sa širokim, crnim šeširom micala se čudno i tiho i odlučno po nasipu, dakle tamo gdje ne stoje ljudi koji misle dobro. Protrljao je oči i pogledao bolje: mali, crni čovjek sakrio je kabanicom glavu i bacio se pod vlak, potmulo jauknuvši. Ložač se odmah razbudio i otrijeznio. Doviknuo je uzrujano strojovodi da zaustavi stroj, i strojovođa ga je poslušao iako u prvi čas nije znao o čemu se radi (sve se to dogodilo strelovitom brzinom). Vlak je stao resko zviždeći i sopteći; na prozore nagruše razbudeni, uplašeni putnici; uznemirila se noć oko njih, oživjela mrtva, crna planina i zvijezde zasjaše hladnije i zelenije. Tražili su slikara skoro četvrt sata pod kotačima i lagerima, a onda su mu našli glavu u jarku kraj pruge kuda se otkotala niz nasip, i malo, izobličeno, zdrobljeno, krvavo tijelo na prednjoj osovini oko koje se očajno vrtjelo. Stigli su činovnici iz susjedne stanice, sastavili na brzu ruku zapisnik, iščeprkali slikara ispod stroja i položili ga zajedno s glavom u travu, a onda je vlak otišao dalje, poslije zakašnjenja od skoro trideset minuta.

Sedamdeset šest rudara i još više njihovih žena i djece pohodilo je mrtvog slikara. Cijeli dan obilazila je oko njega radoznala gomila, nagađala što ga je moglo otjerati u smrt, žalila ga i proklinjala one zbog kojih mu je omrznuo život, krstila se, molila, šaptala i plakala. Gurajući se između ljudi i osjećajući tamnu strepnju u duši, Buga je gledala u lijepu, nenagrđenu od smrti, dječju, žalosnu slikarovu glavu bez kapi krvi, koja je ležala na bijeloj plahti kao živa, čak su joj oči bile malo otvorene i sluzave od suza, kao da se u posljednji čas uplašio svog čina i zaželio vratiti natrag u život s kojim se na tako strašan način morao rastati. Rudari su tu noć dugo pili i tužno pjevali, kao da plaču. Izgrijavao je nad planinama golem, krvav uštap, koji je vjetar ganjao među oblacima, a Buga je strepila od menstruacije, od svog krvavog rublja, od odsječene slikarove glave, od vlakova koji vrište u noći kao ljudi, od leptira koji su udarali naprašenim krilima po vrelom staklu cilindra, kao zabludjele duše mrtvih (koja je od njih pripadala slikaru?). Hladno i okrutno zorile su u vrtu jabuke i kruške, padala rosa po travi i lišću i odmah je sušio vjetar, a Buga je jecala u krevetu, pokvasivši suzama cijeli jastuk, dok nije usnula.

Tih nekoliko događaja iz djetinjstva (mati koja brusi nož da se njim zakolje, crno, pakleno lice pruskog kralja i krvava, odsječena glava mrtvog slikara) progonila je Bugu cijelog života. Sjedjela je u uredu i otkucavala na stroju primarijusov ili asistentov diktat, jela svoj kruh sa šunkom ili sa salamom, slagala prazne recepte u ormar i kašljala od prašine koja je ležala na starim mapama, a onda je najednput pomislila na grbavog slikara i tužno se nasmiješila. Ili je čitala Galsworthyja ili Erenburga i sjetila se starog očeva Razgovora ugodnog (koji se kasnije negdje izgubio u seljenju), pa odmah nesabrano zatvarala knjigu koju je držala u ruci. Ležeći kraj mene na divanu i gurajući moju glavu od svojih grudi (gospodin Doljanski je otišao sam na šetnju), postala je iznenada zabrinuta zbog majke koja brusi nož u sobi da se zakolje, pa je skočila uzbuđeno s divana i potrčala prema prozoru koji je bridila sparna, otrovna jugovina. Preosjetljiva i čudljiva, gubeći se u neprirodnoj, strasnoj lomkosti, ona kao da se u pretproljetnim večerima, kad se topio snijeg, plašila moga lica i mojih riječi, ili sam joj ja već dosadio.

— Valent, ovo ljeto moramo nekuda otputovati.

— Moramo, Buga.

— Pristaješ li ti na to, Valent?

— Pristajem, Buga.

Zazvonilo je zvonce na vratima i Buga se požurila da otvori.

Bio je magister Haman koga već dvije nedjelje nismo vidjeli.

POLOŽIVŠI drugi državni ispit na pravu, uspjelo mi je konačno prijeći iz arhive, gdje sam dosada bio, u računovodstvo, što je u ciframa značilo s osam stotina dinara mjesečno skočiti na hiljadu dvije stotine i od dnevničara postati ugovorni činovnik s pravom na mirovinu. Što se tiče mene i mojih činovničkih sposobnosti, bio sam toliko svjestan sebe i skroman da sam znao da ni sebi ni njima ne dugujem zahvalnost za svoje unapređenje u službi (ako se to moglo tako nazvati). Sve se to desilo više slučajno, ili možda ne slučajno, nego zato što je jedan dobar prijatelj

Bugina oca (zvao se Burić, debeli, stari snob, kartaš i razvratnik, s kojim me je jednom zgodom upoznala Buga) bio gradski senator. Nije mi bilo naročito ugodno njegovo posredovanje i razgovor, ali Bugi za volju morao sam popustiti i pristati. Mjesec dana poslije vjenčali smo se Buga i ja, tiho, bez gosti, bez objava u novinama i bez čestitaka (namjerno sam taj dan uzeo zelenu kravatu i sivo odijelo iako sam imao i crno, a Buga je bila u sasvim običnoj, sportskoj, crvenoj ljetnoj haljini koja joj je uostalom prekrasno pristajala), s dva svjedoka (onim istim senatorom, prijateljem Bugina oca koji se zauzeo za mene kod grada, i magistrinom Hamanom) koji su ostali s nama na večeri. Dan prije toga ispovijedali smo se Buga i ja (ona u jednoj ispovjedanonici, a ja u drugoj), u istoj polupraznoj, mračnoj crkvi u kojoj je pred oltarima klečalo samo nekoliko starih, crnih žena koje su poluglasno molile. Visok, mršav, strog isusovac pitao me je kroz drvene rešetke: kada sam se posljednji put ispovijedao i zašto sam se danas došao ispovijedati, a zatim mi je dao potvrdu i nije me više ništa pitao. Samo me je opomenuo, ne gledajući u mene, prilično oštro, suho i glasno, ali i ne bez izvjesne topline, bubnjajući prstima po prozoru:

— A da ima Boga, o tome ćete se vi brzo osvjedočiti i bez mene. Zapamtite što sam vam danas rekao. Prije ćete vi doći k nama nego mi k vama. Već dvije hiljade godina ne može čovječanstvo bez nas. Ako se nadate da ćete vi tu moći nešto promijeniti na stvari (ili popraviti), onda vas unaprijed upozoravam da uzalud trošite vrijeme i da se varate.

Bugina ispovijed trajala je nešto dulje, no uglavnom se i ona sretno svršila. Samo vjenčanje proteklo je još brže; jedva je trajalo deset minuta. Svećenik je govorio tiho i nerazumljivo (očito je bio zle volje), ja sam se bunio u riječima i mucao, a Buga je bila nametljiva, skoro neprijatno glasna. Osjećao sam da se malo bojim, da sam nespretno kleknuo, da mi znoj curi za vrat, da mi se gužvaju hlače na koljenima i da mi je teško klečati, zbunjeno sam vrtio prsten u ruci, znojio se, crvenio i premještao s koljena na koljeno. Buga je klečala mimo, skoro porugljivo, gledala je ravno pred sebe, gurala me od časa do časa laktom i brzo ustala kad nas je svećenik blagoslovio. Primio sam Bugu ispod ruke (još jače sam pocrvenio), vodeći je do crkvenih vrata. Za

nama su išli svjedoci i Bugin otac koji je brisao rukom oči. Napolju se sterala siva, sumorna, vjetrovita nedjelja, i spremalo se na kišu. Buga je radosno zaplesala na kamenim pločama predvorja, ja sam bio neveseo i pokunjen. Magister Haman, tih i nevidljiv ali uvijek prisutan, učtivo je navlačio bijele rukavice. Prvi svjedok i kum, senator, dao je Bugi, kao vjenčan dar, zlatan sat sa skupocjenim, crvenim kameonom. Između ostalih darova (od njezine rodbine koja se nije htjela oglušiti mada je bila malo uvrijeđena što nismo pozvali nikoga od njih, od Buginih kolega i kolegica iz ureda i od ostalih očevih i njezinih znanaca i prijatelja koje sam ja poznavao samo po imenu ili nikako) treba naročito istaknuti ogrlicu magistra Hamana koji se cijelo vrijeme suzdržljivo povlačio u pozadinu.

Večerali smo u gostionici, u posebnoj sobi, za stolom okićenim cvijećem gdje smo se ubrzo raspoložili i razveselili. Senator, stari neženja i ženskar koji je bojadisao kosu i brkove, nosio svilene košulje i skupa odijela, počeo je odmah poslije večere koju je zalio s nekoliko čaša jakog, crnog vina, pripovijedati o svojoj mladosti i o svojim prvim ljubavnim pustolovinama, o tome kako je Buga jako slična njegovoj tipkačici koju je on od roditelja preselio k sebi u stan, kako se ja svakako moram, ako kanim napredovati u službi, upisati u vladinu stranku u kojoj je on banovinski sekretar, kako jednog (ne jedinog) njegova nezakonitog sina hrani neki dobroćudni sudac u Dalmaciji koji inače ne bi još deset godina dobio mjesto, i pri tom je sve češće, kao slučajno, metao ruku na Bugino golo rame. Magister Haman, koji se pred dvadeset dana vratio iz Pariza, iznosio je svoje dojmove s kolonijalne izložbe zbog koje je i išao u Pariz, ljutio se na poznatu francusku negostoljubivost i neučtivost prema strancima, na nered u Louvreu koji je koliko se to moglo na brzu ruku razgledati, a uz to neprimjetljivo točio u čaše nama i sebi, gledajući nepovjerljivo sivim, razrokim očima u senatora i mene. Bugin otac se preglasno smijao, ponudio nam je da se svi pobratimo (što je odmah i učinjeno), par puta je prevalio čašu na stolu i svaki put se zacrvenio do ušiju, a kad je senator održao nekoliko zdravica Bugi i meni, sasvim se raznježio i rasplakao.

— Ti si sjajan čovjek, Božidare. Neka se svi sakriju pred tobom. Dopusti da te poljubim. — Pokušao ga je

zagrliti i poljubiti, ali se senator branio, gurajući ga ne baš bratski mesnatom, debelom rukom od sebe.

— Ništa zato, Matija, ostavi to. Ja sam ti zahvalan i bez toga. Nisam ja to zaslužio od tebe.

Magister Haman, držeći čašu u ruci, reče patetično gledajući u Bugu:

— Kako vaše zdravlje, milostiva gospođo? Malo mi izgledale blijedi. Zar danas? — Pio je naglo i požudno, a oči su mu nespokojno zvjerale po zidovima i po našim licima kao da nešto očekuje. — Ovo za tebe, Buga! Zar se nećeš kucnuti sa mnom?

Između Bugina oca i senatora došlo je do kratkog objašnjenja. Sjedeći s druge strane i kucajući se s Bugom i Hamanom koji se zbog nečega neprestano namještao na stolici i gledao u vrata, nisam znao što je to bilo u čemu se nisu mogli složiti i zbog čega su se toliko uzrujali. Iznenada senator ustane, uvrijeđeno odrinuvši svoju čašu.

— Što je to s tobom danas, Matija? — upita on skoro grubo. — Kako ti to govoriš sa mnom?

— Božidare! — podviknuo je Bugin otac visoko i tužno. — Božidare, ti se ljutiš na mene? Mogu li vjerovati svojim očima? Ti znaš koliko ja tebe cijenim i poštujem. Postoji li čovjek na svijetu koji bi se u mojim očima mogao mjeriti s tobom? Ja sam antropozof i vjerujem u primat duha, ali ti si za mene uvijek bio utjelovljena mudrost i plemenitost. — Bilo je očito da se stidi sam sebe i da proklinje čas kad se upustio u objašnjenje sa senatorom; zato je tako napadno pretjerivao s hvaljenjem. Žalosno je spustio glas i zažmirio kao da mu smeta prejako svjetlo. — Tko tebe toliko voli i cijeni kao ja?

Senator zadovoljno proguta masnu slinu, ali se ne mače s mjesta.

— Samo polako, Matija, samo polako! — rekao je on udobrovoljeno. — Ipak si ti veliki lisac.

— Kako ti to misliš, Božidare?

— Zašto ti mene uvijek zoveš »Božidare«? — Senator se opet rasrdi, udari šakom po stolu, dohvati Bugina oca za ramena i strese ga nemilo, kao vreću. — Ja sam za tebe gospodin Božidar Burić, a ne nikakav »Božidar«, jesi li me razumio? Danas senator, a sutra možda gradonačelnik ili ministar. Što ti misliš tko sam ja? Jezik za zube, stari magarče!

Kuš, majku ti ljubim neodgojenu! — Lupio je šakom po stolu i vikao prodornim glasom, uzbudivši cijelu gostionicu. Konobar se pojavio na vratima i odmah nestao kad je ugledao gnjevan senatorov pogled.

— Zaboga, dragi prijatelju, što ti to govoriš? — Bugin otac skoči u zrak kao zrno, prekrivi se pred senatorom, zamuca, zbuni se i ustrči oko njega. Još malo, pa bi kleknuo pred njim i poljubio mu ruku. — Prijatelju, brate, gospodine, zaštitnice, dobrotvore, senatore, ministre, oprosti mi! Čovjek sam grešan, možda sam te uvrijedio. Ali nisam htio, duše mi, djeteta mi, tako mi ovoga kruha koji jedem. Hoćeš li mi oprostiti?

— Šuti! Kao da ja tebe ne poznam. Ti ćeš mene žednog prevesti preko vode! — Senator prezirno odmahne rukom i okrene se k nama. — Neka mi gospoda oprostite što sam se malo uzrujao, ali bezobrazluk ovoga gospodina zbilja je već prevršio svaku mjeru. Ja sam čovjek šutljiv i miran, no kad mi se netko popne na glavu, onda u meni prekupi i ja više ne garantiram za sebe. Šuti i sjedi, Matija. Dosta je komedije. Ako si ti pijan, nismo mi pijani.

— Tako ti boga, Božidare, što sam ti učinio? — preklijnjao je Bugin otac. — Reci, i ja ću sve učiniti što zaželiš, samo da znam zbog čega si se tako uvrijedio i rasrdio. Hoćeš li da kleknem pred tebe?

Ćutio sam da nema smisla da se ja miješam u njihovu svađu, pa sam se radije okrenuo k Bugi koja je cijelo vrijeme bezbrižno razgovarala s magistrinom Hamanom, ne osvrćući se na oca i na senatora, kao da se sve to nje ništa ne tiče. Rekao sam joj tiho u uho da mi se ne sviđaju ni senator ni magister, da mi je žao što smo njih uzeli za svjedoke, da to nije način da se oni tako vladaju na dan našeg vjenčanja (ovo nije javna kuća, a mi smo ipak muž i žena), da ne volim kad je senator gladi po rukama, da mi se ne sviđa njezina intimnost s tim ljudima, da bi mi najmilije bilo da odemo i da se više nikada ne vidimo s njima makar ja odmah sutra izgubio službu. Ako tako nastavi dalje, on će na koncu tražiti da mu Buga sjedi na krilu, a ja da to neću i ne mogu dopustiti. Zato je najbolje da se nas dvoje ispričamo, uzmemo svoje stvari i odemo, a oni neka onda rade što hoće. Neka gospodin senator, naš vevrijedni dobrotvor i kum, dozove svoju tipkačicu ili sobaricu ako se želi zabav-

Ljati i ako ne može bez ženskog društva, a svoju ženu neka ostavi na miru. Isto tako tiho, ali vidno uzbuđena i uvrijeđena, Buga mi je odgovorila da se ona nije nadala od mene da ću biti ljubomoran već prvi dan našeg zajedničkog života (a da je to znala, dobro bi promislila prije nego bi pošla za me), da je senator stari, simpatični gospodin koji bi joj mogao biti otac i kojemu ona neće da se zamjeri, da ja sve vidim precрно i da to što govorim nju vrijeđa i nema nikakova smisla (senator i magister su njihovi stari kućni prijatelji, što bih ja sad najedanput htio on njih?). Neka još malo pričekam, pa ćemo onda ići svi zajedno kući. Dosta je da se zbog mene morala odreći svadbe u pravom smislu riječi, a sad hoću da joj i to posljednje veselje koje joj preostaje oduzmem samo zato što zbog ljubomore ne vidim dalje od nosa. Ne udaje se čovjek svaki mjesec nego jedan put u životu, i to mu je dosta za cijeli život. Kao da ja jedini na svijetu znam što se smije a što se ne smije. Tko je još na dan svoga vjenčanja ostavio svoje goste same?

— Valentine, tebi kao da se ne sviđa naše društvo? — upitao je magister Haman. Možda je čuo ili bar naslutio o čemu smo Buga i ja govorili, jer je nepovjerljivo pogledao u mene. — Zašto se tako kiselo držiš? Ako te smeta moje lice, kako bi bilo da otkrenemo svjetlo?

— Kome se ne sviđa naše društvo? — viknuo je senator ostavivši Bugina oca na miru i okrenuvši se k nama. — Neka se javi, pa ću ga ja naučiti pameti.

Objasnio sam da se ja ne držim kiselo nego da sam naprotiv vrlo dobro raspoložen i veseo. To se njima samo tako čini jer ja kad pijem uvijek šutim i mislim; takva je moja narav, i tu se ne može ništa pomoći. Kad pijem, spada sve vanjsko s mene (odgoj, društveni obzir, tuđe neukusne šale i riječi), i ljudi onda misle da sam ja neraspoložen, ili da me veselje smeta. Naprotiv, kako se ne bih veselio! Tko će biti veseo ako ja nisam?

Svi su se složili sa mnom da imam pravo, a zatim je došla nova boca vina na stol.

— Da se pomirimo, Matija? — predložio je senator. — Ali da mi obećaš da ćeš ubuduće paziti što govoriš. Ako sam ti prijatelj, nisu nas iste majke rodile. Mjesto da mi budeš zahvalan, ti zloupotrebljavaš moju dobrotu. Ne može to tako biti, Matija. Ili ćeš biti čovjek, ili ćeš dobiti nogom u tur,

što si zaslužio. Jasno i glasno. Tome ne treba nikakova komentara.

— Božidare! — S Buginim se ocem desio čudan preokret kome se nitko nije nadao. Uozbiljio se i postao hladan i suzdržljiv. — Zašto me mučiš, Božidare? Jesi li ti čovjek? Što sam ti učinio, reci ako boga znaš? Bar večeras si me mogao poštediti, večeras! — Ispio je čašu vina i suze mu udare na oči. — Znaš li ti što znači današnji dan za mene? Ali u tebe nema srca, Božidare. Ti nisi čovjek. Kad bi ti znao... — Zaplakao je pijano i pokrio lice rukama.

— Mato, Maticu! — Senator se zbuni, vidljivo uznemiri i uzvrti na mjestu. — Nisam ja tako mislio. Mato, stari prijatelju. No, digni glavu, budalo stara! — dodao je tada, ljut na sebe i na njega, ne gledajući u nas.

— Ne mogu više! Ne mogu više! — jecao je Bugin otac udarajući se rukama po glavi. Kravata mu je spuzla s vrata, na bijeloj košulji izbile su mu vlažne, smeđe pjege od suza i vina. — Ja imam dušu. Ja nisam konj. — Plakao je sve jače, pijano, neprirodno, ružno, prljavo i starački, a slina mu je curila zajedno sa suzama po stolu. — Bože, vidiš li ti to?

Štjeli smo zbunjeno i zabrinuto, ne znajući kako da se držimo. Senator je uvidio da će biti bolje ako ga pusti na miru, pa je zašutio i uvrijeđeno gledao pred sebe. Magister Haman je pokušao posredovati, no to je Bugina oca samo još više ražalostilo i rasplakalo. Jecao je glasno, tanko, visoko i tužno, i nije se osvrtao na naše savjete i molbe, očito ne vjerujući u njihovu iskrenost i dobronamjernost. Morala ga je Buga zagrliti rukom oko vrata, obrisati mu suze svojim namirisanim rupčićem, poljubiti ga u lice i prinijeti mu sama čašu vina k ustima. Ispio ju je i stidljivo pogledao u nas, a onda se opet snuždio; brada mu je zadrhtala kao u malog djeteta.

— Tata! — rekla je Buga blago i pomilovala ga po čelavoj glavi.

Senator je morao na čas otići u nužnik (kad čovjek zađe u godine, onda mu više ni mjehur ne funkcionira kao da ima dvadeset godina; mi ćemo svi doći na njegovo, a on na naše, na žalost, nikada više). Magister Haman je nešto živo tumačio Bugi u uho, očito u vezi s njenim ocem, ali i možda nešto sasvim drugo. Predložih ponovno da idemo

kući. Svi su me odbili s indignacijom. Sjedjeli smo, pili, pušili, razgovarali, tješili Bugina oca i senatora i mirili ih, pripovijedali i slušali šale, smijali se, kucali, vikali, pjevali i svađali se, ali prave veselosti više nije bilo, i prijašnje raspoloženje se nije vratilo, kao da je pak) u vodu. Uzalud se Bugin otac pretvarao da ga je tuga prošla. Dok je pio i grlio se sa senatorom, s Hamanom, s Bugom i sa mnom (ja sam mu morao govoriti »tata« i »ti«, a on meni »Valentine, dijete moje« i naravno također »ti«), brišući vlažne, sluzave usnice i vičući namjerno glasno, ja sam mu u očima čitao stid, prezir prema samome sebi i potištenost koju nikakova veselost nije mogla sakriti. Senator je našao u drugoj sobi, kad se vraćao k nama, svoga dobrog prijatelja Belu Steina, veletrgovca i industrijalca, kojega je odnekud poznavao i magister Haman, i doveo ga sa sobom. Gospodin Bela bio je visok, dostojanstven čovjek pedesetih godina u crnom odijelu i crnom polucilindru koji je malo naherio na glavi. Upoznavajući se sa mnom, on mi je čvrsto stisnuo ruku i čestitao; malo mu je zatreptao prosjedi brk kad me je radoznalo pogledao u oči. Isto tako čestitao je i Bugi. Rekao mi je da mu se čini da me već odnekuda poznaje (»Ne čini li se i tebi tako, Nada?«, upitao je poluglasno, ali onda se valjda sjetio da Nade nema kraj njega, pa se brzo trgnuo i popravio), samo ne zna otkuda, da mu se sviđa moje ozbiljno, inteligentno lice (»koje ulijeva povjerenje«), da on voli ove moderne brakove gdje su i muž i žena namješteni, a ne parazitiraju jedno na račun drugoga, da nam može dati nekoliko dobrih savjeta za bračno putovanje ako kanimo u inozemstvo (on je stari putnik i hotelski gost), da on ima u Beču i Budimpešti više poslovnih drugova i prijatelja koji će nam ići na ruku (Evropa je ipak Evropa, neka mu ne zamjerimo); pri tom je bubnjao po stolu njegovanom rukom punom prstenja, neprimjetno pušio i pio, kašljao kad bi mu se dim zaletio u grlo, zbijao šale na senatorov račun i uopće davao dojam dobroodgojenog čovjeka iz višeg društva, što je još jače istaklo senatorovu neodgojenost i prostotu. Njegovim dolaskom društvo je oživjelo, došlo je novo vino i nove čaše na stol. Haman je počeo iznova pripovijedati o svojim dojmovima iz Francuske, Buga se upustila u raspravu s gospodinom Belom o klasičnoj i modernoj (»bolje rečeno mondenoj«, ispravio ju je otac)

glazbi, gurajući me ispod stola koljenom kad bih ispio čašu do dna, te nastojeći na svaki način, čak malo pretjerano, svratiti pozornost na sebe. Senator je zakopčao prsluk, privukao me k sebi i počeo mi šaptati u uho da on sutra putuje u Beograd k ministru unutrašnjih djela »u naročitoj misiji«, da on neće zaboraviti na me i na Bugu kad njemu padne »sjekira u med«, da taj industrijalac i veletrgovac Stein koga je on doveo k nama zapravo živi od nekih sumnjivih novčanih transakcija s Budimpeštom i krijumčari devize, i da ja moram čuvati Bugu od Hamana koji nekako previše oblijeće oko nje. Jedva sam se otrgnuo od njega, već me je uhvatio Bugin otac i upitao me što mi je senator rekao. Vrijeme je odmicalo, ali nitko nije mislio na odlazak. Svi su se nekako naročito dobro, možda malo namješteno i svečano osjećali. Glavnu riječ vodili su gospodin Bela i magister Haman. Bugin otac i ja smo pili. Sa slatkim, zlobnim smijehom koji mu je krivio zakržljalo lice Haman je tumačio svoje shvaćanje braka koje je, kako je on tvrdio, bilo plod dugotrajna razmišljanja i iskustva:

— U svim brakovima ima nešto lažno i trulo što stranci i neupućeni ne mogu vidjeti. Apsurdna je misao vječne ljubavi između dvoje ljudi koji iz dana u dan, kroz duge godine, sjede zajedno za istim stolom, jedu iz istih tanjura, piju iz istih čaša i spavaju u istim krevetima. Možda nije zgodno da ja to govorim baš večeras, ali kad smo već načeli tu temu, moramo je i raspraviti do kraja. Neka se čuje i drugo mišljenje. Ja ne želim nikome zlo i ne kanim otrovati ničiju sreću, ali brak, po mome mišljenju, postaje iluzoran onoga časa kad jedan partner (svejedno koji) poželi drugu ženu ili drugog muškarca. Korektno i časno bi tada bilo na njegovu mjestu da odmah razvrgne brak koji ga potpuno ne zadovoljava, bez obzira na eventualne posljedice svoga čina. Vi ćete mi reći da bi to bilo nehumano, da bi to značilo (u slučaju gdje žena nema nikakova zanimanja, a ni kakove druge mogućnosti za održanje egzistencije) prepustiti drugog partnera bijedi za volju jedne fikcije kad se konkretno još ništa nije dogodilo. Ali ja u ovom slučaju ne mislim na humanost ili nehumanost takova postupka, ne mislim na njegove društvene reperkusije, mislim jedino na pitanje časti i konzekventnosti u bračnim odnosima. Ako je brak zaista sklopljen iz ljubavi, kao društveni oblik u

kome će se ta ljubav moći najpunije izraziti i iživjeti, onda on logično prestaje onog časa kad prestaje ljubav. A vi valjda nećete ustvrditi da ljubav može postojati i poslije nevjere (makar samo platonske) jednog partnera, bilo kojeg. Što to znači u krajnjoj konzekvenciji? Znači da je brak, ovakav kakav je danas, džin na staklenim nogama, ili još bolje, od crkve i od društva sankcionirana veza za produženje i ostvarenje jedne laži, jer ja smjelo tvrdim da je fiziološki nemoguće postojanje vječne ljubavi i da su svi naši brakovi samo po vanjskom izgledu brakovi, a u svojoj suštini da je to vječni rat između muškarca i žene za premoć i za seksualno iskorištavanje. Ponavljam još jedanput da držim da je takav »brak« apsurdan i da je mnogo časnije i humanije (ne u doslovnom značenju riječi) ostaviti ženu i djecu, ili ostaviti muža i djecu, ili samo muža, onoga časa kad muž ili žena osjete da jedno drugome nisu dosta i da ima žena ili muškaraca koji ih više spolno privlače. Što to znači da će žena umrijeti od gladi (ili da će se, recimo, morati prostituirati) ako je muž ostavi, ili smiješna prijetnja da će se muž ubiti ako žena ode drugome? Radi se o načelu, gospodo, o tome da je brak najviši i najsavršeniji oblik legalne ljubavi među spolovima. Treba pogledati istini u oči ma kako to inače teško i bolno bilo, treba odbaciti sve predrasude pa priznati da je ovo što ja predlažem moralnije i poštenije. Bolje je da skapaju i muž i žena nego da popljuju u sebi čovjeka. A ni u jednom današnjem braku nema čovjeka, svuda dominira korisnost i strah od istine koja je bitka i neugodna, svuda gospodari laž legalizirana i blagoslovljena od crkve. Ja ne želim nikoga uvrijediti ni razočarati, nego samo govorim ono što je istina i što mislim, da je potrebno reći. Ako me tko uspije uvjeriti o protivnom (ja nisam nikakav cinik ni desperator), rado ću se odreći svoga uvjerenja.

Nitko mu nije odgovorio, samo se Buga glasno nasmijala.

— Kakve su to gluposti, Haman? — upitala je ona prezirno. — To ti pripovijedaj svojim ljubavnicama, a ne nama. Tebi danas nije probava u redu? Ti ustaješ u obranu morala! Valent, dokaži mu da nema pravo.

No ja nisam imao volje ništa ni dokazivati ni poricati, a
1 malo sam se bojao da mi to neće uspjeti i da ću s općeg

prijeći na lični teren razračunavanja između mene i Hamana koji je konačno, to sam osjećao, bar teoretski, imao pravo (samo što on to nije govorio za ljubav istine nego zato da napakosti meni), pa sam radije samo odmahnuo rukom i nasmijao se. Sa mnom se složio gospodin Stein koji je uopće cijelu večer stajao na mojoj strani.

— To je stvar ličnog uvjerenja i gledanja na funkcije braka, a možda još više stvar odgoja. — Zamišljeno je podigao čašu prema svjetlu. — Mnogo šećera ima u ovom vinu (ili prije saharina, to je vjerojatnije). Ja volim trpka, teška vina, jer ne samo da gase žeđ nego i osjećaj gladi. No, mlada gospođo — okrenuo se prema Bugi — ne smijete stvar tako tragično shvatiti. Za mene lično ljubav je nešto tajanstveno, nešto što se ne može sputati u okvire našeg svagdašnjeg života i u što je najbolje ne ulaziti. Neka svatko postupi onako kako se njemu čini da je najzgodnije. Svatko konačno snosi sam odgovornost za svoje čine, pa zašto da mu kvarimo veselje ružnim prognozama i neukusnim savjetima? Oprostite! — okrenuo se tada opet Hamanu, sve na vrlo ljubazan i nenametljiv način — ja vas nisam htio uvrijediti, ali držim da se stvari nikada ne smiju odviše simplicistički tumačiti. To može dovesti do nepredviđenih posljedica. Jedno mišljenje ne znači ništa, dva već nešto, a deset mišljenja sve. Ograđujem se unaprijed od toga da bih vam htio dijeliti lekcije, jer to nije moj običaj.

Neugodnu šutnju koja je zavládala poslije toga prekinuli su Bugin otac i senator. Oni su se odmah na početku Hamanova izlaganja o braku povukli u dno stola i počeli žestoko piti udvoje, ne osvrćući se na nas, poluglasno raspravljajući o nečemu što je sigurno bilo vrlo prijatno, jer su neprestano razvlačili usta na smijeh, mucajući i zaljevajući svaku riječ vinom.

— Maticu, srce moje! — tepao je senator. — Ti moraš noćas spavati kod mene. Imam mladu sobaricu, prsatu i debelu, kao stvorenu za tebe, jedva ima osamnaest godina.

Nemoćno zavaljen u stolici, ogrlivši senatora oko vrata, Bugin otac je pijano mlatarao glavom pristajući na sve i **potmulo** grohoćuci:

— Boožidare, ti si mooj boog! Ja tebe ljubim, Boožidare!

— Kuš, Matija! Ti si pijan kao svinja. Obriši gubicu. Zapjevaj, Matija!

Kreštavim, meketavim glasom od koga sam se ja uplašio, zapjevao je Bugin otac visoko i pijano, a pratio ga je promukli, debeli senatorov bas, sličan roktanju:

**Po Bugarskoj krv se lije
oko Plevne i Sofije...**

Glava mu se nemoćno klatila na senatorovu ramenu, a u očima su mu sjale krupne, pijane suze.

— Tata! — zaprepastila se Buga i prišla k njemu. — Tata, osvijesti se, zaboga! Zar danas? Što je to s tobom? — Tresla ga je otimajući se senatoru koji ju je hvatao za ruku. — Kako si se mogao danas tako napiti?

— Pijan, pa pijan, što se tu može učiniti? — Haman slegne ramenima, a oči mu opet zlobno zasjaše. — Nije mu to danas prvi put.

Senator je odveo pijanog Buginog oca u zahod, pomogao mu da se pobjuže, gurnuo mu glavu kroz prozor na hladnu kišu, natjerao ga da popije nekoliko čaša sode s konjakom, a onda su se zajedno vratili natrag i nastavili piti, ne odgovarajući na naša pitanja i poglede. Vrijeme je prolazilo, kao čaše vina curile su pozne ure u mrklu noć. Sjedjeli smo, razgovarali, pušili i pili, a ja sam slušao kako napolju žalosno pljušti kiša, i mislio kako je to tužno biti u životu sam kao uvela grana na drvetu. Kakvo je to ludo društvo u koje sam zapao? Blazirano lice sumnjivog industrijalca koji nije industrijalac, s kaučukovom ogrlicom i teškim prstjenjem na ruci, svinjska senatorova njuška koja pohotno podrhtava kao hladetina, užagrene, razroke oči magistra Hamana pod staklima naočara, i glupa, senilna, dobroćudna fizionomija Bugina oca koji više ništa ne zna. Maskirana lica voštanih lutaka, groteskno deformirana, pijana, suluda i blesava, oživila je ruka nevidljivog, zlog volšebnika koji čuči u zadimljenom mraku nad nama i ravna našim pokretima, riječima, činima i gestama držeći se za trbuh od smijeha. Tri mjeseca iza toga stavljen je senator Burić pod disciplinsku (a mjesec dana poslije toga pod sudsku) istragu zbog velikih novčanih pronevjerena i neisplaćenih računa u njegovu odjeljenju. Gospodin Bela Stein protjeran je iz naše države zbog nedopuštene trgovine devizama i stranim valutama. Između Buge, magistra Hamana i mene odnosi su se ubrzo tragično spleli i doveli do katastrofe. Glava mi je bila neobično hladna i bistra kao da sam čas prije izašao

iz hladne kupke. Mislio sam na naš novi stan (dvije sobe, kuhinja, predsoblje, kupaonica i nusprostorije u Zvonimirovoj ulici), na to kako moramo čim prije načiniti posjetu Buginoj rodbini u Podravini, kako kiša sveudilj pada i ne kani prestati. Zar je to zaista Bugina glava koja se pijana klata kraj mene? Što se to događa sa mnom u ovoj ludoj noći u kojoj sam, kako to kaže gospodin Stein, postavio temelje Buginom i svom životu? Davno sam zaboravio govor ptica i srebrn mjesečev smijeh. Pucaju okviri jave, kao zreli voćni plodovi, a ja sam nekada bio dječak i volio jesensku šumu, riječne pličine i pjesmu drozda i kosa. Bolje je spustiti zastore na nevidljive prozore duše, ne sjećati se ničega, ne misliti ni na što, odreći se prošlosti i ne vjerovati u budućnost, živjeti samo za danas i od danas. Pada kiša na mrtvo djetinjstvo i na crnu Buginu kosu koja teško miriše u kasnom sumraku, a u sobi tinja blijedo električno svjetlo gušeći se u dimu, hrče pijani Bugin otac u senatorovu zagrljaju (skrivajući cijelu večer oči od mene), trpkno vino nudi utjehu i zaborav, mazno, dremljivo pleću riječi prozirnju mrežu sna oko ljudskih glava koje se naginjnu nad svoj život. Jedan čovjek sanja o sreći i o ljubavi.

0 sreći.

Pijući ja sam sve više shvaćao svoju današnju clownovsku ulogu koja je inscenirana za debelu, pijanu životinju senatora Burića i njemu slične, a u kojoj sam ja samo zaštitni zid, sitan čovjek slabić i donkihotski glavni junak na čiji račun se svi zabavljaju. Skoro u svakom braku (možda ima pravo magister Haman) postoji takav jedan senator Burić sa umjetnim zubalom i bojadisanom kosom i brkovima, rođak, dobrotvor, zaštitnik i kućni prijatelj, koji gladi mladu ženu po licu i po golim rukama i pripovijeda o svom pokvarenom mjehuru, o svojoj tipkačici i sobarici i o svojoj mladosti koje više nema, i svi su brakovi male, intimne, individualne tragedije koje dobroodgojeni ljudi čuvaju sakrivene pod kućnim kaputima i papučama: u jednom vara žena muža sa svakim s kim stigne, a muž je blažen jer ne vidi ništa, i ponosno krivi šešir na rogovima koje svi drugi vide i kojima se svi drugi smiju; u drugom truje žena muža arsenom ili veronalom, sipa mu otrova za štakore u varivo i krade novce dok spava; u trećem bije muž ženu nogom u trbuh, optužuje ju da ga vara sa svojom

vlastitom muškom djecom, slugom ili susjedima, nagoni je da se prostituira za njegovo napredovanje u službi i konačno otjera prije vremena u grob; u četvrtom je žena dobila raka u maternici od mnogih pobačaja i poroda, djeca su slabokrvna, škrofulozna, malarična i srdobolna, a muž jede i pije svaki dan za trojicu, deblja se, tovi, puca od zdravlja i još mu nikada nije dosta; u petom se javlja kao posrednik i zao duh neki magister Haman, ili neka gazdarica kod koje je muž prije stanovao i kojoj se »poslije šest godina sretnog bračnog života« vraća natrag iako je starija i ružnija od njegove žene, i bila je već svačija. Ja bih sada trebao, dok još nije kasno, uzeti Bugu za ruku (svoju Bugu), otrgnuti je od stola, silom joj navući ogrtač i šešir, reći ovima tu za stolom zbogom i možda prevaliti stol, razbiti kome glavu ili zube, uopće učiniti nešto vrlo krupno, veliko i bučno, od čega će se svi zgranuti i uplašiti. To tako više ne ide i ne može ići. Ja ne mogu dopustiti da mi se oni rugaju u lice, da gurkaju moju ženu ispod stola koljenima, da joj staju na cipelu i da mi bezobzirno pokazuju kako sam ja tu nitko i ništa (smiješan luđak koga oni mogu svaki čas, kad im se prohtije, izbaciti kroz vrata). Meni je toga svega već dosta. Nije li to možda očeva zla krv u meni koja ne može podnijeti tuđu radost? Buga je zaista tako jako slična na mačehu kad diže čašu k ustima. Zar će se ponoviti očeva kob? Možda ja od pretjerane, neprirodne ljubomosti gledam sve stvari mračnije nego što jesu? Možda bi trebalo zamočiti glavu u ledenu vodu, prestati piti i pušiti, leći u čisti, hladni krevet (noćas je Bugina i moja prvabračna n o ć), popiti aspirin i brzo zaspati dok još pada kiša i uspavljuje svojim blagim, vlažnim šumom. Ili bi trebalo još više piti, udariti nekoga bocom po čelu, zabiti šaku gospodinu senatoru u gubicu, uhvatiti Hamana za tanki, krivi vrat i zavrnuti mu glavu, početi gristi, rušiti, razbijati, daviti i klati oko sebe?

Dekadentno sam složio ruke jednu preko druge na stolu punom čikova, duhanskog pepela, praznih i punih čaša, ostataka od jela i prolivena vina. Gorio sam od uvrede i stida, od ognja gađenja i mržnje koji nikakovo vino nije moglo ugasisi u meni, od osjećaja svoje vlastite ništavnosti i sramote koji mi je tjerao otrovne, ružne suze na oči, ali nisam poduzeo ništa jer sam znao da se moram svladati i da ne

smijem rasplakati Bugu prvoga dana našeg zajedničkog života koji ne smijemo početi suzama i svađom. I to je bilo ono najstrašnije kod mene: prema meni nije nitko imao obzira, ali ja sam ga uvijek imao prema svakome, ja sam se uvijek zbog nekoga svladavao i za nekoga žrtvovao. Šutke sam natočio čašu i izlio je u sebe, hladno odgovorivši gospođinu Steinu, koji me je upitao zbog čega sam se tako zamislio i rastužio, da nisam zamišljen i nisam tužan. Samo, gledajući u vino, vidim crvene, krvave pruge u njemu: brižne, gladne ruke siromaha koje su okapale trsove, dizale kante s modrom galicom, brale grožđe i nosile ga u brentama u klijeti i podrume, žrtvujući svoju radost da naša bude veća, ne štedeći svoje suze da mi možemo štedjeti svoje, šuteći i pateći bez riječi u sebi. Krvave suze plivaju u vinu. Crveno i krvavo umire u našim očima dan. Ali neka to gospodu ništa ne smeta, to je samo romantična pobuna savjesti u meni kojoj oni ne trebaju pridavati većeg značenja. Posljedica kasnih sati, alkohola, dima i besanice, pa možda mojeg slabog zdravlja.

— Na što ti to ciljaš, Valentine? — pogledao me je senator nepovjerljivo. — Koga on to misli, ljudi? Tu meni nešto nije u redu. — Potresao je pijano glavom i potražio svoju čašu. — O kakvim ti to krvavim suzama govoriš, lopove, kujin sine?

Pokušao sam iznova dokazati kako ja nisam kanio sa svojim razmatranjem nikoga uvrijediti a najmanje njega, svoga dobrotvora i zaštitnika, i kako su to bile obične refleksije pijanog čovjeka koji ne zna što govori, no nitko me nije slušao. Buga je opet nešto tumačila Hamanu, a senator je lijevao vino u usta Buginu ocu koji je prigušeno krkljao i branio se rukama i nogama. Na stolu se pojavila crna kava, ljuta šljivovica i soda. Gostionica je opustjela, napolju je već davno prestalo cviljenje tramvajskih lira i trubljenje automobila. Odlučio sam da dokrajčim ovo nesnosno, pijano stanje među nama koje nije imalo kraja. Privučem neprijetno Bugu k sebi, nepažljivo prevalim skoro još punu bocu bermeta koja je stajala pred Hamanom, krvnički gurnem ispod stola senatorovu nogu kad se nagnuo na našu stranu, i brzo se ispričam. Sad se istom gospođin Stein sjetio otkuda me poznaje.

(Nije li gospodin možda bio kućni učitelj kod veleindustrijalca Bauma? Sjećam li se još maloga Zvonka? A Irene? Interesantna dama ta gospođa Baum. Samo trideset godina je mlađa od svoga supruga. Otkada je od prodavačice u bazaru napredovala do žene (lijepa karijera) generalnog direktora, govori samo njemački. Gdje su mu bile oči i mozak?)

a zatim:

(Koje je to godine bilo kad sam ja učio Zvonka? Je li to bilo prije Irenina bijega s engleskim sobarom ili poslije? Sigurno sam ga zadržao u lijepoj uspomeni? Pucao valjda nije u mene? Zamislite, gospodinu direktoru je najveći pedagoški uzor Lenjin, i on odgaja svoga sina — koji, među nama rečeno sasvim sigurno nije njegov, — točno onako kako je to tražio Lenjin. Mali ide u četvrti razred gimnazije, ali već ima dvije lovačke puške, svoj automobil, svoj kućni kinematograf i svoje određene sate kad prima ili čini posjete. On daje ruku u vatru da sa svojih četmaest-petnaest godina nije bio više od pet puta u kazalištu, ali zato nije prošla ni jedna sportska priredba bez njega. Do čega dovodi taj famozni lenjinizam primijenjen na naše prilike, bit će nam odmah jasno čim čujemo da je njegova lovačka zbirka puna nadjevenih fazana, golubova, jarebica i šljuka koje su sve pale od njegove ruke; molim, on još nema ni petnaest godina. A što bismo tek rekli da čujemo što o njemu pripovijedaju njegove sobarice koje mladi gospodin nerijetko mijenja? U tome mu prednjači njegova majka sa svojim kućnim prijateljima, učiteljima glasovira i engleskog jezika, vlasuljarima i šoferima, ali o tome je bolje ne govoriti. Iako je to možda malo indiskretno, njega vrlo zanima da li se ja možda bolje poznajem s njom?)

Gospodin Stein je izvadio rupčić i ravnodušno obrisao čelo.

Odgovorio sam suzdržljivo i tiho da sam ja kod gospodina Bauma bio informator svega sedam mjeseci i da me je više od njihovih obiteljskih prilika zanimala njihova kućna zbirka njemačkih ekspresionista i francuskih kubista među kojima ima i nekoliko originala. Ne sjećam se da sam imao čast sresti se s njim tamo. Gospođa Baum je bila uvijek vrlo

ljubazna sa mnom, nekoliko puta me je ponudila čajem i skupocjenim egipatskim cigaretama, čak mi je jedanput kad mi je to nužno trebalo pozajmila hiljadu dinara na mjenicu koje ja još do dana današnjega nisam vratio (na svoju sramotu moram priznati), ali sve je to bilo na izvjesnoj udaljenosti koja je posve razumljiva u našem slučaju. Zašto su me poslije sedam mjeseci otpustili ne znam, ali mislim da nisu bili zadovoljni sa mnom (a i što bi drugo mogli biti). Možda su primijetili da im kradem knjige iz biblioteke, ili su mislili da sam pregrub sa Zvonkom i da se ne trudim dovoljno? Tko bi to znao? Da, jedanput sam bio na jednoj svečanoj večeri (jedinoj kojoj sam ja prisustvovao), i to na kraju školske godine. Sjećam se da je tada bilo vrlo mnogo gostiju, da su se pila fina, pjenušava vina, da se mnogo plesalo, kartalo na velike svote i govorilo o kartelu šećerne industrije koji da je opasan po naše narodne interese, o politici, medicini i trgovini koju treba staviti na sasvim drugu bazu, ali ja sam se, kao obični, siromašni i nesvršeni đak, razumljivo, držao po strani, ne učestvujući u općem veselju. Možda me je tom zgodom vidio gospodin i zapamtio? Nije nemoguće.

Gospodin Bela se tada sasvim jasno sjetio te večere i različitih pikantnih pojedinosti koje su se desile na njoj, a koje su meni, jer sam se držao po strani, izbjegle. — Tako je dakle svršio moj roman s gospođom Baum?

— Kakav roman, molim lijepo? — protestirao sam ja.
— O kakvom vi to romanu govorite?

Svi su se nasmijali, a Buga se nagne k meni:

— Ništa, Valent, gospodin se samo šali. Poznam ja tebe.

Slegnuo sam ramenima i potražio svoju čašu:

— A što se tiče gospođice Irene, nju sam samo jedanput vidio, i to svega dvije minute. Ne znam ništa o njezinu bijegu s engleskim sobarom. Kako rekoh, ja sam bio samo obični informator i ništa drugo.

Gospodin Stein nato završi da je već zbilja kasno i da je kiša napolju, kako izgleda, konačno prestala. Možda bi bilo dobro iskoristiti tu priliku i poći kući? Bilo bi ne samo koncilijantno nego direktno humano učiniti mladencima tu koncesiju. Ima li tko što protiv toga?

U dubokoj, mračnoj noći poslije kiše Bugino lice bilo je mrtvo i blijedo kao kreda. Osjećao sam njezinu ledenu.

neživu ruku u svojoj i zebao od njezine hladnoće koja me je svega prožimala. Naši su koraci bježali od nas i vraćali se monotono opet k nama. Kiša je sasvim nisko ležala nad usnulim kućama; ćutio sam njezin vlažan, slan dah na licu. Idući tako uz Bugu i šuteći zajedno s njom, u mokroj noći bez zvijezda, ja sam znao da sam ja toj ženi koja ide kraj mene i koja od danas nosi moje ime zapravo tuđ, suvišan i možda mrzak, te da ona mene u stvari nikada nije voljela. Njoj se možda časovito svidjela romantična legenda kojom sam je ja opleo, možda ju je privukla k meni pasja odanost kojom sam je ja okružio, možda me je konačno žalila, i to sažaljenje i sućut koje ja nisam trebao pogrešno tumačila kao naklonost, ali neki dublji dojam na nju nikada nisam mogao učiniti. Ona je živjela u drugom svijetu u koji su meni bila zatvorena vrata, i naši su se putovi razilazili. Zar sam se ja zaista narinuo Bugi protiv njezine volje? Shvativši to, ali još uvijek tapajući kroz maglu koja je lebdjela oko nje i oko mene, ja sam duboko pognuo glavu u noći u kojoj je opet počela polako škropiti kiša.

B ILI SMO osam dana na Bledu, spavali, jeli i pili u hotelu, pješačili po cmogoričnim i bjelogoričnim šumama koje su rastle uz tvrde, bijele, čiste alpske ceste, veslali u čamcu po zelenoj, masnoj, hladnoj jezerskoj vodi koja je potmulo šumila, slušali pod slapovima kako se otužno ruši voda preko nas i srebmasto se praši na suncu, gledali crveni, krvavi zalaz sunca nad snježnim planinskim vrhovima, no otišli smo u nevrijeme i vratili se u nevrijeme. Kiša je padala skoro svaki dan, plaha, hladna brdska kiša koja je ledila dah i prodirala u kosti. Proljeće je bilo puno vjetrova, oluja, poplava, oborina i epidemija koje su harale među voćem i govedima. Trešnje i višnje tek što su počele zoriti već su se sušile, smežurala, venule i padale. Za plodom se sušilo lišće, za lišćem i samo stablo. Goveda su skapala prežderavši se zaražene djeteline i metiljave trave koja je bila puna otrovna mulja. Ljudi su ih ubijali sjekirama i noževima i sušili oguljene, krvave, nabrekle govedske kože

po živicama; na kože su slijetali oblaci zelenih, sjajnih, masnih muha sa svjetlucavim, fosfornim krilima. Krave su, nadute i tromе, mukale tužno i izgubljeno, a ljudi su brisali krvave ruke u travu i očajno gledali u sivo, smrkuto nebo koje se nije osvrtao na njih. Kiša je padala izmiješana sa snijegom i ledom, zvijezde su čitavu noć žalosno sjale nad barovitom zemljom koju je obavijala magla. (Kao da se zemlja vraćala u doba svoga postanka.) Išli smo pokunjeni, ozebli, neveseli i mrzovoljasti kroz prazne hotelske hodnike, dosađivali se, pili kiselo, bijelo vino i čaj, jeli sirovo govedsko, teleće, svinjsko i riblje meso, gnjile cikle, rotkve, kupus, grašak i kisele krastavce, ljuti sami na sebe i na cijeli svijet. Uspjeli smo uhvatiti samo jedan sunčan dan koji smo proveli na izletu na Bohinjsko jezero. Našli smo uz obalu prazan čamac bez vesala, otkinuli dvije daske iz puste kupališne tribine i odvestali na sredinu jezera, boreći se hrabro sa strujom koja nas je vukla za sobom. (To je bila tiha jeka davnih pustolovnih čežnja u nama koje nikada nisu sasvim umrle.) Na sredini jezera se Buga uplašila, postala je mala i dobra i nemoćno se naslonila na moje rame. Čitav dan su pjevale ptice i drveće mahalo zelenim grivama. Ljudi na obali bili su mali, crni, jadni i spori kao mravi, a mi smo se vratili u djetinjstvo i plovili na orahovoj ljuski kroz plavo more mašte koja je pozlatila naše siromašne domove.

Zatim smo otputovali Buginoj rodbini u Podravinu gdje nas je već čekao njezin otac koji je otišao prije nas da priredi sve za naš dolazak. Vlak nas je vozio kroz močvarna, valovita polja visoko uzraslog, još zelenog i neklasalog žita koje su vjetrovi i kiše povaljali po zemlji. Zatim smo zašli među vinograde, plave od modre galice, još crna i mrtva kukuružišta i mlade, izlistale, svijetlozelene preguste i prebujne branjevine iz kojih su iskakali prestrašeni zečevi i kreštave ptice. Vlak je sporo, lijeno, teško dašćući, gmizao kroz rijetka, šarolika sela po kojima je pljuštala kiša. Kasnije je kiša prestala, daljina se providjela i osunčala, preko polja su u spiralnim jatima preletjeli ždralovi. Putnici su živnuli. Buga je otvorila prozor jer je u vagonu bilo zagušljivo, zagledavši se čeznutljivo u mliječnoplavu, zamagljenu ravnici nad kojom je sjalo bljedičasto, mokro sunce. Vojnici kraj nas izuli su cipele, metnuli ih pod glave i brzo zaspali na klupama, hrčući glasno i krupno u snu. Sredovječan

seljak u blatnim opancima i starom kaputu čučao je kraj bolesne žene i napajao je rakijom iz zelene, plosnate boce iz koje je zatim i sam pio. Silom joj je turao u usta velike zalogaje bijelog kruha, slanine i crvenog luka. Žena je teško gutala, kašljala i gušila se, a on joj je pažljivo odizao glavu i držao je na svome krilu, čučeci cijelo vrijeme uz nju. Bilo je u toj njegovoj nespretnoj, gruboj, dirljivoj brizi za nju neke naročite, stidljive nježnosti koja me je ganula. Ženina se koža pepeljasto, mrtvački sivjela, suha, sparušena, ispućana i oguljena, kao koža stare krastave žabe. Ona ju je kržljavom, brašnjavom rukom gulila s mršavog, neljudskog lica, mala, zgrčena i sasvim bestjelesna. Seljak nam je ispriповjedio da je bila pet mjeseci u bolnici, da ima, kako po svemu izgleda, sušicu kože (u tome ni svi doktori nisu složni među sobom, ili ih on pravo ne razumije), da je prodao konje i kola za njezino zdravlje, zadužio se, zapustio djecu, zemlju i kuću, a na kraju su mu doktori rekli da je vodi kući jer da joj ionako nema više pomoći. Bolje je da umre, kad već mora umrijeti, kod kuće, kraj njega i kraj djece koja će se brinuti za nju i nastojati joj uljepšati zadnje dane života nego u bolnici među stranim ljudima koji ne mogu imati srca za drugoga. Donio ju je iz bolnice na kolo-dvor na rukama, na rukama ju je unio u vagon i na rukama će je opet odnijeti kući. Lagana je, kao ptica, srce ga boli kad pomisli na što je spala.

Za njim je sjedio debeo, krupan pogranični financ koji je glasno pripovijedaо dvojici trgovačkih putnika i jednom zadriglom, crvenom žandaru kako je statistički utvrđeno (to, brate, nije komunistička propaganda nego je on to čitao u novinama) da su najbolje uhranjeni ljudi u državi žandari, za njima dolaze narodni poslanici (kojih na žalost nema toliko kao žandara), trgovci, gostioničari i popovi, a na posljednjem su mjestu niži činovnici, radnici, seljaci i studenti, čovječanstvo je u dvadesetom stoljeću dotjeralo dotle da predstoji neposredna opasnost evropske kulture, kako je to izračunao neki znameniti njemački učenjak. Našoj bi državi bilo mnogo pametnije da sklopi s Njemačkom trgovinski i politički sporazum, a da raskrsti s Malom Antantom i Francuskom od kojih mi nemamo nikakove koristi. Vlak je soptao, kihao i kašljao kao čovjek, izbacivao oblake vamica, dima i čađi, zviždao i psikao, stajući na

malim stanicama, obraslim vočkama i vinovom lozom koje su nosile smiješna, zvučna imena. Nasuprot nama sjedio je malen, pun čovjek u crnom odijelu koji je čitao neki humoristički, pornografski list sa slikama golih, debelih ženskih grudi i stražnjica, od časa do časa radoznalo pogledavajući u Bugu i u mene. Naposljetku je spravio list u džep, zakopčao kaput, nakašljao se i začudio važno:

— Buga, jesi li to zbilja ti?

— Striče Filipe! — Buga se radosno iznenadila. — Tko bi vas prepoznao kad ste obrijali brkove? Koliko godina vas već nisam vidjela!

Brzo smo se upoznali, izgrlili, izljubili, sprijateljili i raspripovijedali. Stric Filip se vraćao sa sajma gdje je namjeravao kupiti konje, ali mu nisu odgovarale cijene a ni izbor nije bio baš naročito bogat. On je izvadio iz kovčega hladno pečeno pile, dva još nedirnutu guščja bataka i punu bocu vina, rasprostro preko koljena bijel, ne baš sasvim čist ubrus u koji je bio zamotan kruh, i prisilio nas da založimo s njim.

— Kad čovjek putuje, brzo ogladni — tumačio je on žvačući punim ustima. — Kuća je još daleko, a čovjek koji se slabo hrani izložen je svim bolestima. No, hvala bogu da ste se konačno udostojali doći k nama. Ti si nekako omršavjela i oslabila, Buga, kao da ti baš ne prija brak. To je samo prve dane dok se ne priučiš, a kasnije ćeš se sama sebi čuditi čega si se iz početka plašila. Ništa tako ne prija ženi kao krevet i dobar muž koji ne trči za drugima i koji nije prestar. — On mi je značajno namignuo, rastegnuvši usta na smijeh.

— Ti si, striče, bezobrazan! — razljutila se Buga i udarila ga po koljenu. — Ne dopuštam da se tako govori sa mnom.

— Što ti ne dopuštaš, to se mene malo tiče. Ja govorim istinu. Za mjesec dana ćeš morati i sama priznati da sam imao pravo. No, ne srdi se, nisam ja tako zlo mislio.

Jeli smo, pili (stric Filip je obrisao bocu dlanom kad ju je ponudio nama), trli usta u mastan ubrus i u rupčiče, gledali kroz prozor, razgovarali, smijali se, pušili moje cigarete i slušali financa i trgovačke putnike kako pripovijedaju za nama o milijunskim aferama s građenjem željezničke pruge koje su posljednjih dana izbile na javu (a gdje su one stotine

drugih, većih i manjih afera, za koje javnost još ne zna i možda nikada neće doznati), o tome kako je ova država s Rumunjskom i Francuskom, što se tiče korupcije, jedna od prvih u Evropi, a u Njemačkoj i Italiji toga nema, kako su naši ministri obično bankovni direktori i vlasnici, tvorničari, veleposjednici i krupni industrijalci, što nikako ne bi smjelo biti, te čovjeku siromahu ne preostaje ništa drugo nego svezati mlinski kamen oko vrata i skočiti u mutnu Dravu gdje je najdublja. Strica Filipa je vino raspoložilo. Razbrbljao se i usitnio: to je njegovo domaće vino, kako nam se sviđa? Kad ga pohodimo (a pohoditi ga moramo ako nećemo da mu se za cio život zamjerimo), onda ćemo vidjeti njegov vinograd i podrum, njegove silose za stočnu hranu, đubrište, svinjce i štale, sve uzorno uređeno, betonirano, suho i čisto. Kad se ne desi nikakova nepredviđena nesreća, on može na godinu prodati dva do tri vagona tovljenih svinja, a to su danas, kad svinje imadu cijenu, pare. Njemu se više isplati kukuruz kupiti na jesen od seljaka nego da ga sam sije. Mi moramo inače znati da je on općinski načelnik (doduše imenovani, ali zar to nešto mijenja na stvari), te da je u svakom slučaju najugledniji gospodar u selu. Vjerovali mi ili ne, ali danas je takovo vrijeme da se obrađivanje zemlje isplati samo u slučaju kad čovjek sije industrijske biljke kojima još uvijek nije pala cijena (samo mora imati ugovorom osigurano od tvornice da će mu otkupiti svu žetvu). Žito ili kukuruz sije još samo budala koji ne zna brojiti dalje od deset, koliko ima prstiju na rukama. Vremena su loša i još gora dolaze. Ako se pametan čovjek ne može snaći, nepametan će pogotovo propasti. Uredba o zaštiti zemljoradničkih dugova uništila je svaki kredit. Od nje nema nitko koristi, pa ni ono deset-dvadeset postotaka zbilja preza-duženih seljaka, ali štetuju svi. To su sve pitanja kojima bi se oni na vladi što vedre i oblače (samo svlače, djeco moja, svlače!) trebali malo ozbiljnije pozabaviti. Kako nam prija meso? On se u životu drži one narodne: tko nosi, ne prosi. Uvijek je bolje dati nego prositi, ali najbolje je ni jedno ni drugo. Neka dobro zapamtimo što nam je danas rekao, pa nećemo loše proći u životu. On je toga već mnogo vidio i mnogo doživio, njemu neće nitko prodati rog za svijeću. Zna on što je život: ništa drugo nego obična pljačka. Tko je spretniji i tko zna bolje podmetnuti bratu nogu pa ga

gurnuti u jamu koju je neprimjetno iskopao za njegovim leđima, taj će uvijek više postići i dalje dotjerati u životu. Neka ga dobro pogledamo: tko bi mu rekao da je običan seljak i da je svršio samo četiri razreda pučke škole? Na primjer, Bugin otac, koji je njegov brat od tetke i koji je školovan čovjek, zar je on bilo u čemu bolji od njega? Tko se od njih dvojice više napatilo u životu i tko je dalje došao? On se neće i ne voli hvaliti, no potrebno je da znamo da njegov posjed s gospodarskim zgradama i blagom, bez ovogodišnje žetve koja, kako izgleda, neće biti baš naročita ali neće ni podbaciti (uzmimo samo hmelj i cikoriju za koje je osigurao prodaju) vrijedi, da ga brat bratu prodaje, pet stotina hiljada dinara. Koji se činovnik može podičiti tolikom uštedom? A razumije se samo po sebi da on ne kani ostati na tome što ima. Danas je najrentabilnije i najsigurnije uložiti novac u kuće, dakako ne na selu nego u gradu (što veći grad, to bolje). To je njegova skrovita želja za koju nitko ne zna dosada osim nas, i ujedno njegov životni cilj. Sto mi mislimo o tome, mi smo gradski ljudi i nismo više djeca? Bog ga je nadario glavom i srećom, a njegova je dužnost (bogu bi se zamjerio da drugačije postupi; znamo li onu pripovijest iz biblije o dva talenta?) da to iskoristi koliko najviše može.

Potvrdili smo stricu Filipu da ima sasvim pravo i da nitko ne bi rekao, kad ga pogleda, da je svršio samo četiri razreda pučke škole. Više izgleda kao kakav poštar, bilježnik ili učitelj, pogotovo sada otkada brije bradu i brkove. Zatim sam ja dodao kako poznam jednog kućevlasnika koji se, ako se točno sjećam, zove Obad. Neko sam vrijeme stanovao kod njega dok još nije imao ništa, samo punu glavu planova o budućem bogatstvu i punu kuću dugova i djece. On je dosada sagradio poslije rata oko sedamnaest kuća, prvih nekoliko na dug, a ostale sve sa svojim kapitalom. Prva je bila prizemnica u predgradu, a sedamnaesta je četverokatnica u sredini grada. Danas ne radi više ništa, kuća mu nosi petnaest hiljada dinara mjesečno, kupio je svoj automobil, djecu školuje u Austriji i Švicarskoj, a žena mu je šira u prsima nego visoka. To znači znati raditi. Od kuće do kuće postajao je sve veći, rastao je zajedno s njima, krupnjao i širio se dok nije postao tako širok da su mu skoro svaka vrata pretijesna. Na prvoj je kući bio više dužan nego vrijedan;

sad su drugi dužni njemu, a kuću može, ako hoće, sutra prodati za dva milijuna. To je mozak pred kojim treba skinuti šešir.

Stric Filip se čeznutljivo zagledao kroz prozor.

Vlak je, ne žureći se, odmicao između sela, šuma, polja i vinograda. Ponekad smo se krivudajući približili mutnoj, žutoj, nabujaloj, Dravi, a onda smo se opet brzo odmakli od nje. Na nebu se javljala jedna duga za drugom. Oblaci su se polako razili. Bližala se maglena, vlažna večer.

U vlak uđe nekoliko Mađara i Slovaka s dugačkim, si-jedim brkovima i lulama. Oni su izvadili iz torbe kruh, kobasice, luk i suhi, papreni sir i počeli jesti, glasno mljackajući jezikom i ne obazirući se ni na koga.

— Oni su nas pretekli u svakom pogledu — protumačio je stric Filip, nježno gladeći izbrijani podbradak. — Od njih smo mi naučili gospodariti i štedjeti. Došli su k nama bez igdje ičega, poženili se našim djevojkama i udovicama koje nitko od nas nije htio, naselili krčevine i šikare, a danas se mi svi možemo sakriti pred njima. Danas naši ljudi rade kao nadničari kod njih, a pred pedeset i sto godina bili su sretni kad su dobili od nas komad pljesnivog kruha. Puno bismo mogli naučiti od njih.

Mađari su jeli suhi sir i pili rakiju, ne gledajući u nas. Stric Filip se nagnuo kroz prozor i rekao:

— Evo nas konačno i kod kuće.

Na stanici nas je dočekao Bugin otac s jednim Buginim bratićem i trima sestričnama, crvenim, zdravim, lijepim djevojkama u svilenim haljinama žarke, žute i crvene boje, koje su nas odmah zagrlile i izljubile. Sve tri su bile neudate, premda se najstarija već približila tridesetoj godini, a najmlađa je prošla dvadesetu. Bratić je bio golem, krupan, neuredan i debeo čovjek, visok skoro dva metra i bar jedanput teži od mene. On mi je srdačno stisnuo ruku svojom dlakavom, velikom ručetinom od koje sam se u prvi čas uplašio, a Bugu je dignuo visoko u zrak. Strica Filipa čekala su njegova kola, sjeo je u njih i pošao pred nama. Mi smo se svi strpali u bratićev fijaker i krenuli za njim kroz aleju samih rascvalih kestenova i jabuka s kojih su padale po nama kapi kiše i mokre laticice. Smračilo se brzo i zahladnjelo. Duguljast, tužan mjesec penjao se sasvim vedrim, zelenkastim nebom. Prolazeći kroz selo, dobro uhra-

njeni konji su glasno rzali. Počela se iz jaruga, gajeva i polja prikradati za nama mliječna, studena magla. Sjedio sam među dvije debele, tople sestrične nasuprot Bugi koju je očito sve radovalo. Selo je raslo iz sumraka pred nama sa zidanim prizemnicama, pokrivenim crvenim crepovima, sa sivo i plavo oličenom starinskom crkvom, oko koje su rasli orasi i kestenovi, s drvenim vatrogasnim tornjem, s dvije trgovine i birtije, s jednokatnom općinom na raskršću i još jednom jednokatnicom na drugom kraju sela kod koje smo mi stali. Pred kućama su sjedjeli ljudi i gledali za nama. Žene su izvirivale kroz prozore i preko plotova. Psi su se, podvijenih repova, zalijetali konjima pod noge. Kad smo izašli iz kola, svi su se užurbali da nam pomognu ući u kuću i da nas dočekaju. Osjećao sam Bugine hladne prste kako me grčevito stežu.

VIJE smo nedjelje proveli u gostima u bratićevoj kući.

Za to smo vrijeme napravili bezbroj posjeta različitim Buginim (bližim i daljnim, po ocu i majci) rođacima koji su svi htjeli vidjeti kako ja izgledam, tko sam i što sam, jesam li debeo ili mršav, crn ili plav, lijep ili ružan, koliko imam plaće mjesečno i je li to zbilja istina da ću ja za godinu dana postati doktor (kakav doktor?). Sve istaknutije položaje i mjesta u selu držali su oni u svojim rukama: bili su općinski načelnici, bilježnici, blagajnici, pisari, trgovci, gosti-oničari, mesari, pekari, krojači, zvonari, panduri, egzekutori i poštari, samo ni jednog seljaka nije bilo među njima. Upoznao sam se s bar trideset novih muških i ženskih lica kojima sam svima morao pripovijedati otkuda sam rodom, kako to da mi se otac objesio, kako mi se sviđa kod njih, što mislim o aktuelnoj unutrašnjoj i vanjskoj političkoj situaciji (začudo, to ih je sviju nekako najviše zanimalo), hoću li biti sudac ili advokat, vjerujem li u uspjeh njihova zadružnog pokreta i imam li kakovih veza na financijskoj direkciji da im tamo isprave jednu krupnu nepravdu koju im je nanio porezni ured. Doznao sam tako da je jedna naša tetka koju bih svakako trebao upoznati gazdarica kod nekog župnika u Banatu (gazdarica, ali zapravo gazda, jer ne gospodari u kući župnik nego ona), da jedan naš ujak

ima veliki parni mlin također u Banatu, koji sada kani pre-urediti na električni pogon, samo nema dosta kapitala (mlin doduše radi pod firmom dioničkog društva, no ujak je stvarno jedini dioničar i učinio je to samo zato da izigra porez), da oni misle svoju kćer dati u učiteljsku školu ako dobro ponese ljetina, i što ja mislim o tome ima li to smisla (hoće li moći, kad svrši, dobiti mjesto, gdje i kada?), da izgleda da će se ove godine podići nova tvornica šećera u njihovoj blizini i da bi se oni tada ozbiljno posvetili kulturi šećerne repe, da je ovo proljeće strahovito kišovito, pa postoji bojazan da će sve istrunuti u zemlji i na zemlji, te da će žito biti vrlo slabo, da im je milo što su me upoznali (tko zna mogu im biti od koristi kada u životu, a bogami, i oni meni), pa da će prvom zgodom vratiti posjet Bugi i meni. Po cijele smo dane morali ići od kuće do kuće, kisnuti, jesti, piti, stiskati znojne ruke, ljubiti se, govoriti, smijati se, pripovijedati i slušati anegdote i šale, pa opet jesti i piti. Jelo se puno, masno, slatko, slano i papreno, kako se kome više sviđalo, i sve to obilno zalijevalo vinom i rakijom. Iz dana u dan padale su kiše. Jutro bi osvanulo blizjedo i bistro, s raskidanim maglenim odrazima, osvijetlilo bi ga zlatno, treptavo sunce, kroz prozor bi se nagnule u kuću, zanjihane vjetrom, grane jabuka i šljiva, bubnjajući mokrim lišćem po staklima, a onda su brzo stali pristizati mokri oblaci, čupavi i raskalašeni, koji su žurno prekrili čitavo nebo. Kiša je padala tiho i strpljivo, poplavila livade, prekrila sve ceste i počela se penjati uz stube u kuće. Od tih mnogih kiša ležale su svuda po dvorištima (i isparivale se otrovno na suncu) bezbrojne lokve i mlake u kojima su dan i noć kreketale žabe. žabe su skakutale za nama kad smo brali cvijeće u ružičnjaku, ili su se oprezno, oklijevajući i istražujući, zavlačile u prvi mrak u sobe gdje su čučale uz zid prestravljene i penjale se po našim nogama kad bismo naišli na njih. Kreketale su tužno, jalovo, ogorčeno i zloguko od jutra do mraka i od mraka do jutra. Za njima su domiljeli u kuću sitni, žuti, krilati mravi i neke puzave, trome bube koje se zadržavaju samo u vlažnim prostorijama, pa se zavukli u krevete, ormare, u ladice stolova, u rublje i u odjeću. Cijele mravinje vojske, brze i uporne, žurile su se kroz pukotine na zidu u pravilnim jednoredima i dvoredima napadajući naročito šećer, voće i slatke stvari. Za

njih nisu postojale zapreke. Noću smo se budili s punom košuljom mrava i s opekotinama po tijelu od njihovih sitnih, nevidljivih ugriza. Hodali su po rublju i po koži oprezno i lukavo, zavláčili se u nosne i usne školjke i svuda ostavljali svoje tragove. Pravili smo uz zid nasipe od smrvljenog kiselog kamena, polijevali otvore na koje su oni ulazili, petrolejem i razrijeđenim salmijakom, ili ih zagrađivali sadrom, trovali ih otrovanim šećerom i mlijekom, ali sve uzalud. Zbog njih nam je život u sobama postao nesnosan i neizdržljiv. Kreketale su žabe nevidljive u bujnom, lisnatom draču koji je, sličan šikari (kiše su mu pogodovale), izrastao skoro u visini taraba, među koprivama, bunikom, lobodom, divljom mrkvom i bodljikavim čičkovim buse-njem. Novi rođaci bili su općinski pisari, trgovački pomoćnici, kancelisti i gimnazijalci, mazali su kosu orahovim uljem, metali su karton u uzao kravate da im bolje stoji, glačali svaki dan već izlizane, svijetle hlače, plesali s Bugom uz svirku gramofonskih ploča i otvoreno mi pokazivali da me ne vole. S bratićem, općinskim blagajnikom i predsjednikom mjesne štedne, predujamne i konzumne zadruge s ograničenim jamstvom, raspravljao sam po cijele sate o smislu i vrijednosti zadrugarstva za najšire narodne slojeve, o korporativnom državnom uređenju, o Sorellu i Proudhonu, o Svjetskoj Rusiji i Italiji, o esperantu i tehno-kraciji. On je malo mucao dok je govorio, pljuvao je slinu i teško izgovarao strane riječi ili imena. Mijenjao je i miješao socijalnu demokraciju s nacionalnim socijalizmom, jer su mu imena bila slična (mada ništa slično za mene nije bilo u njima), na časove je branio ateizam i zalagao se za panevropski pacifistički seljački pokret o čemu je imao neke svoje nejasne, maglovite teorije (iako nije bio seljak, ali je živio od seljaka), a onda je opet branio katoličku crkvu i tumačio gorljivo kako Boga ima (kad je bio pijan), »Boga svakako ima, jer tko bi inače stvorio nebo i zemlju, životinje, biljke i ljude, i tko bi se brinuo za sve to kad Boga ne bi bilo?« Njegova tvrda, čekinjasta brada koja je zanosila na riđe plašila me je kad sam ostajao s njim sam u mraku, a mravi su nam puzali po nogama, pa smo ih morali svaki čas stresati s hlača i iz cipela. Mahao je uzrujano ogromnim, dlakavim šapama, lupao po stolu, pio i pušio strahovito mnogo, psovao Evropu, kulturu i civilizaciju i oduševljavao

se Darwinovim dedukcijama o vječnoj borbi između jačih i slabijih u prirodi, koje je poznao iz popularnih i površnih novinskih članaka. Bio je pretplaćen na nekoliko političkih, kulturnih, zadružnih i gospodarskih tjednika i na jedan dnevnik. Dobro je govorio mađarski i slovački koje je jezike naučio putujući u zadružnom poslu po okolišnjim selima. Preko zime mu se pojavila neka gadna kožna bolest na tijelu i na rukama, zbog koje se nekoliko mjeseci nije smio umivati ni izlaziti iz kuće (sav je bio crn i žut od različitih sumpornih i živinih masti kojima je morao mazati prsa, trbuh, vrat, ruke i noge), pa je to vrijeme iskoristio tako da je naučio čitati i pisati esperanto. Zato su mu sada usta bila puna Zamenhova (dobrotvora čovječanstva), vjere u pobjedu **esperantskog pokreta na svijetu, a kroz njega i u pobjedu** bratstva među ljudima koje se ne može ostvariti bez zajedničkog jezika, te ljubavi za njihovo domaće esperantsko društvo koje je on osnovao zajedno s učiteljem i koje osim službenog organa La Suda Stelo prima još četiri strana esperantska časopisa. Naročito ga je zanimala politika o kojoj je govorio najradije i najviše. Bilo mu je ime Valentin, kao i meni, to je, izgleda, ono što nas je najviše zbližilo. Nije volio svoje tri lijepe, debele, neudate, vesele i prebučne sestre, ali im je uredno kupovao rublje, haljine, šešire, čarape i cipele, brinuo se za njih i dopuštao im da rade što hoće. A one su tu slobodu očitro vrlo obilno iskorištavale. Kuća je uvijek bila puna udvarača, gramofon je neumorno svirao po cijele dane, sestrične su odlazile od kuće i vraćale se natrag kad im se prohtjelo. Već prve dane imao sam pune uši prerasličitih, istinitih i neistinitih, ozbiljnih i neozbiljnih vijesti o njihovoj slobodi i razuzdanosti koja je prelazila sve granice. Vidjeli su ih s pisarima u djetelini, kupale se gole u Dravi (a nisu bile same, to je važno), najstarija i najmlađa spavaju skupa i zato se najstarija neće da uda premda je već imala mnogo prosaca. Mreža izmišljotina, spleta, laži i istina pletla se ustrajno oko njih, a bratić blagajnik, koji je za njih »odgovarao pred bogom i pred ljudima«, slijegao je na sve ramenima i šutio. U kući se uvijek nešto spremalo, požurivalo, vikalo, govorilo glasno, tražilo, kupovalo, prodavalo, dogovaralo, ogovaralo, prigovaralo, plakalo i psovalo. Jeli smo pohane piliće, mlade patke i guske, ribe, sirove, kolače, torte, novo povrće, gljive i voće, i ja sam već bio

jela, a naročito mesa, dogrla sit. Nikako nisam mogao razumjeti bratićeve račune: njegovi prihodi očito nisu bili dovoljni za život koji je on provodio. Na koji je to ipak način uspijevaao regulirati, to je znao samo on. Koliko sam mogao razabrati iz njegova pripovijedanja, njegov položaj u zadrugi nije bio baš sasvim platonske naravi, i sigurno mu je nosio mnogo više nego onima koji su osnovali zadrugu. Ali nije bio nametljiv i nije odbijao od sebe, nije nikome naturao svoje mišljenje, nego je naprotiv rado popustio svakome i složio se sa svakim. Kao svi veliki ljudi, u nekim stvarima bezazlen, predobar, smiješno primitivan i previše popustljiv, on je **sam osjećao** da su mu se sestrične popele na glavu, no nije poduzimao protiv toga ništa. Nije ih branio, ali ih nije ni krivio. Pustio je da rade što hoće. Nije prekidao Bugina oca kad je ovaj pripovijedao o antropozofiji i teozofiji, već se naprotiv, u nekim pitanjima, odmah složio s njim. Soba u koju su smjestili Bugu i mene bila je u prizemlju i gledala na cestu, a nad nama se nalazila bratićeva »radna soba«. Cesto smo u noći čuli kako hoda po sobi nemirnim koracima, otvara i zatvara prozor, kašlje, gundā, prepire se s nekim, psuje i puši, dok se nije umirio i zaspao. Sate i sate sam sjedio s njim u gostinjskoj sobi prepunoj politiranog, neurednog brestovog i hrastovog pokućstva, jastuka i jastučića, različitih ručnih radova s jarkim crvenim i modrim bojama, šarenica, išaranih tikvica, saksija s cvijećem i cvijeća u čašama. Pili smo kiselo, crveno domaće vino koje je prijalo postlije svakodnevnog mesa, pušili, razgovarali i gledali kroz prozor kako pada kiša na ružičnjake, na patuljasto, još zeleno voće i debelo lišće tropskog cvijeća. Kiša je prala plavi mašak s prvih ranih šljiva, slijevala se niz ružine pupoljke i masnozeleno jorgovanovo lišće. Bijelopošljunčanim stazama među gredicama tekla je kiša u jarak pred kućom. Mirisavi, vlažni, ružičasti, žuti i bijeli ružini grumenovi njihahu se priželjujući sunce. Kad je kiša prestala, vruće se sunce obi jesno valjalo po lokvama i barama koje su se svuda žutjele i zelenjele. Često je došao k nama stric Filip po poslu ili od duga vremena, popio čašu-dvije s bratićem i sa mnom, popušio cigaretu i brzo odlazio od nas jer ga kod kuće čekahu neodloživi poslovi.

— Dva Valentina, koji je od njih sveti? — pitao je on podsmješljivo, ciljajući na vino pred nama od koga se nismo rastajali, te na karte u našim rukama. — Ja mislim ni jedan.

Njemu je bilo dosadno govoriti uvijek jedno te isto, slušati bratićeve ili moje prognoze o sudbini čovječanstva u koje nije vjerovao jer nije mnogo držao ni do njega ni do mene, piti i pušiti s nama bez kraja i konca kad čovjek od svega toga nema nikakove koristi i neće postati ni pametniji ni bogatiji. Radije je odlazio u drugu sobu gdje su bile sestrične i Buga. Tamo je bilo mnogo veselije, zabavnije, bučnije i življe. Malo se našalio sa sestričnima, pogladio njih ili Bugu po licu, iznenadio se kad je čuo da je Bugi dosadno, i zanimao se hoće li skoro sestričnima u svatove. Dok smo bratić i ja raspravljali o samim dosadnim, nezanimljivim stvarima, u drugoj sobi se pjevalo, smijalo, zabavljalo i plesalo, a stric Filip je volio veselje i smijeh. On još nije bio tako star da bi mogao ostati ravnodušan prema ženskim dražima. Mračan, ružan, trom i golem, bratić je mrzio žene. S jednom je živio pet godina u otrovnom, nesretnom, prokletom braku bez sreće i bez djece, dok ga nije konačno ostavila. Doveo je zatim drugu, debelu, zdravu, pokornu seljanku, koja mu je iz početka čitala želje iz očiju, a kasnije ga je varala s čitavim selom. Nju je sam otjerao, a sestrične su je polile kroz prozor vrućom vodom i mokraćom kad je odlazila. Sad je živio sam u velikoj kući punoj žena od kojih ni jedna nije bila njegova i koje nikako nije mogao obuzdati. Odao se piću i zamrzio žene za cijeli život. Buginu ocu ispunila se njegova davna želja da se vrati na selo. Njegova baština koju je dosada uživao bratić iznosila je nekoliko jutara šuma, oranica, livada i vinograda, i sve je to jedanput imalo pripasti Bugi, dakle i meni. On se više nije kanio vraćati u grad koji ga je odbijao nepodnosivom, vječnom bukom, besmislenom žurbom koja ne vodi nikuda, asfaltom, zatvorenim, tamnim, zidanim kućama od kamena i betona, bez sunca, koje su ga tištale u snu, motornim vozilima i lažnom civilizacijom koju je mrzio i od koje je imalo koristi samo nekoliko postotaka gradskih stanovnika dok su svi ostali živjeli u strahovitoj zapuštenosti i bijedi. Smatrao je život u gradu neprijatnom pokorom od koje je očajno zazirao. Bugu je zbrinuo, u mene je imao povjerenja da mu neću upropastiti kćer, bratić i sestrične su ga rado uzeli u kuću (bar za prvi čas) na koju je uostalom imao zakonskog prava; ništa ga više nije vuklo da se vrati s nama u grad. Ponio je sa sobom čitavu svoju knjižnicu o antropozofiji

i nekoliko svezaka Brockhausova leksikona koje je kupio odmah poslije rata i kojima se slabo služio, jer o onome što je njega zanimalo nije u leksikonu pisalo ništa, a sve ostalo je za njega bilo bezvrijedno i nepotrebno. Pretplatio se na jedan teozofijski časopis, odlučio da se bavi voćarstvom i povrćarstvom, da zakupi ribolov u Dravi, da odgaja kuniće i plemenitu perad, a svoju mirovinu da uloži na Bugino ime u banku. Ništa nije ostavio u gradu za čim bi trebao požaliti. Pedeset šest godina nije znao što je pravi život, odričući se svih njegovih radosti i ljepota (a kome za volju?), pa zar da i umre u tom neznanju? Dosta je toga! Proljetni vjetar trubi u zelene trublje drveća, ptice pjevaju, kukci zuje, cvijet se naginje k cvijetu, a on se vraća k prirodi koja ga čeka raširenih ruku. Dosta je robovanja zakonima koje su izmislili ljudi da ograniče svoju slobodu; dosta je podložnosti društvenim obzirima, moralnim ogradama, smiješnim, nehumanim zakonskim ograničenjima. On se vraća slobodi i prirodi, svojoj mladosti, talasanju zrela žita, žutim kukuruznim klipovima, vinogradima, livadama i vedrom spokojstvu šuma gdje se jedino osjećao sretan i zadovoljan.

— Kako bi lijepo bilo stanovati u drveću! — govorio je on čeznutljivo. — Ležati na grani, pokriti se svojim kaputom, slušati šum vlažnog lišća i gledati beskrajno zvjezdano nebo koje se iskri nad čovjekovom i nad njegovom tamnom, strašnom dušom. Ujutro budi čovjeka pjesma ptica, pro hladna rosa, rano sunce i jutarnji vjetar. Kora drveta je hrapava, čvorasta i prijatno hladna. Jutarnja studen je svježija od hladne kupelji. Rosa po kojoj se razlijeva krvava zora, sjajnija je od dragulja. U noći pužu po čovjeku uznemirene bube koje su naslutile oluju. Mušice strepe pred mračnom, crnom noći koja postaje sve crnja i sve gušća. Zmije žalostivo pište pod trulim hrastovim deblima koja su oborili gromovi. Pada kiša, a čovjek spava na grbavoj grani i sanja da je dijete, da skače preko potoka, da gazi za bijelim lopočevim cvjetovima kroz mlake i bare u kojima šušte i šume otužno nepregledna polja suhog, žutog, jesenskog šaša, da lovi leptire u djetelini i bježi po kiši za dugom koja je daleko, draga, sjajna i nedohvatna.

Išli smo kroz vinograde sa starinskim drvenim klijetima koje su naherile trule, slamnate krovove. Od mnogih kiša nabubrilo je i okrupnjalo mirisno zrnje muškata i blijedo-

zelenog rizlinga. Sjedjeli smo u klijeti na drvenoj klupi dok je vani daždjelo, uz ogromnu, crvenu vatru, jeli suho meso i pili staro vino. Djevojke su pjevale pod brdom kad je kiša stala, tužno i otegnuto, o mutnoj vodi koja teče kroz žitna polja, o planini kroz koju duva vjetar, i o maloj djevojčici Anki koju su silovali i zaklali žandari kraj Morave kuda je pošla po vodu.

— Kako dubok životni smisao sadrži u sebi ta tužna ženska pjesma! — razmišljao je Bugin otac glasno. — Jeste li primijetili da su sve naše narodne pjesme tužne? Uvijek teku kroz polja neke mutne vode koje slute na zlo; u njima peru ljudi krvave ruke poslije zločina, ili ih brišu u košulju ubijene žrtve; uvijek neki žandari siluju i kolju djevojke ili žene koje su zatekli same u šumi ili u livadskoj zabiti kraj rijeke; krađu ljudi konje za mjesečnih noći (vranca i zelenka), žito kose i snoplje voze, gledajući u žuto orahova lišće misle na ljubav i na ženidbu, ili idu po uvelom lišću do dragina groba, ali uvijek im je pjesma tužna. Možda su to odrazi davnih, latentnih ropskih osjećaja u nama, spoznaja da za čovjeka siromaha nigdje nema pravde na svijetu. Vjekovima potlačen i obespravljen, kako narod može povjerovati u svoju slobodu i ravnopravnost! Otuda nepovjerenje prema nama i izvjesna zloba koju mi pogrešno smatramo mržnjom (ali možda je zaista mržnja, tko to zna). Narod skriva dušu od nas, zatvara se u sebe, šuti i sluša kad mu govorimo, jer zna da smo jači od njega, ali nam ne vjeruje i neće nas poslušati. Tuga narodnog melosa nije slučajna i nije prolazna. Kroz nju, kroz bogatstvo šara i oblika na narodnim vezovima, kroz jednodobnost nošnje koja se u krajnjoj konzekvenciji približuje prirodi, otkrivamo ono tamno i nepoznato što inače ne bismo nikada otkrili. Narod taj od nas intimne svoje radosti i čežnje. No možda mu činimo krivo? Možda ni on sam nije svjestan svega što se u njemu nalazi, pa se nesvjesno i instinktivno ispovijeda kroz svoju pjesmu i kroz svoje umjetničke rukotvorine; bugari o svojoj žalosnoj sudbini kroz stoljeća i tisućljeća kad je znao samo raditi za druge, trpjeti, pregarati i patiti. Nikad narod ne pjeva o čemu veselom; on pjeva o krvavim ratovima, o nasiljima, o djeci koja su ostavila majku pod starost da gladuje, o ljubljenoj djevojci koja se udala za drugoga, o tuđoj ženi i o proljetnim grobovima na kojima raste bujna

trava. Pa i onda kad su riječi naizgled vesele, ili bar ne govore o nečemu direktno tragičnom i krvavom, melodija je uvijek tužna. Zašto narod ustaje protiv zakona i vlasti? Jer osjeća da je vlast protiv njega, da ga zakoni ne štite nego da ga progone. Narod ne smatra žandare čuvarima javnog reda i državnim organima kojima je dužnost da ga čuvaju i brane od razbojnika i njegovih vlastitih izroda, nego neprijateljima i nasilnicima. Zato se žandari nikada ne pojavljuju u pjesmama kao zaštitnici i prijatelji nego uvijek kao uzurpatori koji zloupotrebljavaju silu koju im je povjerala društvena zajednica; pri tom narod zaboravlja da su oni samo sredstvo u rukama izvršne vlasti koja jedina može učiniti od njih prijatelje ili neprijatelje, drugove ili protivnike. (čitao sam negdje da su u Engleskoj žandari i vojnici najomiljeliji i najpopularniji ljudi, a kod nas?). Kako je puna i sadržajna (za čovjeka koji ima oči i uši) jedna ovakova tužna, jednolična pjesma kroz koju se djevojka jada na svoju nesretnu ljubav ili prerano uvelu mladost. To se ne može reći, to treba čuti i osjetiti. U prvom redu osjetiti.

Zašutjevši, Bugin otac upre sjajne, vlažne oči u mlačno poslijepodne koje se bližalo kraju. Jedva sam se svladao da mu ne stisnem ruku.

etmaest dana brzo je prošlo. Čekao nas je opet monotoni, gradski, uredski život koji je zaudarao po nepokretnoj, ustajaloj vodi vremena koje se ukotvilo na jednom mjestu. Iako sam se iz početka plašio toga dana kad ćemo se, iscrpivši naš jednomjesečni dopust, morati vratiti natrag, kasnije mi je to gotovo bilo drago. Što dalje, sve neprijatnije sam se osjećao u kući istoimenog bratića u kojoj su svi gospodarili samo ne on, ne zbog njega s kojim sam se zaista sprijateljio (njegova nestalna i bezvoljna narav nije se mnogo razlikovala od moje), nego zbog sestrična i njihovih brojnih udvarača i prijatelja koji su sve nametljivije počeli opsjedati i Bugu. U toj kući u kojoj smo mi bili gosti sestrične su nam na sve moguće načine pokazivale da im smetamo i da nas se žele riješiti. Možda se to odnosilo samo na mene, a ne i na Bugu, to ne znam, ali ja sam počeo sve bolnije osjećati svoju zapostavljenost, što je konačno dovelo do toga da mi je život u kući postao mrzak i nepodnošljiv.

Naročito mi je išao na živce jedan Bugin daljnji rođak koji se također zvao Doljanski. Za njega se vjerovalo da će on uzeti najmlađu sestričnu. Imao je svoju krčmu i trgovinu na kraju sela, bio je izučeni mlinar i pekar, ali se nije bavio ni jednim od ta dva zanata; išao je uvijek u prugastom, platenom kaputu, zataknuvši olovku za uho, govorio lijeno važno, glupo i namješteno žmirkajući malim, svinjskim očicama, dok mu je podrhtavala šiljasta, ptičja brada na bubuljičavom, masnom licu. Dolazio je u kuću svaki dan, odvodio sestrične i Bugu na šetnju, donosio im ilustrirane modne revije, uzorke za svilu i nove gramofonske ploče. Mnogo je oblijetao oko Buge zbog čega je došlo između njega i najmlađe sestrične do svađe i objašnjenja kome smo, ne znam zašto, opet mi bili krivi. Bio je ružan, nerazvijen, kržljav, nečist i gnusan, škiljio posprdno kad god bi se sastao sa mnom, uvijek se upletao u moj govor tvrdeći protivno od mene, kašljući i oblizujući tanke, suhe usnice. Nije mogao dugo sjedjeti na istom mjestu, nervozno se vrtio, popravljao prljavu ogrlicu na košulji koja mu je virila iz kaputa, gledajući svaki čas na sat. Nisam ga mogao fizički podnijeti, a i on je mene otvoreno mrzio. Izgledalo je kao da baš namjerno odvodi Bugu od mene, samo da mi napakosti. Vječno je bio uz nju, gledao drzovito njoj ili sestričnama u njedra, navijao gramofon (eukaliptusi su mahali ogromnim granama na kojima su sjedjeli krupni, žarkih boja, krilati, otrovni insekti, dok je nujno svirala čeznutljiva, sladunjava glazba, ali to nitko osim mene nije vidio), pomagao joj obući kaput, držao joj rukavice i šešir kad su odlazili od kuće, izmišljao lažne priče koje kolaju o meni po selu, a kojima su se sestrične i Buga srdačno smijale. Osjećao sam da sam u svakom pogledu jači i pametniji od njega, da ga mogu potući argumentima kao i šakama kad god mi se to svidi, da on ne zna ništa i ni u što se ne razumije, ali kad bi dolazilo do sukoba s njim, uvijek mi je ponestajalo riječi i uvijek sam ja izvlačio kraći kraj. On je osjećao da se ja gadim od njega, da ne mogu podnijeti njegov miris, njegove nečiste ruke i masno lice, i iskorištavao je to na taj način (da mi se osveti) da mi je uvijek nametao svoju prisutnost. Jedan pogled na njegova pohlepna, prljava usta, rastegnuta od uha do uha, mogao me je toliko izazvati da sam sasvim zaboravljao ono što sam htio reći.

Upozorio sam Bugu, kad sam ostao sam s njom, da ne volim da se on vrti oko nje, i da mi se on tako jako gadi da to ne mogu opisati, no uglavnom bez uspjeha jer se Buga nastavila i dalje družiti s njim. Što joj se na njemu sviđalo, to je zbilja teško reći. Nikada nisam vidio tako ružnog i odvratnog čovjeka kao što je bio on. Kad sam jedne noći našao pod Buginom lijevom dojkom nekoliko ujeda od zuba za koje nisam bio siguran da su moji, ohladnio sam sasvim i odlučio učiniti kraj svemu tome. Buga je sve svaljivala na moju pretjeranu, neprirodnu osjetljivost i ljubomornost, rekla mi je da ona nije moj rob i da će se družiti s kim bude htjela, bez obzira je li to meni pravo ili nije, a ja sam šutio i zamišljeno šetao sobom, kao bratić nada mnogom od čijih se teških koraka tresla kuća. Bio sam preslab i odviše sam je volio a da bih mogao povući iz te njezine izjave logične konzekvencije koje sam jedine mogao povući: da raskrstim već tada s njom; a i nisam imao dosta stvarnih razloga za to. Zbog toga sam odlučio postupiti sasvim drugačije.

Sutradan za stolom, kucajući se s bratićem i rođakom pekarom i mlinarom, svojim suparnikom i protivnikom, u sredini najživljeg razgovora kad više nisam mogao podnijeti njegovu drzovitost, skočio sam s klupe povukavši za sobom skoro cijeli stol, uhvatio ga za žutu, slamnatu kosu (baš u času kad je bratiću i meni smiješeći se tumačio kako je došlo do toga da je on isključen iz prvog razreda trgovačke akademije), prevrnuo mu glavu preko kreveta i udario ga tako jako rukom po zlatnim zubima da se odmah složio na pod. Do toga je došlo poslije dugog objašnjavanja između njega i mene o tome da li je opravdano školovanje seoske djece ili nije, te ne postiže li se njim baš obratno od onoga što se htjelo postići. On je, razumije se, bio protiv školovanja, i našao je nekoliko dokaza kojima je potkrijepio to svoje tvrđenje. Svi koji su nas slušali (sestrične, stric Filip koji se svratio k nama na čašu vina, Buga, pa i njezin otac), složili su se uglavnom s njim, osim bratića koji se, izgleda, priključio k meni samo zato da ne budem sasvim osamljen, iako se inače ni on nije slagao sa mnogom.

— Građanske škole su nepotrebne — objasnio je rođak premda je baš on svršio građansku školu, i to mu je bilo sve što je svršio — jer odgajaju poluinteligenciju od koje

nitko nema koristi. Seljaci bi trebali ostati na zemlji na kojoj su se rodili, a ne gurati se na tuđa mjesta i otimati drugima kruh. Kako bi to izgledalo da ja sada najedanput počnem orati i kopati, a nisam orao čitavog života, i ni otac ni djed mi nisu orali nego su bili obrtnici i trgovci. Razdiobu po staležima je odobrila priroda, i sva naša borba protiv nje besmislena je i jalova, jer prirodi ne može nitko narinuti svoju volju. Ja lično sam isto tako i protiv zadruugarstva. — Tu ga je stric Filip izenađeno pogledao namrštivši se, a bratić se bolje namjestio na stolici. — Svaki od nas koji se miješa u to reže granu na kojoj sjedi. Gdje nam je mozak kad učimo seljaka kako će se znati bolje boriti protiv nas? Ne govorim ja to zato što ja imam trgovinu (vi konačno meni sa svojom zadružnom trgovinom ne možete konkurirati), tu se radi o načelu. Moramo misliti na sutra, na našu djecu i njihovu djecu koja će ni kriva ni dužna morati ispaštati za našu ludost. Što će njima ostati ako mi sve dademo seljacima?

— Vratimo! — upao mu je u riječ, teško dišući i vidno uzrujan, bratić, naslutivši, za čim pekar ide. — Kakav je to cinizam? Oteli smo im sve što su imali, a ti sada sanjaš o nekoj velikodušnosti i bojiš se za naše potomke kojima će od te velikodušnosti utrnuti zubi. Lupež si ti, dragi moj, njuška te izdaje.

— Ti tjeraš vodu na svoj mlin, to je jasno. — Smiješeći se, zaokružio je pogledom po nama. — Vi to možete nazvati cinizmom (to je najlakše), ili kako vas volja, ali ja znam što govorim i što hoću. Što vrijede sve vaše teoretske pretpostavke koje ste naučili iz knjiga kad one nemaju praktične podloge? Nama je svima dobro dok seljak ništa ne zna, i bit će nam dobro samo dotle dok on zbilja ne bude ništa znao. To stoji i toga se trebamo držati, jer ćemo inače odnijeti gaće na štapu. Seljak je glup i mora biti glup, jer je to u interesu svih nas. Pa sad vi meni recite — uzrujao se on — kakvim imenom da ja okrstim čovjeka (konja, ne čovjeka!) koji, iako mu je to poznato, ruši i sebi i nama krov nad glavom jer mu ne da vrag mira? Ja sam čovjek praktičan i razborit koji vidi dalje od nosa i koji se ne zanosi lijepim riječima. Neka vam netko na lijepe riječi ili na vaše lijepo lice potpiše mjenicu, a meni će na moj dućan potpisati. Da ja otkuda dođem na vlast, ja bih to sve drugačije uredio.

Nema toga tko bi mene naveo na tanak led. — Okrene se k meni. — što tebi vrijedi tvoja gimnazija i tvoje pravo kad nemaš soli u glavi? Da je na moje, ja bih odredio da samo trgovci mogu biti ministri, pa da vidiš meda i mlijeka u državi. Za onoga tko hoće raditi. Liberalna demokracija se izživjela i izobličila. Danas je vrijeme autoritativnih režima i planske privrede. Kad kažem da sam za autarkiju, onda to nisam pročitao u knjizi ili čuo od kakvog profesora nego sam došao do uvjerenja da nas jedina ona može spasiti iz privredne krize u kojoj se nalazimo. To se ne može naučiti u gimnaziji ni u knjigama nego u jednoj drugoj, mnogo ozbiljnijoj i težoj školi koja se zove život a kroz koju sam ja prošao. Ali zašto ja to vama govorim?

— Što misliš time reći? — rasrdio sam se ja i uvrijedio. (Od prvog dana govorili smo jedan drugome »ti«, valjda zato da i na taj način pokažemo kako nismo tuđinci nego rođaci, dakle ljudi koji pomažu jedan drugoga i štite svoje zajedničke interese.)

— Hoću da rečem da bi se ljudi trebali više baviti praktičnim zanimanjima. Kod nas postoji strahovita jagma za činovničkim mjestima, koja je nesumnjivo nezdrava podrijetla. Nama manjka školovanih trgovaca, obrtnika i seljaka, a advokata, doktora, inženjera, sudaca, agronoma, veterinaru, profesora, učitelja, glumaca i junaca imamo i previše. — Promislio je malo i dodao režeći. — Kod toga ne izuzimam ni tebe.

Znao sam da bih mu sada, ako hoću da obesnažim njegove navode, morao odgovoriti nešto vrlo oštro, grubo, snažno i stvarno na što on više ne bi mogao ni zinuti, ni praviti primjedbe. Znao sam da je on u kontradikciji s onim što je malo prije rekao (a ja nisam ni općinski pisar ni pekar), da to sve što on govori nije ništa i ne znači ništa, da njemu nije ni do autarkije ni do demokracije jer ionako pravo ne zna što je to, nego do toga da me osramoti pred Bugom, pa da mu ja zato moram, ako neću da mu to zaista i uspije, konačno začepiti gubicu, svejedno na koji način, ali odlučno i definitivno, jedanput zauvijek (pri tom sam progutao gorku gvalju koja mi se skupila u ustima), a rođak je podsmješljivo gledao u mene, očito svjestan svoje premoći, bubnjajući prstima po stolu i njišući se na stolici. Mjesto svega toga rekao sam mu zajedljivo i okolišavajući

da se ja ne slažem s njim koliko se s njim uopće može ozbiljno raspravljati, da mislim da je to što on govori glupost, da je to sigurno pročitao u novinama ili u kriminalnim romanima koji su mu jedina lektira, da on nema nikakova moralnog prava buniti se protiv poluinteligencije jer je on sam najtipičniji poluinteligenat (od glave do pete, po izgledu, po nošnji, po vladanju i po riječima, sa svim negativnim oznakama poluinteligenta koje su kod njega još potencirane), te da ga ja upozoravam neka malo bolje pripazi što govori, jer sve ima svoje granice, pa i moja strpljivost. Ja nisam nikakav birtaš ni njegov kolega, a to što sam mu rođak tome nisam ja kriv; to se, iskreno govoreći, desilo protiv moje volje, i to je najlakše likvidirati. Neka on svoje savjete zadrži za sebe, ili neka ih (počeo sam vikati) pripovijeda onome kome su potrebni. Ponavljam da sve ima svoje granice. Zato ga molim da se disciplinira. (Neočekivano sam pocrvenio i zadržtao, ne znajući ni sam zašto.) Upozoravam ga još jedanput da se disciplinira, jer u protivnom slučaju više ne garantiram za sebe.

Pozelenio je od pakosti, pomakao se na mjestu i rekao gledajući ravno u mene:

— Možda su moji savjeti tebi potrebni nego ikome drugome? Baš tebi!

Buga se zabrinula i požurila k meni. Bratić se upleo pomirljivo.

— Valentine, pusti ga neka laje. Ostavi gada na miru.

Kad sam ga udario, soba se uskomešala i zagrajala, a po zidovima su se ispreplele naše hitre, nemirne sjene. Sestrične su zavrištale i strčale se oko nas, Buga je zaprepašteno gledala u mene bez riječi, a jedan je stolac pao s trijeskom i nekoliko se čaša otkotrljalo pod krevet. Rođak se vrtio na zemlji, vikao, pljuvao krv, pokušavao ustati i zapomagao, ritajući se i psujući pogrdno, dok ga nije bratić primio za ramena i izbacio kroz vrata napolje. Tamo se čulo kako mu je glava tupo udarila po betonu, kako je zajauknuo i opsovao nešto strahovito ružno i žučno, a onda je bratić zatvorio vrata i sve se stišalo. Sunce je kroz prozor osvijetlilo rumeno vino u čašama. Lastavice su cvrkutale negdje pod strehom strelovito mašući krilima u letu.

Stric Filip je uzeo svoj šešir, šutljivo, tužno se rukovao i otišao.

Sestrične su se zatvorile u svoju sobu otkuda nisu izašle sve do sutra.

Bugin otac je uzrujano šetao po sobi kašljući i brižno vrteći glavom.

Bratić i ja smo se kartali cijelu večer i cijelu noć, pili, prepirali se, psovali, vikali, pjevali i razbijali čaše uznemirivši čitavu kuću. Nikada u životu nisam toliko popio kao tu noć. Prevrtali smo tanjure po stolu, polijevali se vinom, pjevali, grlili se i ljubili, a vani je sjao zlatan mjesec na mutnu Dravu i zelenu travu, i ruže su tužno mirisale pod prozorima. Od jučerašnje oluje s tučom i prolomom oblaka ležala je u jarcima voda po kojoj je plivalo smlaćeno zeleno voće i lišće. Tamnomodro nebo, nejasno zamagljeno, daždjelo je rosom po cvijeću i lišću, kao blagim melemom na jučerašnje rane koje je zadalo to isto nebo. Bratić se razalostio na svoj život, na mjenice, na dugove, na neuredne račune u općini i u zadružnoj blagajni, i počeo je gorko plakati naslonivši glavu na stol. Snaga se skrhalo u njemu, opuštene ruke pale su mrtvo po stolu, ogromno mu je tijelo zadrhtalo i zaridalo.

— što ja imam od života? što ja imam od života? — ponavljao je monotono brišući rukavom košulje suze.

ad smo u nedjelju odlazili, ispratili su nas na kolo-

dvor samo bratić i Bugin otac. Sestrične su izašle za nama pred kuću. Stric Filip se rukovao s nama u kolima. Rođaci nam domahivahu s prozora želeći nam sretan put. Nitko nas nije pozvao da opet dođemo. Buga nije gledala u mene šuteći. Naoblačilo se i opet je naglo zapljuštala kiša s grmljavinom i munjama.

POZNA, zlatna jesen rascvala se u crvenim i žutim tonovima, liježući teška, plodna i svilena, kao trudna žena, na istanjenu, plitku listopadsku Savu koja se srebrno i magličasto prelijevala na suncu. S nevidljive, čudesne jesenske palete prosipahu se raskošne, žarke boje po već prorijeđenim krošnjama stabala i livadama na kojima je cvalo kasno, tužno cvijeće. Poslije podne šetao sam sam uz obalu i mislio kako su odnosi između mene i Buge sve hladniji, kao

da se nešto strano i tuđe zavuklo među nas. Nakon kratkog, kišovitog ljeta jesen je bila suha, poluprozima, prašna i maglena. Preko Save letjeli su ždralovi, divlje patke, guske i lastavice. Znao sam: dolazi zima poslije koje će opet doći proljeće i ljeto. Život se obnavlja u krugu koji je svake godine isti. Lastavice lete u jatima preko Sredozemnog mora svake jeseni i svakog proljeća. Bude se nove nade i želje: u proljeće kliju, u ljeto se razlistaju i rascvjetaju, u jesen ginu žalosno i tmurno. Pada po njima bijeli, sitni, studeni snijeg, a nade su male i uboge kao smrznute ptice. Bugi je pusto i dosadno u mome prisustvu. Kad je uvečer čekam pred uredom, šuteći me pozdravlja pogledom, ali se ne raduje. Šuteći se vraćamo kući. Ili se Buga prevarila (hotice ili nehotice) kad je vjerovala da me voli, ili me nikada nije ni voljela? Među nama je rasla praznina sve veća i sve strašnja. Pripadali smo dvama različitim svjetovima koje je teško bilo premostiti. U noći sam je gorko, tužno, požudno i očajno ljubio u vrat i u bijele, bludne dojke na kojima je već zarastao trag od tuđih zubi. Prepuštala mi se zatvorenih očiju, teško dišući, zgrčenih ruku; toplo je strujala pohota iz njezina gipkog, svinutog tijela. Pio sam čaj s rumom u maloj gostionici pod mostom, obrašloj vinovom lozom, koja se zatvarala pred zimom do proljeća od kojega ju je dijelilo pet-šest mjeseci. U vrtu nije bilo nikoga. Sobe su bile prazne i vjetrovite. Čaj mi je donijela mlada djevojka u žutoj svilenoj bluzi limunove boje, sigurno gostioničarova kći. Zapalio sam lulu (u posljednje vrijeme pušio sam uvijek samo lulu), popio čaj, platio djevojci koja me je pogledala plavim, tihim, sasvim bistrim očima, te pošao dalje. Zatim sam sjedio na obali pod jarkocrvenim, rodnim stablom gloga i gledao plitku, lelujavu, svilenu, ustalasalu vodenu površinu preko koje su gazile bose žene, zadignuvši suknje i košulje. Kupao sam se u rukavu koji je mreškao vjetar, pod toplim, blijedim suncem koje se nužno zamotalo u bijele, paučinaste oblake. Poslije mene kupali su se pastiri s kravama. Naložili su veliku vatru od vrbova granja na livadi s koje je odvezena posljednja otava, garavi i opaljeni od sunca, pekli krumpire, sjedili i pjevali. Vjetar je donosio od njih blagi, sjetni miris borove smole koja izgara. Miris je bio lijep i nenametljiv, kružio je s plavičastim dimom preko riđih vrbika nad kojima su se

rojile mušice. Vjetar je nosio bijele, svilene niti babljeg ljeta pod visokim, providnim nebom koje je nadmostilo smeđe, šumovite planine. Išao sam dalje i mislio kako je najbolje biti sam, ići uz tihu, jesensku rijeku, piti čaj u gostionici u kojoj nikoga nema, pušiti, mirisati duhanski dim i upaljenu smolu i slušati tužnu, otegnutu pastirsku pjesmu koju sam ostavio iza sebe. Buge već davno nema sa mnom. Stojim sam na kiši pred pustom, crnom kućom iz koje izlaze Buga i njezin otac, čekam, kisnem, šutim i pušim, a Buga me, prolazeći uz mene, gleda prezirno i otkreće se od mene. Bio sam sjeverni čovjek koji je mrzio prežarka ljeta, prebučne zvučne riječi koje nisu ništa značile, velike gestove i vesele pjesme. Volio sam ići po toploj, proljetnoj kiši, volio sam jesensko sunce kad žege nema, prvi snijeg koji pahulja u zimske večeri uz osvjetljene prozore kraj bogatih izloga. Privlačile su me sjetne pjesme, zasićene gorčinom i osjećajem prolaznosti, tihe šume kroz koje sam šetao sam, rano proljeće kad su pupali prvi pupovi i kad je zemlja obećavala da će biti majka i hraniteljica a ne maćeha. Stidio sam se siromaštva i bijede u kojoj sam živio. Tražio sam da čovjek čovjeku bude brat, a ne krvnik i vuk, izbjegavao preglasna društva, ružne aluzije na moj ili tuđi intimni život, plašio se ljudske radoznalosti i čuvao svoje brige za sebe, ne povjeravajući se nikome. Ništa južnjačko nisam imao u sebi. U erotici sam se gadio otvorenih nježnosti u prisustvu drugih ljudi, što je često znalo uvrijediti Bugu. Ja se nisam veselio braku zato što je to bila crkvom i društvom ozakonjena veza između muškarca i žene. Da se radilo samo o tome, nikada se ne bih oženio i možda bih pregorio Bugu, kao što sam već mnogo toga pregorio u životu. Puno drugih, sitnih i neznatnih, ali za mene dragocjenih radosti nalazio sam ja u tom novom odnosu između Buge i mene: ona je nosila moje ime koje je sada bilo naše ime, stanovala u stanu koji je bio njezin i moj, naš, kretala se između našeg pokušaja, po našem sagu, i spavala u našem krevetu. Tiha radost punila mi je srce kad sam stajao s njom kraj prozora i gledao u tamnu, vlažnu noć pred nama ili u njezine crne, vjerne oči u kojima su sjale zlatne iskre. Vrijeme je hitalo, sve češće zamjenjujući radost gorčinom, ali ja nisam dao da život ubije vjeru u meni. Još uvijek je Buga za mene bila dragi posjed

koji nikada nije sasvim moj, i zato je još draži i skupocjeniji; bolna, gorka tajna žene čiju dušu nikada nisam posve upoznao. Stario sam, ulazio u sebe, radovao se dubeci po svojim ranama koje nisu htjele zacijeljeti, mučio sebe sumnjama, nadama, očajem i bolom čuteći kako se život tuđi od mene i sve više me osamljuje. Bio sam mlad, a u sebi sam nosio jesen i zimu, i ledio sam se od strahovite hladnoće koja je zračila iz mene. Proganjali su me ružni sni zbog kojih sam spavao nemirno i grozničavo. Često sam se budio kad bih se u snu stresao od dodira mrtve očeve ruke koja je tražila moje grlo. Sanjao sam kako idem bos večernjim ulicama uz Bugu koja se sva crveni od stida što sam ja bos, i hoće da pobjegne od mene jer se ljudi okreću za nama i gledaju radoznalo i podsmješljivo u nas. Ja sam osjećam da je to nezgodno što sam bos, i mučim se da se sjetim gdje sam ostavio cipele, no bez uspjeha. Gomila oko mene raste i guta Bugu koja je sretna što se riješila mene. Nju vode ispod ruke njezini mnogobrojni, debeli, mršavi, crveni, žuti i razroki rođaci, miluju je masnim rukama po licu i po kosi i šapću joj vruće riječi u uho od kojih se ona još više crveni i smije. Zatim se Buga pretvara u maćehu, tuče me rukama i nogama, valja me po podu i gazi po meni, a ja sam upravo svršio treći razred osnovne škole i ljubim sav krvav i uplakan njezina gola koljena i bokove. Buga vrišti, čupa kosu sebi i meni, lupa mojom krvavom glavom po zidu, a onda se iznenada smiruje i pada razgoljena i umorna na krevet, zatvorivši oči i žarivši svoju glavu u svoje krilo.

Buga, ubit ću te, ali moraš biti moja. Ne, nikada ne bih mogao dignuti ruku na tebe, odviše te volim. Što će to biti s nama, Buga?

— Čega se bojiš, Valent? Kako su ti oči strašne! Daj mi ruku. Ti nisi zdrav, ti si bolestan, Valent. Koga se bojiš?

— Tebe. Sebe. Volim te, pa se bojim. Bilo bi bolje da te ne volim, jer nitko ne može biti sretan koga ja volim. Ja sam proklet, pa ćeš sa mnom biti prokleta i ti. A ti nisi ništa kriva, samo sam ja kriv. Ja jedini ne smijem biti sretan, a tebi ne smije nitko kratiti sreću. Ubit ću svakoga

tko se usudi dirnuti u tebe. Ne žalosti se zbog mene, ne misli na me, ne gledaj u mene, ništa ne govori. Zaspri, Buga!

Poslije takvih noći ustajem pred zoru blijed i neispavan, sjedim na prozoru na koji se toči gusto mlijeko prvog svitanja, ili razdraženo i nespokojno šecem po sobi, a Buga leži u krevetu iz koga sam malo prije ja ustao, i lice joj je u snu žalosno, trudno i malo, kao dječje. Bore joj se javljaju oko usta i pod očima i čine je starom i izivjelom. Modre žilice granaju joj se po čelu koje davno nije više vedro. Buga je tako dobra i tiha kad spava. Tužno se uozbiljila, i ruka joj je lijepa i nepomična na bijelom jastuku. Kako je moglo doći do toga da je danas Buga moja i da u isto vrijeme nije moja? Gledam u njezino čelo i htio bih toliko toga doznati o njoj, ali ne doznajem ništa nego vadim iz ormara bocu s konjakom i pijem čašu za čašom. Ujutro kad joj se ne žuri u ured, Buga sjedi pred ogledalom i čupa prve sijede niti koje joj se javljaju u kosi. Ona je samo tri mjeseca starija od mene, a ja sam još kao dijete volio žene starije od sebe, i bio sam zljubljen u svoju maćehu i u svoju najmlađu tetku. Plakao sam kao lud kad se tetka udavala i kad su je kola odvezla, a imao sam samo osam godina. Tetka mi je mahala rukom iz kola, izgrlila me i izljubila kad je odlazila, dala mi je na uspomenu jedan cvijet iz vijenca koji je imala na glavi, i bilo joj je žao što ja toliko plačem za njom, ali ona nije znala da sam je ja zbilja volio i da sam htio da se ne udaje dok ja ne odrastem. Bojao sam se ženskog društva i sramio sam se svake nježnije riječi koja bi dala naslutiti što se u meni zbiva, ali sam čeznuo za ženama i najsretniji sam bio kad me je tetka držala na rukama (imala je neobično velike, snažne grudi na koje sam se ja naslanjao laktom, gledajući je u lice i u oči), ili kad sam sjedio kraj nje za stolom i držao je za ruku u zimskom mraku kroz koji se nije ništa vidjelo. Bilo je nešto patološko i neprirodno (prelazeći u sebemučenje i sebeponiženje) u izvjesnim slučajevima u mom odnosu prema ženama starijima od mene još i danas. Volio sam da me žene tuku i muče, da me vrijeđaju i ponizuju, samo da vode računa o meni. Možda zbog toga što sam rano ostao bez matere i što sam se oca uvijek bojao i pomalo gadio, ja sam s tihom zavišću pogledao na majke svojih školskih drugova, no čuvao sam se da se ničim ne odam i skrivao

sam tu svoju sramotnu strast duboko u sebe, jer mi naravno **dopuštaše da se povjerim kome drugome.** Stvari, koje su se ticale samo mene bilo je od mene vrlo teško doznati ako su bile intimnije prirode. Lagao sam svjesno i zbunjeno u isto vrijeme, jer sam se stidio erotike i jer sam znao da je to što hoću nedopušteno i sramotno. Možda sam baš zbog toga i volio tako jako Bugu kojoj su oči uvijek bile umorne i stare. Sjedeći s nogom prebačenom preko noge i s čarapom koja joj je pala ispod koljena, u šarenoj, svilenoj kućnoj haljini, čupajući prve sijede niti kose pred zrcalom, još sanena, dremljiva i razbarušena, Buga me se nikada nije doimala kao moja žena koja pripada meni. Ona je za mene uvijek bila pomalo tuđa, nepoznata, daleka i nepriступačna. Volio sam je i bojao sam se da je volim, jer nisam znao što će ona na to reći i što će na to (što je još važnije) reći ljudi. U meni je živio podsvjesni strah da ću je izgubiti ako ne budem vrlo budno pazio na nju, da će ona jednoga dana jednostavno odletjeti od mene, kao ptica iz krletke, i da ću ja opet ostati sam sa svojom bijedom i užasom. Kao da je to sve samo lijep ali i pun zebnje i strahovanja san koji će se jednoga dana svršiti (jer svi se sni jednoga dana moraju svršiti), i ja ću se opet naći na ulici sam, u starom odijelu i starim cipelama u koje ulazi hladna voda. Možda to nije dopušteno da ja ljubim Bugu u usta i u grlo i ležim kraj nje u krevetu? Tko zna neću li jednoga dana morati odgovarati bogu, njoj ili kome trećemu za to, možda i pred sudom? Otkuda meni pravo da imam svoju ženu? Kako ja dolazim do toga da hoću biti sretan? Zar ja mislim da nema i drugih ljudi koji bi htjeli biti sretni, i da moja sreća ugrožava njihovu sreću, jer svi ne možemo biti sretni? Ali kome sam ja što kriv? Kome sam ja što kriv?

Crveneći usta pred ogledalom, Buga mrko gleda u bocu konjaka u mojim rukama, a onda popravlja kosu pod šeširrom i pušta da joj rukavice padnu na pod. Naš je stan pun neukusnih, sladunjavih pejzaža po zidovima u teškim, bakrenim ramama. Ja se obično budim vrlo rano, brijem se skoro svako jutro, nikada ništa ne doručkujem, ali uvijek puno pijem, i onda mi je uvijek dobro kad pijem i kad se napijem. I to je jedan poseban problem u mom životu: hrana. Jeo sam samo zato jer sam znao da moram jesti, da ne mogu živjeti bez jela, a pio sam zato jer sam volio

piti i jer sam bio tužan kad nisam pio. Poslije četvrte, pete čaše kopnjelo je nezadovoljstvo u meni, postao sam lakši, gipkiji, bestjelesniji i vedriji. Oko tri četvrtina na osam odlazili smo svako na svoju stranu, Buga u svoj ured, a ja u svoj, da se često po cijeli dan više ne vidimo. Bugu je smetalo šuštanje novina u mojim rukama, moja tvrda brada i moja boca s konjakom u ormaru. Smetala ju je moja lula, način kako sam ja izgovarao njezino ime, moja navika da šećem po sobi u pidžami i da nerado uzimam košulju s tvrdom ogrlicom. S vremenom ju je počelo smetati sve što god sam ja učinio. Dolazilo je do žučnih, jetkih, zajedljivih, otrovnih svađa među nama, poslije kojih bismo se doduše uvijek mirili, ali koje su ipak svaki put ostavile tragove iza sebe: mutan, gorak talog koji je sjedao na nas, kao otrovni, zagušljivi, užareni pepeo. Bilo je dana kad smo izbjegavali jedno drugo, kad sam joj se bojao pogledati u oči i ona meni, i kad smo se mrzili i željeli jedno drugome samo zlo. Najčešće je do sukoba među nama dolazilo zbog Bugina prečestog druženja s magistrinom Hamanom, koji se tako rekavši nije rastajao od nas. Dolazio je skoro svaki dan k nama u kuću, odnosio naše knjige ili donosio nama svoje, pratio Bugu u šetnju kad ja nisam mogao, davao nam besplatne koncertne ulaznice do kojih je na neki tajanstveni način uvijek dolazio, igrao šah s Bugom ili sa mnom, pio naše vino ili smo mi pili njegovo, te nam se i protiv moje volje nametnuo za prijatelja koji nam je bio uvijek za petama i od koga nismo mogli ni odahnuti na miru. Mrzeći ga i osjećajući da i on mene mrzi, možda još više nego ja njega, ja sam nerijetko, kad više ne bih mogao izdržati, kušao skloniti Bugu da raskrstimo (i da ona raskrsti) s njim, ali uvijek bez uspjeha. Buga se brzo ražalostila, uvrijedila, rasrdila i planula mašući rukama:

— Haman je moj prijatelj. Što se to tebe tiče ako on mene prati iz ureda kući?

— Haman je običan lupež, kome ću ja zavrnuti vratom, kad ga još jedanput nađem kod tebe. — Znao sam se tako uzrujati da su mi drhtale ruke, i Buga se onda uvijek uozbiljila, ali popustila nije nikada. Vrteći se po sobi i ne gledajući kuda stajem, razbio sam skupocjeni luster iz modrog i crvenog češkog stakla, Bugin vjenčani dar.

— Ti si me zavadio s ocem i s čitavom rodbinom. Zbog tebe sam morala bježati iz svoje rođene kuće kao sluškinja. Tko si ti meni da bih se trebala žrtvovati za tebe? — Buga više jer sam ja prvi počeo vikati. Zatim uzmiče ispred mene, gleda me uplašeno u oči i veli. — Valent, ne ljuti se, nemoj biti dijete. Sto sam ti učinila? A što ti je Haman kriv? Zašto ne misliš što govoriš? Ima li smisla to što radiš? Kako možeš sumnjati u mene? Kako smiješ?

Pod nama stanovao je također jedan mladi bračni par. On je bio arhitekt, a ona je šetala svaki dan pred kućom s dječjim kolicima u kojima je vozila plavokosog, veselog, jednogodišnjeg sina. Poslije ručka znali su sjedjeti sve troje na balkonu (dječačić je spavao u kolicima) i razgovarati o sinovoj budućnosti.

— Htjela bih da bude profesor — govorila je mlada mati guleći sočnu, crvenu naranču. — Za mene je to najljepše zanimanje na svijetu. Ne zato što sam ja htjela biti profesorica nego jer zbilja tako mislim.

— Neka bude liječnik — protivio se otac. — Ja bih svakako htio da bude doktor, jer je to jedino zanimanje kome ne može nikada pasti cijena. I kad bude najzdravije i naj-sretnije (a hoće li to ikada biti?), čovječanstvo neće moći biti bez liječnika. Uostalom, to ćemo još vidjeti.

Našao sam Bugu, skrivenu za zastorima, kako pobožno hvata svaku riječ koja je izgovorena na balkonu, a oči joj se cackle od suza. Tada nestaje mržnje među nama, suprotnosti se ukidaju i mi sjedimo kao nekada zajedno na jednoj stolici (ona na mojim koljenima), njišemo se kao djeca, smijemo se i tješimo jedno drugo.

— Valent, htjela bih imati dijete — kaže Buga iznenađena i gleda u mene odlučnim, upornim, vlažnim, dobrim očima. — Zaista bih htjela imati dijete.

— Ja nemam ništa protiv toga, Buga. To je samo tvoja stvar.

— Samo moja, Valent?

— Ja pristajem na sve što ti hoćeš. Ja sam već davno bio za to, ali ti nisi htjela. A ako sada ti hoćeš, nitko sretniji od mene. Ti znaš da ću ja na sve pristati što mi ti predložiš.

— Onda ću ti biti jako dobra kad ne budemo više sami. Bit ću ti tako dobra kao što ti nitko na svijetu nije bio dobar. Odmah ću ostaviti službu, Valent.

— I ja ću tebi biti dobar, Buga. Tko tebe tako voli kao ja?

— A od čega ćemo mi onda živjeti, Valent, ako ja ostavim službu? Nisi mislio na to. Tvoja plaća nam nije dosta.

— Uzet ćemo manji stan. Nećemo toliko trošiti koliko sada trošimo. Nećemo nikuda ići od kuće. Ja ću prestati piti i pušiti. Jest ćemo kod kuće, a ne u menzi. Ti ćeš morati sama kuhati. Puno će se toga morati promijeniti. — Mašta je grozničavo radila. — Na stanu ćemo najviše zaštedjeti. Morat ćemo se malo stisnuti, nećemo imati dvije sobe kao sada, ali kad ne budemo imali više, bit će nam dosta i jedna. Glavno je da imamo kupaonicu i možda balkon. Ako ne bude išlo drugačije, bit ćemo i bez toga.

— Ali kuda ćemo s pokušajom, Valent? Kako ti ništa ne misliš. — Buga se očajno uhvati za glavu. — Njega ne možemo strpati u jednu sobu, pa da se baš na glavu postavimo. Zar da ga prodamo?

— Već ćemo nešto smisliti i za njega. Doonda još ima vremena. — Nisam se dao slomiti. — Možda mi uspije naći još kakovu drugu zaradu, pa nećemo morati nikuda seliti. U najgorem slučaju ćemo ga prodati, pa će opet biti sve dobro. O, mi znamo živjeti i s malim, je li, Buga, da znamo?

— Znamo, Valent, tako sam sretna! Ali nam je ipak šteta pokušaja. Što bi rekao tata na to da čuje? Siromah, više se njemu veselio on nego ja. Gdje bismo onda primali goste kad bismo imali samo jednu sobu?

— Kako si ti veliko dijete, Buga! A što će nam gosti kad je nama najljepše dok smo sami. Gosti bi nam samo pokvarili sreću i otrovali našu idilu. Mi ćemo živjeti sasvim, sasvim sami, nikuda nećemo ići, nikoga nećemo tražiti, nikoga primati, povući ćemo se od svijeta koji nam ionako ne želi ništa dobro, ti ćeš biti moja (moj svijet), a ja tvoj. Tako ćemo zatvoriti vrata na našoj jednoj sobi da nitko neće moći zaviriti unutra (u našu dušu). Vjetar će uzalud tapati oko ključanice, jer ćemo mi zavrnuti ključ u bravi i ugaziti svjetlo. Pristaješ li, Buga? Gosti će se najprije uvrijediti, rasrdit će se na nas, neće nas više htjeti poznati na ulici, a zatim će zaboraviti na nas i ostaviti nas na miru. A mi samo to i hoćemo.

— Istina, Valent, ja sam sasvim zaboravila na to. Što će nam gosti kad ćemo imati dijete? Imam tebe, najboljeg i naj-

milijeg gosta, koji je samo moj. Kako si ti dobar i zlatan, Valent! Nikada nisam ni slutila da bih mogla biti tako sretna u životu. Valent, poljubi me. Metni mi ruku na čelo. Daj mi čašu vode. Magli mi se pred očima. Dobri moj, zagrlj me! Valent, kako je tu mrak. Pazi da mi haljinu ne podereš. Skini kravatu, smeta mi. Valent, nemoj gristi, boli! Ti si moj mali, moj maaali! Moj zločesti sin koji ne da mira svojoj mami. Kakav je to sin koji nosi mamu u mrak? Ruke su ti tako vrole. Makni glavu, Valent, grebe me brada (opet se nisi obrijao). Ne smiješ više toliko pušiti, zaudara ti iz usta. Kako ćemo mi tada biti sretni, Valent!

No sutra je Buga već zaboravila na to, i sve je opet bilo kao i prije. Točnije od svake budilice, ja sam već u četiri-pet sati na nogama. Dok Buga spava, ja pijem konjak i šećem, čitam jučerašnje novine i svaki čas palim iznova lulu.

— Valent, ne mogu spavati od tvojih novina. Zašto ja moram trpjeti zbog tvoje histerije? Ako ti ne možeš spavati, pusti mene da ja spavam, ja sam umorna. Jesi li ti čovjek, Valent? To nije više život, to je mučilište. Tko bi mogao s tobom izdržati? — Buga se okreće na drugu stranu, pokriva se preko glave, zadržava ljutinu i ruke joj dršću od uzbuđenja u koje je dovodi šuštanje novina u mojim rukama, moji koraci i dim iz moje lule, ukratko ja.

— Htio bih govoriti s tobom, Buga.

— Zar sada, Valent, tako ti boga?

— Već je svanulo, Buga. Osam sati spavaš, zar ti to nije dosta?

— Nije dosta, nije dosta, nije dosta! — viče ona ogorčeno i guši se u suzama. — Zar ti ne osjećaš kako ti mene mučiš?

— Haman te je jučer tražio, Buga.

— Što se to tebe tiče ako je on mene tražio?

— Ti nisi bila jučer u uredu, Buga, ti si bila s Hamanom?

Buga ne odgovara ništa, a ja točim konjak u čašu i nastavljam čitati jučerašnje novine. U šturom jutarnjem osvjetljenju sive se korice mojih knjiga, jedinoga što sam imao, u ormaru koji nije moj već Bugin. Tužno prilazim k njima, i žao mi je što ne mogu, kao nekada, biti sam s njima; milujem

im dobre, zamišljene hrptove koji su mi toliko puta bili u rukama. Sve sam te knjige pokupovao još kao siromah (a zar sam ja ikada bio veći siromah nego sada?), otkidajući sebi od usta, a sad ih raznose Bugini blazirani prijatelji i prijateljice, a ja stojim nemoćan i nujan pred olujom koja raste u meni, i pred kišom porugljivih, neprijateljskih pogleda koja daždi sa svih strana po meni. Knjige su moji jedini drugovi i prijatelji. U njihovu umnu, dragu tišinu tone mi trudna glava, a mrak je među stranicama modar i žut, i tiho šušte listovi među mojim prstima kao da me tješe. S knjigama govorim šutljivim, njemuštim jezikom čitave sate dok Buga spava ili kad sam kod kuće, a one mi se tuže kako maćehinski postupaju s njima i kako je dobro bilo dok su one bile same sa mnom premda tada ništa nismo imali: ni ormara iz kavkaske orahovine na koje se ne smijemo nasloniti, ni stolica presvučenih crvenim baršunom koje tako neprijatno svjetlucaju u sivom jesenskom sumraku kad su sobe prazne kao grobovi i kad ulicama plaču plinske svjetiljke, ni brokatnih zavjesa s teškom naslagom prašine, ni Buge koja nije naša nego bogzna čija, i koja spava dok mi patimo i krvarimo od unutrašnjih rana i bolova, nevidljivih tuđem, površnom oku.

— Ja ne dopuštam da se ti sastaješ s Hamanom, upozoravam te ponovno, Buga. Ja ću Hamana ubiti prije ili kasnije, molim te da računaš s tim. Ja to više ne mogu podnijeti. Ne mogu.

— Što ti ne možeš podnijeti? — pita Buga iz kreveta neizrecivo prezirno i sablažnjivo. — Molim te, šuti. Šuti, pametnije je da šutiš. Kao da ja ne znam s kim imam posla.

Metnem novine na prozor kraj sebe, pustim jednu poznu muhu da izleti u tiho, plavo listopadsko jutro pred kućama koje su već uznemirili koraci ranih prolaznika, ispijem čašu i zapalim lulu, a onda mislim na to kako ovo između Buge i mene nije brak nego pakao. Ja sam nekada bio dijete i živio u malom gradiću na granici Bosne, kraj kojega teče teška, plodna i sivoplava Sava. Nad gradićem raste ogromna, žuta jesenska planina s koje dopiru u gradić slatki, truli mirisi mrtvih ptica, uvela lišća, gnjilih gljiva, mahovine, bukvice, žira, insekata i tajanstveni šumovi riđih stabala u kojima noćiva hladan vjetar. U takvu jednu crvenu, bogatu jesen pokapali smo moju majku, i ja sam gorko plakao nad njezi-

nim lijesom kad smo ga spustili u grob (i jedan uveli, žuti list s njim). Za planinom je živjela Bosna, ogromna, nepoznata, neistražena, tamna, legendama, levantinska, gladna i nujna, s bogumilskim grobovima uz kamenite brdske putove, s ostacima vjekovnih krvoprolića, ratova, pogroma, robovanja i kaznenih pohoda, sa hladnim, ocjelnim nebom pod kojim su hitale turske horde, sa zapjenjenim brzicama i bistrim, hladnim, planinskim rijekama nad kojima su stravično kričale vrane i gavranovi. Prethistorijska i historijska, butmirska, bobovačka i jajačka Bosna harema, janjičara, križara i hajduka lijegala je teža od olova na moje djetinjstvo: noću su mu raskidali san krikovi obezglavljenih patarenskih heretika koji ležahu svuda uz ceste, gušili su ga dimovi zgarišta i jauci ranjenika koji vuku svoje rasporene utrobe za sobom. Mljeli su ljudi pljesnivo kukuruzno zmje, lišće kopriva i koru drveća, a strane su invazije davile Bosnu, i ljudi su bježali u šumske zbjegove, i vuk im je bio miliji i bolji brat od čovjeka. Mračna vizija jedne zemlje u kojoj su se ukrštavale rase, plemena, religije i narodi u potmulom šumu minulih godina. Jauk kršćanske djevojke u zimskoj zabiti konaka; krvava ljudska stopa pred kućom na kojoj čuči užasnut i hladan mrak; jedak zvjerinji vonj u obrijanoj janjičarskoj lubanji koja se nagine nad toplo dječje lice; gladan vučji urlik u divljini starih, vječnih šuma; topot daleka kasa koji miriše po zgarištu i dimu; stoljeća u znaku polumjeseca i konjskog repa nad čovjekom koji je u sivom jesenskom sumraku sreo na raskršću đavola i nazvao mu boga; gradovi u dolinama s krovovima i džamijama, vječna voda, bosni ljudi, nevidljiva ženska lica za rešetkastim oknima i vjetar u krošnjama drveća. Mrtva je bila Bosna u meni, ali to je bio dragi mrtvac koji je dolazio svaku večer da mi prikrati vrijeme, da me sjeti onoga što je bilo i što se više nikada neće vratiti. Kad pada kiša i kad je napolju čupavi, bakreni mrak (ulični fenjeri štite uši i oči od zime mokrim, zelenim, staklenim šeširima), dolaze mi uvijek mrtvaci i razgovaraju sa mnom. Drage žene koje sam nekada volio, uvijek tuđe, sjede sa mnom u mraku i kažu mi kako je tamo gdje su one sada strahovito tamno, vlažno, prazno i hladno. One su tako jako ozeble, i sasvim su prokisle, kosti ih zebu od vlage, i suze im se lede u očima. Došle su k meni jer ja uvijek mislim na njih i jer se u grobu više ne može izdržati. Uvijek sam

volio tuđe žene, i zato sada svi vole moju ženu. Ne znam zašto, ali sve češće mislim kako maćehe sasvim sigurno više nema u životu. Hodam praznom cestom između samih grobova iz kojih se za mnom pružaju gole, sablasne ruke kostura koje sam nekada u životu volio. Trese me zimnica i pijem rakiju i konjak da odagnam mračne misli kojih se plašim, a na ulici promuklo trube automobili i čuje se kako se netko penje uz stube i zvoni na našim vratima.

— Ja sam, Valent! — kaže Buga i skida mokru kišnu kabanicu, mokr šal i mokre rukavice. — Nisi se nadao da ću tako kasno doći?

— Gdje si bila dosada?

— S Hamanom sam bila. Zar ti je to tako jako krivo?

U predsoblju je vlažno i zaparno. Tjeskobno gledaju na nas sa zidnog kalendara novinski kolporteri razdrljenih grudi. Skidam Bugi cipele i osjećam njezine male, hladne, pokisle noge u svojim rukama, kao dvije još žive, sklizave, ljuskave ribe. I sama Buga mi postaje strahovito daleka, strana i nepristupačna. Zaronila je u hladnu vodu, mahnula perajama i otplivala. Sad stojim kraj obale, vjetar mi je odnio šešir i raskuštrao kosu, voda je preda mnom crna, mutna i duboka, a Buga se srebrni negdje duboko na dnu i ne kani se više vratiti k meni.

— Ništa, Buga — kažem ja i smijem se. — Zašto bi mi bilo krivo?

SVU noć sam pio s magistrom Hamanom u jednom noćnom vinskom podrumu, obišavši prije toga s njim skoro sve gradske krčme, miješajući bijelo i crno vino, rakiju, rum i konjak, rušeći boce, čaše, tanjure i stolice i zaklinjući mu se na vječno prijateljstvo i vjernost, a on meni. Debele, polunage žene, nabijeljene i narumenjene, s ogromnim trbusima, stražnjicama i grudima, sjedjele su nam na koljenima i grlile nas, ili su, otpjevavši hrapavim, šupljim glasovima nekoliko tužnih, ružnih pjesama, išle s tanjurima od stola do stola i primale sitan novac, cigarete, čaše vina ili likera, pogrde i psovke. Bili smo pijani i žalosni od besnene, protekle noći, povraćali u nužniku i opet pili, miješali konjak i rakiju sa sodom, gonili debele konobarice i pjevačice od sebe, tvrdeći

im da ne pijemo zbog njih ni zbog njihove pjesme nego zbog sebe, lijevali u sebe kuhano i sirovo vino, potišteni, klonuli, zbog nečega ogorčeni na sebe i tromi, čekajući da noć prođe i da nas jutro riješi obaveze da dalje pijemo, sumorni i šutljivi, jer smo već rekli sve što smo imali reci jedan drugome. Podrum je bio pun gustog, smeđeg, otrovnog duhanskog dima koji smo mogli sjeći nožem, toliko ga je bilo. Na prozoru ležaše teška noć, mrtve, prazne ulice, samotni stražarski koraci i vjetar koji je nosio suho lišće i stare novinske papire. Haman je štucao i mucao, izgubio je negdje naočare i sad se kretao između stolova i ljudi kao slijepac, s ogromnim, izbuljenim očima koje su se smiješno okretale u šupljinama, neprestano suzeći, s plosnatim, širokim nosom i sasvim bijelim, porculanskim zubima koji su stakleno zvonili sudarajući se. Izgledao je kao veliki, slijepi kukac koga je oslijepilo jako električno svjetlo. Kad je zbog vrućine skinuo kaput, pokazao je tanke, kržljave ruke dvanaestogodišnjeg djeteta u šarenoj batistenoj košulji. Konobarice su ga zibale u krilu, gladile mu lice i kosu, ljubile ga u usta, nosile ga na rukama od stola do stola i metale njegovu glavu na svoje velike grudi jer je zbilja izgledao kao dijete. Žuta, krvava slina curila mu je na usta, izuo je jednu cipelu i bacio je za starim, debelim konobarom koji ga je zamolio da bude malo tiši i da ima obzira prema ostalim gostima koji su jedan za drugim odlazili, plesao na stolu u svilenim ženskim čarapama, a ja sam mu davao takt čašama i bocama, htio da glazba svira samo nama, dok ga nismo uvjerali da je to nemoguće, bratio se sa svima, poklonio konobaricama sve što je vrijedno imao kod sebe, psovao, pio, plesao, pjevao i vikao cijelu noć. Raznježivši se, priznao mi je da je bio dvije godine bogoslov, da je nezakoniti vlastelinski sin, ali da ga je otac kasnije posinio, da dobiva mjesečno deset hiljada dinara od očeve rodbine i da ne zna što će s novcima. Zato toliko putuje, pije, troši i prosipa uvjetar, zato ne radi ništa, zato kivotvori potpise na mjenicama koje opet pokorno isplaćuje očeva rodbina. Nije mu do života, nije mu do slave, u duši je zao i sebičan, ali zar je to čudno u njegovu položaju? Bih li ja bio bolji na njegovu mjestu? U košulji se vidjelo da je malo grbav i da mu je jedna strana prsnog koša nešto slabija od druge. To je, dok je bio dijete, oborio ormar s posuđem na sebe, hoteci doseći tanjur s trešnjama, a kako nije bilo

nikoga drugoga osim njega kod kuće, ječao je pod njim skoro dva sata i na kraju se onesvijestio od bolova, straha i unutrašnjeg krvarenja. Kasnije je imao dva puta upalu pluća, španjolsku groznicu, tifus i crveni vjetar, a sada ima žučne kamence i morat će sigurno za mjesec-dva dana ići na operaciju. Mati mu je bila lijepa i lukava seoska djevojka koja je brzo dotjerala do vlastelinske ljubavnice, do stana u gradu, svoje kočije i sluškinje, pa i do muža, špana, a poslije upravitelja, koji joj je gledao kroz prste i nije se miješao u njezine poslove, ali je tražio od nje da mu polaže račun o »zaradenom« novcu i da u kući bude red i mir. Odlazila je u određene sate staroj, ćelavoj, bogatoj gospodi koja su joj kupovala skupu zlatninu i srebminu, ili joj plaćala za usluge u gotovu, što je španu bilo najmilije, a kuću ostavljala na sinu i na sluškinji, jer se špan malo zadržavao doma i radije obilazio nadničare i napoličare, ili sjedio u podrumu kraj starog vina i pogađao se s talijanskim trgovcima i mešetarima za žito i za goveda. To je bilo djetinjstvo maloga Hamana koji je zarana postao orfanotrofijski šticećenik i otišao od kuće gdje ga nitko nije trpio i gdje je svima smetao: materi, jer je morala sakrivati pred njim svoj dvostruki život koji međutim nije mogla sakriti; španu koji ga je mrzio jer je znao tko mu je otac, a sam nije imao djece iako mu je to bila najvruća želja; sluškinjama koje su pošle materinim tragom i primale u kuću žandare i vlastelinske kočijaše, ne skrivajući to pred njim. Mati mu je poslije ubijena pod nerazjašnjenim okolnostima, špan je odležao godinu dana u zatvoru, ali mu se nije moglo ništa dokazati. Zatim se propio, prokartao, oslabio živčano i umro u ludnici. Novac i dragocjenosti, zajedno s kućom, progutali su sudbeni troškovi, a Haman je u dvadeset prvoj godini ostavio bogosloviju, živio neko vrijeme od krađe i milostinje, krijumčareći saharin i kokain i ucjenjujući oca i »zakonitu« braću, nespretno se upleo u neki teroristički proces s bombom u zgradi političkog redarstva zbog čega je skoro otišao na robiju, ali nije oskudijevao ni gladovao nikada. Imao je dvadeset godina kad se sentimentalno zaljubio u jednu malu djevojčicu iz osnovne škole, deset godina mlađu od sebe, koja je imala crne, bogate pletenice i sasvim žute oči, kao limun. Zbog nje je zapravo pobjegao s bogoslovije, pratio ju je uvijek izdaleka do škole i iz škole kući kao ja Bugu (zato mu i jesam tako drag), ku-

povao joj južno voće, bombone i skupocjene igračke i slao po njezinim školskim drugaricama. Što je najzanimljivije, mala je sve to znala i ponosila se tim. Slala mu prstima poljupce i obećala mu kad je jedanput razgovarala s njim da će uteći od kuće k njemu i da će mu biti žena jer je on samo njezin i jer ga ona tako jako voli da ne može živjeti bez njega. Kasnije ga je njezin otac javno ispljuskao na ulici, izbio mu dva zuba i zaprijetio mu da će ga ubiti na mjestu kao psa ako mu ne ostavi dijete na miru. On je zatim otišao u Francusku i Belgiju gdje je neko vrijeme bio burzovni senzal i stenograf u našem konzulatu, dok ga otac konačno (pred svoju smrt) nije adoptirao. Gdje je sada ta mala i kako sada izgleda (on ju je samo dvaput pogladio po kosi i jedanput joj je dugo držao glavu među svojim dlanovima, gledajući joj u oči, ali volio ju je tako kao što nikoga nije volio u životu), to on ne zna, iako bi dao ruku u vatru da je može sresti i porazgovoriti se još jedanput s njom. Ali ako on meni dosađuje svojim pripovijedanjem, neka mu samo rečem, pa će odmah prestati. On nije čovjek koji se voli nametati drugome; i sam najviše mrzi takve ljude.

— Ništa, Haman, samo ti dalje govori. Ti znaš tako lijepo pripovijedati da čovjeku nikada ne može biti dosadno s tobom.

— Dobro! Fanika! — zazvao je piskutavim glasom mladu, debelu konobaricu. — Molim dvije crne kave. — Obrisao je ubrusom vlažno, nečisto lice, prljava usta, vrat i košulju, zavmuo rukave i dodao. — Malo me je prošlo pijanstvo, ali se svejedno čovjek ne smije previše pouzdati u sebe. Da uzmemo još po čašu konjaka?

— Možemo, Haman. Ne bi li bilo bolje da odmah uzmemo dvije?

Široko se nasmijao, zagrlivši me i poljubivši me pijano u usta:

— Ti si pravi čovjek, Valentine. Ti si moj jedini prijatelj. Tako mi boga da te volim kao samoga sebe. Ali tko mene voli, Valentine moj?

Alkohol ga je deprimirao, rastužio, oneraspoložio i umorio. Pred zoru se podrum opet napunio, glazba zatrešta jače, žene izazovnije zanjahaše bokovima i grudima. Blagajna se punila srebrnim i papirnatim novcem, sviračice i svirači se podnapiti te svirahu i pjevahu mahnjito klanjajući se dola-

znicima i odlaznicima, u zraku ležase siv, mrtvački zapah truljenja i pozne noći. S teškim velom prašine i mraka koji je ležao na njima sve su stvari izgubile svoje poznate, svaki-
dašnje oblike koji su im već dosadili. Promijenivši se, one su postale agresivnije i zlobnije. Voljele su se rugati ljudima, pušiti njihove cigarete, zavlačiti se ženama među znojne dojke, stajati na glavi i prolijevati čaše na stolu. Stolice su se rušile same od sebe, samo da i ljudi koji sjede na njima padnu s njima. Tanjuri i čaše se izvrtahu, samo da poliju masnom juhom ili gustim, crvenim vinom svilene ženske haljine i crne muške kapute. Stvari su se osvećivale ljudima za doživotnu pokornost i poštovanje koje im morahu u normalnim prilikama iskazivati, a ta je njihova osveta često bila zla i strašna.

Pijani talas zahvatio nas je opet. Haraan je naslonio glavu na ruke i zamolio:

— Valentine, molim te čašu vode. Daj mi moj kaput, zima mi je. Meni nije dobro.

Sjedio sam, pio, pušio, pjevao, slušao Hamana, povraćao i kleo zajedno s njim, zgražao se nad njim i nad sobom, gadio se sebe i njega, jela i pića pred nama na stolu, tanjura iz kojih su već stotine i tisuće jele, noževa, vilica i kašika, izglođanih od vremena, mnogog struganja po porculanu i mnogih zuba. Svaka je žlica imala dušu koju mi ljudi nismo mogli vidjeti, žalosnu dušu, koja je vrištala od nepravde i uvrede. Tanjuri s tragovima mnogih hladnih i toplih, slatkih i kiselih, stanih i paprenih jela i mnogih gladnih ruku, otimali su se našim prstima, ježili se gadljivo na dodir naše kože ili oštrog noža, cviljeli kad bismo jače udarili njima po stolu ili kad su ih konobarice nemarno zgrtale na hrpu i slagale jedan u drugi. Čaše su išle od usta do usta, oprane samo djelomično, zvečale su tužno i intimno kad bi se nakon nekoliko mjeseci ropskog, pasjeg života i služenja drugima našle opet u poznatim ustima s kojima su se rastale pred više od četvrt godine. Razumio sam nijemu pobunu predmeta i odobravao je, u dimu i pepeljastom predzoru raspravljajući s Hamanom o ljubavi i o svrsi života. Dobro sam poznao onaj ružni, neizrecivo ponižavajući i gorki osjećaj izgubljenosti u sebi, kad čovjek osjeća da mu i vlastito njegovo tijelo smeta, da mu ruke samo dosađuju, te da je oči najpametnije zatvoriti, jer će nam inače same otkazati posluš-

nost; poslije jako mnogo jela i pića strašan osjećaj malodušnosti i vlastite nečistoće u čovjeku koja liježe na dušu kao težak, otrovan talog. Nešto je bilo izgubljeno u meni, popljuvano, ukradeno, oteto, prokleta. Nešto za čije sam postojanje doznao istom onda kad sam ga izgubio. Sivo, ružno, potišteno, sumračno, hladno jutro poslije propijene noći, kad se čovjek grči u krevetu od zebnje i stida, ograđujući se od nemilosrdnog dana i od obračuna sa stvarnošću, kome ne može izbjeći, neodgovornim snom na koji se sili, a srce lupa negdje duboko dolje u trbuhu kuda se sakrilo od savjesti, čuju ga dva gluha uha i dva slijepa oka koje bridi svijetla danja jeza. Samo da što dulje potraje san i što brže prođe dan. Samo ne otvoriti oči pred kojima zjapi strašna java. Gadljivost nad svojim ljigavim, mamurnim pokretima i udovima koji nalikuju na žablje krakove. Zatvaram oči, otvaram i opet zatvaram, alkoholom sebe varam, dok s Hamanom sjedim, pijem, pjevam i razgovaram. Riječi, ljepljive i trome, vise, kao mrtve ptice, u otrovnom, dimljivom zraku koji para zaglušna buka bubnja i kreštava ženska pjesma. Haman se naginje k meni i gleda me zlobno u oči.

— Što će ti Buga reći kad dođeš kući? Hoćeš li joj kazati da si bio sa mnom?

Zašto se Haman baš sada sjetio Buge? Tjeskobno mi zašumi u ušima, pocrvenio sam i uozbiljio se.

— Slušaj, Haman! — Privukao sam ga k sebi i rekao mu tiho u uho. — Molim te da ostaviš Bugu na miru. Ako smo mi prijatelji, Buga je ipak moja žena a ne tvoja. Ne bih se htio posvaditi s tobom, ali još manje je hoću dijeliti s tobom. Uхватim li te još jedanput s njom, ubit ću te, što da tajim. Ja sam u tom pogledu prilično konzervativan, ako hoćeš tako. Moj otac nije bio vlastelin ni špan, nemoj se uvrijediti. A sada nećemo više govoriti o njoj, jesi li čuo, Haman? Ja neću. Držim da smo se razumjeli.

No nije bilo tako lako uplašiti Hamana. Istrgao se mom stisku, zakriještao tanko i visoko kad sam ga ponovno povukao k sebi, a onda je počeo uzrujano vikati i udarati šakama po stolu:

— Pusti me, ja nisam tvoj sluga. Meni ne može nitko ništa zabranjivati. Ja sam čovjek slobodan koji radi što hoće. Ako me ne pustiš, zvat ću policiju. Konobar, zabranite ovom gospodinu da me terorizira. Gospodine, molim vas da se uda-

Ljite od mog stola. To je moja čaša. Kojim pravom vi pijete iz moje čaše? Gospodine, mogli biste to skupo platiti! Ja imam kod sebe revolver.

— Haman, ti si lud. — Pustio sam ga i ustao. U podrumu nastade uzbuna, štrcaše se konobarice u bluzama od crne svile i konobari u crnim frakovima, gosti poustajaše sa svojih mjesta i zagledaše se zbunjeno u nas. Ali Haman se, čim sam ga pustio, primirio, čak se nasmijao i počeo ispričavati što je nepotrebno uplašio poštovane gospođe i gospodu koje moli za oprostjenje, sjeo i povukao i mene da sjednem, iznenada se jako razveselivši. Srdžba ga je prošla isto tako naglo kao što je i došla, a ja nisam znao što da učinim od zabune i osjećaja vlastite smiješnosti pred uzrujanim, začuđenim ljudima koji su nas iznenađeno gledali.

— Ti nisi normalan, Haman — rekao sam mu samo da nešto rečem, malo strepeći od toga da on to ne bi i opet krivo shvatio i počeo iznova. No on je bio veseo kao dijete, naručio je novu bocu kuhana vina, častio likerom i konjakom svu žensku poslugu u podrumu, išao od stola do stola i ispričavao se svima praveći duhovite primjedbe na svoj i moj račun kojima se svi glasno smijahu, pomiješao se među svirače, sjeo na glasovir, trubio u flautu, lupao šakama po bubnju, ljubio pjevačice u oči i u vrat i plesao s njima između stolova i podnapitih, veselih ljudi koji su se svi odmah oduševili za nj. Vrativši se k meni, opet se zamislio i snuždio, prošla ga je veselost i želja za pićem, obukao je kaput i svezao kravatu, dugo se pogađao sa mnom tko će platiti račun, a na kraju pristao da svatko plati polovicu. Vrteći čašu među prstima i gledajući u ljepljivo, gusto vino puno cimetovih kora i lomkih, svijetlih pruga koje su plivale u njemu, upitao me je zamišljeno, ali s pritajenom, sakrivenom namjerom koja je vrebala iza običnih, bezazlenih riječi:

— Ljutiš li se na mene?

— Ne ljutim, Haman. — Bio sam trezniji od njega, ali on je bio pametniji i lukaviji.

— Htio bih ti nešto reći, Valentine, ali mi moraš obećati da ćeš me mimo saslušati i da nećeš praviti gluposti. Inače je bolje da šutim. Obećaješ li?

— Obećajem, Haman. Čemu taj svečani ton i ta tajanstvenost?

— Odmah ćeš vidjeti. — Neodlučno je ispio čašu i zaparao nečistim nohtom po stolu. — Jesi li primijetio da je ova žena što sjedi za nama trudna? Pogledaj joj samo lice i trbuh. Zakleo bih se da je bar u petom mjesecu i da je dijete sigurno već živo u njoj. Mali, siromašni crv bez mozga i bez imena puže u tijesnoj, nabrekloj ženinoj utrobi, stegnut steznicima i grudnjacima, kopka po plodnici, siše toplu materinu krv, okreće se tjeskobno u svojoj posteljici, kao u grobu, a mati pije i ne misli na njega. Mati ga hoće zatajiti i sakriti, nosi ga bez volje i protiv svoje volje, a nije ga pobacila možda samo zato što tada nije imala novaca za doktora, ili što je već toliko pobačaja napravila da više nije smjela. Zamisli kako bi to bilo kad bi dijete moglo govoriti iz materine utrobe, plakati i vikati kad mati odviše stegne trbuh, ili zvati u pomoć kad ga guši обруč od steznika i ribljih kosti kojima mati skriva svoju trudnoću pred nama. Ne boj se, nisam pijan, mislim na tvoj i moj postanak i porođaj, kako su i nas matere tako rodile preko volje, tajile nas i skrivale od ljudi, a kasnije se ponosile nama (ili stidjele), kao da je to neka naročita njihova zasluga ili hrabrost što su nas rodile. Žao mi je nemoćnog djeteta koje se ne može braniti od materine tiranije, stidim se za ružnu, okrutnu materinu sebičnost i nehaj prema novom životu koji nosi u sebi, a koji je začela slučajno, kao što slučajno stane čovjek na staklo u vodi ili na zmiju u travi. Zašto me tako nepovjerljivo gledaš? Ne tajim ništa pred tobom. Čudan si ti čovjek, Valentine. Hoćeš li da ti dam svoj kaput ili cipele? Meni je svejedno, ja mogu i bez njega, mogu i bos. Pij, što čekaš?

Nije imao hrabrosti da mi sve prizna. Porugljivo sam ga odgurnuo od sebe.

— Ti lažeš, Haman.

— Lažem. — Ružno i lakomo zasjala mu je masna brada kad je potvrdio da laže.

— A zašto lažeš? Ti si mi htio govoriti o Bugi. Priznaj, Haman.

— Priznajem.

Gledali smo se s mržnjom. Ruke su nam drhtale. Naručio sam dvije čaše konjaka, jednu sebi, jednu njemu, zapalio cigaretu, naslonio se laktom na stol i ostao tako čekajući. Bio sam sasvim hladan i miran.

— Dakle, hoćeš li govoriti? — upitao sam ga poslije nekoliko tjeskobnih minuta dodirnuvši svojom čašom njegovu.

— Ja mislim, Haman, da se ti bojiš. Odmah sam pomislio da s tobom nešto nije u redu. Zašto si lagao da me voliš i da si mi prijatelj? Molim te, govori, ja nemam vremena, ja hoću spavati, ja moram sutra u ured. Ja imam ženu koja me čeka kod kuće. Ako ne kaniš govoriti, ili ako misliš da je bolje ne govoriti, onda mi to reci, pa idemo kući. Ja nisam radoznao. Ali ako misliš da je potrebno govoriti, govori. Ja više ne mogu i neću čekati.

— Nećeš? Zaista nećeš? Ja nisam kriv, ne zaboravi. Ja nisam htio.

— Neću. Nisi kriv. Govori, Haman.

Dalje su stvari tekle glatko i brzo. Izazvan mojom grubošću i mojom mržnjom koju nisam nimalo skrivao od njega, Haman je izgubio živce i pocrvenio od bijesa i uvrede. Nagnuvši se k meni, on mi je pakosno priznao da je Buga bila njegova još prije nego se udala za mene, da ja njemu ne mogu ništa nalagati ni zabranjivati jer će Buga mene u svako doba ostaviti i otići k njemu ako samo on to zaželi, da on to nije zatražio dosada od nje samo iz samilosti prema meni jer je znao koliko ja volim Bugu i kako bi me to strašno zaboljelo i pogodilo, ali da sada više neće i ne smije imati ni prema kome samilosti ni obzira, nego će učiniti ono što se njemu sviđa i kako je za nj najbolje. Da je on rekao samo jednu riječ, Buga se ne bi nikada udala za mene, ali njemu je bilo žao mene, pa je šutio, iako je danas svjestan toga da je trebao govoriti i da nije smio pustiti srcu na volju, jer je Buga moja propast i jer bi za mene najbolje bilo da je nikada nisam vidio u životu. Da bude sasvim jasan: ako ja mislim da mi je Buga vjerna i da Buga mene voli, onda se grdno varam. On će mi čak učiniti tu prijateljsku koncesiju (ako hoću), pa će mi točno reći sat i čas kad Buga dolazi k njemu, jer to za njega nije ništa ružno i nekorektno. Tragično je na stvari samo to što on nije jedini s kojim me Buga vara, ali to se njega ništa ne tiče. Buga ne bi bila bludnica da je sretna i zadovoljna sa mnom te da me voli. Ovako, jer sam je ja razočarao (a kako i ne bih?), mora. Zato on ne krivi nju nego mene. Ja sam onaj koji je upropastio Bugin život, privezavši je uz sebe. Ja nosim na sebi težinu njezina grijeha (treba li da mi ponovno dokazuje kako on

gleda na taj »grijež«, a Buga je u tome savršeno nevina i nedužna, kao ono dijete u materi za nama koje su stegli steznicima i rubljem ali koje se ne može nikome potužiti jer nema glasa, ni mozga, ni imena. Razumijem li sada zašto mi je govorio malo prije ono o djetetu koje se ne može oglasiti iz materine utrobe u kojoj se guši? On nikada ništa ne govori bez smisla i bez svrhe. Shvaćam li analogiju: dijete je Buga, steznici su brak, a mati, to mi je valjda jasno, to sam ja. Smiješno i oštromno, ali više ono drugo. Vjerujem li mu sada da nije pijan?

— Izvolite se sada smijati, mladi gospodine, molim lijepo! Prisjela mu je hrabrost i želja za istinom. No nemoj plakati, lijepi, dragi moj, kupit će ti tvoja Buga šarenu loptu i drvenog konja, i zlatne rogove će ti kupiti da se pohvališ njima pred prijateljima. Oбриši suze, digni glavu, tko je to vidio plakati, toliki dečko. Sad će zora, a ti si zaplakan. Fanika, čašu mlijeka za mladog gospodina i jednu crvenu naranču. Poljubi ga, prevarila ga je žena sa mnom i pobjegla od njega.

Kad sam ga udario, pao je preko stola kao pokošen. Tvrdi boca, puna vina, pukla mi je u ruci, ali crvenija od vina koje mi je curilo u rukav bila je Hamanova krv koja mu je brzo zalila cijelo lice. Ne znam što sam rekao ljudima koji su se strčali oko mene, ni zašto sam ih molio da ne zovu policiju (ja sam uvijek bio kukavica). Sjeo sam na svoje mjesto, noge podvio pod sebe, brisao krvavu ruku ručnikom koji mi je donijela konobarica, popio jednu za drugom bar deset malih čašica konjaka, slušao potmuli ljudski žagor oko sebe koji je prijeteći rastao, gledao kroz ljude u krvavu svoju noć koja mi je lijevala otrovni, gorki alkohol u usta, a onda se Haman vratio iz susjedne sobe kuda su ga onesviještena prenijeli, s bijelim zavojem oko glave, šutljiv i ozbiljan, samo malo teturajući, te sjeo kraj mene kao da se ništa nije dogodilo.

— Gadno si me udario! — rekao je na moj ponizni, upitni pogled. — Još uvijek mi šumi u glavi. Dobro da si me pogodio u čelo, a ne u tjemenu, ni bog me više ne bi oživio. Hoćemo li kući?

— Meni je pravo, Haman, idemo kući. Hoćeš li moći sam?

— Mogu. Fanika, dajte mi šešir i rukavice. Gdje su moje naočare? — Hladno je odgurnuo svoju ruku kad sam mu pomogao ustati. — Više ti ništa ne vjerujem. Kako si naivan. Hajdemo!

Napolju nas je dočekala noć i vjetar koji je nosio prašinu i suho lišće. Zateturio sam u mraku i uhvatio se za zid. Haman pođe ispred mene, začudo vrlo sigurno i brzo, ne osvrćući se na mene. Čekao sam, jedva držeći glavu na ramenima, dok ne zamakne za ugao, a onda sam viknuo oklijevajući:

— Haman, čekaj! — Ali nije bilo odgovora.

— Haman! — viknuo sam još jedanput, no s istim uspjehom.

Jak, bodar vjetar, mirišući zimom i snijegom, svijao je krošnje mladih kestenova kad sam se vraćao kući u poznoj noći u kojoj se već naslućivalo blisko, hladno svitanje. Sve glasnije postajalo je žamorenje ptica i sve jače su brucale antenske žice. Glava mi je bila prazna, šuplja i ogromna od alkohola, duhana, Hamana i zle krvi. Nosio sam je na ramenima kao križ teturajući i posrćući pod njezinom težinom. Divna, tamna jesen milovala me je kao žena, ali ja nisam mnogo mario za njezino milovanje, sve češće sjedajući pred kućnim pragovima na pločnik da se odmorim. Grad je bio savršeno mrtav i tih. Nigdje nisam sreo ni žive duše iako sam bar dva sata hodao bez cilja iz ulice u ulicu dok nije svanulo. Kao zvuci nekog potopljenog, mrtvog zvona koje je oživjelo pod gradom u vjetrovitoj jesenskoj noći, odzvanjali su moji koraci po glatkom pločniku koji je tekao kao siva rijeka između kuća i žutih drvoreda. Grad činovnika i njihovih žena, tužan i maglen pred jesen, spremao se u snu za zimu, trudno obarajući mraznu glavu na zemlju. Pred skoro pet godina prošao sam tim istim putem noseći na ramenu, kao plavu proljetnu zastavu, rascvalu granu jorgovana koju sam usput otrgnuo u jednom vrtu. Tada je bilo proljeće, po kućama su visjeli crni, žalobni barjaci (pod mračnim, memljivim svodom bivše konjušnice planuli su još istog ljeta prvi hici, kao uvod u **opću krvavu paljbu koja je slijedila za njima**), u dušama je ležao cm mrak, a ja sam stanovao u predgrađu i te sam noći prvi put vidio Bugu. U smeđem, širokom ogrtaču stajala

je pred oglasnim stupom i čitala kazališni program držeći jedno rame malo u zraku, a ja sam čekao u sjeni tek izlistale platane iza nje i pobožno gledao u nju. Mjesec je brodio kao lađa po sasvim vedrom proljetnom nebu. Snažan južnjak duvao mu je u okrenute, srebrne rogove koji su se zapleli u džbunju nebeskih oblačnih, mračnih šikara i gajeva. Vjetar je odnio Buginu rukavicu koju sam ja podigao i predao joj je. Tada sam joj prvi put pogledao u oči.

Išao sam dalje bez jorgovanove grane na ramenu i bez Buge u hladnoj jesenskoj noći brojeći svoje potmule korake koji se slagahu u jednoliki niz. Pratile su me sjene stabala, kao crni konjanici koji jezde ususret nepoznatom. Zatvorene, mrke, tihe i nijeme, kuće su bile hladne kao ljudi. One su imale svojih briga, pa ih nije nimalo zanimalo od čega patim ja, jer su im njihove brige bile mnogo važnije i hitnije. Idući tako i sluteći zoru koja me prati ukorak, pijanom i žalosnom meni se ta strahovita, noćna kućna šutnja pričinila kao da je ukradena iz starih bajka. Netko je prevukao preko grada magično velo sna u kome su za jednu noć svi ljudi izginuli, a ja idem poslije svoje smrti sam i pijan kroz fantastičnu noć, punu čudesnih, neshvatljivih događaja koje nitko osim umnog mjeseca ne razumije, a on šuti i misli zlo. Sad će najedanput iz tajnih vrata sive kućerine koja se puši u jutarnjoj magli, izviriti patuljci s bakrenim, plamenim bradama i pozvati me u svoje podzemno carstvo gdje u srebrnom čunu na modrom jezeru spava ukleta djevojka s raspletenom, zlatnom kosom i čeka na mene. Golubovi govore na granama koje su slične rukama ljudskim glasom, a zmije su začarane žene koje su cijelog života činile samo zlo. Cvate zlatna nit mašte u predjutarnjem sumraku: u ukletoj šumi rode voćni plodovi golemi kao ljudske glave, a u rajskoj ptici leži sakriven čaroban prsten koji čini čovjeka nevidljivim. Popni se na stablo visoko do mjeseca, uberi orah velik kao kuća, sjedi u njegovu ljusku, odvezi se preko modrog jezera s punim džepovima patuljaka i zrelih krušaka kojima ćeš podmititi rajsku pticu, oteti joj čarobni prsten i osloboditi ukletu djevojku, pa ćeš biti najsretniji čovjek na svijetu.

Magija noći produžuje se i tka novo povjesmo. Zora je rumeni krvnik koji me vodi na jutarnje gubilište. Odsjekla mi je glavu koja se otkoturala u krvavu mahovinu. Ja sam

se rasplakao. Noć je bila nestvarna i zloslutna pod crnim plaštem jeseni koji se vijorio na vjetru. Kuće su stajale na kokošjim nogama, ljudi su hodali između njih po tankim, končanim nitima, a svi su nosili krvave zavoje na čelu i kroz spuštene vjeđe i trepavice gledali me otrovnim pogledima od kojih se nisam mogao nikuda sakriti. Biciklist u starinskim, tijesnim, sredovječnim hlačama na cimeru jedne automehaničarske radionice kraj koje sam svaki dan prolazio (ne primijetivši ništa neobično) iznenada je oživio, sišao sa zida gdje je stajao prikovan godinama, nabio kapu na oči, namignuo mi kao da mi se ruga, zajašio na staromodni, predratni bicikl s jednim kotačem većim od sebe i jednim čisto malim koji je također godinama strpljivo čekao kraj njega na cimeru ovu čudesnu noć što će ih obojicu oživiti, a kad sam ja protrljao oči, ne vjerujući sam sebi i pošavši prema njemu, on se brzo odvezao, zviždeći porugljivo, niz praznu ulicu punu prve jutarnje, ružičaste svjetlosti. Još mi je jednom mahnuo rukom iz daljine. Pred očima mi samo neodređeno titrahu njegove sasvim tanke, okretne, đavolske noge u visokim svilenim čarapama i crvenim satenskim papučama.

— Što se to dogodilo? — začudih se ja glasno, ali nikoga nije bilo da odgovori na moje pitanje.

ROŠLO je jedanaest sati kad sam se vraćao s Gornjega grada Žutom ulicom pušeći i zviždeći poluglasno. U kiosku na trgu kupio sam novine i kutiju cigareta, a zatim sam pošao preko Modrog šetališta, sasvim žutog pod blijeđim, kasnim suncem što je iznenada provirilo kroz обруč metalnih oblaka koji nemilosrdno stezahu nisko nebo.

— Cvijeta! — zazvao sam mladu, vitku djevojku u smeđem jesenskom kostimu koja mi je dolazila ususret ispod platana. — Jeste li to zaista vi?

— Gospodine Valentine! Kako ste me uplašili!—Cvijeta zalomi radosno rukama koje su bile pune cvijeća. — Kako vi živite, gospodine Valentine? Koliko se već godina nismo vidjeli!

— Tri godine, Cvijeta, a možda i više. — Protiv moje volje glas mi je postao tužan i elegičan. — Što radi gospođa mama? Već sam mislio da se nikada više nećemo vidjeti.

Život nemilosrdno vuče čovjeka za sobom, pa ne dopije ni umrijeti na miru. — Otkuda tolika govorljivost kod mene koji sam govorio cijelu noć? — Tako mi je drago da sam vas vidio.

Pokušavajući se uozbiljiti, djevojka se namrštila, no budući da joj to nije lijepo stajalo (što je ona sigurno znala), odmah se opet nasmijala, zibajući se cijelim tijelom.

— Kako ste se vi promijenili, gospodine Valentine! Mama je malo boležljiva. Tuži se na migrenu i na reumazizam od kojega, što dalje, to više pati. često se sjećamo vas i razgovaramo o vama, naročito mama puno misli na vas. Ona kaže da više nikada nećemo imati tako dobrog podstanara kao što ste bili vi. Nikada nas niste htjeli pohoditi, a čuli smo da ste se oženili.

— Tko vam je to rekao?

— Sve se dozna — nasmiješila se Cvijeta tajanstveno.

— **Kao da je to tako teško doznati.**

— Ipak je malo čudno kako vi odmah sve znate.

— Ljudi govore, a mi slušamo.

— Ljudi govore o meni? — začudio sam se ja.

— O vama. O nama. O svima. Ja ne govorim, ja ne znam. Ne ljutite se, gospodine Valentine. Ja vas nisam htjela uvrijediti. Zar vam nije pravo što ste se oženili?

— Pravo? Mora mi biti pravo, gospodice Cvijeto. Tko pita je li meni pravo?

— **Mora ?**

Osjetio sam da sam se zaletio, pocrvenio sam i silno zamahnuo rukom na tromu, modru muhu koja je sjela na Cvijetin šešir. Djevojka uplašeno odskoči.

— Što vam je, gospodine Valentine? Kako ste vi danas čudni. — Zanjihala se na mladim, vitkim nogama u skupim svilenim čarapama. Nije bila lijepa, no bilo je u njoj nešto naročito snažno i zdravo što ju je odvajalo od drugih žena i djevojaka. Bakrene niti kose padale su joj na jak vrat nad širokim muškim ramenima. Grudi su joj bile tvrde i teške. Davala je dojam zdrave, mlade djevojke koja mnogo hoda po svježem zraku, mnogo spava, mnogo se kupava, mnogo jede voća i pije mlijeka, a malo govori i malo plače.

Upitao sam oprezno:

— A vi, Cvijeta, kanite li se vi skoro udati?

— Bog s vama, gospodine Valentine, što vi to govorite? Ja nemam još ni sedamnaest godina.

— Je li to jedina zapreka?

— Pa nije jedina, ali je najvažnija. Meni se s udajom baš tako jako ne žuri. — Naškubila je gadljivo usta. — Ima vremena do trideset godina, što danas znači brak? — Pocrvenjela je i popravila se. — Vi to sigurno mnogo bolje znate od mene.

— Imate pravo. Cvijeta — potvrdio sam ja. — što danas znači brak? — Ali nisam bio nimalo žalostan kad sam to rekao. — Ništa danas ne znači brak. Nemojte mu se baš odviše veseliti. Ja vas ne bih htio razočarati, ali mislim da je bolje da vam rečem istinu. Istina nije nikada štetna. Od nje neće nikada nikoga zaboljeti glava. Ne vjerujete mi?

Zbunila se i pružila mi usku, snažnu, suncem opaljenu ruku na kojoj su iskočile modre žile.

— Vama se sigurno žuri, gospodine Valentine, a i ja sam već zakasnila u Glazbeni zavod. Ako me možete malo otpratiti? Hoćete li skoro doći k nama?

— Učite li još glasovir?

— Učim. Nećete me malo otpratiti?

— Na žalost ne mogu, Cvijeta, jer mi se zaista žuri. Valjda ćemo se još kada vidjeti?

— Bilo bi šteta da se ne vidimo. Zašto ne dođete k nama?

— Jedanput ću svakako doći. Kad budete prvi put javno nastupili, doći ću da vas čujem i da vam čestitam. Donijet ću vam bokor ruža s krvavo crvenom vrpcom, jer je krvava boja najljepša od svih boja. To je sve što vam mogu obećati. A to je isto toliko koliko i ništa. Kako vidite, žalosna bilanca. — Slegnuo sam ramenima.

— Zašto žalosna? — pokušala me je Cvijeta utješiti, ali je očito već postajala nervozna. — Vi sigurno imate dosta svojih poslova i svojih briga.

— A vi, Cvijeta, imate li vi mnogo briga? Oprostite što sam radoznao.

— Mnogo, i previše, ali što se tu može učiniti? Žurim se.

Otišla je žurno koračajući i ne osvrćući se. Njezino vitko, mlado, još koščato dječjačko tijelo uvijalo se kod svakog koraka kao stablo mlade breze. Brzo se izgubila u uličnoj vrevi preko koje je prevuklo sunce zlatan, providan plašt.

SJEDIO sam na praznoj bačvi klataći nogama po zraku i jedući već drugi komad kruha sa šunkom, kad sam se sjetio da još danas nisam bio kod kuće.

— Ništa nije izgubljeno — rekao sam tada sam sebi poluglasno. — Sve će doći na red. Sve u svoje vrijeme. Kako je dobro ovo vino!

Natočio sam punu čašu i ispio nadušak, a onda sam naručio još jedan kruh sa šunkom. Od noćas to mi je bilo sve što sam pojeo. Crno se vino iskrilo i prelijevalo u čaši kao utje. Mirisalo je po grožđu i po buretu u kome je ležalo. Podrum je bio pun nosača, zidara, uniformiranih poštara i željezničara koji su jeli tople, pržene ribice, salamu, šunku, sir i luk. Među njima se miješahu sivožute žandarske i plave uniforme tramvajskih konduktera i vozara. Svi su govorili glasno, vedro, bučno i radosno, zadovoljni što je podne, što je prestao rad, što jedu i piju, što vino odnosi sve brige i žalosti sa sobom; kucali su se čašama i hrskali jakim, žutim zubima sitne riblje kosti, oštre kao igle. Tihi su među njima bili samo pognuti, žalostivi likovi propale gospode koji su se tjeskobno povlačili u kut i u sjenu. Trgovački putnici slagali su po klupama i po bačvama blokove s računima: dugovanja, potraživanja, dobitke, gubitke, dubioze. Česali su se crnim, tubastim noktima po glavi i gledali nužno u prazne čaše pred sobom. Poslije podne podrum je vrio kao mravinjak. Prerazličite sudbine izmiješale su se u živom kotlu u kome je glasno ključala vrela voda života. Ljudi na početku karijere, još bojažljivi, tihi, oprezni i proračunani, činovnici koji su očekivali skoro unapređenje i pazili na svaku svoju malo glasnjiju riječ, policijski agenti koji su sanjali o slavnim racijama i opasnim političkim emigrantima koji su im dopali ruku, sitni namještenici i podvornici, a kraj njih ljudi s dna koje je karijera upropastila, koji su sve izgubili i kojima je alkohol bio još jedina utjeha. Propali trgovci kojima je prodan na dražbi posljednji automobil, otpušteni činovnici koji su založili posljednje odijelo, poduzetnici koje su upropastile mjenice, burza, spekulacije i žene, pauperizirani intelektualci kojima su vjerovnici izvukli posljednji stolac ispod njih i posljednji jastuk s kreveta koji su zajedno s ostalim pokućstvom kupili na otplatu u davna, dobra vremena kad nije trebalo računati sa svakim dinarom, sve je to tvorilo groteskni, fantastični, šaroliki, pretežno sivi i neveseli

konglomerat u kome su radnici prevladali. Mali trgovac iz predgrađa koji se nadao za godinu dana sagraditi uz svoj dućan bar još jednu sobicu a za deset godina imati sigurno veliku trgovinu u sredini grada, kupio je za tri dinara plitki tanjurić toplih riba, za dinar kruha i čašu crnog vina, pa sad sjedi i jede kraj zidarskog radnika koji dobiva dva dinara na sat i od čija dva dinara i on i hiljade njemu sličnih posrednika i lihvara živi bez muke, gradi kuće i palače, bogati se, skuplja salo i bijele novce za crne dane. Mladi, blijedi ljudi neobrijanih, upalih obraza sjedjeli su na klupi kraj mene, jeli, pili, pušili i govorili kako će oni izdati veliku knjigu lirike koja će iznenaditi i zadiviti cijeli svijet, kako će pokrenuti nov, sasvim nezavisan i slobodan književni list, i kako bi trebalo naći neko mjesto bar s tri stotine dinara mjesečno, jer se ovako više živjeti ne može. Sijed, grbav čovjek u prugastim hlačama i izlizanom, starom salonskom kaputu, nakrivivši pljesnivi polucilindar na lijevo uho, pregledavao je pažljivo na oskudnom svjetlu koje prodiraše kroz niske prozore, dva dinara, a onda je naručio čašu vina i sjeo s njom na suprotnu klupu u polumrak. Mlad, rumen, snažan nosač pripovijedao je glasno kako ga je ostavila žena (sinoć kad je došao kući, nije ju više našao, ni nje, ni njezina rublja, ni djeteta), a on je onda doveo njezinu mlađu sestru koja je odmah pripravno došla. Već odavno je on primijetio da nešto sa ženom nije u redu, da mu ne gleda nikada otvoreno u oči, da je previše slatka i mazna s njim što inače nije bio njezin običaj, da ga uvijek pažljivo ispituje kada će doći kući, a onda je doznao da odlazi skoro svaki dan kad je on u službi k jednom bravaru u Petrovoj ulici s kojim je zajedno u istom dvorištu i istom podrumu odrasla, pa ju je tako jako izbio da dva dana nije mogla nikuda iz kreveta. No kakva korist od svega toga kad je ona, čim se malo pridigla, pokupila svoje stvari i pobjegla u Petrovu ulicu? Da je zove natrag, da polupa bravaru prozore, pa da dođe u zatvor, ili na robiju, te da mu se svijet smije? Još mu je bolje sada. Sestra je mlađa i deblja, malo dođuše škiljava, a ona prva nije bila, ali to se u krevetu ionako ne vidi. A takve kojima je bog uzeo oko ili uho uvijek su vjernije i poslušnije od onih zdravih, pa i za posao su bolje. Sve im je pravo, ni na što se ne tuže. Danas je nosio jedan veliki sanduk s knjigama u Bregovitu ulicu, zaradio deset

dinara i kutiju cigareta, pa sad hoće da popije čašu vina prije ručka. Tko smije, ako on ne smije?

Gledao je ispitljivo po glavama oko sebe, ali mu nitko nije protuslovio.

— Stoka ženska! — opsovao je u čašu koja se znojila u njegovoj ruci. — Mislila je valjda da ću plakati za njom. Jest, bosanski grb! Tko je sretniji od mene što je više nema? Još čašu opola, gazda šimune!

Ispio sam svoju čašu i zapalio cigaretu na cigareti jednoga od one trojice blijedih mladića koji su sjedjeli na klupi kraj mene i govorili o svojim pjesmama. Zatim sam se opet sjetio da još danas nisam bio kod kuće, da se Buga sigurno već zabrinula za mene, da je danas subota pa da ona radi samo do jedan sat, a onda će poći u potragu za mnom, ili će telefonirati na policiju da mi se nije što dogodilo jer me već dvadeset četiri sata nema kući. Čovjek u starom salonskom kaputu koji je progledao na laktovima, skinuvši polucilindar pun masnih mrlja, ustao je oprezno sa svoga mjesta, razgledao se po krčmi i prišao k meni držeći ponizno polucilindar u ruci i ne govoreći ni riječi.

— Sluga ponizan! — rekao je kad sam mu dao deset dinara. — Ljubim ruke! Bog vam platio, lijepi mladi gospodine! Pozlatila vam se ruka koja ima srca za starog siromaha. Danas je moj Božić.

Dugo se još klanjao i skidao šešir idući natraške prema vratima, a izlizane hlače plele su mu se oko tankih nogu.

— Dobro bi bilo pozvati ga sa sobom kući — rekao sam glasno, a ljudi se zagledaše u mene, no ne nasmijaše se i ne rekoše ništa; svatko je nosio svoje brige i mislio svoje misli, pa ga nije zanimalo što misli i od čega pati njegov susjed. — Bog zna gdje siromah spava, a kod nas bi mogao spavati u kuhinji. Ili na divanu u Buginoj sobi. No, neka ga vrag nosi!

Sve stvari na koje sam danas mislio plivale su u plavičastoj magli u kojoj se nikako nisam mogao orijentirati. U uredu su mi slova plesala pred očima. Morao sam izaći iz sobe, a akte sam metnuo na gomilu jučerašnjih i prekjučerašnjih akata koji strpljivo čekahu na red (jedna udovica moli potporu od grada, jedan građevni poduzetnik predlaže račun za popravak jedne gradske kuće, jedan učitelj traži zaostalu stanarinu, jedna činovnica treba da dobije redovnu

godišnju povišicu); akti su strpljivi, oni čekaju, ne bune se i šute. Hodam po pomrčini oko sebe koja se samo na čas providava da se odmah zatim još jače zgusne. Ljudi gledaju u mene, razgovaraju se sa mnom, smiju mi se ili me žale, prolazeći kraj mene, a nitko ne zna što ja nosim u sebi. Ljudi ne znaju da sam ja došao svemu na kraj i da se nimalo ne plašim toga što sam na kraju. Oni se ne čude što sam ja, pošavši, zaboravio šešir, nego ga donose za mnom, iako se ja sasvim dobro osjećam i bez njega (toliko ljudi na svijetu nema šešira). Sunce su već pomračili oblaci, magla je gušća preda mnom, koraci moji tiho rišu pijane ornamente po pločniku koji mi se neprestano ugiba. Sve stvari na koje danas mislim, javljaju se u nizovima. Jedna rečenica vuče za sobom drugu, druga treću i četvrtu. Jedna misao izaziva cijeli niz misli od kojih ni jedna nije u organskoj vezi s prvom, ali sve se nižu i granaju jedna za drugom. To što ja radim zaista više nije normalno. Na kraju krajeva ipak je potrebno (to mi nitko ne može osporiti) staviti točku na događaje ove lude noći koja se produžuje u beskrajnost. S kim se još sve danas neću sresti i kuda se još sve neću svratiti? Možda bi psiholog iz ovih mojih riječi koje nisu izgovorene ali kojima su uvijek slijedili i činovi, mogao povući logične zaključke koji bi osvijetlili moje duševno stanje jednim novim svjetlom, ali ja to ne mogu. Ja sam samo običan, umoran, pijan čovjek koji ide kući i koji bi rado pjevao na ulici, no već je i za to preumoran.

Počela je polako padati kiša. Kad sam prelazio preko ceste, skoro me je pogazio automobil. Dok sam se ja objašnjavao sa šoferom i čistio blatne hlače (od sudara sam pao na zemlju), došao je iza nas brzo drugi automobil jer smo stajali odmah iza raskršća, pa je prava sreća da se nije dogodila nova nesreća. Morali smo se rastati, što mi je bilo iskreno žao jer sam kanio pozvati šofera na čašu vina. Trebalo je da mu se na neki način zahvalim; ipak je bio pošten čovjek, mogao sam i gore proći.

Već pred kućom (ipak je to prijatan osjećaj kad se čovjek poslije dvadeset, trideset, a možda i više sati vraća kući), sjetio sam se kako smo se baš juče Buga i ja opet upustili u sanjarenje o sinu. Buga se sasvim slučajno upoznala s arhitektovom ženom, posudila joj nekoliko knjiga, pogladila malog, debelog, veselog, plavokosog budućeg dok-

tora ili profesora (prema tome tko pobijedi, otac ili mati) po glavi, a onda je, kad je došla kući, dugo plakala na divanu, ne skidajući se i ne svlačeći cipele. Takovu sam je zatekao ja, već smirenu doduše, ali još uvijek raznježenu i vlažnu od suza koje nije dospjela ili nije htjela obrisati.

— Valent, ti moraš nešto učiniti za mene — rekla mi je gorko čim sam se pojavio na vratima.

— No, dobro, dobro! — progundao sam ja jer sam baš bio nešto vrlo zle volje. — Molim, samo se malo strpi, sve će biti u redu. Ti uvijek tražiš nekakove usluge i žrtve, a na kraju se ispostavi da to nisu nikakove žrtve nego obična ženska histerija. Molim, izvoli, što želiš? Ja sam spreman na sve. Treba li da skočim u vodu za tebe, ili da ti donesem ptičjeg mlijeka? Hoćeš li đerdan od zvjezdanih bisera? Ja sam alkemist koji će za tebe praviti zlato od duhanskog pepela. Kako ti se to sviđa? Ne sviđa ti se? Vjerujem. Izvoli, govori, ja slušam.

— Valent! — Ona me pogleda uvrijeđeno i tužno. — Kako smiješ tako govoriti sa mnom? Hoćeš li da opet plačem?

— Ne, Buga, za ime božje, ne smiješ plakati. Ne mogu podnijeti suze. Oprosti ako sam te uvrijedio.

— Sjedi kraj mene.

Sjeo sam.

— Daj mi ruku.

Dao sam joj ruku.

— Obriši mi suze.

Obrisao sam joj suze.

— Pitaj me zašto plačem.

Pitao sam:

— Zašto plačeš, Buga?

— Opet sam mislila, Valent, kako se ovako kako mi živimo više ne može živjeti. Ako ti možeš, ali ja više ne mogu. Mi se sve više tuđimo jedno od drugoga, među nama je izbio jaz koji postaje sve dublji. A ja to više ne mogu i neću podnijeti. Pa mi se ne volimo nego mrzimo, Valent. Mi bježimo jedno od drugoga, bojimo se ja tebe a ti mene. Tebi je dosadno sa mnom a meni s tobom. Tako ti boga, Valent, zar će to uvijek tako biti? Zar ćemo mi zaista postati neprijatelji jedno drugome?

— Ne znam, Buga. Ja tebi neću nikada postati neprijatelj. Ja tebe neću nikada prestati voljeti. Ja neću nikada pobjeći od tebe.

— Ali ja ću pobjeći od tebe ako se ovo produži. Ja ću skočiti u Savu, Valent, ili ću se objesiti u tvom ormaru za knjige. Ja više ne mogu. Ne mogu.

— Ne možeš, Buga?

— Ne mogu i neću. Tebi je sve to dosadno i monotono (ti mene ne razumiješ i ne možeš razumjeti jer si ti čovjek iz drugog svijeta), ali meni nije. Za mene su to pitanja od čijih rješenja ovisi hoću li ja ili neću sutra biti živa. Put kojim smo dosada išli i kojim još uvijek idemo neće nas dovesti do cilja. Ja mislim, kad bismo imali dijete, da bi to bilo drugačije. Što ti misliš o tome?

— Ja uvijek pristajem na sve što ti predložiš.

— Ti se opet rugaš, Valent. Ti nemaš svoje volje nego uvijek radiš onako kako drugi hoće. Možda smo baš zbog toga mi tako nesretni? Zar ne da si i ti nesretan, Valent? Priznaj da si nesretan. Nemoj lagati! Pogledaj mi u oči i odgovori: jesi li nesretan?

— Jesam.

— Tako ti lusa, pa zar to mora tako biti? — Uhvatila se za kosu i zalomila rukama. — Ne daj, Valent, da dođe do nesreće. Ne daj, dragi moj, jedini moj, mili moj, najbolji moj. Mene je strah kad pomislim na našu budućnost. Mrak je svuda pred nama, Valent, a u mraku sja naš put na mjesecini krvav i strašan. Pomozi mi, Valent. Što će biti s nama?

— Umiri se, Buga, ti si bolesna. Lezi u krevet pa se odmori. Nemoj plakati, Buga, sve će biti dobro. Hoćeš li čašu vode? Lezi, Buga, molim te, tako se bojim da ti se što ne dogodi. Zašto me tako gledaš?

— Zašto? Zašto? Zašto? Tko bi znao zašto? Bog neka zna zašto. Tugo moja, a ja sam mislila da ću s tobom biti sretna. Ja sam vjerovala, ali me vjera nije spasila. Vaaalent? — ridala je tresući se čitavim tijelom, koje se izgubilo u gorkom plaču.

Iz fosforne ulične utrobe na crnim nogama stizao je hladan mrak. Nad nama u sobi teški, tjeskobni koraci. Ura je monotono tukla na zidu sedam praznih, žalosnih sati.

enjući se uz stube, ja mislim kako Buga često ima JT živčane napade. Možda ona zapravo i nije zla, samo su se stvari među nama i oko nas tako ispreplele da ona silom prilika mora biti zla. Psihologu na mojem mjestu upalo bi u oči: kako to da je, koji inače nikada ne nosim ključ od stana sa sobom, danas imam taj ključ u džepu, te ga već od prvoga kata držim u ruci, mašući njim po zraku. Pošto ga dugo vrtim u bravi, vrata se konačno otvaraju i ja ulazim u mračno, malo vlažno predsoblje gdje se u prvi čas ne mogu snaći. Žaloso me gledaju kolporter i razdrljenih prsa sa zidnog kalendara. Bučno se zatvaraju jedna vrata preda mnom kao da se nekome jako žuri. Na klinčanici u predsoblju, gdje sam htio objesiti svoj šešir, visi već šešir magistra Hamana i ja mehanički mećem svoj kraj njegovog. Na stolici pod zrcalom leže njegove neizbježne rukavice. U predsoblju je mračno i hladno, a vani pada kiša.

— Valent! — vrišti Buga i trči iz sobe u sobu i od zida do zida samo u košulji.

Stvari se zatim razvijaju nevjerojatnom brzinom.

Kad sam skinuo kaput i šešir, mene je jednostavno nestalo. Ili sam propao u zemlju, a to znači da se još i danas događaju čudesa, ili sam se nekuda sakrio dok se sve ne razjasni i ne mine oluja (jer ja sam uvijek bio kukavica). Čovjek koji je sat poslije toga izašao iz našega stana nosio je doduše moje odijelo, bio je visok kao ja i držao jedno rame malo u zrak, kao što ga ja držim, ali to sasvim sigurno nisam bio ja. On je obukao moje odijelo, uzeo je čistu košulju i čiste čarape i polako je silazio niz stube pjevušeći nesvjesno. Možda je na čas pomislio: što ću ja reći kad se vratim u stan i vidim da mi je ubio ženu i prijatelja, odnio najbolje odijelo i cipele, zakrvario rublje i pod, ali onda se samo lagano osmjehnuo i pošao dalje. Ruke su mu jako mirisale po sapunu što znači da ih je dugo prao prije toga; na desnoj bio mu je palac nevješto (na brzu ruku) zamotan bijelim zavojem, a lijevu je nosio nekako ukočenu, kao da nije njegova nego kao da je i nju ukrao meni. Na ulici ga je dočekala noć i kiša. Zapalio je moju cigaretu, nabio šešir na oči, podigao ovratnik na mom kaputu, popravio zavoj na palcu i lagano pošao ispod kestenova u noć koja se širila svuda oko njega. Nisam ga ni pokušao zaustaviti.



SAM ČOVJEK

PRIJATELJU moj, prijatelju moj. Sve, što je bilo, prošlo je. Na kraju ove noći nema više nikoga tko bi sjeo s nama za naš prazan stol. Svi su prošli kraj nas, stoje u daljini i čekaju da vide što ćemo mi učiniti, ili spavaju u toplim krevetima i miluju žene, a napolju je kiša stala i sad pada prvi, bijeli, nevini, lepršavi snijeg. Naša su usta krvava i nijema. Naši su koraci mrtvi. To tiho plaču u nama osijedjele od čekanja, neiživljene, mrtve radosti kojih smo nekada nosili pune pregršti. Bilo bi dobro otići na čiji grob i plakati na njemu, jer ruže su se noćas smrznule i snijeg je pobijelio naše crne stope koje su duboke i teške od života. Čaše su nam prazne. Koljena nam klecaju. Srca nam tuku glasno i uplašeno. Hladnim rukama kiša nas je pomilovala po vrelu čelu, a onda je brzo pobjegla u mrak koji se za njom odmah sklopio. U ovoj praznoj krčmi predgrađa mi smo zaista sasvim sami. Noć je prošla, doći će studeno, snježno jutro na staklenim nogama koje će nas rastužiti i slomiti. Ne čini li se i tebi da netko stoji iza nas i da sluša cijelu noć što mi govorimo? Sluša cijelu noć, a mi sjedimo u uglu, ruke nam dršču, zima nam je, srce nam je prestalo kucati od straha, i čelo nam je osuto hladnim znojem. Nevidljivi progonitelji s plamenim zubljamama u rukama, kao biblijski osvjetnici, traže nas u snježnom gradu koji je noćas obukao raskošno, bijelo ruho, žure za nama, dašču od umora, reže od mržnje i goničke revnosti, mašu podvitim pasjim repovima i isplaženim jezicima, očni su im se kapci smrznuli i oni ih s naporom podižu. Mi drijemamo u uglu i radujemo se zlobno što nam oni ne mogu ući u trag. Pred njima i za njima teku bijele, široke ceste kroz grad parajući daljinu, brze i žive, sastaju se s niskim, sivim nebom iz koga neprestano sniježi, miluje bose, krvave prosjačke noge koje

su izranili dugi putovi i čemerne godine, a na svakom raskršću mjesto putokaza visi rasset čovjek i gleda u prolaznika koji se žuri svojim putem tražeći svoju sreću. U krvavim lokvama pliva krvavo ljudsko lice. Mjesečina je mračna i nevidljiva u svemoćnom snijegu koji pada, hladniji od srebra, na glave i ruke koje su se sklopile na molitvu. Krvlju su žalite ceste i planinski klanzi s kojih je sišao prvi čovjek sa zvjerinim krznom preko ramena i kamenim nožem u dolinu gdje se sastajahu svi putovi kraj mutne, široke rijeke nad kojom je plivala hladna magla. Ti šutiš? Bojiš se krvi, ili se bojiš mene, ili i krvi i mene zajedno, jer vidiš krvave mrlje na mojim rukama koje ne može nikakva voda oprati? Kako si lud! Zatvori oči, šuti i slušaj: to govori iz nas tuga naroda kome su oteli sve što je imao, krv čovječanstva (dragocjenija od zlata) koja se nije nikad posvetila ni urodila plodom, naše nade i sni koje smo sahranili jednog dana kad smo zatekli kod kuće ženu s prijateljem na svom krevetu i nožem razrezali mrežu u koju su nas drugi zapleli. Ti se bojiš? Strepiš pred olujom koja vrebaba na nas iza zatvorenih, nečistih prozora? Tvoja usta, puna krvi, uzalud zovu u pomoć, jer ti ja ne mogu pomoći. Htjeli bismo pobjeći, ali koraci nam nemoćno propadaju u krvavu mlaku nad kojom vijori mrtva Bugina kosa, kao crna, divlja zastava. Krv curi sa svih strana po nama, lijepi se po našim rukama i licu, zalila nam je oči i usta i guši nas. Krv koja je tekla stoljećima i vjekovima progoni nas noćas i zalijeva sve podrumne, trgove, ulice, šetališta, sobe i kuće. Krv nevinih, poklanih u ratovima koji su vođeni za druge, krv potlačenih, obespravljenih i podvlaštenih koja je stoljećima curila teče noćas potočnim i riječnim koritima. Zemlja je umorna od zločina, krvoprolića, strahota i užasa kojima prisustvuje od prvoga dana svoga postanka. Ona se sjeća prvog čovjeka koji je zubima zaklao svoga brata, a zatim oprao zube na izvoru iz koga je ključala bistra, svježaba voda. Kad se nagnuo nad nju, ugledao je svoje zvjersko, krvavo lice u njoj i samozadovoljno se nasmiješio, svjestan svoje moći. Zemlja je zatvarala oči i šutjela jer je mislila da tako mora biti, a čovječanstvo je nosilo svoj križ i padalo pod njim svake godine i svakog dana iznova. Svi mrtvi koji su umrli od gladi, spremajući pune žitnice za bogate, oživjeli su noćas i marširaju kroz grad u sablasnim kolonama (bez bubnjeva i

limene muzike) kojima se svi sklanjaju. Oni su došli tražiti svoje pravo koje im je cijelog života uskraćivano. Kucaju po zatvorenim prozorima, ulaze kroz zaključana vrata, podižu pokrivače na krevetima i dave ljude, žene i djecu. Njihovi koraci zvone muklo u našim ušima. Kap po kap curi krv po nama, a mi se ne možemo zaštititi od nje i nikud se ne možemo sakriti pred njom. U mračnom uglu, u kome sjedimo, pužu po nama lakomi pauci i spadaju s nas otrovani od otrova koji nosimo u sebi. Tako tiho pada prvi, rani, nevini snijeg. Bure su prestale, i zvonici više ne zovu očajno u pomoć. Ti si uhvatio šakama moju golemu glavu koja leži pijana na stolu, podigao si je i treseš je okrutno, dok nisam otvorio oči. Je li to dan iza tebe koji se šulja za mnom svake noći, staje u moje stope, kašlje promuklo kad ja kašljem, stane kad ja stanem, potrči kad ja potrčim, prijeti mi se i čeka ustrajno na čas kad će me uhvatiti nepripravnog? Tvoje skitničke, gladne noći ispisane su na ovom pljesnivom nečistom zidu na koji smo se naslonili. Ispod njih pišem ti svoj život koji močim u vlastitu krv. Ti si jedini ostao sa mnom u noći i primio me ispod ruke kad sam zvao u pomoć, posljednji moj bezimni prijatelju, kojega je sada probudio prvi snijeg. Još čuvam Buginu krvavu košulju i ljubim je kad sam sam, jer Buga nije bila ništa kriva. Ona je tako gorko plakala i nije se ništa branila kad sam prišao k njoj s krvavim nožem u ruci. Mogla je zvati u pomoć, mogla je istrčati na balkon i zaključati vrata za sobom, ali ona nije htjela. Gledala je u mene rastvorenim očima od užasa i jecala, a ja sam je držao za vrat i poljubio sam je prije nego sam je zaklao.

— Valent — rekla mi je još — ja tako više ne mogu.

— Kako ne možeš, Buga? — upitao sam je.

— Hoćeš li mi oprostiti, Valent? — jecala je ona. — Ja ti nisam htjela biti zla. Ja bih tako voljela imati dijete. Imaš li što protiv toga, Valent?

Dugo sam stajao nad njom mrtvom, a onda sam skinuo košulju s nje za uspomenu i počeo prati ruke. Ti možda misliš da sam lud, ali ja te uvjeravam da govorim sasvim trijezno i da znam točno svaku riječ koju sam rekao. Idući do vrata, morao sam prekoračiti preko Hamanova trupla koje je ležalo za vratima s rasporenim trbuhom. Udario sam ga nogom u glavu kad sam prolazio kraj njega, a onda sam još

jedanput poljubio Bugu i otišao. Zamotao sam palac koji mi je krvario, boljela me je lijeva ruka koju sam u borbi iščašio. Još sam se presvukao prije nego sam otišao. Sad je to sve već davno prošlo, a ti me gledaš užasnuto i strepiš od mojih krvavih ruku koje su sasvim bezopasne i nemoćne. Bolje je da ispijemo još svaki po jednu čašu, pa da se razidemo dok nije kasno. Došli smo na kraj puta, ali ja neću da se vratim natrag. Što me tako čudno gledaš? Dan donosi nove brige, bolove i radosti, a ti samo šutiš, gledaš u mene i misliš, šutiš i usnice ti dršću kao da bi htio progovoriti ili proplakati, ali se onda odmah opet zavlačiš u sebe i šutiš. Prijatelju moj, otvori svoje srce i pusti da cvatu krvave ruže bola po našim rukama, čiju smo težinu već davno zaboravili. Ja sam sam čovjek kojemu su oteli sve što je imao, kojega su drugi otrovali, kojemu su drugi digli nož u ruci, a ti se bojiš mene i povlačiš se korak po korak preda mnom u mrak i u noć koje nestaje. Svu noć sjedimo sami, pijemo i čekamo zoru, a sad, kad je došao dan, ti hlapiš pred mojim očima kao rosa, i ja se bojim da tebe uopće nema. Ti nisi ti (ja slutim), nego neki drugi, pokojni ja, koji je došao da se oprostí sa mnom. Prišao si mi na korak, sjedio si sa mnom i pio, ali to nisi bio ti nego ja koji sam se pretvorio u tebe. Ti si uzeo lik mene bivšeg i zavarao si me, a sad je došao dan koji te je pretekao i skinuo ti masku s lica. Dan je tvoj grob nad kojim ja stojim skrušen i žalostan, ali ne plačem. Neka plaču prosjaci i žene, neka plaču djeca nad grobom roditelja koja su ostala bez igdje ikoga, neka plaču narodi kojima je oteta sloboda, ali ja ne plačem. Ja znam što sam uradio, znam što sam htio, znam što sam ti rekao. Ne bojim se nikoga, pijem svoje vino, pušim svoju lulu, ubio sam svoju ženu, tražim svoj šešir, idem svojim putem. Ja ću znati obraniti svoje pravo od svakoga tko mi ga pokuša osporiti, jer za mene više ne vrijede vaši ljudski zakoni ni propisi koje ja prezirem i kojih sam se svojevoljno odrekao; ja sam izopćen iz društva koje mi nikada nije ništa dalo, samo mnogo suza i gorčine, ali se ne tužim. Nemam nikoga, ne trebam nikoga. Povratak u doba spiljskih ljudi, kamenog oružja, odjece od krzna, sirovog mesa i zvjerskih brloga. Dolje prostota i laž civilizacije! Dolje zakoni koji su samo zato na svijetu da ih se nitko ne drži. Ne volim nikoga jer mene nitko ne voli. Ne plačem jer nitko nije plakao kad je

meni bilo zlo. Ja sam čovjek sam: sam sebe ljubim i sam sebi sudim.

Sve što sam ti ispriповjedio istina je. Sve što je bilo, prošlo je. Sada je jutro, a ja sam jutro uvijek volio. Buga je bila svetica i bludnica u isto vrijeme. Tebe više nema, Buge više nema, mene više nema. Zabijelio se dan i pao je na tebe i na mene snijeg. Mogao si mi još jedanput pružiti ruku kad si odlazio. Snijeg pada na tvoj bijeli grob po kome idu milijuni blijedih, gladnih, žalosnih ljudi i beznadno krše ruke. Dopusti da ti metnem uz uzglavlje (kao uspomenu na ovu zajedničku noć) moj stari, mokri šešir i dvije pozne, ozeble tratinčice koje sam ubrao usput.

Mogao si mi reći:

— Prijatelju moj, daj mi Buginu košulju.

Ja ti je doduše ne bih dao (to je jasno), ali bih ti bio zahvalan da si mi samo jednu riječ rekao.

1937.



KRITIKE

KRLEŽINE BALADE PETRICE KEREMPUHA

Prokletu, paklenu, krvavu našu prošlost, koja leži za nama kao ogroman, sramotan i razderan plašt, dao je Krleža u posljednjoj svojoj knjizi Balade Petrice Kerempuha dosada najpotpunije i najcjelovitije. Jedan ranjav, stvaran, otrovan, za naše prilike izvanredno snažan lucidan talenat rida očajno i bolno kroz ovu knjigu teških, tužnih, krvavih, tipično hrvatskih stihova u staroj kajkavštini koja im daje autentičan dah originalnosti i neposrednosti. Stotinama i hiljadama godina tekla je po ovoj zemlji, koju Krleža evocira s gorkom ljubavlju i bolom, krv pušeći se u mrazna, studena zimska jutra na hladnom, blijedom suncu svuda po kućama, poljima, šumama i cestama. Krv je bila simbol borbe poniženog i obespravljenog malog čovjeka za slobodu i pogažena čovječanska prava, no krv se nije lila za njegovo dobro nego za novo ropstvo i bespravlje koje je morao njom posvetiti. Ništa narod nije imao osim svoga prokletog života koji također nije pripadao njemu nego njegovom zemaljskom gospodaru. Otuda toliko krvi u ovoj knjizi koja je sva crvena, teška i strahovita od te krvi i koja trubi kao protestna trublja i traži pravdu koje nigdje nema. Krv, sramotna, bezvrijedna i svima nepotrebna kmetska krv, evala je kao grimizni ljljani na grbovima naših i stranih feudalaca koji su nizali ispred svojih imena prazne, šuplje, sjajne naslove na spomen za junaštva koja oni nisu učinili, a kmet je ostao i dalje kmet i ginuo je jer je morao ginuti i jer je tako bog htio, iako je znao da se s njegovom smrću ništa neće promijeniti i ništa novo neće desiti. U mračnoj, strašnoj, panonskoj noći bez vidika i bez izlaza, u noći koju poplavljuje potmulu pasji lavež i krv, koja tromo, beščutno natapa prazna strništa i prazne, pljesnive, sirotinjske živote,

Krleža rida i vehementno, snažno optužuje kroz Balade Petrice Kerempuha za svu krv prolivenu uzalud, i za kosti rasute uzalud po tuđim zemljama, za tuđe dobro i tuđu slavu. Sam u sablasnom mraku kroz koji zjapi strahovita, beznadna i grozna tragika jedne zemlje koja je živjela za to da drugi žive od nje, na njoj i s njom, sjedi trudan i brižan Krleža na samo jednom ogromnom, svježem, beskrajnom grobu, a po njemu daždi hladna kiša i oko njega teče svuda sama krv. U znaku krvi, rata i prokletstva počinje ova knjiga za kojom stoje sive, prazne, izranjene kmetske falange i stoljeća užasa, smrti, krvi i pakla.

Vrijednost i značenje pjesnika u Hrvatskoj prikazao je Krleža s jezivom iskrenošću još u Tužaljci nad mrtvim tijelom A. G. Matoša, pjesmi koja vizionarno i gorko prikazuje (s jakim primjesama žestoke rezignacije) uzaludnost književnog rada u zemlji koja je cinično dopuštala da umiru njeni najbolji sinovi pred njezinim očima, i koja je od te svoje grobarske uloge koju je vršila stoljećima i tisućljećima postala sasvim bešćutna i hladna:

A sve je oko Njega krčma, stjeničava soba, graja sajma;
to je život: sijeničave sobe, mlin mjenica i najma.

Sve kiselkasto vonja i sve je crna, smradna, nečista pukotina,
a Pjesnik je tu putnik, prolaznik i popljuvana skotina.

I koja korist od srebrnih riječi kad više vrijedi srebrnjaka

stotina?

Kob naroda kome pripadah nadarila je obilno naše književnike, rano se natklonivši nad njih i prateći ih svuda u stopu na njihovom besmislenom, uzaludnom putu za istinom i ljepotom dok ih nije otrovala. Bila im je kao mati koja ih nikada ne ostavljaše, koja im je neprestano dozivala u svijest činjenicu da su daleko od Evrope, da se nalaze za božjim leđima i da je biti umjetnik za jedan mali narod, kao što je naš, nepotreban, i preskup, a malovrijedan i efemeran luksus od koga nitko nema nikakove koristi (esej o Kranjčevićевой lirici). Pauci su čučali u sobnim uglovima nad njihovim glavama, protezali se, micali obrvama pjevušili i lizali usnice, spremajući se na svoj pobjednički li od protiv čovječanstva.

O, kako su teške strofe, ko zemlja na olovnoj lopati,
u svakoj smo pjesmi počeli
vlastiti grob svoj kopati.

(Tužaljka nad mrtvim tijelom A. G. Matoša)

Pauci su bili sivi, lakomi i proždrljivi, uvukli su se u mrak i čekali da dođe njihov čas, a pjesnik je nosio krvavu glavu i strepio od sutrašnjice koja je zjapila pred njim kao otvoren grob.

Nesumnjivo naš najhrvatskiji i najhumaniji pisac (koje bi od ovo dvoje trebalo staviti na prvo mjesto i dati mu prednost, to je teško odrediti, no možda to nije ni potrebno), s patriotizmom koji je pun samooptužbe i bola, s ljubavlju za domovinu koja je kao bolest (poznati, malo sentimentalni, ali stvarni i krvavi Cankarov lajtmotiv o domovini koja je kao zdravlje), u zemlji u kojoj su biskupi, u ime boga, klali pobunjene seljake i vješali ih po desetoro na jednu krušku, i u kojoj je svaka stopa zemlje blagoslovljena sirotinjskim suzama i krvlju, Krleža osjeća svoju samoću i prazninu oko sebe koja se sprema da ga guši. U Baladama Petrice Kerempuha ustao je on hrabro u obranu onih kojima je sve oduzeto, obeščašćeno, osramoćeno i popljuvano. Napisao je knjigu pjesama koja, bliska starim kronikama, bugari o jalo-voj, proklesoj sudbini kmeta koji nije nikada upoznao pravdu. Roneći u nju i u tužne sudbine koje defiliraju kroz nju i koje se sve stapaju u jednu zajedničku, kolektivnu sudbinu, čovjek osjeća kako mu se usta pune gorkim, ljepljivim talogom protesta koji raste velik, silan, glomazan i težak kao život. To je najjači dojam koji ostaje poslije čitanja Balada Petrice Kerempuha. Čovjek je progovorio, sav je u ranama i krvi, nosi svoju bol sa sobom kao krvavu, odsječnu ruku, onaj isti čovjek koji je kasnije procvilio i protužio, zgažen bestijalnom šapom rata, na stranicama Hrvatskog boga Marsa i u kome je Krleža našao svoju krajnju i konačnu domenu: kroz čovjeka pošavši u borbu za čovjeka, za koju se žrtvovao:

Gdo plašča ne zna z vetrom obarnuti,
mora kak sveca na vetru vtarnuti.

(Petrica i galženjaki)

Njihov donekle epigramski, harlekinski duh ne oduzima ovim stihovima težinu i snagu nego je čak potencira. Zar je to potrebno naročito dokazivati?

Bijedu malog čovjeka o kome nitko ne vodi brige Krleža je u cijelom svom književnom opusu prikazivao na jedan

naročit, osebujuć način koji ga izdvaja od naših ostalih književnika, i to izdvajanje ide nesumnjivo u njegovu korist. Onaj tužni, britki, beznadni osjećaj osamljenosti, kad je čovjek svjestan o tome da ništa nema i da nikada ništa neće imati, da nikome nije stalo do njega i da mu nitko neće pomoći, da je on samo jedna kap vode u moru, čija se prisutnost ili odsutnost uopće ne osjeća. Pet **Pjesama o blijedi** iz **Knjige pjesama** na sasvim novi način u našoj književnosti interpretiraju blijedu. U **Povratku Filipa Latinovicza** prošao je »jedan blijedi čovjek sinoć kroz Kostanjevo. Psi su za njim nanjušili žvepleni trag. Opasni su ovi nepoznati blijedi prolaznici u sumraku! Ili su tati, ili grabancijaši, švarckinstleri!« Ostaje tako iza čovjeka siromaha i stranca kužan, sumnjiv, nečist, opasan zadržavajući glad i siromaštva, po kome ga odmah svuda prepoznaju. Psi ga nanjuše već izdaleka, ljudi odmah zatvaraju vrata pred njim. Sramotan žig uboštva utisnut mu je na čelu. U **Baladama Petrice Kerempuha** lutaju putovima na kojima nema nikoga ti prokazani, bezdomni, s leprom u duši i bijedom u oku, ozebli i gladni stranci i ruže u prvi mrak očajno na vratima:

Al biti gol, kak goli bažolek,
pod jasicam kadi su oslek i volek
jedina peč kak marhenjska sapa,
i biti bos kak bosa capa,
a nemat niš neg bogečkog ščapa,
gledat na nebu mlaji serp,
kak gnjili canjek zamotanjek,
od osmujenih cunj i kerp,
i biti kakti samec pes
bez domovine, bez penez,
a na te laje saki pes,
pandur za petom, Herodes,
biti fačuk i smujin sin,
tega je preklel sam Gospodin!
Temu je sam Belzebub i stric i vujc,
stric vujc.

(Stric vujc)

Bosjačka i prosjačka, samotna i sramotna, ružna, dužna, tužna i kužna bila je čitava naša prošlost koja nije bila »predziđe kršćanstva« nego jedno veliko, strašno groblje u kome su hrvatski narod podjednako klala i pljačkala njegova gospoda kao i Turci, čak su Turci bili mnogo čovječniji i plemenitiji u tome. Da je to istina, dokaz je taj što

su naši kmetovi bježali od »svoje« (takozvane narodne, hrvatske) gospode, magnata i prelata, Turcima, gdje im je zacijelo bilo bolje. Učestale seljačke bune od kojih su neke, kao ona Gupčeva, bile ogromnih dimenzija, još su rječitiji dokaz za to. U zemlji je bilo nekoliko povlaštenih porodica koje su imale svu vlast i sva materijalna dobra u svojim rukama, a narod je skapavao od gladi i zime; zemljom su putovale turske i gospodske pljačkaške horde, jašila mu je na ledima carska soldateska i sifilitični španjolski i njemački oficiri, na drveću je vjetar njihao gole kosture obješenjaka koji su se usudili pobuniti protiv legalne vlasti i protiv postojećeg poretka:

Kervavi Fašnik joka od Klanjca na celjski breg,
zažvaleni kak marha, gladiti kuružnjaka, po snegu blodiju muti,
bubenj mertvečki ruži,
znoreli šent z dijabli čarnu mašu služi...

(Kronika)

Teške su i mračne te Krležine kronike, crne od krvi koja curi po njima i iz njih. Nije potrebno specijalno isticati na ovom mjestu, jer je to već do sada mnogo puta istaknuto i dobro poznato, kako je kod Krleže neobično razvijen osjećaj sudbinske težine prolaznosti i uzaludnosti našeg života u suvremenim okvirima. Sva njegova poezija i proza puna je predsmrtnih vizija, blizine smrtnog dodira, jalovosti našeg života u poredbi s tihim, plodonosnim i samozadovoljnim životom stabla i s mijenom oblaka nad nama. Pronose seljaci svoje proklete živote, a duboko u njima vri revolt i saznanje o društvenoj izopačenosti i hijerarhiji, koju izjednačuje samo smrt:

Kopriva mu črez levo oko raste,
mozul do mozula, a krasta do kraste.
Kaj ima od tega da se je kinčil zlatom?
Daj mu po glavi generalkvartirskoj
s turopolskom lopatom.

(Pogrebna pesem pilkov pod Siskom)

I to je ono bitno u Baladama Petrice Kerempuha: smrt je ta, čije se prisustvo svuda osjeća, smrt je najvjernija kmetska druga koja ne pravi razlike između njega i gospodina, smrt, rat, krv, rane i opet krv. Strašan osjećaj da za čovjeka siromaha nigdje nema pravde, ni na ovom ni na

onom svijetu, da je siromahu uglavnom svejedno bilo ljeto ili zima, dan ili noć, smrt ili život, jer njemu nikada nije dobro. Snažno, prosto i neposredno govori o tome cijeli niz pjesama u ovoj rijetko dobroj i dragocjenoj knjizi: **Baba cmizdri pod galgama**, koja sigurno nije nenamjerno ispjevana u obliku soneta, toj najzatvorenijoj pjesničkoj formi; **Sectio anatomica**, s jetkom spoznajom nepostojanja Boga; **Komendrijaši**; **Bogečka**; **Kronika**; **Pogrebna pesem pilkov pod Siskom**; **Verboczy**; **Khevenhiller** i dr., a naročito **Keglovichiana** i **Lamentacija o štibri**, posvećena »Pavlu štosu, horvackemu vitiznancu, ki kipa domovine ni spoznal ni prepoznal«, pored pjesme **Na mukah**, sigurno dvije najbolje pjesme u zbirci. Sarkastično-jedak, ciničan i bolno-gorak Krležin stih nemoguće je reproducirati a da njegova neposrednost i dinamika ostane neokrnjena. **Lamentacija o štibri** je dokumenat sadržajniji od cijelog romana, izvanredno virtuozno pisan. Pjesma **Na mukah** počinje sa stravičnom, jezivom intonacijom:

Karv, ta slana, kmetska,
stubičanska karv, ta čama, čerlena,
vonjhava gosta karv, zakaj curi ta gluha, masna, šlepa,
strahotno mlačna krv?
Kmična, gliboka, čemerna, kam, zakaj kaple kri?

To su stihovi koji se nikada ne mogu zaboraviti i koji slikaju historiju u jednom sasvim drugom svjetlu. U svojoj jednostavnoj, strašnoj optužbi oni sadrže više strahota nego cijela jedna knjiga o zvjerstvima pobjednika gospode nad pobijeđenim i decimiranim seljacima (u konkretnom slučaju Engelsov **Njemački seljački rat**). Njihov umjetnički oblik (ako se tu može govoriti o umjetničkom obliku u onom smislu kako o umjetnosti pišu književni teoretičari a koji nije uvijek zaista umjetnički oblik) savršen je. Običaj je da slabi slikari, kad žele u naslovu knjige koju ilustriraju prikazati kako joj je krvav sadržaj, rišu na koricama plamena, krvava slova i krvave kaplje pod njima, koje cure iz njih. Krležini stihovi, bez svih tih neukusnih, pseudolikovnih i lažno dekorativnih ukrasa, zaista su puni krvi, i ona curi iz njih kao iz otvorene rane, nevidljiva i neprimjetna, ali potpuno stvarna i živa:

Kervavi glasi, senje, vetri, mesečine, branje,
Turčin, Varažlin, Kanila, klanje, same klanje...

Kosjeri, balte, Beč, kervavi Beč i Drava, Lublana, Celje, Sotla,
Dunaj, Kupa, Sava,
kak barjak banski na poplavi plava
kervava kmetska glava.

(Na mukah)

Cijela ta pjesma Na mukah jedno je strašno, grozno svjednočanstvo koje vrišti od užasa. Mračno lice historije, zatvoreno za buduća pokoljenja, rasporio je Krleža kirurškim nožem. Pokazalo se da je trulo, otrovno i pljesnivo, da zaudara kao lešina i da je potrebno oprati ruke poslije svršenog čina. Već otrcanu Ciceronovu krilaticu za koju nitko ne zna osim historičara i u koju nitko ne vjeruje, pa ni oni sami, da je historija »svjedokinja vremena, svjetlost istine, život uspomena i učiteljica života«, Krleža je oštro demaskirao i demantirao. Možda je to preslobodno rečeno, možda je nije demantirao, ali okrenuo joj je žalac na drugu stranu, prema njoj samoj. Sablasni zimski noćno, šupalj, hladan, piskav plač vjetera, mutna svjetla u magli, zelena kapa plinskih fenjera koje je zamotao snijeg u toplu, mekanu vunu. Gorak noćno, kad je čovjek sam i kad duboko u njemu vrišti zaklana istina i mrtva etika, parajući krhku lupinu mozga pred kojim mračno puca ambis:

V kmici, v pivnici,
brez ikakšne luči, čul se je veter
kak v praznini huči,
s kervavemi nokti v drobu, v mozgu, v luči,
zala jal sam kak samec, kervavi pes vmiruči.

(Planet arijom)

Visoki umjetnički kvalitet ove knjige upozorava na sasvim nove vidike i sasvim nove kriterije u našoj književnosti. Ako pođemo od činjenice da su Nazorovi Hrvatski kraljevi bili za našu predratnu nacionalističku omladinu umjetnički i patriotski credo (kao npr. četvrt stoljeća prije, doduše u nešto manjoj mjeri, Šenoine povjestice i historijski romani), Krležine Balade Petrice Kerempuha nov su korak naprijed, novo poglavlje u povijesti naše književnosti i novi putokaz za budućnost. Bilo bi neukusno tražiti od njih da budu ono što su Hrvatski kraljevi bili za svoje vrijeme.

Mnogo više od toga, one su novum, isto tako za historiju

kao i za literaturu: prva beletristička knjiga kod nas koja ne gleda našu prošlost kroz prizmu udžbenika za srednje škole i u interesu feudalnih ugnjetača naroda koji nisu stvarali historiju i koji nisu i ne mogu biti sastavni dio našeg naroda. Prva knjiga koja revolucionarno stavlja stvari na svoje mjesto, potvrđujući na taj način ponovno Gauguinovu misao da »u umjetnosti ima samo revolucionara i plagijatora«. Čovjek je dobio riječ i popeo se na tribinu.

Interesantan je Krležin odnos prema Hrvatskoj, o kome je već bilo govora, a napose prema Podravini koju on doživljava kao Bruegelovu Flandriju za španjolske okupacije. Jesenjina je beskrajna ruska ravnica i ždrijebe koje trči kroz stepu za vlakom inspiriralo za pjesmu (jednu od najboljih njegovih pjesama) o pobjedi tehnike nad prirodom, i kod toga se u njemu javila tiha sjeta i nostalgija. Rilkeu je, kao vječni simbol beskrajnosti i nesavladljivosti prostora, ostala u svijesti slika konja koji, neobuzdan, juri ukrajinskim stepama. U svom eseju o lirici Andrije Adyja (Knjiga eseja) Krleža je precizirao sliku mađarskog lirskog pejzaža, kako ju je vidio i doživio Petofi (»Depresija nepregledne ravnice na kojoj se čovjek osjeća izgubljenim u tihim zimskim noćima kad prši snijeg, a netko se u daljini miče sa svjetiljkom, ili glas zvona što umire u daljini i gasne u pusti, kružeći kao ptica oko kakve stare, otrcane, zaboravljene krčme«), U istom tom eseju (jednom od najboljih njegovih eseja, koji je inače, iz nerazumljivih razloga, ostao dosta nezapažen iako se u njemu nalazi mnogo vrlo interesantnih podataka za razumijevanje Krležine poetske ličnosti koja se iskristalizirala i razvila mimo postojeće zakone, podataka, koji bi, u jednom izvjesnom vremenskom razmaku, mogli imati autobiografsku vrijednost) Krleža definira pojam Adyjeve Hunije, kao i paralelno s tim Blokove Skitije. Korak do Krležine Panonije (ili Hrvatske, i jedno i drugo je ispravno) otuda je vrlo kratak. Sve te različite komponente kliju u pjesniku šutljivo i mudro, dok ne provale kao oluja.

0 Panoniji je, na sasvim drugi način i iz sasvim drugih pobuda, pjevao i Vidrić, no više je nego očita razlika između njega i Krleže koji stoji baš na suprotnom polu. Ono što je za Vidrića bilo centar interesa Krleža apriorno otklanja, a kad se služi njim, onda mu je to samo objekt; nikada subjekt 1 nikada ono bitno. Pošto je njegova razvojna krivulja odmah

iz početka (već u prvim ekspresionističkim dramama i pjesmama koje su imale romantičku podlogu) oštro gravitirala prema satiri koju je osjećao kao najrodniju, suprotnost između njega i Vidrića ne treba dokazivati, naročito ne treba dokazivati humani, kritički, analitički i uza svu revolucionarnost pretežno reformistički ton Krležine poezije. Različiti dojmovi, a pogotovo dojmovi iz djetinjstva, koji se podsvjesno, često i protiv naše volje, javljaju u nama cijelog života i prate nas do smrti asistirajući kod svakog našeg čina, formiraju umjetnikovo gledanje na život i na književnost. To su stalni pratioci pjesnika koji uvijek idu za njim u stopu, vjerniji od sjene čovjeka iz Chamissove balade koji je svoju sjenu prodao đavolu. U predgovoru Hegedušićevim crtežima Podravski motivi Krleža je koncizno formulirao svoje gledište na našu političku, a s njom književnu i općekulturnu stvarnost posljednjih godina prošlog stoljeća, koja je dovela do tadašnjih, pa i današnjih, političkih i književnih previranja, i u kojoj je centralnu ulogu igrao Ante Starčević čiju uspomenu i značenje Krleža evocira vrlo tople i karakteristično:

»I koliko god to paradoksalno izgledalo, ipak je istina: najlucidnija naša glava koja je našu stvarnost promatrala s najpreciznijom pronicljivošću i koja je o toj stvarnosti dala slike za jedno čitavo stoljeće književno i govornički najplastičnije, jest glava staroga Ante Starčevića. On je bio čovjek koji je jasno gledao našu bezizlaznu krivuljaču i braneci žlicu našeg mora i stopu gladnog našeg primorja od mađarske grofovske bagre, on je kroz nekoliko decenija pljuvao po našim pripuzima, šuftovima, huljama, po nitkovima koji tjeraju našu »seljačku brsti trnje, pod tuđinskim, sramotnim mađarskim i bečkim zastavama. U sveopćem našem bezglavlju i bezakonju devetnaestog stoljeća, između naše bunjevačke dogmatike, krpa, zakrpa, prikrpa i sveopće kulturne kerpljačine, mučen ubitačnim slutnjama, Starčević je gledao mađarske prepredene tate slobode, urotu naše gluposti, krštenu našu dijetenklasnu živinu, nakot, blago, marvu i prokletu pasminu našeg prošlog stoljeća u magnatskim surkama, gdje prodaju naše interese za bijedne peštanske Stipendije, a kao Starčević tu našu stvarnost nije gledao tako jasno ni jedan naš umjetnik onoga vremena.«

»Sve je to kod Starčevića ostala verbalna pobuna jednog državopravnog, jednostranog, manijakalnog, saborskog govornika, ali da je on, promatran iz današnje retrospektive, jedini temperamenat i jedina glava koja je umjela da se izdigne mjestimično do proroče snage jezičnog izraza, to je razumljivo. U mračnom klupku samostalaca, praktičnika, domorodaca, rodo-

ljuba, Ilira, nozovipoštenjaka i narodnjaka, u sveopćem siromaštvu, pokvarenosti, žalosti, pijanstvu i bijedi mađarskog robovanja, pun gnušanja i gađenja nad tim trubilima što črčkaju gluposti pod naoblačenim mađarskim nebom, zaglušen, od govedarskog čavrljanja naših otimača i lopova u plemićkoj šurci, on je gledao naše sive, smrdljive dronjke stvarnosti jasno je u tom čehanju cunja našega prošlostoljetnoga politikanstva on prezirao sve povukodlačene fantome naše stvarnosti i taj svoj prezir izražavao glasno i smiono decenijima.«

Posljednja balada Petrice Kerempuha, Planetarijom, s motom iz Jurja Habeliča, jedna od najinteresantnijih pjesama u knjizi, iako sasvim didaktično-satiričkog karaktera, najinteresantnijih zato, jer određuje Krležin stav prema aktualnim političkim problemima u bližoj i daljoj prošlosti, prema ilirizmu, Križaniću, Supilu, Starčeviću, Strossmayeru, Mažuraniću i dr., sve na vrlo vehementan, dinamičan, pun i plamen način, apostrofira također Starčevića, ali mnogo određenije i žešće, konfrontirajući ga sa Strossmayerom, a posredno i s ilirizmom:

I biskupa Štrocu sem videl v megli,
kak babu na loncu, gde sedi na čegli.
I Bana Mažurana z bakenbarti sivi,
nigdar ne zgine kak ban gdo jempuť živi.

I Starog sem videl v tej kervavoj megli
kak Stari s virđinkom pod krovom sedi.
V djakovečku meglu,
v gornjogradsku meglu
za dimom dim kadi.

Dok Biskup Štroco v tenji čakovečke geste,
pod toplom krovom biskupske sijeste
gladnog Muža hrani s »nafarbanom Toskanom«,
pod črlenom lampom, pod Khuenom banom,
u gunguli, s cigarom i z mađarskem duhanom,
pod črlenom lampom Rada, Zakona i Reda,
Stari se punta i Stari pluje
na biskupsku »žlicu duševnog sladoleda«,
s kojom biskup Muža nahraniti gleda.
Stara, posteklela korenika se ne da!

Nigdar ne bu v megli Spomenika imal
kaj nigdar je ne s klimavcima klimal.

Ilirizam Krleža mrzi, optužujući ga da je uništio jedan živi jezik koji, po Krležinom mišljenju, predstavlja ogroman kapital za nas i za koji veli u Planetarij omu:

V megli sem videl, videl sem v megli:
 seh krizneh putov konec i kraj.
 V meglenom blatu, v pogrebnom maršu,
 od nas nigda vec nebu nazaj,
 lleri kak pilki, faklonosi,
 zaškrabani dijaki, larfonosi,
 pokapali su paradno starinsku reč: Kaj.
 Kak zvon je Kaj germelo,
 kak kres je Kaj plamtelo,
 kak jogenj, kak harfa vekomaj,
 a oberpilko v gali,
 s pogrebnom faklom v roki
 med ilerskim fanti,
 mertvečkemi snuboki,
 španceral se
 Doktor Ludwig von Gay.
 Cinkuš je lajal v megli golgotski,
 pokapati smo znali furtinavek gospocki.

Ta je Krležina mržnja prema ilirizmu pjesnička, impulzivna, eksplozivna. Ona se zamjećuje iz čitave knjige, i svuda je beskompromisna i nepoštedna. Ilirska politička neloyalnost (slučaj Gaja naročito) i prevrtljivost, apsurd njihova učenja, kako ga Krleža vidi, sve mu je to dalo dovoljno prilike da ih pažljivo raščlani i osudi. Nesumnjivo je da Planetarijom kao pjesma zaostaje dosta za ostalim baladama u knjizi, ali kao tumač Krležina gledanja na našu literarnu zaostavštinu prošlog stoljeća, ta je balada, koja nije balada nego pamflet, vrlo dragocjena i moglo bi se reći najvažnija u knjizi. Kolika je Krležina ljubav prema kajkavštini (živom jeziku u kojem je sadržan žilav otpor naše zemlje i naših ljudi protiv tuđinskog i domaćeg despotizma i protiv bezbrojnih nepravda okrutnosti i zala kojima ih je dragi bog nadario), može se vidjeti u daljnjem toku Planetarijoma koji obasiže oko trideset stranica i koji predstavlja neke vrsti retrospektivnu viziju (koliko god to paradoksalno izgledalo na prvi pogled s obzirom na verbalno značenje pojma) naših političkih mijena i zbivanja kako su se prepletala do skorih dana. Indirektno, glorificirajući kajkavštinu, Krleža tangira i Domjanića zbog njegovih sladunjavih, bolećivih kajkavskih štimunga koji su pisani knjiškom, neživotnom iskonstruiranom kajkavštinom i koji organski ne odgovaraju duhu kajkavštine koja je jezik Gupca, Gregorića i Pasanca, jezik buntovnika, protestanata i siromaha, a ne jezik propalih šljivara, sentimentalnih spahijskih djevojaka i usidjelica

koje žale za minulom mladošću. To su sigurno dosada najtoplije pisani stihovi o jednom jeziku koji je službeno proglašen dijalektom i herezom, i kome svi na svaki način hoće da zatru trag, a on ipak živi, buja i ne umire nego se obnavlja i pročišćuje, da zablista iznova u svojoj punoj snazi i ljepoti:

**Kaj žuhko je, ne ferfla, ne berboče,
z gingavem ciglam hiža podzidana zgledi.
Kaj nigdar slatka, stara frajla bilo ni,
vekomaj truća Kaj, Kaj cvili i joče...**

Pogotovo je oštar prema Preradoviću, i ta njegova oštrina nije ni nova, ni nepoznata (prije Balada Petrice Kerempuha):

Reč kajkavska pred nami je pokran, prazen grob,
Znč ternja kervava, razvudenje, drob.
»Ak pjevat vam se hoće, a sami ne znate kako«,
pjevajte kajkavske Riječi staru kajkavsku kob!

I to nije samo kritika Preradovića i obračun s Preradovićem koga direktno satirizira i negira citirana strofa, nego obračun Krleže s čitavom našom književnom tradicijom s kojom se on već bori godinama, a skoro i decenijima. Nezdravom, bolesnom, otužnom i gnjilom tradicijom koja koči književnika i zadahnjuje ga svojim trulim, ustajalim, nakiselim i otrovnim zadahom. Obračun koji predstavlja logičan nastavak njegovog poznatog pamfleta iz **Plamena, Hrvatska književna laž**, eseja o Jurju Križaniću, našem Don Quijotu i Hamletu, Supilu, Stjepanu Radiću, Josipu Račiću i dr. Nad grobom kajkavštine Krležine su optužbe »žuhke kao kaj«, teške i (po konvencionalnom sudu) nečtivo direktne. Parafrazirajući poznatu Gundulićevu strofu (možda prije epigram?) o »kolu sreće«, Krleža je također »neobazrivo« direktan (**Planetarijom**). Krleža govori u obranu čovjeka, on ne moli nego traži, češće apodiktički tvrdi nego dokazuje (zar je umjetnost plaidoyer?), češće vrijeđa i mrzi nego hvali i voli. Njegove su geste odsječene, kratke i lucidne. Bijesnu, ali se odmah ne ugase. Još dugo tinja za njima žarka rumen, kao da je netko ostavio za sobom krvav trag. Kao da je kmet prošao s barjakom u ruci, s kosom i sa sjekirom, a onda se vratio natrag polako, krvav, obezglavljen, bez ruku i bez nogu. Valjala ga je nabujala voda

udarajući njim o obale na kojima su bubnjali doboši, silovali vojnici blijede, uplašene kmetske žene i djevojke, gorgjeli krovovi, jaukala djeca, a biskup Drašković i grbavi, pijani podban Gašpar Alapić brisali krvave ruke u ljubičastu svilu svojih magnatskih surka. Sunce pozlaćuje Tahijev nadgrobní spomenik, a na kmetskom grobu nema spomenika i nema cvijeća:

V stubičkoj kripti kervavi Tahí spi,
pod oklopom vitez, taj peklenski pes,
zajma spomenika kaj imel je penez!
Za Pasanca, za Gobca spomenika ni,
za petsto tikvi muški, na stubičke kruški
kaj zibleju se si.

(Planetarijom)

Ako je Gorki plakao nad Jesenjinovom pjesmom Crni čovjek kao nad grobom pjesnika koga je zgazila revolucija, kako je težak, gorak i mračan plač Krležin nad sudbinom Jurja Križanića i Šupila, nad besmisljenošću sirotinjskog života, nad teškom tragikom ovog naroda kojega je progovila njegova fatalna, prokleta kob.

Može se na Balade Petrice Kerempuha gledati s različitih gledišta, kroz prizmu različitih, čak među sobom i disparatnih ideologija, ali odreći im njihov hrvatski i humani karakter (u najplemenitijem značenju tih riječi), to ne može nitko ako ne želi lagati i falsificirati istinu (zar je to nešto nemoguće kod nas?). Književnik koji je tako pošteno i tako smiono ustao u obranu hrvatskog seljaka, i koji je više napada nego svi naši pisci zajedno, nosi svoje hrvatstvo u sebi kao skupocjenu, dragu tajnu, krvari za nj i posvećuje ga svojim ranama. Knjiga o Krleži morala bi se zvati Knjiga o humanistu (ako ikada bude napisana):

I videl sem v megli,
v megli sem videl:
Zerinski grof črez meglu
kak slepec gre v Beč.
A nazaj ga nebu, a nazaj ga nebu, a nazaj ga nebu
nigdar yeč.
I Jelačica Bana i Gospona Gaja
i Njih sem videl bloditi v Beč:
tam buju svoju, tam buju svoju, tam buju svoju
poplivali reč.

(Planetarijom)

Samo što to, razumije se, nije patriotizam časa i momentane političke konjunktore, nego patriotizam kritičan, ranjav i bolan, kao što je bolna sudbina naroda u čije ime govori Krleža. Talenat koji je napisao lucidnu ratnu kroniku Hrvatski bog Mars, jednu od najboljih ratnih knjiga u svjetskoj književnosti, talenat koji je napisao drame U agoniji i Gospođu Glembayevu (između ostaloga), talenat evropskih razmjera kojega guši naša žalosna i jalova suvremena stvarnost, zrači dinamičan i prodoran iz Balada Petrice Kerempuha, knjige u kojoj su gotovo svi prilozi antologijske vrijednosti. To je potrebno reći o Krleži na kraju ovog osvrtu koji ne bi bio potpun kad bi iz njega izostale pjesme Scherzo, Ni med cvetjem ni pravice, Sanoborska, Krava na orehu, Ciganska i dr., a naročito Kalendarska koja predstavlja poglavlje za sebe.

Knjiga Balade Petrice Kerempuha izdana je u Ljubljani među edicijama Akademске založbe (može li se ne istaknuti, i nije li to bar toliko važno kao to da je pjesma štampana starom kajkavštinom?). Priložen joj je tumač manje poznatih riječi i fraza, vrlo duhovito koncipiran i redigiran. Opremom (ručni slog, dvobojni tisak, inicijali, mali format i zatvoreni oblik, vrlo ukusan i vrlo seriozan tisak) knjiga i nehotice podsjeća malo na stare, sredovječne (kod nas se srednji vijek, u nekim, nazovimo ih tako, disciplinama, proteže skoro do četrdesetosme, ako ne i dalje) molitvenike, i to je jedna od njezinih naročitih karakteristika. Okvir naslovne stranice donosi reprodukciju drvoreza Ursa Grafa iz šesnaestog stoljeća. Inicijali su uglavnom Holbeinovi, a ostali od nepoznatog autora. Potrebno je još na kraju konstatirati da Krleža nije Balade Petrice Kerempuha »ispjevao« na kajkavštini iz želje za bizamošću nego iz vrlo stvarnih i umjetničkih razloga što potpunijeg i što detaljnijeg stapanja forme sa sadržajem kome je na taj način data naj adekvatni ja vanjština. U njoj uglavnom još uvijek dominiraju sablasni, olujni, apokaliptički Krležini noktumi iz njegove ratne lirike, kad je daleka, potmula pucnjava topova sijala užas po zemaljskoj kugli, a blijedi, neživi ljudi mirisali na mrtvačnice, na rane i na svoje vlastite, otvorene grobove koji ih **gostoljubivo čekahu. To je stara, draga Krležina tematika bezglavosti i apsurdna našeg života kad je duša »sita i lirike i dinamita«, kad u ludoj kući, Evropi, laje krv i smrt i kad**

nikoga nema da nam reče koju dobru, toplu, bratsku riječ, ni ljudi, ni boga, nikoga. Od prvoga svojega književnog nastupa Krleža se konzekventno, s ogromnom, natprosječnom energijom i s ogromnim žrtvama koje bi rijetko tko na njegovu mjestu mogao pridonijeti, bori za novog čovjeka i ne odstupa od toga, a ova je nova knjiga nova karika u tom golemom lancu i nov umjetnički napon, možda jedan od najvrednijih dosada (a svakako najhrvatskiji). Kerempuh, clovvn i skitnica, komedijaš, obješenjak, bosjak i vizionar, tipičani hrvatski clovvn, protestant, hulitelj i Grga Čokolin, bugari kroz ovu Krležinu knjigu o žalosnoj sudbini kmeta, siromaha, skitnice i huligana u prokletim dimenzijama panonskog života, o tome kako je teško biti sam u mraznoj, oblačnoj, crnoj, strašnoj hrvatskoj noći koja nema kraja, i nositi križ svoj na ranjavim, krastavim leđima uz potmuli, bijesni pasji lavež kroz jednu apsolutnu, krvavu jesen, i gladovati, i kisnuti, i psovati, i ne posrnuti pod križem, i ne jauknuti.

Savremenik, 1936.



DRAGUTIN TADIJANOVIĆ: DANI DJETINSTVA

Kad napolju tužno pada kiša na stare kapute i prosjacima na ruke žute, bude se uvijek u nama tajanstveni, čudesni kompleksi koji umno i tiho kucaju po krhkoj kori svijesti. Mrtve riječi i doživljaji svijetle fantastično u mraku koji kiša puni vlažnim, hladnim šumom. Gorko i tjeskobno sluti čovjek da je uzalud vjerovao u život koji ga nikada nije zamilovao, da je sreća ljudska džin na staklenim nogama koga će oboriti prvi jači vjetar, da se sve što je saznao ruši u prah u sukobu s vremenom koje je jače od našeg trajanja i nema milosti s nama. Tamna, daleka sjećanja, kao mrtve ptice, padaju s grana u našu ozeblu dušu na kojoj smo zaboravili zatvoriti prozore. Uzalud čovjek prkosi sebi i vremenu. Odričemo se racionalističkih laži i književnih sugestija, i vraćamo se opet dragom potoku djetinjstva u kome smo se nekada kupali i lovili bjelice i račiće, gledamo u tužne, pametne oči konja i goveda, vjerujemo da ptice svadbuju na Sv. Valentina puneći šumu gozбом i pjesmom, da u čaškama cvijeća i pod naherenim klobucima gljiva nevidljivi, sićušni kovači sa srebrnim bradama kuju naše zlatne i strašne udese intimno se nagnjući nad naš život. Nije istina da je djetinjstvo mrtvo. Nije istina da djeca ne osjećaju sramotu i bijedu svojih roditelja. Nikada se ne može tako voljeti i tako mrziti kao u djetinjstvu; nikada ne može čovjek više patiti od djeteta koje se stidi što je krivonogo ili siromašno, što nema novog odijela, što je ubogo, pokislo, gladno i boso, i što su mu oca jutros rano našli pijanog i promrzlog u grabi u kojoj je prenoćio. Svu sramotu i prokletstvo roditelja nosi dijete sablasno u sebi, stidi se zbog materina kašlja i očevih bosih, blatnih

nogu, zbog gladne braće koja se guše isprošenim, pljesnivim tuđim kruhom, plače gluho i očajno u sebi (ružan i otrovan je dječji plač kad ga nagrdi prvi odjek saznanja i zrenja) zbog sebe, tebe i mene, zaključano u praznoj, vjetrovitoj kući s muhama, paucima, starim trulim pokućstvom koje tajanstveno pucketa u mraku, hladnim, ružnim, zlim svecima koji se pakosno mršte na sivom, živom zidu, nepomičnim stolovima, prozorima, prigušenim glasovima, vjetrom, poznim noćnim urama, neprisutnim žagorljivim pticama i mjesecinom. Doživljaji iz djetinjstva najbolniji su i najsnažniji od svih doživljaja u životu. Urezujući se neizbrisivo u sjećanje, oni nas prate na našem životnom putu do groba, kao dragi znanci koji su pomrli davno, ali u kišnim jesenjim sumracima s vjetrom i daždem ožive iznenada pred našim očima okruživši nas sa svih strana i dahnuvši nam u lice gorak osjećaj prolaznosti i relativnosti svega u životu. »To sublimno, duboko, problematično, nepoznato, tajnovito, dječje u nama, to leži duboko pokopano u tmini naših vlastitih freudovskih i magnushiršfeldskih kompleksa, i to bolećivo sjećanje unatrag i skoro perverzno boravljenje u prostorima našeg mrtvog djetinjstva jedan je od jakih nagona za usporavanjem brze prolaznosti svega našega u nama. Ta su djetinjstva zamotana u nama kao mali mrtvaci u pelene posmrtnih uspomena, i te su pjesme nadgrobnih spomenici jednog dubokog nagona: htjeti trajati« (Krlježa o Rilkeu). U ozbiljnoj, žalosnoj dječjoj glavi niču čudne spoznaje i evokacije: zašto su ruke njegove majke hrapave, voštane, teške i izgrizene od luga, a ruke matera njegovih školskih drugova njegovane, mirisne i bijele? Otkuda onaj skroviti, tjeskobni, neizrecivo ponižavajući, prosjački miris uboštva i bijede u njegovu vlažnom, starom kaputu koji se isparuje (u posljednjoj klupi) u ugrijanoj školskoj sobi sa živim vukovima, risovima, lavicama i šarenim, raskošnim geografskim kartama po mrtvim, sivim zidovima, kad kaputi učiteljeva i bilježnikova sina, što sjede u prvim klupama, tako lijepo i radosno mirišu na čistoću i novinu? Sinoć je opet, vraćajući se iz dućana kući, gazio do koljena žutu, mutnu vodu koja je poplavila cijelo selo, pa ga sad noge neprijatno bride pod klupom u koju je malo prije urezao svoje ime i nad njim ime jedne male, plave djevojčice s kojom svako poslijepodne zajedno čuva goveda na livadi

pod vinogradom. Toliko strašnih pitanja, tuga, veselja, želja i nada raste oko djeteta koje sluša trepet toplog ptičjeg srca u svom dlanu, ili strepeći od unutrašnje jeze, radosti i očekivanja gleda pred noć kroz gusto granje i lišće vrbika kako se na pličini kupaju gole djevojke pažljivo držeći u rukama teške, velike, bijele dojke i vrišteći kad bi stale u vodi na staklo ili na zmiyu. Stvarnost se isprepleće s iluzijom, a sunce sije zlatne medalje i dukate po hladovini pod mostom gdje raste bujan korov i divlje bazgovo i ljeskovo džbunje. Dijete ide, šuti, misli, pita, traži, zove, moli, plače, pjeva i viče, a istina sja tamna i nedohvatna u daljini pred njim, i glava je trudna od zaboravljenih obećanja, od zimskih kiša i snjegova koji su padali po njoj, od briga, misli, rebusa, paradoksa, apsurdna i pitanja na koja mu nitko ne može odgovoriti.

Poetska interpretacija djetinjstva Dragutina Tadijanovića ima svoje posebno mjesto u našoj književnosti. Bez obzira na jalovu oficijelnu dječju književnost koja se još uvijek u devedeset i devet procenata nije uspjela osloboditi šturog i praznog diletantizma, kod nas je o djeci pisano razmjerno malo i s različitim uspjehom (Nazor, Krleža, Begović, Andrić i Perković između ostalih). U to pretežno psihoanalitičko i lirsko evociranje djetinjstva u kojem ima upravo dragocjenih mjesta ili u analizu postanka sebe i svog lirskeg talenta, s vizijama budućih književnih stremljenja i ostvarenja, kroz retrospektivno proživi javan je svojih mladih i najmladih dana koji su bitni i kobni za kasnije definitivno formiranje zrela umjetnika (Nazor), Tadijanović je unio jedan nov ton i novo lirsko poglavlje. Pošavši od ljupke i tople idile najranijih dječjih zanosa i ljubavi svojih prvih lirskih knjiga (ciklus Zaljubljen dječak) koji su puni sup-tilne lirike i osebnog pejzaža, palete, muzike i rječnika:

Sjedim sam u dolini, na travi. Tužan.

Znadem

Da se ti na ravni zabavljaš — s njim.
Radosti ti se smješkaš besprekidno.

Volim te!

Zar da se uspnem na ravan?

Tebe bih vidio.

Ti?
Okrenula bi svoju zlatnu glavicu
Od mojih pogleda.
Sjedim sam u dolini, na travi. Tužan.
(Šam)

Tadijanović je poslije opsežnog, višegodišnjeg lirskog opusa, koji svakako spada među ono najbolje i najozbiljnije što je kod nas u lirici stvoreno, objavio zbirku pjesama o svom ranom djetinjstvu Dani djetinstva, koja pored intimnog, autobiografskog karaktera, nesumnjivo vrlo značajnog za autora, obogaćena tom intimnom iskrenošću, obuhvata u širokim freskama djetinjstvo cijelih generacija. Zato su Dani djetinstva zbirka koja nije samo Tadijanovićeva iako ju je on napisao. Kroz te tvrde, naoko neelastične i spore stihove, ali pune suptilne unutrašnje muzike koja je bitna za Tadijanovićev pjesnički izraz uz koji je organski vezana, govori život u različitim oblicima, uvijek neposredno i dinamično, ali ne bez izvjesne bizarnosti. Nova knjiga nalik je na novi prozor na kući u vedro, šumsko jutro. Ta Tadijanovićeva kuća na kojoj je otvoreno mnogo prozora stoji hladno i ravnodušno na kiši suvremene lirske inflacije. Djetinjstva brojna i prerazličita defiliraju kroz Dane djetinstva na vjetru života koji nas sve goni u borbi za hljebom: zim-ska jutra s ozeblom djecom i mrazom (Ledeni kurjak), kišna predvečerja s poklanim golubovima i prašnim mra-kom u crkvenom tornju na brdu (Kiša u predvečerje), dje-vojčice na dudu i šumskoj hladovini i s magičnom tajnom spola koju nose skrivenu u sebi (Djevojčica i dud), ili topla dječja erotika oplemenjena tugom (Nosim sve torbe, a nisam magarac), odnos prema školi, prema siromaštvu, prema apsurdnom i zločinu rata, prema lažnoj utjehi molitve koju dijete još ne razumije, ali sluti (Da sam ja učiteljica, Računska zadaća, Hoću li ući u sobu gdje je sag, Moja baka blagosilja žita, Dopisnica na ratište, Mladež domovini i Danas trideset i pete). Od trinaest pjesama ove zbirke prvih dvanaest slika različite dječje brige, pitanja i radosti, a trinaesta protest čovjeka (u prvom redu čovjeka) zbog otrovana djetinjstva. Zato ova knjiga prelazi okvir ličnih doživljaja, te postaje ispovijest i savjest dječjih generacija, naročito onih koje čeka možda još krvaviji put od onog kojim je išla Tadijanovićeva dječja generacija. Nešto svoje,

toplo i prisno, nalazi svaki čovjek u ovim tako ličnim i tako naglašeno subjektivnim Tadijanovićevim pjesmama, i to je jedna od njihovih najvećih vrijednosti i odlika. Kroz ličnost one su zahvatile i izrazile cjelovitost, kroz subjektivnu bol opću ljudsku bol. Tadijanović ne protestira samo zbog sebe i za sebe; on protestira za svu djecu koja su proživjela njemu slično djetinjstvo. Protestirajući, njegov glas dobiva težinu biblijske opomene i kletve:

šuti srce u samoći kad naviru uspomene
 Al danas treba da izađeš
 iz osamljenosti
 i kreneš
 Razlupaj kutiju uspomena
 Trči na raskršća
 K tebi dopire ubilački zveket
 preko razlivenih voda u maglama
 Prije nego što uzmoraš ostaviti
 trčerp kojim žanješ
 na raskršća i krikni
 Neka te čuju žute šume
 i teške crne oranice
 i lastavice i dimnjaci
 i neka te čuju koji bez prestanka oštre
 noževe za klanje
 neka odjekuju doline
 nek se zaľjuljaju vrhovi
 Trči na raskršća u zlatnosti sunca
 trči
 trči
 krikni
 razlupaj

(Danas trideset pete)

Ti stihovi bez naivnog socijalnog bunta i forsiranog aktivizma, koji se izivljuje u riječima i frazama, govore protiv militarizma i imperijalizma, protiv lažnog mesijanizma i pacifizma naših dana, tako karakterističnog za poratne evropske kataklizme i diplomatske ili imperijalističke sukobe. Otuda toliko satire i toliko bola u ovoj knjizi (Moja baka blagosilja žita, Dopisnica na ratište i Mladež domovini). Kroz pjesme koje u obliku novele prikazuju jedan mladi, pun sublimnih osjećaja i briga život na selu, u ratnoj pozadini bez oca koji krvari u dalekim, nepoznatim zemljama za tuđe dobro i tuđu slavu, ta satira, pomiješana s humanizmom, pojavljuje se u različitim fazama:

Zašto se baka nije molila Bogu da nas oslobodi vojske prije nego što je tata otišao u rat? Baš su želi žito na Lazinama kad se čulo: Mora se u rat! I on je otišao sa srpom kući da se spremi. Bog i moja baka, oni se jako vole: On bi sigurno čuo baku, jer se ona njemu uvijek moli, i napamet, i iz crnog molitvenika

(Moja baka blagosilja žita)

Naivno, ali puno optužbe na život, koja je to strasnija što je naivnije postavljena, dječje pitanje ostaje bez odgovora jer nema tko da odgovori na nj. Ili ova sjajna dječja nestašnost koja je tako psihološki bliza:

Sad ću baš da izbrojim korake
Koliko treba da načinim s križem
Dok baka prevrne list u molitveniku

(Moja baka blagosilja žita)

Tko bi mogao objasniti djetetu sve te kontraste i sve strahovite paradokse života kojim živimo? Ne postoji u našoj književnosti mnogo pjesnika i pjesama u kojima ima toliko tople ljubavi prema ranjenom ocu, kao u Tadijanovićevoj pjesmi *Mladež domovini* koja je malo savršenstvo svoje vrste. Kobni i tužni motivi sudara s okrutnom životnom stvarnošću redaju se kroz *Dane djetinstva* koji predstavljaju nov, ozbiljan i osebuju prilog našoj ratnoj književnosti.

Tadijanovićev pjesnički izraz jedar je i sočan, sav u vrlo suptilnim metaforama koje se ne smiju zamijeniti s običnom metaforom (toliko profaniranom u posljednje vrijeme u našoj lirici), pun je toplih slika, opisa, dječjih zebnja i nemira, što mu međutim ne smeta da bude koncizan. U *Danima djetinstva* on je ostvario jedan novi primitivizam: dječak govori kroz tu knjigu koja je jedina svoje vrste u našoj književnosti, formalno i sadržajno, svojim rječnikom i svojom frazeologijom o svojim mislima, tajnama, zagonetkama i brigama. I kad dječak zastaje tužan i ogorčen pred problemima koje ni mi danas još ne možemo riješiti, onda je Tadijanović najsnažniji i najneposredniji, npr. u pjesmama *Nosim sve torbe*, a nisam magarac i *Djevojčica* i ja; naročito u ovoj posljednjoj, koja je za mene lično jedna od najljepših pjesama o ranoj dječjoj erotici uopće, samo što mi nije logičan završetak, te mislim da psihološki nije

u suglasju s osnovnim tonom knjige, i uopće da psihološki nije dosta uvjerljiv:

Neću da spomenem ime
Kako se zvala —
Djevojčica s kojom sam brao
U šumi lješnjake.

Nabravši puno krilo,
Pred podne, rekoh ja:
Hodi, lezi kraj mene
U hladovinu, u grm.

A ona, zbilja, dođe. — Mene je bilo stid.
Jer zašto sam se morao zacrvenjeti?
Joj, kad bi to baka doznala! —

A sutradan popela se na dud pred kućom.
Htio sam gore pogledati
(baš sam ispod nje stajao),
Al sam se plašio: —
Mogla bi me kako baka spaziti,
Pa šta bi onda bilo, mislim ja.

Najbolje će biti
Da grijeh svoj ispovjedim
Velečasnom gospodinu župniku.

One ne samo što znače nov način interpretacije dječje zaljubljenosti u Tadijanovićevoj poeziji (iako su u kontinuitetu s ciklusom Zaljubljen dječak koji spada među prve Tadijanovićeve pjesme), nego je u tim dvjema pjesmama, a naročito u drugoj, Djevojčica i ja, forma gotovo savršeno podređena sadržaju. To su rečenice koje zaista govori dijete, i na način kako bi ih dijete zaista reklo, i s tugom i sa strahom koji je zaista dječji. Sve je tu prirodno, slobodno, nevezano, jednostavno, ljupko i puno, a opet to nije onaj svjesni, forsirani primitivizam koji je silom utisnut u dječja usta; bez obzira na to što skoro sva poezija Dragutina Tadijanovića (ili bar njezin dobar dio) ima u sebi nešto dječje i bezazleno u najplemenitijem značenju te riječi (neobično snažan i subjektivan osjećaj za mrtve životinje u Baladi o zaklanim ovcama koja je jedinstvena u našoj lirici, ili tuga zbog poklanih »možda čak deset« golubova u Kiši u predvečerje u ovoj knjizi). Zato su Dani djetinstva u svakom pogledu dječja knjiga, ali ne i knjiga za djecu, jer se to dvoje nikada ne smije identificirati; to su tolika djetinjstva i tolike mladosti

prošle kroz ovu knjigu iako se u njoj konkretno govori samo o jednom djetinjstvu, da je ona postala umna i ozbiljna od mnogih života koji žive u njoj, i strašna od perspektiva koje pruža u zadnjoj pjesmi novoj djeci što se možda više ne igraju lancem s ornica pod kolnicom i ne beru lišće kupina za čaj »za drage ranjenike« (ako ne beru), ali nose isto tako topla i otvorena dječja srca, kao što je otvoreno i toplo srce koje je napisalo ovu zbirku, brinu iste brige, suze iste suze i strahuju isti strah. Srce je uostalom, kako je to već mnogo puta konstatirano, jedna od najmilijih Tadijanovićevih pjesničkih riječi i tema, pa i prijatelja i dragih drugova, ako želite.

Tri knjige lirike koje je dosada izdao Dragutin Tadijanović, s ovom četvrtom dobile su osjetno pojačanje, ne toliko u kvantitetu (samo trinaest pjesama) koliko u kvalitetu. Tadijanović je pjesnik o kome je kod nas dosada pisano najviše od svih naših mladih pjesnika, i to na razne načine. Ni najnegativniji i najličniji sudovi koji su uostalom osamljeni i bez značenja, nisu mu mogli negirati novost lirskog izraza, svježinu emocija i pejzaža, neposrednost i iskrenost. Taj naš možda najplodniji i najsubjektivniji mladi lirik (u ovom slučaju superlativi nisu neumjesni) koji je svoju književnu fizionomiju izradio do u tačine, u Danima djetinstva upoznaje nas s jednom novom fazom svog pjesničkog rada koja je sve više bliža prozi i koja mu pruža mnogo više mogućnosti za analizu suvremene društvene stvarnosti (njezinih vidljivih i nevidljivih uzroka), koja uostalom nikada nije bila eliminirana iz Tadijanovićeve poezije, nego je u njoj zauzimala jedno od hitnijih mjesta. Prigovori ovoj novoj knjizi ili onima starima u vezi s ovom novom? Za mene lično možda su neke pjesme nešto odviše dotjerane i zato osjetno hladne (koliko god to apsurdno i nevjerovatno izgledalo na prvi pogled), možda na nekim mjestima nisu ostvareni svi efekti koji su se mogli ostvariti (kako ja mislim), ali to u ovom slučaju nije važno. Kritika ove vrste, kao što je ovaj moj osvrt, uvijek je kategorično subjektivne naravi, i to treba uzeti u obzir. Zato ovo nekoliko konstatacija i analiza treba shvatiti kao nacrt za jednu širu i potpuniju studiju lirika Dragutina Tadijanovića (ne samo kao liričara djetinjstva) koji ima jednu kod nas tako rijetku odliku da nema gotovo ni jedne pjesme slabe.

Savremenik, 1937.

NOVI KRLEŽIN ROMAN*

Nije slučajno da razvojna linija književnog rada Miroslava Krleže od Hrvatskog boga Marsa do najnovijeg romana *Na rubu pameti* pokazuje sve otvorenije skretanje u satiru koja je uvijek obojena jednim naročitim humanističkim tonom svojstvenim samo Krleži. Taj se okret, uostalom kauzalno vezan s Krležinim gledanjem na umjetnost i njeno značenje u društvenom životu, opaža isto tako u dramskoj trilogiji *U agoniji*, *Gospoda Glembajevi* i *Leda*, kao i u lirici koja se od simfonija, legenda i ekspresionističke ratne lirike transformirala do sjajnih kajkavskih *Balada Petrice Kerempuha* kroz koje u gorko-satiričnom, ranjavom arhajskom stilu progovara poniženi i uvrijeđeni hrvatski čovjek feudalnog doba. Satira je u svakom slučaju jedna od najsuperiomijih književnih vrsta, ako se književnost uopće može dijeliti na vrste. Krležina koncepcija satire razlikuje se bitno od drugih autora. Jedak i ranjav smijeh koji katkad prodre iz Krležine proze i poezije, otrovan i desperatan, bez pravih atributa smijeha, ne može se konkretno ni s kim uporediti, jer je organski vezan uz Krležin književni izraz. Ako bismo ga već htjeli tretirati u odnosu prema klasicima svjetske satirične književnosti, onda je uvijek bliži Cervantesu nego Gogolju, ali nije srodan ni jednom ni drugom, nego je tipično svoj, tužan i izgubljen, Krležin i hrvatski. To je kopanje po svojim i tuđim ranama, u prvom redu uvijek svojim, traženje izlaza iz paklenog ratnog i ne mnogo manje paklenog poslijeratnog besmisla kroz smijeh

* Miroslav Krleža: *Na rubu pameti*, Biblioteka nezavisnih pisaca [Zagreb, 1938].

i autoanalizu, bijeg iz začaranog kruga malogradske zavirljivosti i gluposti koja čovjeka guši i truje, oslobođenje iz krvave ljudske kloake, i konačno katarza koja pročišćuje i oplemenjuje. To je satira koja je zaista smijeh kroz suze ili, bolje, samo blijedi, groteskni trag smijeha, nagrđen kletvom i bolju.

Novi Krležin roman, *Na rubu pameti*, u pravom je smislu riječi roman o ljudskoj gluposti. Fantastične dimenzije koje doseže glupost naših dragih bližnjih i naša vlastita, dale su materijal za ovo djelo koje je puno nevjerojatnih kontrasta, tragičnih zapleta i paradoksalnih konkluzija, ali iznad svega toga zbog jalove praznine ljudskih života u suvremenim okvirima. Krležin je analitički i kritički talenat dobro poznat i jedinstven u našoj književnosti. Njegov bridak, prodoran stil i bujan rječnik, koji nitko ne može imitirati a da ne ispadne smiješan, omogućuju mu da, ponirući u tajne ljudskih života i njihovih međusobnih odnosa, iznese materijal koji obrađuje, u cjelini i bez ikakvih ograda, s iskrenošću i primamošću koja fascinira. Prikazujući trulost malograđanskog društva u raspadanju, kao veliki njegov prethodnik i učitelj u poznavanju ljudi F. M. Dostojevski, prodire u sve mutne i nagonске, skrovite ljudske misli, tamne slutnje zla i kriminala, apsurdne životne odnose i veze, tražeći jezgru. Umjetnik živi među ljudima, u društvu koje ima svoje pisane i nepisane zakone kojih se nitko ne drži. Stoga je njegov rad, hotimično ili nehotično, vezan uvijek uz društvo i njegove životne manifestacije koje vežu i njega. »Ljudska glupost je mračna snaga pod nama, to je haotična sila pratvari pod nama koje ljudi još nijesu svladali, ali koju će nadvladati ipak, izvan svake sumnje, a u tome i leži značenje ljudskog napretka: stepen pojedinih civilizacija stoji u obratnom omjeru sa stepenom ljudske gluposti« (M. K.). Tu elementarnu i primarnu glupost koja se manifestira kroz takozvano javno i privatno mišljenje, kroz razgovore u salonima i na sportskim igralištima, kroz sve moguće vrste društvenog mišljenja i konverzacije, prikazuje roman *Na rubu pameti* u grotesknoj izobličivosti predstave marionetskog teatra ili Poeove fantastične novele, tjerajući je do apsurdna, pa i dalje, sa željom da je oživi i naslika u svoj njenoj svakodnevnoj strahoti i prostoti. Do svoje pedeset i druge godine živi glavno lice djela nor-

malnim životom ljudi oko sebe, s kojima je u različitim poslovnim i rodbinskim odnosima, jede, pije, spava, vrši svoje građanske i supružanske dužnosti, odgaja tri kćeri kojima ga je žena zabogatila (kasnije je tek doznao da nisu njegove nego ženina ljubavnika koji mu je cijelo vrijeme nabijao rogove, ali i to ne mora biti istina), pomalo se deblja i bogati, odlazi na svečane večere i bankete i svjestan je toga da je ugledan član društva, ali i da je taj ugled džin na staklenim nogama, jer je on zapravo samo tuđi sluga, doduše bolje plaćen od kućnog sluge, a onda jednoga dana spontano provali iz njega protest koji sruši za nekoliko dana sve što je decenijama skrbno gradio. Čovjek se, zapravo, nesvjesno i po nekom unutrašnjem diktatu, oslobodio spona društvenih veza koje su ga gušile, i tu sada počinje njegova tragika, data u grotesknim razmjerima, ali i katarza i žuđeno oslobođenje. Ima nečega pirandellovskog i hamletskog u isto vrijeme u traženju istine i lične sreće u ovom Krležinu romanu, ali sve to pada u pozadinu, iako je ta hipotenuza vrlo interesantna i vrijedna pažnje, pred elementarnom snagom Krležine satire koja dere obrazinu uglednom društvu i njegovim najprominentnijim članovima, prikazujući ih u svoj njihovoj plutokratskoj i skorojevičkoj bijedi. U fantastični žrvanj svoga umjetničkog laboratorija Krleža je pobacao ljude i žene vrteći ih i meljući strašnom brzinom. To je jedno divlje i smiješno kolo, malogradski jadoviti cirkuski program kojim autor suvereno ravna, a koji pokazuje nenatkriljivo bogatstvo opservacija, dedukcija, žalosnih ljudskih poraza i pobjeda, fikcija i zločinačkih nagona. Čovjek kome se sve to elementarno i ljudski zgadilo, koji je definitivno došao do spoznaje da tako dalje živjeti ne može, u tamničkoj zabiti i samoći, noseći u sebi revolt protiv svih okvira i protiv terora svakog nazora na svijet, u čestim i dugotrajnim noćnim monolozima i dijalozima, oslobađa se osjećaja izgubljenosti u društvu zatvorenika, stubičkog seljaka koji je ušao u ovaj roman iz Balada Petrice Kerempuha. Knjiga se svršava i ne svršava, ali prije ovo drugo, jer se fantastični cirkus nastavlja u beskrajnost. Žrvanj dalje melje, a ljudi, goli i osramoćeni, bježe ispred jarke sunčane svjetlosti u mrak svojih soba, sudskih dvorana i redarstvenih propisa, otkuda ruše na žrvanj brda i doline. U svakom slučaju ostaju otvorene perspektive, ali i povučene konzek-

vencije. Skeptičan i gorak prizvuk prati Krležine riječi o vjeri i u pobjedu čovječanstva nad glupošću koja izvire iz čovjeka samog, i zato mu je tako draga.

U artistskom pogledu *Na rubu pameti* ne znači novum poslije *Povratka Filipa Latinovicza*. Nova je kompozicija cijelog romana u monologu i diskusiji koja ima u sebi nečega bitno dramskog. Nov je Krležin stav prema pozitivnim snagama društva, ali i on rezultira iz dosadašnjeg njegova rada, pa je na ovom mjestu samo logična rezultanta prijašnjih komponenata, kao što su *Balade Petrice Kerempuha* logičan nastavak Hrvatskog boga Marsa ili drame *U logoru*, dakako umjetnički dublji i cjelovitiji. Satirizirano građansko društvo u ovom romanu naslijedilo je baštinu Glembayevih kojima je Krleža poklonio dobar dio svoje umjetničke energije, ono je nastalo iz istih mračnih izvora koje kriju, i jednako se uspjelo afirmirati zločinom, bludom i prevarom. Razlika je, na primjer, između *Domaćinskog* i starog *Glembaya* samo u tome da žive u dva različita doba i u različitim društvenim prilikama: prvi u nastajanju novog poratnog kapitalizma i trgovačkog plemstva, drugi u sutonu stare, tisućljetne države kojoj se agonija produžila i poslije rata; inače je *Domaćinski* produžio *Glembayeve* tradicije, i s pravom. Tako bi se mogle nizati analogije i različitosti u beskonačnost, bez prave svrhe: glavno lice romana *Na rubu pameti* u neku je ruku ostarjeli *Filip Latinovicz* (ne u doslovnom smislu, ali ipak), dok je *Jadviga Jasenska* (Krležine žene obično imaju krasna imena) naslijedila baštinu *Ksenije Radajeve*. Skoro u svakom Krležinu djelu javlja se jedno određeno lice, uvijek isto u različitim nijansama i varijantama, ali jasno je da to lice redovno govori u ime autorovo. Roman *Filip Latinovicz* je umjetnički zaokruženiji i nesumnjivo formalno pred ovim romanom. Znači li to stvaralačku dekadenciju ili čak regres? Krležin književni opus postaje s godinama i s novim djelima sve širi i obuhvatniji. Drame i romani uglavnom predstavljaju osnove velikog životnog djela, koje je primarno čovječansko i hrvatsko. U tom mnoštvu različitih problematika pojedine kreacije možda nisu uvijek na istoj visini, ali to je i organski nemoguće. Svaki roman i svaka drama traži adekvatnu formu (slučaj drama *U agoniji* i *Leda*), a djelo se gleda u cjelini, i samo se na taj način može sagledati u punini.

Roman *Na rubu pameti* otkriva neviđene i neslućene mogućnosti satire u našem društvu koje je nastalo pod utjecajem različitih unutrašnjih i vanjskih faktora, naročito ovih posljednjih. To djelo, pisano fascinantno i živo, u jednom dahu, daje lucidan presjek kroz tzv. zagrebački highlife, osvjetljujući ga reflektorom koji prodire kroz otvore na odjeći i pore na koži. Konačno, intiman Krležin refren, koji ga srođuje s Ivanom Cankarom: na kraju uvijek čovjek ostaje sam. Na ruševinama životnih zgrada i brodoloma živi u čovjeku intenzivno jedina želja za mirom i samoćom, za ličnom čistoćom i katarzom:

»Mrak. U sumraku otvaraju se glazbala kao cvjetovi, teče tamnosmeđa, smolava lava, vrtuci lave, dimi se, sve se dimi, požari plamte, vulkanska grmljavina, a jedan glas, smrdljivom pomadom namazan, deklamira patetično o međunarodnoj ravnoteži snaga. Zvek zvončica, orgulje, valcer iz Vesele udovice: Sađ-hajd-mo-u-Maksim... Spavati da nam je. Zaspati. Mimo i konačno. Nestati.«

Naročito je poglavlje Krležin jezik i stil. Ta plahovita bujica riječi, rečenica i virtuoznih rečeničnih sklopova koji impresioniraju kao pjesma, specijalna muzika kojom je prožeta Krležina frazeologija, širina i obuhvatnost opisa, invencija i erudicija, bogata i raznolika, sve to daje svakom njegovu djelu naročit ton i kolorit. Za razliku od najvećeg dijela beletrista (ne samo naših), Krležine su rečenice pune misli, i to misli novih i njegovih. Njegovi su tekstovi puni problema i novih misaonih kombinacija koje se neprestano dijalektički sukobljuju, što je osobita odlika Krleže kao pisca. Patetika do koje na taj način dolazi, nikada ne djeluje neukusno. Novi roman, *Na rubu pameti*, dotjerao je do najviše moguće točke te nas na časove impresionira više kao pamflet ili temperamentno, polemično naučno djelo nego kao pripovjedna proza: ali to je opet jedna tajna lično Krležina. Pojedina poglavlja često imaju karakter živo pisanih eseja koje međusobno spaja samo ličnost centralnog lica u romanu. Fragmenti kajkavskog govora Valenta Žganca koji je, kako je već rečeno, ušao u roman *Na rubu pameti* iz *Balada Petrice Kerempuha*, najbolji je **dokaz koliko** pojedina poglavlja mogu biti među sobom raznovrsna, pa i dispartatna, a da ipak ne strše iz cjeline. Lirski opis dolaska

jeseni u tamničko dvorište sa zgaženim divljim kestenom (I mjesečina moje biti pogled na svijet) sadrži u sebi neobično živ i snažan doživljaj smrtne blizine, svojstven samo Krleži. U tom obilju materijala, ljudi, misli i dijalektičkih izvoda ovaj roman, interesantan sa svih strana i nov u našoj književnosti, otvara, doduše samo fragmentarno, uvid u najnoviju fazu Krležina umjetničkog rada koja je nastala poslije Balada Petrice Kerempuha i u vezi s njima. Ujedno on je i jedno od najzanimljivijih djela Miroslava Krleže.

Hrvatski dnevnik, 4. 9. 1938.

UJEVICEVI ESEJI I PJSNIČKA PROZA

Ne treba naročito dokazivati, da je kritika najoskudnija i najzanemarenija vrsta u našoj književnosti, gdje je u pravom smislu tako reći i nema. Ono, što ima u revijama i novinama, svedeno je u okvir periodične književne kronike, koje gotovo po pravilu vode početnici ili propali pjesnici, koji se na taj način osvećuju negostoljubivoj književnosti, što ih nije htjela primiti pod svoj krov. Teške posljedice toga abnormalnog stanja, koje se već danas mogu sagledati u punini, suviše je apostrofirati, jer više nisu ni za koga tajna. Dok je seriozna stručna kritika na relativno visoku stupnju i strogo ograničena na rasprave više kulturno-historijskog i znanstvenog karaktera (Fancev, Barac, Petravić i dr.), kreativnu kritiku i esej predstavljaju uglavnom nekritičan (Krlježa, Ujević, Nazor), ne sudjelujući izravno u aktuelnom književnom životu s kritičkom namjerom, nego dajući poglede na različite kulturne i književne probleme ili se ograđujući od već udomaćenih zabluda i laži. Mlada kritička imena gube se u jalovim konstrukcijama i pamfletima, ne ostvarujući ništa novo i svoje, pa i ne nastojeći da to učine. Književne smotre nemaju kritičara ni stalne kritike, a koliko je imaju, ona je nestvarna, blijeda, brbljava i uglavnom bez značenja za književni razvoj. Najveći dio dnevne štampe, koja nikada nije bila premnog sklona umjetnosti, u osvitu krupnih političkih i socijalnih događaja kojima smo suvremenici, zadovoljava se registri-ranjem novih knjiga i imena, ili što je mnogo gore, prepušta književne rubrike nekriticima i antitalentima, koji su se na taj način uspjeli javnosti, koja lako i u sve povjeruje, narinuti za književne posrednike i arbitre. Toj je žalosnoj

bilanci potrebno još pribrojiti nehaj čitalačke publike za umjetnost uopće u mutnim i nesigurnim danima koji karakteriziraju naše doba. S druge strane, da paradoks bude veći, nikada nije bila naša književna produkcija kvantitativno, pa i kvalitativno na tako visoku stupnju kao danas, iako je gotovo bez kritike, što najbolje ilustrira, kako je neznatnu ulogu igrala kritika u razvoju naše novije književne generacije.

O poeziji Tina Ujevića pisano je dosada mnogo i na različite načine; neukusnost se izmjenjivaše s neznanjem, a zavist s mnogo gorom zlobom zbog Ujevićeva slobodnog života i prezira prema konvencionalnim društvenim obzirima, ali bilo je i vrlo ozbiljnih ocjena. O prozi je naprotiv pisano malo i uglavnom s informativnom tendencijom. »Kad je trebalo ozbiljnije pisati o mojoj lirici, imao sam vrlo mali broj ozbiljnih kritičara i recenzenata. Kad je trebalo ozbiljno pisati o mojoj kritici, štampalo se nešto tako šaljivo kao ni o jednom piscu dotada« (T. U.). Tome je krivo uvjerenje (recenzenta ili čitaoca, svejedno), da je Ujević postao više znamenit po svojim tzv. skandalima u mladim godinama, nego po kvalitetu svojih književnih radova. Prosječni su ljudi skloni simplicističkom gledanju na život i umjetnost; stoga u prividnoj zamršenosti i nesređenosti Ujevićevih rečenica i stihova otkrivaju uzročnu vezu s njegovim ozloglašanim noćnim životom oslobodivši se na taj način nemila studija koji traži odviše veliki duhovni napor i znanje. Djelo se nekog pisca mora uvijek promatrati i analizirati u cjelini. Sto je pisac veći i raznolikiji, analiza je teža, ali i s dragocjenijim rezultatima. Od Kolajne i Leleka sebra, prvih i najboljih Ujevićevih lirskih knjiga, preko Ojađena zvona (Matica hrvatska) i Pjesama (Srpska književna zadruha), koje predstavljaju svaka na svoj način iscrpnu bolju ili goru antologiju njegove lirike, do najnovijih proznih knjiga Ljudi za vratima gostionice i Skalpel kaosa (Hrvatska književna naklada), u kojima je sabran niz eseja i pjesničke proze, Ujević uvijek ide istim određenim putem, a najveći dio kritike i publike drugim; zato se nikako ne mogu sastati. Naš najplodniji pjesnik i uz Nazora najbolji versifikator, iako s intelektualističkim prekonceptijama, koje na mjestima impresioniraju hladno i suho, on piše stihove s nevjerojatnom, čudesnom lakoćom koja fascinira. U jednom autobio-

grafskom zapisu navodi Lion Feuchtvanger za sebe, da je poslije svake napisane pjesme bio za određeni broj grama lakši. Kod Ujevića to u doslovnu smislu zacijelo ne stoji, jer ga u tom slučaju s obzirom na broj pjesama koje je dosad napisao više ne bi bilo. Proza, pa i onda, kad je esej, jedna od najzatvorenijih i najljepših književnih vrsta, uvijek je u organskoj vezi s poezijom; točnije, ona je kod Ujevića logičan nastavak lirike, ali izvan okvira stihova. To daje njegovoj rečenici osebujan ton i boju, koja je pored svih drugih samo njegovih odlika nezamisliva kod drugog pisca. Sklonost k opservacijama i intelektualizam u lirici i lirika u eseju tvore interesantan novum, iako ne postižu uvijek onaj uspjeh za kojim je autor težio. Tome je dosta krivo i Ujevićevo namjerno nebrušenje tekstova, ljubav prema sirovoj rečenici, nepoznatim, originalnim rimama i blještavim paradoksima koje je zavolio kod Pirandella. Velika erudicija, nadmoćan stav prema književnim i opće kulturnim pitanjima, prokletstvo udesa i bol zbog ravnodušnosti čita-lacke publike koja ga odbija, jer je za prosječan ukus pretežak, sve su to razlozi zbog kojih Ujević dosada nije postigao onaj uspjeh koji su postigli drugi, često mnogo manje vrijedni od njega (a do kojega njemu možda i nije stalo). Publika voli jasnu i glatku rečenicu bez naročitih esplikacija, jednostavan radostan ili tužan stih bez obzira tuži li zbog ljubavi, smrti ili bijede, zaokruženu i cjelovitu kompoziciju, koja čitaocu olakšava razumijevanje djela, a kod Ujevića je sve namjerno i nenamjerno baš obratno. Iako nije tragičan, jer sva velika djela u umjetnosti od Michel-angela do Dostojevskog imaju u sebi nesvršeno i abnormalno prema vulgarnom shvaćanju normalnog, problem osamlje-nosti i nerazumijevanja Ujevića u našoj sredini ipak nije tako bezazlen, kako se to na prvi pogled čini.

Mnogo lijepih i vrlo vrijednih eseja, koji znače gotovo uvijek književni događaj, nalazi se u Ljudima za vratima gostionice i Skalpelu kaosa. Pišući o određenim piscima ili o općim književnim problemima, koji nisu vezani uz poje-dince i epohu, Ujević se nikada ne zadovoljava zadanom temom, nego odlazi u prečeste digresije i parenteze koji i dolaze dobro i ne dolaze. Od većih književnih imena, o kojima su donesene posebne rasprave, neka bude spomenut Rabelais (Poglaviti majstor svakoga krkanluka), Petrarca

(Pjesnik Laure i sveti Moničin sin), Andre Breton, Uja Erenburg, Panait Istrati, Paul Deussen, Baudelaire (Prokletstvo Baudelairea i Mučeništvo života i raj u afionu) i Arthur Rimbaud. Među esejima, koji govore o općim književnim i kulturnim pitanjima, ističemo *El sentimiento tragico de la vida*, *Zvezdan*, *Boema i moderna umjetnost*, *Funus acerbum*, *Pobjeđujem hljeb*, *Ispit savjesti i Sumrak poezije*. Ostali su članci ili sugestivna pjesnička proza (*Trubadur u Provansi i Pismo sebi*) ili kraći i dulji feljtoni puni lirskih ugođaja (*Ljudi za vratima gostionice*, *Akademija flaše*, *Biblioteke*, *Kaučuk djevojka*, *Šetnja nehotičnih misli*, *Književničke nedaće i dr.*). Eseji su instruktivni, iako nisu s tom tendencijom pisani, puni različitih dragocjenih književnih i umjetničkih informacija, imena autora i djela, kritičkih konstatacija i citata; feljtoni duhoviti i pomalo bizarni, skloni ironiji i tuzi u isto vrijeme. Članke o Rabelaisu, Baudelaireu i Rimbaudu mogli bismo istaknuti kao neke vrste uzorne eseje u našoj književnosti. *Funus acerbum* pisan povodom knjige Vladimira Jurčića *Kako su umirali hrvatski književnici*, donosi pregled rane smrti naših i stranih pisaca protiveći se mišljenju da su pjesnici umrli mladi, jer su bih pjesnici, dakle jer su bih preterirani u društvu i odgurnuti u bijedu. Protivno tome Ujević tvrdi (na temelju dubljeg uvjerenja), da su odnosi pjesnici baš zato postali pjesnici, jer su morali umrijeti mladi, dakle da je klica neuroze ih tuberkuloze, koju nošahu u sebi, u krajnjoj konzekvenciji na neki način u uzročnoj vezi s njihovim poznijim književnim radom. Mišljenje svakako zanimljivo, iako se ne bismo mogli s njime složiti s istih razloga zbog kojih se Ujević ne može složiti s onim prvim, već popularnim. A kad i ne bi postojalo to principijelno protivljenje, opet se ne bismo mogli složiti s Ujevićem iz čovječanskih razloga. Namjerno nije na ovom mjestu pravljena razlika između priloga objavljenih u jednoj ili drugoj knjizi, iako prva (*Ljudi za vratima gostionice*) donosi više feljtona i lirike u prozi, a druga (*Skalpel kaosa*) više rasprava i eseja. Namjerno nije postavljeno pitanje manje ih više uspješnog izbora članaka u pojedinoj knjizi, jer je izvan diskusije, da ove prve dvije Ujevićeve prozne knjige poslije pet knjiga lirike

(Kolajna, Lelek sebra, Auto na korzu, Ojađeno zvono i Pjesme), ne donose ni iz daleka svu njegovu prozu; inače bi se u tom smislu moglo staviti više manje važnih prigovora. Ipak je potrebno konstatirati da je Skalpel kaosa književno vredniji i bolji.

Svaki je umjetnik u životu sam. Samoća, koja mu kao čovjeku donosi možda mnogo intimne tuge i gorčine, oslobađa ga kao umjetnika različitih društvenih i umjetničkih obzira, kojih je prepun dnevni život, dajući njegovu djelu s jedne strane samorodan i autobiografski karakter, a s druge najširu čovječansku prostornost i obuhvatnost koja se u samoći slobodno razvila do svoje pune katarze. Ostaje za njim sitna činovnička i književnička zavist, lajanje site, pijane publike na mjesec, tužna ženska ljubavna darežljivost i zanos, pohvale i pokude nezalica i zlobnika, koji su se ušančili u kritici s topovima i strojnim puškama. U vedroj oazi samoće, dok pada prvo jesensko lišće na umirovljenike i djevojčice koje se sunčaju u perivoju, Ujevićeva proza produžuje liniju njegove lirike formirajući nove mistene oblike i dajući nove poglede na umjetnost i njezino značenje u današnjem vremenu, nesklonu umjetnicima, ali u neku ruku možda i protiv svoje volje, čudnom mijenom prilika, koje nitko ne može predvidjeti, tolerantnu prema osamljenu čovjeku. Ne stvara ograde i kalupe za nove školske udžbenike koji će naslijediti stare, nego u prebogatoj suvremenoj evropskoj književnoj stvarnosti traži izvore za nove inspiracije i kreacije. Intelektualističku stilsku suhoparnost i tvrdoću koja na mjestima prelazi u konstrukciju i nerazumljivost, paralizira blagi poetski zanos i intiman akord suosjećanja s ljudskom bijedom u obliku delikatna humora, pa i jetke tuge. Teško bi bilo odrediti granice Ujevićevu umjetničkom interesu koji nije svakidašnji, nego sav u traženju i žurbi. Promiču lepršave slike bez međusobne veze ili u organskoj vezi (kod Ujevića zaista nema ništa unaprijed određeno i shematizirano), rečenice skaču s predmeta na predmet i s vizije na viziju, prepleću se originalne refleksije s tuđim citatima u karakterističnom lirskom žargonu koji je svojstven samo njemu, miješaju se stoljeća i različite discipline, ruše se umjetne ograde među umjetnostima da pojedini sudovi postanu s tim određeniji, ali na kraju ipak ostaje zaokružena konačna slika. Tuđa je misao u Ujevi-

ćevoj interpretaciji gotovo uvijek dobila novo značenje; novu boju i nov ton svakako. Duh, koji je mediteransku kulturu spojio s kontinentalnim gorštačkim hrvatskim umjetničkim izrazom davši romanskoj zvučnoj melodioznosti svoje rečenice i stiha brdske štokavske tvrdoće, odmjernosti i ozbiljnosti, ne može se svrstati ni u jednu književnu školu ili grupu, ali pripada (u dobrom smislu) svima. Da to nije uvijek od koristi njegovu umjetničkom djelu i da ima među njegovim stihovima mnogo prosječnih pa i takvih koji su samo zato stihovi što ih je Ujević ispjevao, ne treba naročito dokazivati. Isto tako ne treba dokazivati da u njegovoj prozi ima radova koji su bliži kapricioznom duhovitom feljtonu, nego umjetničkom eseju. Svoj i kad je dovršen, interesantan i kad se služi banalnim efektima, brižljiv prema jeziku do rigoroznosti ili posve nebrižljiv, ironičan prema čitaocu i sebi ili tužan zbog jaza među njim i sobom, za koji se ne osjeća odgovornim, ali uvijek krvav pod kožom i iskren, prezirući književne klasifikacije i kvalifikacije, nazvavši čedno svoju prozu samo prozom, Ujević uvijek kazuje nešto svoje i vrijedno što se ne nalazi u tuđoj prozi i poeziji. Zato je konačnu ocjenu njegova umjetničkog i ljudskog stanovišta možda najbolje prepustiti njemu samome:

»Vjerujem još samo u spasonosnu akciju vremena: Jer sveto mi je i utješno prolaženje vremena, koje će da kao suho lišće metlom pomete mnoge od naših napora. Sveto: ne što će me vrijeme podići, nego što će mi pomoći da zaboravim svoje polazne točke. Ni jedne godine, dana, ni trenutka ne bih htio biti isti, stati, nego uvijek u duševnoj struji; naše maske i etikete najmanje su važne. Jer mene ne zabrinjuje preko mjere ako cjelokupna publika nije došla do mjesta koja sam ja odavno napustio; a sudim, da je humor možda najtočniji način posmatranja stvari, davljenja i gubljenja u prolaznosti.«

Hrvatska revija, 1939.

CESARCEVA DRAMA O KVATERNIKOVOJ BUNI

voju dramsku kroniku Sin domovine nosio je August
S Cesarec u sebi, prema vlastitim riječima, nekoliko godina, »i pronio je sa sobom po gotovo svim glavnim stanicama križnog puta na koji je Eugen Kvaternik bio osuđen u domovini i svojim progonstvima«. U cijelosti je drama izašla proljetos početkom lipnja, dok ju je Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu izvelo koncem lipnja u skraćenu obliku, u režiji dra Branka Gavella. Drama je pobudila neobično živ interes kod kritike i kod publike. O njoj je opširno pisala sva dnevna i periodična štampa bez nekih naročitih razlika u mišljenju ili s razlikama koje su nastale iz kritičarova osobnog političkog i književnog shvaćanja i ambicija, u ovom slučaju bitnih. Nagrađena je Demetrovom nagradom kao najbolje izvorno prošlogodišnje dramsko djelo između pet drama i melodrama. Cesarec joj je dao podnaslov Životna drama Eugena Kvaternika, čime je upotunio glavni naslov i ujedno odmah odredio smjer svoga djela, svakako jednoga od značajnijih i dubljih u bogatom književnom opusu toga pisca.

O Eugenu Kvaterniku, njegovu životu i političkom radu kome se sav predao s fanatizmom profeta i mučenika, pisano je kod nas dosada relativno vrlo malo. Nad bunom u Rakovici ležala je dugo vremena tamna zavjesa. Mnoga su od tih pitanja i danas mutna i maglena, iako je izvrsna knjiga Milutina Nehajeva Rakovica izašla još pred osam godina povodom šezdesete godišnjice Kvaternikove smrti, te osvijetlila događaje i ljude oko Kvaternika, naročito samu bunu i zbivanja koja su joj prethodila. Kvaternikova Prome-morija princu Jeromeu Napoleonu objavljena je u posebnoj

knjizi u redakciji dra Franje Bučara pred četiri godine, s uvodom i opisom Kvaternikova boravka u Parizu, kao i prinčeva pohoda Zagrebu. Nehajev je radio svoje djelo na temelju Kvaternikova dnevnika, Cesarcu na žalost dijelom nepristupačnog, pa je iznio mnogo nepoznatog materijala i činjenica, mnogo intimnih pojedinosti odlučnih za cjelovitu Kvaternikovu sliku i dragocjenih podjednako za historika kao i za književnika. Prema tome ne postoje stvarni razlozi da naša književnost ne uđe dublje u život i djelo toga tako velikog Hrvata, fanatičnog borca za pravdu i slobodu svoga naroda, žučnog pamfletista, nepomirljivog neprijatelja svili oportuniste i karijerista, kojih je u Hrvatskoj bilo dosta, čovjeka koji je krvlju zapečatio svoje djelo i životom zaključio posljednju stranu svoje tragične i veličanstvene životne knjige. U uvodnom eseju svoje Rakovice karakterizira smisao toga Kvaternikova martirija i njegovo duboko značenje za hrvatsku narodnu borbu Milutin Nehajev na ovaj način:

Kvaternikovo je završno djelo, sudilo se o njegovu »uspjehu« makar kako, ostalo u hrvatskom političkom razvoju trajna opomena; ovaj je mrtvac tražio, pored prisilne šutnje tih, glasnije od svih, slobodu, jednakost i pravdu, i njegova »narodna vlada«, makar nije trajala ni osam dana, bila je istina nakratko, ali ipak u zbilji ostvareni san hrvatske množine. Lativši se krajnjeg sredstva, i to u ličkom kraju gdje je buna bila više nego zločin, gdje se napadaj na cara smatrao blasfemijom, Kvaternik je zgusnuo, istina na uskom prostoru i u nedugi trenutak, ali ipak zgusnuo čitavo ogromno nezadovoljstvo naroda. Pogotovo u tminu općeg gramženja za vlašću, koje će doskora nastupiti iza 1871. godine, trak iz Rakovice prodire kao novozavjetno svjetlo. Vidjet ćemo kako je mladost hrvatska, deset godina iza Rakovice, prihvatila njegov nedovršeni poziv; kad bi Kvaternikova buna imala ma samo to značenje, da je njome udario pečat svojoj ideologiji o hrvatskoj nezavisnosti i stvorio svoju generaciju preko groba, kao što ju je stvarao živ, bilo bi mnogo.«

S Nehajevljevim se mišljenjem Cesarec potpuno slaže, on ga indirektno produžuje kad u kratkom uvodu svojoj drami govori o Kvaterniku kao čovjeku i borcu:

»Bio je to čovjek ideje, a ne interesa, stalni plivač protiv struje koja je gotovo po pravilu vodila u blato oportunizma, po riječima samog Strossmayera, u „škopstvo“. Bio je borac do posljednjeg daha i od krupnih naših figura zapravo jedini prko-

snik i pregalac, koji je pitanje hrvatske slobode u Austriji htio riješiti beskompromisnim djelom, a ne možda samo kompromisom ili i beskompromisnim riječima.«

Dosljedno tome gradi Cesarec lik svoga Kvaternika u petnaest slika svoje drame koje obuhvataju najmarkantnije događaje iz Kvaternikova života, njegova progonstva i konačno samu tragičnu bunu. Od slike do slike postaje Kvaternikova ljudska i politička fizionomija sve puni ja i plastičnija. Cesarec ostavlja Sina domovine da se sam objavljuje i otkriva slikajući ga usred aktivnosti i konspiracije. Sasvim osobita scenska forma toga djela uvjetovana je s jedne strane samim sujetom, dakle Kvaternikovim životom. To nije drama u onom smislu kako su građene suvremene drame, nego prije kronika jednog života u scenskim slikama koje međusobno povezuje ne autor nego sam glavni junak. U političkoj drami autor i nehotice uvijek ispovijeda svoje uvjerenje, jer je zato i počeo pisati svoje djelo: ne samo da prikaže političara kojega ga je rad i život inspirirao, nego i da otkrije kakvo je njegovo stajalište u svemu tome. Plastična i životno uvjerljiva Kvaternikova figura zrači iz svake slike i svakog prizora ove drame. To nije samo jedan čovjek i jedan borac, nego kroz Kvaternika govori opći hrvatski narodni otpor i borba, ono najskrovitije i najhitnije što ima jedan narod, čovjek nikako nema dojam da to govori jedan čovjek; ne, to se javlja narod, diže šaku i čelo, prkosi teroru i gine, da bi sutra drugi mogli za njim isto tako prkositi i ginuti. Koliko u toj buni kod Rakovice ima onoga našeg najsvetijeg i najplemenitijeg bez čega je nemoguće zamisliti hrvatski narod i njegovu stoljetnu krvavu borbu na geografskoj, historijskoj, kulturnoj i vjerskoj razmеди, u prilikama u kojima bi se rijetko koji drugi narod mogao održati, u požaru i vjekovnom klanju gdje je ljudski život vrijedio koliko život mačke ili psa. Zašto je Cesarec odabrao baš formu drame za svoju kroniku o Kvaterniku i Rakovici, zašto se nije poslužio romanom koji bi možda punije mogao zahvatiti sav taj golemi i dragocjeni materijal (to konačno može još i sada, i to nikako neće kolidirati s dramom), to je čisto njegova stvar i o tome samo on odlučuje; on to i objašnjava u uvodu Sina domovine time da je Kvaternikov život zapravo drama, te da ga je i Kvaternik tako shvaćao, kako to dokazuju neki citirani fragmenti iz njegova dnevnika

kojim se Cesarec doduše nije mogao služiti u cijelosti, ali je ipak neposredno ili posredno konzultirao veći dio. A nema sumnje da ga je mnogo ponukala na to i mogućnost postizavanja mnogo jačih efekata na sceni nego u romanu. Činjenica je da je Sin domovine osobito i originalno scensko djelo koje je vrlo obogatilo našu dramsku književnost i koje će zacijelo godinama biti na repertoaru, koliko zbog svog sadržaja i opće političke problematike koju analizira, toliko zbog svoje plastičnosti i scenske snage. Hrvatska književnost ima u tome Cesarčevu djelu sasvim osobit primjer drame kakvih drugi narodi imaju mnogo; veliko je pedagoško i političko značenje takva djela, jer ono u krajnjoj konzekvenciji zahvaća uvijek cijelu jednu epohu, njezin politički i kulturni puls, odnos te epohe prema prošlima i sadašnjom (kako je to naročito slučaj kod Sina domovine koji je tako povezan s našim vremenom), a što je najvažnije, daje dušu naroda, njegovu moralnu veličinu i otpornu snagu, njegovu etičku srž. Naš veliki čovjek i mučenik, bez obzira na ime, nalazi u Sinu domovine svoj portret; to teče naša krv, naše suze i Urla naš gnjev, i to je naša čast i sramota.

Petnaest slika i epilog Sina domovine previše je za jednu večernju predstavu koja je ipak ograničena na nekoliko sati. Zato je režiser, dr. Branko Gavella, skratio dramu, a i sam je autor, izdajući knjigu, dopustio da se drama može skratiti, pače je dao u tom smislu neke sugestije. Ipak mislim da režiser nije bio najsretnije ruke u tom skraćivanju koje je uglavnom pogađalo treći čin, a epilog posve brisalo. Zbog takva skraćivanja davala je predstava dojam da je u trećem činu prebrzo i neorganski završena; kao da se režiser uplašio što se drama toliko oteгла pa se požurio da je skрати, i to baš ondje gdje ju je najmanje smio i mogao skratiti: u času kad počinje sam čin. Pogotovu mislim da nije smio biti izostavljen epilog, iako je to i sam Cesarec uvjetno odobrio. Epilogom bi cijela drama dobila posve novi izgled, ona bi se približila ostalim Cesarčevim književnim radovima od Careve kraljevine do Bjugunaca i Izraelova izlaska, naročito Carevoj kraljevini i onome nečem hamletovskom i prebijenom što reprezentiraju Petković i Jurišić u tom »romanu o nama kakvi smo bili«. Dakako da se te stvari ne mogu tako simplicistički rješavati, pa nesumnjivo u kraćenju na našoj sceni ima i više dobrih strana

ako kraćenje uopće može ne biti nauštrb cjeline. Sam fakt da se drama neprestano daje pred punom kućom (sada je već počela nova sezona i prva predstava Sina domovine u njoj), iako je objavljena i kao posebna knjiga pa publika nije vezana samo uza scenu, najbolji je dokaz što gledaoci vide i osjećaju u tom djelu i što očekuju od suvremenog teatra. Ozbiljna i teška vremena u kojima živimo, i vjerojatno još teža kojima idemo ususret, dok se veći dio kontinenta nalazi u strašnom ratu, utisnula su svoj pečat na cijeli javni i kulturni život. Zato je posve razumljivo da i kazališna publika najživlje reagira na djela koja idu dublje u jezgru problema, i da od teatra traži mogućnosti nalaženja novih putova u životu i odgovor na naše ranjave narodne probleme, a ne bljutave limunade i operete koje su deplasirane i u posve drugom vremenu. Cesarčevo je djelo u tom traženju i ostvarenju krupan datum.

Naša je kazališna izvedba bila na visini.

Savremenik, 1940.



NAPOMENA

U ovom je izboru književno stvaranje Ive Kozarčanina predstavljeno, po mišljenju priređivača, njegovim najkvalitetnijim ili najkarakterističnijim djelima.

Od 27 pjesama i jedne poeme (Poema o Bogu) koje se nalaze u zbirci Mrtve oči, u izbor je uvršteno devet pjesama s bibliografskim podacima o njihovom prvom objavljivanju u časopisima. U drugi dio izbora iz Kozarčaninove poezije ušlo je sedam pjesama od dvadesetak koje je objavio nakon zbirke Mrtve oči. Pjesma Mala djevojka posljednja je Kozarčaninova napisana pjesma, a objavljena je u Savremeniku devet dana prije njegove smrti. Naziv ciklusa Jesenja ljubav priređivač je uzeo prema podatku koji se nalazi u Maribor Zeitung od 19. V. 1940, iz članka o književnoj večeri hrvatskih književnika u mariborskom kazalištu. U članku koji je, u nešto skraćenom opsegu, donio književni časopis Savremenik, br. 11, Zagreb 1. lipnja 1940, navodi se da je Kozarčanin na spomenutoj književnoj priredbi čitao pjesme iz zbirke Mrtve oči i iz još neobjavljene knjige Jesenja ljubav. U ostavštini Ive Kozarčanina koja se nalazi kod Marije Kozarčanin, također, uz još nekoliko planiranih naslova, lazi se i naslov za novu zbirku pjesama Jesenja ljubav. Iz razloga što se ne može utvrditi je li naslov Jesenja ljubav bio konačan za novu zbirku pjesama, u ovom izboru on je označen uglatim zgradama kao što je to u takvom slučaju običaj.

Od pripovijesti i novela uvrštene su četiri: Rujan, Tri gavrana i jedan čovjek, U krugu i Pod trešnjama. Prve dvije uzete su iz zbirke Tihi putovi, a proze U krugu i Pod trešnjama iz knjige Mrlje na suncu, koju je za tisak priredio Nikola Davidović. Pripovijest U krugu, osim nekih neznatnih izmjena, identična je s pripovijetkom objavljenom pod istim naslovom u Savremeniku, br. 2, 1937. Novela Pod trešnjama također se donosi iz spomenute zbirke. Ona je prije toga objavljena dva puta; pod naslovom Žena pod trešnjama u Savremeniku 1938, a drugi put neposredno nakon Kozarčaninove smrti u Savremeniku br. 3, Zagreb, 25. ožujka 1941.

Roman Sam čovjek do sada je objavljen dva puta, a u novije vrijeme bio je ekraniziran i na televiziji.

i Od mnogobrojnih Kozarčaninovih članaka, prikaza knjiga i kritika, uvrstili smo samo pet. Kao što su i poneke pjesme Ive Kozarčanina poslije njegove smrti uvrštene u antologije hrvatskog pjesništva, tako je i nekoliko njegovih kritičkih prikaza našlo mjesta u pojedinim zbornicima kritika. U zborniku Miroslava Krležje (Izdanje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1963) pretiskan je iz Suvremenika br. 1, 1936. njegov prikaz Balada Petrice Kerempuha, a iz Hrvatskog dnevnika prikaz Krležina romana Na rubu pameti (Novi Krležin roman, Hrvatski dnevnik, br. 836, Zagreb 1938). U knjizi Hrvatska književna kritika, IX, Kritika između dva rata (uredio Petar Lasta, Matica hrvatska, Zagreb 1966) nalaze se dva Kozarčaninova kritička teksta — prikaz zbirke pjesama Dragutina Tadijanovića Dani djetinstva i ponovno tekst o Baladama Petrice Kerempuha Miroslava Krležje.

K. S.



KAZALO

Ivo Kozarčanin (Krstó Špoljar).....	7
Bibliografija (K. Š.).....	27

PJESME

Mrtve oči (izbor)	
U krilu žene.....	33
Kuća u planini.....	34
Kad dođe ljeto.....	35
Pred kišu	36
Mrtve oči	37
Tužno djetinjstvo	38
Intima	39
Utjeha	40
Pohod mrtvih.....	41
Jesenja l j u b a v.....	45
Jesensko pismo.....	45
Moja zemlja.....	46
Sonata.....	47
Mali grad	48
Jutarnja pjesma ptica.....	49
Listopad	50
Mala djevojka.....	51

NOVELE

Rujan	55
Tri gavrana i jedan čovjek.....	69
U krugu.....	108
Pod trešnjama.....	129

SAM ČOVJEK

Noćni dijalog.....	149
Mračna mladost.....	161
Buga plače.....	251
Sam čovjek	387

KRITIKE

Krležine Balade Petrice Kerempuha.....	395
Dragutin Tadijanović: Dani djetinstva.....	410
Novi Krležin roman.....	418
Ujevićevi eseji i pjesnička proza.....	424
Cesarčeva drama o Kvaternikovoj buni.....	430
 Napomena (K. Š.)	 435

2

.ewr : .si

**PET STOLJEĆA
HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI**

Izdavači:

MATICA HRVATSKA
Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2

IZDAVAČKO PODUZEĆE
»ZORA«

Zagreb, Prilaz JA 2

Za izdavače odgovaraju:
Pero Budak i Nasko Frndić

Korektor:

Sanja Baklaić

Znak biblioteke i hrbat:

Željko Hegedušić

Crtani naslovi:

Ranko Novak

Crteži:

Zlatko Keser

GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE

Zagreb, Frankopanska 26

Tiskanje dovršeno:

15. IX. 1975.